

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

На правах рукопису

Коляструк Ольга Анатоліївна

УДК 930.2: 94(477-058.237:394)“192”

**ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ УСРР у 1920-ті рр.:
СУЧАСНИЙ ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ТА
ІСТОРІОГРАФІЧНО-ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ ДИСКУРС**

07.00.06 – історіографія, джерелознавство
та спеціальні історичні дисципліни

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Науковий консультант –
Даниленко Віктор Михайлович
доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України

Київ-2010

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ	
ВСТУП	4
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ ПОВСЯКДЕННОСТІ В СУЧАСНІЙ ІСТОРИЧНІЙ НАУЦІ	15
1.1. Повсякденність: проблема наукової термінології й окресленості в сучасній гуманітаристиці	15
1.2. Становлення історії повсякденності як новітнього дослідницького напрямку в світовій історичній науці	39
1.3. Історія повсякденності в сучасній російській і українській науковій історіографії	61
1.4. Методологічні підстави і підходи у вивченні повсякденного життя суспільства	91
РОЗДІЛ II. СТАН ІСТОРИЧНОГО ОСМИСЛЕННЯ ФЕНОМЕНУ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ 1920-х рр.	117
2.1. Висвітлення повсякденного життя інтелігенції непівської доби у працях радянських істориків	117
2.2. Сучасна російська історіографія про побутування інтелігенції за умов утвердження і становлення радянської влади	133
2.3 Українські історики про щоденне життя вітчизняної інтелігенції у ранньорадянський період	154
РОЗДІЛ III. ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ВІДТВОРЕННЯ, ОСМИСЛЕННЯ ТА РОЗУМІННЯ ПОВСЯКДЕННОСТІ	175
3.1. Відбір і класифікація джерел для реконструкції повсякденного життя інтелігенції та особливості роботи з ними	175
3.2. Традиційні архівні джерела: можливості й перешкоди забезпечення підстав історії повсякденності	188
3.3. Документи особового походження у розкритті історії повсякденності	199
3.4. Художня література та публіцистика у забезпеченні документального підґрунтя історії повсякденності інтелігенції	213
3.5. Усні джерела з історії повсякденності	229
3.6. Візуальні джерела у відтворенні повсякденності	239
РОЗДІЛ IV. РЕАЛІЇ ЖИТТЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ УСРР 1920-х рр.: ВІД ТРАДИЦІЙНО-УСТАЛЕНОГО ДО ЕКСТРЕМАЛЬНО-НОРМАТИВНОГО ПОВСЯКДЕННЯ	260
4.1. Програмні ідеї партії більшовиків по організації нового способу життя інтелігенції в соціалістичному суспільстві і заходи радянської влади по їх реалізації	260

4.2. Реформування виробничої діяльності інтелігенції та модифікація її трудового повсякдення	283
4.3. Радянські соціальні гарантії для інтелігенції: пенсійне забезпечення, медичне обслуговування й оздоровлення	340
4.4. Конфлікт житлової площі і життєвого простору	356
ВИСНОВКИ	378
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	387
ДОДАТКИ	502

ВСТУП

Актуальність теми. На початку XXI ст. в українській історіографії значно поглибився інтерес до повсякденного життя людей. Передусім така тенденція відображає процес загальної демократизації гуманітарної сфери як в суспільній, так і в науковій свідомості. Актуалізація проблематики повсякдення радянського минулого зумовлена й розвитком власне історичної науки. По-перше, ні державницька, ні тоталітаристська, ні модернізаційна історичні концепції не дозволили вичерпно розкрити феномен радянського минулого, його сутність у людському вимірі. По-друге, звернення до проблематики повсякденності відповідає на виклики західної історіографії, яка з останньої третини XX ст. об'єктивізувала повсякденність у колі гуманітарних дисциплін і довела, що ця сфера людської історії цілком має право на статус самостійного об'єкту історичного аналізу, заслуговує на предметне вивчення з урахуванням специфіки методів дослідження і документального забезпечення. Відтак у західній історіографії остаточно усамостійнився і набув визнання проблемний напрям історичних студій – історія повсякденності. На пострадянських теренах її інституювання цілком завершилося в Російській Федерації, Білорусі. В українській історіографії конкретно-історичні дослідження повсякденності започатковані лише на рубежі XX-XXI ст., хоча поки що без спеціальної теоретико-методологічної розробки.

Отже, *науково-методологічна* актуальність проблематики історії повсякденності полягає в необхідності переосмислити людинознавчий досвід класичної української історіографії крізь призму сучасної історичної антропології та подолати відставання вітчизняної історичної науки від зарубіжної (європейської) гуманітаристики. *Гносеологічно-світоглядна* мотивація вивчення повсякденного рівня історичної реальності пов'язана з потребою поглиблено зрозуміти феномен радянського тоталітаризму в нашій країні, з'ясувати його тривкість у сучасному українському суспільстві. Необхідність формування нових суспільних стосунків в Україні і самодостатньої особистості громадянина у ній зумовлює *політико-культурну* доцільність цієї тематики. Врешті, дослідження повсякденності перегукується й з *дидактично-освітніми* потребами загальної освіти й історичної зокрема.

Вивчення повсякденного життя вітчизняної інтелігенції у перше десятиліття радянської влади в Україні зумовлене кількома причинами. По-перше, інтелігенція як носій національної ідентичності, освіченості і креативності перебувала у центрі змін життєвого світу всього українського суспільства. Вона не лише усвідомлювала трагізм більшовицького радикалізму в суспільній сфері, а й виявилась причетною до вироблення й адаптації нових життєвих правил, норм, стандартів.

По-друге, повсякденні реалії самої інтелігенції на загальносуспільному тлі були локалізовані щодо інших соціальних верств і категорій суспільства. На відміну від робітничого класу і селянства, чия рефлексія на життєві інновації була менш усвідомленою і більш поміркованою через невисокий ступінь особистісної індивідуалізації та нижчий загальнокультурний і освітній рівень, інтелігенція свідомо і критично реагувала на запровадження нових етично-

моральних правил, які стосувались не тільки її, а й усіх громадян. Її представники, з різною мірою активності відгукнувшись на радикальні зміни, продукували у повсякденні приклади адаптації до нового режиму, формували громадську думку, обстоювали або заперечували певні цінності і норми, виробляли нові поведінкові практики, прагнучи узгодити загальнолюдські пріоритети і національні традиції з пропагованими класовими принципами суспільного устрою. Вивчення повсякденного життя вітчизняної інтелігенції у неспокійні часи дозволяє зруйнувати усталені стереотипи щодо ролі інтелігенції у житті суспільства, визнати її не лише об'єктом радянської історії, а й активним суб'єктом широкого поля дій – адже її фахові знання і творчий потенціал були використані владою не тільки у сферах виробництва та культури, а й з метою унормування способу життя в радянські часи.

По-третє, відтворення щоденних реалій минулого складне з огляду на джерельне забезпечення. Для дослідника повсякденності важливі як об'єктивні відомості, так і суб'єктивні свідчення про переживання, реакції людей, їх ставлення до подій «великої» історії. Інтелігенція в документах особового походження зафіксувала не лише власне повсякденне побутування, а й життя інших суспільних верств, які надаються для розуміння світу повсякденності неспокійного періоду в цілому.

Необхідність дослідження повсякденних реалій інтелігенції продиктована ще й тим, що у сьогоденному суспільстві в цілому й інтелігенції зокрема присутні травматичні метастази радянського на рівні неусвідомлених проявів і свідомих життєвих виборів, оскільки наше повсякдення вкорінене у радянські щоденні практики глибше, ніж в більшовицьку ідеологію і радянські владні інститути.

Зв'язок роботи з науковими темами і програмами. Дисертація виконана в рамках наукового напрямку Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова «Теорія та технологія навчання та виховання в системі освіти» та наукової проблеми кафедри історії та етнополітики Інституту української філології НПУ ім. М. Драгоманова. Тема дисертаційної роботи затверджена Вченою радою університету (протокол №5 від 12.01.2006 р.). Дисертаційне дослідження узгоджене з науковими темами «Повсякденне життя українського суспільства в 20-ті рр. ХХ ст.» (реєстраційний номер 0105U000061) та «Динаміка соціальних процесів в Україні (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.)» (реєстраційний номер 0107U000169) Інституту історії України НАН України.

Об'єктом дослідження є історія повсякденного життя інтелігенції УСРР у 1920-ті рр.

Предмет дослідження – стан історіографічної, джерелознавчої та теоретико-методологічної розробки історії повсякденності інтелігенції УСРР 1920-х рр. в сучасній українській і зарубіжній історичній науці.

Географічні межі дослідження охоплюють територію УСРР у 1920-ті рр.

Хронологічні рамки роботи визначаються двома вимірами. Перший – 1920-ті рр. – зумовлюється обставинами конкретно-історичного періоду життєдіяльності вітчизняної інтелігенції, коли відбувалися злам ментально

закріпленої у буденній свідомості і щоденних практиках традиційно-усталеної повсякденності і штучне прищеплення нового способу життя, відповідного формуванню радянського суспільства. 1920-ті рр. були перехідним періодом, коли тривало вироблення нових стандартів і норм життя, їх адаптація і засвоєння на рівні радянського соціуму. За нижню межу умовно обрано 1920 р. – час остаточного встановлення радянської влади в Україні, за верхню – кінець десятиліття, коли розпочалися репресії проти інтелігенції як симптом тоталітаризації режиму і був згорнутий неп, що уможлиблював плюралізм у економічно-господарських стосунках.

Другий вимір часових меж дослідження визначається відбором історіографічних джерел з проблематики повсякдення у західній та вітчизняній історіографії, характером генези, становлення та розвитку історії радянської повсякденності, окреслюючись, таким чином, межами від останньої третини ХХ ст. – часу інституювання історії повсякденності як напряму історичних студій в Європі – до сьогодні, коли триває наукове оформлення історії повсякденності в Україні.

Метою роботи є комплексне дослідження реалій повсякденного життя вітчизняної інтелігенції у період нової економічної політики крізь призму теоретичного осягнення феномену повсякденності в зарубіжній та українській історіографії, розкриття науково-методологічних підходів щодо відтворення щоденності й осмислення джерельно-документального забезпечення вивчення історії радянської повсякденності інтелігенції у 1920-ті рр.

Поставлена мета передбачає розв'язання таких **наукових завдань**:

- висвітлити зародження і становлення проблематики повсякденності в гуманітарних науках в цілому та в історичній зокрема;
- розкрити зміст поняття «повсякденність» у науковій лексиці;
- з'ясувати наукові межі предмету «історія повсякденності» та її місце серед інших гуманітарних наук, а також її вплив на макроісторичні та мікроісторичні реконструкції;
- окреслити відповідні сучасному рівню розвитку історичної науки напрям, методологію і методи дослідження історії повсякденності;
- провести аналіз джерел з історії повсякденності інтелігенції ранньорадянського періоду, здійснити їх класифікацію та на підставі джерелознавчої критики визначити їх інформативні можливості для відтворення історичних реалій щоденного побутування верстви; запропонувати спеціальні методичні рекомендації щодо використання класичних і нетрадиційних джерел у реконструкції повсякденних реалій української інтелігенції як соціального прошарку загалом та пересічного українського інтелігента зокрема;
- охарактеризувати темпорально-просторові світи повсякдення інтелігенції УСРР у роки непу, визначити структури цієї повсякденності, а також виявити особливості повсякденного побутування інтелігенції з огляду на професійно-фахові, культурно-світоглядні, статево-вікові, етнічно-національні, регіональні відмінності окремих її складових;

• запропонувати теоретичну історико-культурологічну концепцію відтворення щоденного побутування інтелігенції радянської України у 1920-ті рр. як засади реконструкції повсякдення всього суспільства;

- виявити можливості використання аспектів повсякденного життя у викладанні історичних курсів у вищих і середніх навчальних закладах Європи та України, розкрити її можливості у громадянському вихованні молоді;
- запропонувати варіанти інтеграційного включення теоретичних моделей та дослідних матеріалів історії повсякденності у загально історичні освітні курси у навчальних закладах України.

Методологія дослідження. Для реконструкції та аналізу повсякденного життя вітчизняної інтелігенції в УСРР у 20-ті рр. ХХ ст. застосовувалися спеціальні історичні методи: *проблемно-хронологічний* (для історико-правової характеристики більшовицької соціальної політики в цілому та стосовно інтелігенції зокрема, а також для структурування матеріалу дисертації), *історико-системний* (для теоретичного осмислення сфери повсякденності як системоутворюючої складової становлення радянського суспільного устрою), *історико-психологічний* (для реконструкції ставлення інтелігенції до комуністичної ідеології та політики радянської влади), *історико-порівняльний* (в аналізі меж інтелектуальної свободи і міри творчої діяльності, а також матеріально-побутового рівня життя інтелігенції до революції та після неї), *історико-генетичний* (для відображення еволюції повсякденних реакцій інтелігентів дореволюційної генерації і вироблених ними життєвих практик упродовж періоду, що досліджується), *емпіричного і комплексного аналізу* (в осмисленні та впорядкуванні історичних фактів, подій і явищ повсякденного життя інтелігенції як одиничних (індивідуальних), так і типових для всієї верстви), *історизму* (з метою простежити в історичній ретроспекції становлення норм радянського суспільства в громадському і приватному проявах). Виокремлення історії повсякденності як самостійного напрямку в зарубіжній історичній науці розкрито за допомогою методу *історіографічного аналізу*, його вжито також для виявлення людинознавчого напрямку в українській класичній історіографії першої чверті ХХ ст.

Сучасна антропологічно орієнтована історична наука тяжіє до багатоаспектного і комплексного аналізу суспільних мікро- і макроструктур, передбачає врахування об'єктивного і суб'єктивного в процесах минулого, вимагає від дослідника оволодіння найновішими методами і прийомами історичної реконструкції, залучає інструментарій інших наук, передусім гуманітарних. Ключову роль у роботі відіграв метод *соціокультурного аналізу*. Такий підхід до повсякденних подій, явищ і фактів дозволяє здійснити аналіз сталості моральних принципів і ціннісних орієнтирів інтелігенції, простежити зміни в її свідомості, що уможливили перехід від традиційного повсякдення до нормативно-приписового радянського. Для виявлення типів повсякденних реакцій і поведінки представників інтелігенції в умовах трансформації життєвого світу використано низку *соціологічних методів і прийомів* (включеного спостереження, якісного аналізу), що дозволяють оцінювати об'єкт

спостереження в сукупності системних соціальних зв'язків.

Концептуальні підстави праці сформувалися на засадах міждисциплінарних контактів новітньої зарубіжної і вітчизняної історичної методології з передовою гуманітаристикою, зокрема з філософією, соціологією, етнологією, культурологією, лінгвістикою. Реалізація *соціокультурного підходу*, серцевиною якого є людинознавча ідея, вимагала досвіду й інструментарію таких історичних дисциплін, як краєзнавство, біографістика, просопографія, а також осмислення пізнавальних можливостей новітніх дослідницьких напрямів (усної історії, історії приватного життя, інтелектуальної, гендерної історії тощо). Оскільки до поняття дискурсу входять не тільки мовні практики (письмові й усні), а й інші знакові (позамовні) процеси, що мають семіотичну природу (ритуали, жести, поведінкові штампи і стереотипи, етикет), то за допомогою їх аналізу розкриваються приховані смисли повсякдення, необхідні для корекції бачення історичного минулого більш повно і об'єктивно.

У дослідженнях соціокультурних процесів, яким є повсякденне життя, ключове значення має понятійне і термінологічне забезпечення. Крім традиційних понять «соціальна політика», «соціальна психологія», «світоглядні принципи», використовуються поняття «повсякденність», «повсякденне життя», «структури повсякденності», «життєвий світ», «історія повсякденності» тощо. Їх наукове становлення, смислова еволюція і легітимізація на теренах історичної науки спеціально проаналізовані у підрозділі 1.1.

Незавершеність інституювання в українській історіографії школи повсякденності як самостійного напрямку соціоантропологічних студій зумовила потребу спеціального з'ясування його теоретико-методологічних засад, про що докладно йдеться у підрозділі 1.4.

Відбір, типологізація та класифікація джерел з історії повсякденності провадились на підставах класичного історичного джерелознавства, а також із запозиченням елементів джерелознавчої критики суміжних історичних і гуманітарних дисциплін (музеєзнавства, археографії, візуальної антропології, етнографії тощо).

Комплексне застосування універсальних принципів і спеціальних наукових методів дозволило ґрунтовно осмислити об'єкт дослідження, уникнути тенденційності і однобічності розкриття теми.

Наукова новизна роботи зумовлена самою постановкою і розробкою історичної проблеми, що до цього часу не була виокремлена як предмет спеціального наукового дослідження. Вперше у вітчизняній спеціальній літературі запропонований історичний аналіз становлення і розвитку проблематики повсякденності в гуманітарних науках останньої третини ХХ – першого десятиліття ХХІ ст. У дисертації доведено, що історія повсякденності в Україні завдячує не тільки зовнішнім історіографічним викликам і загальнодемократичним суспільним впливам. Витоки сучасної школи повсякденності в Україні належать до першої чверті ХХ ст., коли ще не був перерваний активно розроблюваний вітчизняними істориками класичної школи людинознавчий напрям. Алгоритм розвитку української історіографії, антропологічний складник якої був одним з чинників націо-ідентифікації,

певною мірою суголосний тенденціям і ритмам європейської історичної науки (зокрема, французької школи «Анналів»). У дисертації проаналізовано сучасний стан історії повсякденності в Україні, її предметні пріоритети, основні проблеми становлення і перспективи розвитку.

У роботі показано, що проблема повсякденності має комплексний характер і досліджується такими науковими дисциплінами як історія, соціологія, філософія, етнологія, антропологія, психологія, семіотика, лінгвістика, культурологія тощо. У межах кожної з цих наук склались напрями, що вивчають різні аспекти повсякденності. Цілісне відтворення історії повсякденності інтелігенції можливе через врахування їх методів дослідження та запропонованих ними оцінок.

Автором критично проаналізовано сучасні визначення сфери повсякденності в різних гуманітарних науках, на підставі узагальнення запропоновано до наукового обігу категоріальне визначення «повсякденність історична» та «історія повсякденності».

Викладений авторський погляд на теоретико-методологічні засади історії радянської повсякденності, зокрема методологію історичного дослідження повсякдення доповнено інструментарієм наук соціально-гуманітарного циклу.

Вперше з'ясовані документальні підстави дослідження історії радянської повсякденності, на основі джерелознавчої критики запропонована їх типологізація та класифікація крізь призму джерелознавчих норм, опрацьовані методи і прийоми роботи з документальними свідченнями повсякденності.

На основі авторської концепції здійснений аналіз повсякденного життя української інтелігенції у 1920-ті рр. та розкрито її системний характер; виділено основні складові повсякдення.

Практичне значення одержаних результатів визначається в науково-теоретичній та конкретно-історичній площинах. Воно полягає в тому, що робота дозволяє більш глибоко і всебічно зрозуміти феномен повсякденності в історичному контексті, з'ясувати мету, завдання, методи і сенс історії повсякденності як сучасного напрямку історичних знань. Теоретичні положення і висновки, викладені в дисертації, можуть бути використані для підготовки узагальнюючих курсів і спецкурсів з української та зарубіжної історіографії ХХ-ХХІ ст. Матеріал і результати дослідження можна покласти в основу навчального курсу «Історія повсякденності» у вищих навчальних закладах зі спеціальністю «історія» на історичних факультетах.

Запропонована в дисертації методологія і методика реконструкції повсякденного життя національної інтелігенції у перше десятиліття радянської державності в Україні може бути підґрунтям нових досліджень.

Особистий внесок здобувача. Висновки й узагальнення дисертації, винесені на захист, одержані автором самостійно, мають оригінальний характер.

Апробація результатів дослідження. Результати досліджень доповідались на кафедрі історії та етнополітики НПУ ім. М.П. Драгоманова, а також на III міжнародному науковому конгресі українських істориків «Українська історична наука на шляху творчого поступу» (травень 2006 р., м.

Луцьк), I, II, III міжнародних наукових конференціях «Національна інтелігенція в історії та культурі України XIX-XXI ст.» (жовтень 2004 р., жовтень 2006 р., жовтень 2008, м. Вінниця), VI міжнародному конгресі істориків-аграрників (вересень 2008 р., м. Черкаси), III, V міжнародних науково-теоретичних конференціях «Знаки питання в історії України» (квітень 2007 р., листопад 2009 р., м. Ніжин), III і IV міжнародних наукових конференціях «Краєзнавство і учитель» (лютий 2007 р., лютий 2008 р., м. Харків), VI Буковинській міжнародній історико-краєзнавчій конференції (жовтень 2007 р., м. Чернівці), IV, V Всеукраїнських науково-теоретичних конференціях «Інтелігенція і влада» (березень 2006 р., листопад 2009 р., м. Одеса), V сеукраїнській науковій конференції «Людина в структурах повсякденності в історії України» (листопад 2009 р., м. Луганськ), Всеукраїнській науковій конференції «Історія повсякденності: теорія та практика» (травень 2010 р., м. Переяслав-Хмельницький), Гуржіївських історичних читаннях (квітень 2007 р., м. Черкаси), XX і XXI Вінницькій історико-краєзнавчих конференціях (жовтень 2005 р., жовтень 2007 р., м. Вінниця), XII Подільській історико-краєзнавчій конференції (листопад 2007., м. Кам'янець-Подільський), II Могилів-Подільській краєзнавчій конференції (серпень 2006 р., м. Могилів-Подільський), регіональній науково-практичній конференції «Голод і репресії на Поділлі» (листопад 2005 р., м. Вінниця); I та II регіональній науково-практичній конференції «М.С. Грушевський – державотворець, громадський діяч, вчений, публіцист» (вересень 2005 р., вересень 2006 р., м. Бар), на науково-практичних конференціях викладачів НПУ ім. М.П. Драгоманова і ВДПУ ім. М.М. Коцюбинського. За темою дисертації прочитано цикл популярних лекцій для громадськості у Вінницькій універсальній науковій бібліотеці ім. К.А. Тімірязєва (листопад 2007 р. – лютий 2008 р.) та серію лекцій з методичними рекомендаціями стосовно викладання проблем повсякденності для вчителів в Інституті післядипломної підготовки працівників освіти (червень – вересень 2008 р., вересень – жовтень 2009 р., квітень – травень 2010 р., м. Вінниця). Для студентів магістратури ПЕП ВДПУ ім. М.М. Коцюбинського читається курс «Історія повсякденності: теоретико-методологічні та джерелознавчі проблеми» (за авторською програмою).

Публікації. Матеріали та узагальнення дослідження опубліковані в двох індивідуальних і двох колективних монографіях обсягом 24,5 авт. арк., 40 статтях у фахових виданнях (20,5 авт. арк.), 18 публікаціях в інших виданнях (7,5 авт. арк.).

Структура дисертації обумовлена метою та завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків (основний текст – 386 с.), списку використаних джерел та літератури (115 с., 1258 позицій), додатків (10 с.). Загальний обсяг дисертації – 510 с.

РОЗДІЛ I

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ ПОВСЯКДЕННОСТІ В СУЧАСНІЙ ІСТОРИЧНІЙ НАУЦІ

1.1. Повсякденність: проблема наукової термінології й окресленості в сучасній гуманітаристиці

Проблема наукового осмислення повсякдення для європейської історіографії набула актуальності з другої половини 70-х рр. ХХ ст., до цього вона цікавила не багатьох [997, с.188].

Упродовж останнього десятиліття все частіше і в українській історико-культурологічній та соціально-гуманітарній літературі зустрічається слово «повсякденність», що засвідчує, що звичайне щоденне життя стає об'єктом гуманітарно-наукової рефлексії [60, с.291-292; 1215, с. 161; 767, с.55, 59]. Цей конструкт, дозволяє «схопити» суб'єктивність – головне, що вирізняє людину від усіх інших істот. ... І сьогодні вираз «повсякденність», що раніше був профанним, все більше претендує на статус філософської категорії [617, с.21]. Отже, категорія повсякденності належить до важливих наукових понятійних дефініцій, яка означає складний, різноманітний у проявах світ життєвої реальності.

Історики ставляться до визначення ключових понять, як до обов'язкового й суттєвого аспекту наукового дослідження. В ідеалі категоріальний апарат науки має бути ясным, точним, позбавленим різночитань, двозначності тощо. Однак досягти цього буває дуже непросто, особливо це відчутне для означення соціально-історичних явищ і процесів. Частіше за все соціальні поняття означають абстракції, що не мають чіткого окреслення в реальному світі. Слова, котрі їх позначають, практично завжди полісемічні. Хоча поняття і покликані відображати ті чи інші аспекти об'єктивної реальності й описувати світ «яким він є», вони не є прямим відбитком дійсності, не виводяться з досвіду, а являють собою певні теоретичні конструкції [744, с.12-13].

Таким чином, будь-яке поняття, що використовується в науковому дискурсі, в тому числі і поняття повсякденності, є сукупністю смислових значень, що характеризують певну множинність предметів, явищ, процесів, якостей або стосунків. Саме тому існує необхідність спеціальних досліджень ключових соціальних понять, до числа яких відноситься і поняття повсякденності. Визначаючи це поняття, ми маємо пояснити, чому до нього включені ті чи інші прояви реальності і як вони співвідносяться з іншими реаліями. На думку П. Берка, проблеми дефініції постають через те, що історики вступають на незнані раніше терени [366, с.17]. Оскільки повсякденна сфера лише входить у стадію апології і постає як об'єкт наукового дослідження, вона потребує історико-філософської емансипації [767, с.53].

У гуманітарно-науковій літературі проблема окреслення поняття «повсякденність» залишається, напевне, чи не найбільш складною і дискусійною. Так, вітчизняний історик О. Удод, сформулювавши системну мотивацію постановки проблеми історії повсякденності в українській історіографії, констатує, що сучасна історична наука ще не завершила інституалізацію цього напрямку в методології історії, а тому й межі предмету дослідження залишаються розмитими,

а саме поняття потребує з'ясування [1080, с.10]. Такої ж думки дотримується провідний російський історіограф М. Кром, так само дійшовши висновку, що «універсального, на всі випадки придатного поняття» донині не існує [712, с.11]. Водночас, при всій «академічності» наукових суперечок про поняття «повсякденність» ніхто вже не наважиться заперечувати, що нині в системі знань про минуле існує напрям, представники якого сполучають елементи матеріальної і духовної культури, вивчаючи житло, одяг, сім'ю, дозвілля, харчування, народження, смерть. Це історія маленьких життєвих світів, своєрідна альтернатива дослідженням, зосередженим на глобальних політичних подіях, суспільних структурах і процесах. Однак не слід вважати, що історико-соціальний аналіз намагається подати рух цивілізації як безладне нагромадження локальних побутових картинок. Навпаки, він спрямований на виявлення об'єктивних культурно-психологічних характеристик зовні буденних сторін людського життя. Ментальні установки особи, її поведінкові стереотипи значною мірою складаються під впливом повсякденності [743, с.12-13].

В історичній літературі початок дискусії про повсякденність був покладений ще першим поколінням анналістів, коли був вперше вжитий вислів «*la vie quotidienne*» («повсякденне життя») для назви серії видань французьких видавців Ашетт у 1930-ті рр. Відновились суперечки з новою силою у 70-80-і рр. ХХ ст. у зв'язку з інституалізацією історії повсякденності як нового напрямку історичних досліджень (*Alltagsgeschichte* в Німеччині), коли деякі історики почали розглядати таку історію як єдину «справжню» історію, осердя, до якого все інше має прямувати. Повсякденність опинилася також у центрі уваги сучасних соціологічних (від М. де Серто до Е. Гоффмана) і філософських (як марксистських, так і феноменологічних) підходів.

Попри те, що історія повсякденності вже набула визнання і легітимності, її понятійний інструментарій все ще остаточно не впорядкований і становить одну з проблемних територій новітнього напрямку. Аналізуючи цю теоретичну ситуацію, можна виокремити кілька причин такої проблемності.

По-перше, як зазначалося, у традиційній класичній гуманітаристиці повсякденність розглядалась як невартісна, другорядна сфера людського життя, де не відбувається нічого особливого й цінного, вартого уваги й аналізу. Через свою зрозумілість і звичність, очевидність і рутинність, а нерідко грубість і примітивність вона не тільки не була об'єктивована в науковому плані, а й була відкинута на противагу так званим справжнім, істинним виявам, у такий спосіб подавалась, у кращому разі, лише тлом, а частіше тінню, зворотною стороною людського буття. «Традиційна філософія критикувала світ повсякденності як несправжній, що складається з напівправди і обману, як світ суджень, де володарює не розум, а воля, керована пристрастями і хвилинними інтересами» [723, с.14]. Позиційна другорядність закріпилася за повсякденністю ледь не як її основна ознака. Поза сумнівом, буденне знання програє науковому, як судження – знанню, упередженість – істині, прикладне знання – теоретичному, але без них почасти не можливе їх формування і кристалізація, адже потреба узагальнити, уточнити, з'ясувати породжена досвідом, накопиченим, насамперед, у щоденності. Тонкі механізми осягнення світу і конструювання його образів формуються у

повсякденності.

Як самостійний об'єкт спеціального вивчення повсякденність набула наукового статусу відносно недавно. Різні наукові дисципліни – філософія, історія, етнографія, антропологія, соціологія, культурологія, лінгвістика – звернулись до повсякденних реалій (з різною активністю й інтенсивністю) упродовж ХХ ст., але переважно в його другій половині. Зокрема, інституювання історії повсякденності в європейській історіографії, як окремого напрямку наукових студій, відбулось в останній третині століття, хоча предметна зацікавленість повсякденням стала очевидною на півстоліття раніше.

По-друге, так склалося, що об'єктивація повсякденності (в гуманітаристиці в цілому й історії зокрема) відбулася певною мірою на тлі кризи традиційних гносеологічних методологій і усвідомлення неповноти пізнавального процесу, або навіть його помилковості чи хибності. Звідси склалось розуміння повсякденності на засадах протиставлення, як то: офіційне / непублічне; громадське / приватне; суспільне / родинне; державне / групове; святкове / буденне; гласне / приховане; рутинне / виключне тощо. Німецький соціолог Н. Еліас зауважив, що поняття повсякденності є менш конкретним і складнішим, ніж видається, у статті «Про поняття повсякденності» (1977) перерахував вісім дихотомій: 1) повсякденність як протилежність святу; 2) повсякденність як рутинна (на відміну від надзвичайних сфер суспільства); 3) повсякденність як трудовий день – на протиположності життєвому безтурботному світу буржуа, що живуть у розкоші і неробстві; 4) повсякденність як життя народних мас – у контрасті з життям високопоставлених і могутніх осіб; 5) повсякденність як сфера буденних подій, галузь ординарних, дрібних справ; 6) повсякденність як приватне життя (сім'я, кохання, діти) – на відміну від професійного чи офіційного життя; 7) повсякденність як сфера правдивих, нормальних, природних, нерелевантних переживань – на протиположності штучним, раціональним, науковим переживанням і думкам; 8) повсякденність як буденна свідомість, тобто наївна, непродумана – на відміну від рефлексивного мислення і контрольованих емоційних реакцій [712, с.10-11]. Погодимося з російським культурологом В. Лелеко, що виявлені Н. Еліасом бінарні опозиції свідчать про відому стихійність вживання і логічну суперечливість, невпорядкованість виділених смислових моментів ключового поняття, в яке включаються різні рівні, горизонтальні і вертикальні «зрізи» реальності. Це неминує при масовому зверненні дослідників до таких обширних сфер соціального життя, які раніше табуувались або просто не помічались, при різкому розширенні й оновленні поля досліджень. Процес же «оповсякденювання» історичної дійсності – це всього лиш інструмент, який дозволяє уточнювати й ускладнювати існуючі моделі минулого [747, с.61]. Така бінарна опозиційність як метод нової реконструкції була цілком слушною і результативно спрацювала на об'єктивацію повсякденного, але ускладнила його цілісне окреслення, підкреслено фрагментувавши прояви життєвого світу.

По-третє, складність визначення зумовлена і тим, що світ повсякденності не піддається чіткій формалізації і не має сталих інститутів і механізмів прояву. Повсякдення виявляє себе у системі перетинів, зв'язків, стосунків, що сполучають різні сфери життєвого світу. Повсякденність включає в себе широке коло

предметів, стосунків і явищ, які дуже важко обмежувати і, тим більше, ранжувати за ступінню значущості. Зсередини видається, що повсякденність статична. Натомість навіть за умови її інтерсуб'єктивності вона не є застиглим, раз і назавжди заданим середовищем, вона мінлива, більше того, конструктивна і креативна. Знаходячись в залежності від матеріально-речового оточення конкретного часу, людина, разом з тим, має можливість впливати на нього, вносячи у повсякденність певні інновації, які об'єктивуючись у знову створених матеріальних об'єктах, в свою чергу, сприяють виникненню нової системи зв'язків і стосунків. «Створена людиною реальність починає формувати людину, – відзначала Н. Козлова. – Вона диктує людям, представленим наступними поколіннями, свої правила. Складається нова тілесність і нова ментальність, нові способи життя у масовому масштабі» [657, с.99]. Як пише О. Генісаретський, «повсякденність може бути розпізнана як місце утворення смислів і відкриття правил, а не тільки їх втілення; як місце, де різні типи раціональності сплавляються між собою» [452]. Повсякденність водночас не хаотична, вона має свої структури, з яких складається стрижень людського буття. Структури повсякденності – це те, що вбудоване в буденність, без чого людина не живе жодного дня. При цьому роль структур повсякдення можуть виконувати різні соціальні інститути (родина, храм, школа, транспорт тощо). «Структури повсякденності стосуються того, як влаштована і вкорінена людина у буття, це її «у-клад», «с-клад», власне те, що греки називали «етосом». Етос – це моральні норми, звичай, характер, душевний склад, спосіб думок (те ж, що і французьке *mentalite'*). У цьому с-кладі, у-кладі плекається, ліпиться кістяк особистості, її життєвий каркас. Це коренева система людини» [1008, с.64]. На прикладі класичної «тріади щоденності» (їжа – одяг – житло), яка є об'єктивністю для будь-якої людини, можна визначити різні забезпечувальні структури повсякдення. До структурних одиниць повсякденності можна віднести базові уявлення, ідеї, ідеали, норми реакцій. При цьому слід розуміти, що структури повсякденності не будуються штучно. І не існує для них готових еталонів і норм. Отже, немає й експертів, і експертиз, і проектувальників, що могли б їх спроектувати і побудувати. Структури повсякденності взагалі не будуються. Вони обживаються. Життєвий світ обживається і збагачується тими культурно-практичними формами, котрі природним чином вбудовуються в інфраструктури і метаморфози етосу.

Складність окреслення повсякденності пов'язана не тільки з її «позаформальністю», а й з тим, що вона не має сталої темпорально-просторової окресленості. Дослідники не дійшли спільної думки, що ж є часовим модулем повсякденності – її щоденність (у дослівному розумінні, без жодного розриву) чи зрозуміла й прийнятна повторюваність з певною дискретністю. Наприклад, щодобовий ранковий ритуал (прокидання – вмивання – одягання – снідання...) – повсякденність, а сама праця на підприємстві, в установі – ні, оскільки робочі дні розриваються вихідними, відпустками, лікарняними, святами? Так само простір повсякдення не має кінцевого окреслення і сталості (для прикладу: простір помешкання (квартири, будинку) для кожної сім'ї є повсякденним середовищем, чи залишається він таким у разі підселення нового мешканця навіть за умови збереження його начиння?).

Повсякденність – це «звичайний перебіг життя в його реально-практичних формах; це речі, що оточують нас, наші звички, щоденна поведінка» [768, с.10]. Тому при формулюванні поняття повсякденності неминуче наражаємося і на проблему співвідношення з іншими категоріальними означеннями сфер, що дуже близькі до повсякдення, – йдеться про побут, приватне життя, особисте життя, біографістику, етнографію тощо [710, с.18-19; 371; 502; 369; 932; 921]. При уважному спостереженні з'ясовується, що співвідношення цих категорій не є сталим, пропорційно-статичним. В одному разі побут поглинає сферу повсякденності, в іншому – є лише її проявом, характеристикою. Так само приватне чи сімейне життя поруч із суспільно-статусними має свої повсякденні прояви, без яких не може бути відтворене повністю. Біографія має офіційне звучання, а деталі повсякденного життя людини надають цим життєписам просопографічних ознак. Ці останні дозволяють здійснити не тільки більш точну персоніфікацію особи, а й її типовість у своєму представницькому колі чи в контрастуванні з іншими соціальними верствами. З огляду на це, категорію повсякденності можна охарактеризувати як співвідношення індивідуальності і соціальної реальності. Її основні атрибутивні якості виражаються у наступному: суб'єктивні переживання чітко протиставлені об'єктивним процесам і структурам, індивідуальні дії – типовим практичним діям, одноактні епохальні події – тривалим ритмам, рухливі форми раціональності – ідеальним конструкціям [409, с.39].

По-четверте, інтерес до тих або інших аспектів повсякденності проявили численні наукові дисципліни, а в межах дисциплін – і окремі наукові напрямки. Кожна з наукових галузей гуманітарного знання ставить різні завдання у дослідженні повсякденності. Так, філософів повсякденне життя цікавить, з одного боку, як середовище формування буденної свідомості, її норм і виявів, а з іншого – як підґрунтя міфологічного й релігійного світогляду. Постійна взаємодія і взаємовплив вказаних форм свідомості створює спільні світоглядні настанови і стереотипи мислення, спільні засади духовного життя певного історичного періоду, так званий «дух часу», «дух епохи». Для історичних антропологів повсякденність – колиска ментальностей. Історичні психологи відстежують у повсякденні типи й види суспільної поведінки у різних культурно-історичних умовах і обставинах. Культурологи звернулись до повсякдення крізь призму протиставлення профанного сакральному. Побутописання етнографів зосереджено на предметно-речовому щоденному оточенні людини як характеристиці її культурних потреб, розвитку практичних навичок, естетичних смаків тощо. Адже за своєю прямою функцією предмет побуту належить до сфери людської життєдіяльності, її практичних передумов, її раціоналізації, комфорту, задоволення життєвих потреб. За деталями одягу, особливостями поведінки можна розшифрувати прихований за ними культурний код і тим самим зрозуміти громадську позицію конкретної людини. До кола інтересів етнологів потрапляють щоденні ритуали, усталені традиції забезпечення потреб життєдіяльності. Історики сконцентрували увагу на буденному житті, щоб відтворити картини минулого у повному комплексі і з'ясувати механізми взаємодії різних соціальних верств як між собою, так і з державно-владними системами, зрозуміти закони і чинники розгортання історичного процесу в конкретному прояві. Політологів, відповідно, цікавлять

повсякденні реакції на запропоновані політичні програми, доктрини й ідеології. З соціологічної точки зору повсякденність розглядається як життєдіяльність індивідів у звичних життєвих ситуаціях на підставі очевидних сподівань, типізації інтерсуб'єктивної комунікації. Соціологи відстежують шляхи вироблення й усталення повсякденних практик. Лінгвісти звернулись до вивчення повсякденного мовлення як до вербального відбитку культурного світу. Зрозуміло, кожна з наукових галузей має свій фокус прочитання повсякдення, тому й вкладає в його розуміння відповідний смисл і значення, має свій дослідницький інструментарій та методологію вивчення. У кожній науковій галузі ми можемо віднайти різні визначення повсякденності, що є виправданими в них з огляду на мету наукового дослідження й інструментально-прикладну доцільність.

Багатоплановість повсякденності диктує необхідність об'єднання наук. Сучасне дослідження повсякденності може бути тільки комплексним і системним. Цілком логічно, що вивчення повсякденності передбачає міждисциплінарні контакти й запозичення. Природа дослідницького об'єкту – повсякденного життя людей – змінює ставлення до самої ідеї пізнання соціального світу. Така зміна точки зору дозволяє звернути увагу на те, що раніше здавалось незначним або вважалось відхиленням від норми, зміщуються акценти в розумінні архаїки і сучасності, баналізації і технологізації образів. Форми життя вже не оцінюються як більш високі чи більш низькі або як справжні чи несправжні. Жодне знання, в тому числі й соціально-історичне не постає як окремішність, всі види знання розташовуються у контексті культури, мови, традиції, долається штучна відокремленість наукових знань.

Таким чином, теоретичні положення повсякденності тримаються на різних методологічних засадах, що обіймають весь спектр напрямків сучасної гуманітарної думки, в тому числі й тенденції міждисциплінарних підходів. Слід визнати, що на сучасному етапі не подолана певна стихійність і суперечливість вживання поняття «повсякденність» різними дослідниками, внаслідок чого до смислового поля повсякденності можуть бути включені різні зрізи реальності.

Сучасний гуманітарій долає «моделі свідомості» та навіть «моделі мови» і визнає, що розум, теорії мають розглядатися як тілесно втілені, культурно опосередковані, переплетені з соціальною практикою і що вкоріненість і різноманіття основних категорій, принципів, процедур тощо означає, що критика розуму має здійснюватися у зв'язці з соціальним, культурним, історичним аналізом. Цим також викликано підвищення уваги до повсякденності та повсякденних комунікативних практик, у тому числі й серед академічної спільноти [573, с.6-7]. На думку С. Бойм, сучасне розуміння повсякденності пов'язане з початком модернізації, розділом сфер існування, виокремленням суспільних і приватних просторів [380, с.36].

Насамкінець, варто враховувати, що до наукової лексики слово «повсякденність» прийшло з розмовної мовленнєвої традиції. Якщо в буденному вживанні це слово було органічно пов'язане зі світом означуваних явищ, самозрозумілих і очевидних, то, перейшовши на наукові терени, воно цю органічність утратило. Водночас таке абстрагування не зберегло за ним зрозумілої очевидності. Звідси – різні його наповнення й тлумачення в наукових текстах. С

емантика природної мови виявляється більш упорядкованою і визначеною, ніж наукової. Це пояснюється системністю і логічною побудовою самого повсякденного життя, а мова, відповідно, є не тільки його інструментом, але й безпосереднім проявом. Науковій мові стосовно повсякдення, на даному етапі, бракує такої органічності. Врешті, мабуть, слід визнати, що повсякденність не є непорушним ортодоксальним поняттям. Філософи у повсякденності вирізняють два рівні смислів: онтологічний і аксіологічний. У повсякденності людина стикається з явищами, процесами, подіями, справами, котрі відбуваються щодня і повторюються з дня на день («щодня одне й те саме»). Це онтологічна сторона повсякденності. Інша – суб'єктивна, психологічна і аксіологічна її сторона фіксує емоційну реакцію на це повторення і його оцінку. Для історика повсякденності важливі обидва: перший необхідний для цілісного уявлення умов протікання щоденного існування людини, другий – для з'ясування її почування. Вивчення повсякденності дає можливість зрозуміти культурну ментальність, що зберігається на тривалих історичних проміжках, розібратися у тому, як теорії перетворюються у практику, яка етика повсякденної поведінки, що не зводиться до високоморальних тирад, а складається з незначних, але вирішальних індивідуальних актів, рішень і виборів. Слід осмислити не тільки правила, закони і заборони даного суспільства, але й способи уникання, обдурювання, ухилення і відступу, на яких тримається повсякденне життя [380, с.11-12].

Отже, з історичної точки зору повсякденність – це цілісний соціокультурний життєвий світ, безпосередня самоочевидна умова людської життєдіяльності по забезпеченню своїх потреб, історична реальність, в якій здійснюється безпосереднє і опосередковане (через предмети культури) спілкування людей, виникає їх спільний, комунікативний простір, що уможливорює наріжну історико-культурну форму соціалізації людини. У спілкуванні, в постійно відновлюваному контакті, зв'язках людей виникає і формується дійсність, повсякденність, її провідні складові, не предмети і процеси самі по собі, а людський зміст. Надані речам і стосункам значення складають суцільне полотно буденної дійсності. Соціальні ж предмети і їх значення залежать від сприйняття і розуміння їх суспільством, окремими соціальними спільнотами, верствами, шарами, індивідами.

Повсякденність – складне, багатопланове і багаторівневе явище. На нашу думку, у повсякденні за домінуючим способом виявлення щоденної життєдіяльності можна вирізнити кілька важливих сфер (зі значною мірою умовності меж між ними): 1) *трудова* (праця, навчання); 2) *дозвілєво-відпочинкову* (читання, театр, цирк, кіно, музеї, концерти, виставки, спорт, ігри, розваги, свята, урочистості, мандрівки); 3) *репродуктивно-забезпечувальну* (харчування, лікування, торгівля, транспорт, одяг, побут); 4) *приватно-родинну* (сім'я, родина, кохання, шлюб, діти, дім); 5) *комунікативно-громадську* (товариства, дружба, об'єднання).

Норми повсякденного життя певного суспільства чи певної соціальної верстви, навіть родини й окремої особи складаються поступово. Їх не можна спеціально програмувати, штучно конструювати, швидко реформувати. Вони шліфуються часом і обставинами, а точніше, практиками багатьох людей у безлічі повторюваних життєвих ситуацій. Повсякденність передбачає зрозумілість норм і правил для всіх членів соціуму (верстви, групи, суспільства), не виписаних

спеціально, а на які люди зголошуються через їх прийнятність, доступність для кожного. Їх відбір відбувається шляхом взаємної згоди завдяки зрозумілості, розкодованості дій і вчинків усіх учасників щоденного контактування чи спілкування. Через повсякдення людина соціалізується, вона приймає / не приймає соціальні норми (у праці, на дозвіллі, на відпочинку, у приватно-родинній сфері, у побуті тощо). Повсякдення є простором суголосності, не в розумінні суто поступливості, а в сенсі звичайності. Його характер залежить від культурно опанованого людиною простору, рівня її потреб і можливостей, він [характер] залежить, визначається культурними обмеженнями певного соціального шару, культурними практиками тієї або іншої епохи [747, с.8-89]. Це царина дійсності, соціокультурна реальність, у якій людина може зрозуміти інших людей і спільно з ними діяти: тут виникає їх спільний, комунікативний світ [317, с.291-292].

Повсякденність є тією сферою життя суспільства, що акумулює в різний спосіб різні сфери людського буття, до неї цілком можна застосувати таку ознаку, як голографічність (А. Сенявський) [991, с.26]. Будь-який елемент суспільної системи знаходить у ній своє певне відображення. Проаналізувавши різні сторони повсякденного життя суспільства, вдумливий історик здатний з'ясувати його стан у різних «горизонтальних» формах і на різних «вертикальних» рівнях. В одиничних проявах повсякдення фокусується і відбивається строката сукупність суспільних стосунків, існуючих у суспільстві у певний час.

Регулятивні норми повсякденного побутування передаються з покоління до покоління як щось звичне, зрозуміле, прийнятне, звичайне, що не викликає подиву чи спротиву і не потребує пояснення. Однією з головних рис повсякдення і є його зрозумілість, доступність, підсвідома з'ясованість. У повсякденному житті людина не розмірковує над сакраментальними питаннями (*хто ми, звідки і куди йдемо; у чому сенс буття?*), вона не розв'язує морально-етичних проблем (*це добре чи погано; що таке віра, чесність, гідність?*), не робить «гамлетівського» вибору (*бути чи не бути; що робити; хто винен?*). Людина *просто живе*. Але це **«просто проживання»** тому й можливе, що тримається на перевірених життєвих практиках і засвоєних моральних засадах.

Навіть коли ритм чи малюнок повсякденного життя кимсь з учасників соціуму порушується, всі інші його суб'єкти продовжують діяти за усталеними звичками, ледь не позасвідомо скорегувавши наслідки чийогось випадання чи похибки. По всякденне життя вирізняється стабільністю і сталістю вивірених норм. На відміну від динамічного політичного життя з його різкими зламами, розривами, поворотами, повсякдення консервативне, не таке чутливе до ідеологічних і державних змін, виразно інертне. Воно може зберігати стандарти усталеного в минулому протікання не тільки попри швидку мінливість, а й всупереч змінам, уже закріпленим у суспільно-політичних інститутах.

Суспільство – це багатомірна, динамічна в просторі і часі система, що водночас проявляє себе на різних рівнях і площинах. Якщо брати «вертикальний» зріз суспільного буття, то в ньому обов'язковими є як мінімум три рівні: макро-, мета- і мікро-, – хоча насправді ж їх набагато більше. «Горизонтальних», змістових вимірів також безліч: економіка, політика, родина, етнос, соціальні стосунки, культурні інститути тощо. Втім, у реальному житті все переплетене, не

розкладається по полицях і нішах; у разі вивчення окремих інститутів суспільного життя історик вдається до умовної автономізації предметної галузі, оскільки категоричне виокремлення призведе до схематизації у відтворенні, втраті справжнього наповнення.

Сфера повсякденності – сфера узгоджених дій, такої поведінки, де всі взаємопов'язані один з одним і інтерпретують світ разом [569, с.8, 12, 15]. Повсякденність виступає невід'ємною часткою нашого чуттєвого і раціонального досвіду, накопичувачем і транслятором актуальних для нас значень. Вона присутня тут і зараз, хоча ми її не помічаємо (як не бачимо повітря, що нас оточує, яким ми дихаємо і яке забезпечує режими функціонування підсистем нашого організму), і забезпечує культурно-історичний розвиток людини у просторі і часі [439].

Завдяки своїй стабільності, консервативності повсякденність набуває значення самостійної і самодостатньої сфери людського суспільства. Крім того, мережею присутніх і апробованих у ній смислів вона поєднує в одне ціле різні прояви життєвості людини: приватне життя з публічним, утилітарно-прагматичні дії з ідейними і морально-етичними виборами, побутові аспекти життя з трудовою діяльністю, групові й вікові інтереси з загальносуспільними, локальні події вписує у загальнодержавні, буденні настрої трансформує у ментальні характеристики тощо. Таким чином, можна вважати повсякденність домінуючою сферою, яка має інтегративні можливості і повноваження.

Без вивчення механізмів щоденного буття людини не можливе адекватне розуміння не тільки її приватної сфери, а й суспільного життя в цілому. Суспільство – це не просто сукупність індивідів, груп чи верств, це система загальноприйнятих ними стосунків, вироблення яких хоч і відбувається на індивідуальному рівні, передбачає суспільну адаптацію з врахуванням державної політики та ідеології, національно-культурних традицій, а також щоденних життєвих практик.

Як показують дослідження у галузі соціальної психології, люди у своєму повсякденному житті створюють теорії, які допомагають їм зрозуміти себе, довколишній світ [341]. Ці теорії або «схеми» виникають у процесі конструювання людиною реальності за посередництва здорового глузду, який у самому загальному вигляді являє принцип пізнання, заснований на життєвому досвіді. Сформовані у процесі такого пізнання «схеми» відображають необхідність повторюваних у життєвій практиці зв'язків між предметами, процесами і явищами (закономірності). Неодноразово апробовані «схеми» – уявлення поступово закріплюються у свідомості не тільки як знання, але й як віра у незмінність виявлених зв'язків. Історичні закономірності реалізуються не автоматично. У складному і суперечливому русі історії перетинаються чи зіштовхуються різні процеси, в яких людина може бути пасивним агентом, і такі, де її активність проявляється прямим і безпосереднім чином. Для розуміння цих останніх (їх іноді визначають як суб'єктивний аспект історичного процесу) необхідне дослідження не тільки суспільно-історичних передумов тієї або іншої ситуації, але й специфіки самого діяча – людини. Якщо ми вивчаємо історію з точки зору діяльності людей, нам не обійтися без психологічних передумов їх поведінки. Під дією складних соціально-історичних процесів виробляються специфічні форми історичної і соціальної

поведінки, епохальні і соціальні типи реакцій, уявлення про правильні і неправильні, дозволені і недозволені, високі і негідні вчинки. Виникають такі регулятори поведінки, як сором, страх, честь. До свідомості людини долучаються такі складні сімейні, релігійні, загальнокультурні, етичні норми, на фоні яких скла дається психологія групової поведінки.

Отже, звернення до історії повсякденності цілком виправдане й необхідне на сучасному етапі розвитку історичної науки. Раніше відкинута філософами як несправжня, повсякденність сьогодні стає об'єктом гуманітарно-наукової рефлексії . Цей конструкт, що прийшов до нас з повсякденного слововжитку, дозволяє «схопити» суб'єктивність – головне, що вирізняє людину від усіх інших істот. ... І сьогодні вираз «повсякденність», що раніше був профанним, все більше претендує на статус філософської категорії [617, с.21].

Всі дослідники так чи інакше суголосні, що повсякденність являє собою особливу сферу досвіду. Їй важко дати визначення тому, що цілком очевидне і дуже добре відоме через свою доступність важко піддається формалізації. Справді простіше визначити нове явище, не пов'язане тисячами образних і життєвих ситуацій, асоціативних зв'язків і, відповідно, – тисячами контекстів у мовному просторі, котрі неминуче будуть пропонувати нові й нові нюанси в мові. У такому разі підсвідомо хочеться дати не визначення, а опис.

Явище повсякденності історичне і тому неминуче мінливе, динамічне. Ця «дуже дивна», за висловом О. Золотухіної-Аболіної [569], повсякденна сфера, що безпосередньо оточує людину, виявляє її культурну заданість і наповненість, майже невлівима через строкату мережу оприявлення.

«Повсякденність – це життя в цілому, усі життєві реалії, – пише автор навчального посібника Т. Георгієва, – це буденне, природне середовище, актуальне «тепер» і «тут» буття людини, що включає в себе весь спектр її особистісних виборів. Людина, з розмаїттям її потреб та інтересів, є вихідним пунктом осмислення історії та культури повсякденності» [454, с.17,18].

На сьогодні не існує чіткого визначення, що таке повсякденність. Її предметність видається самозрозумілою; більшість авторів, котрі пишуть про повсякдення, спеціально не пояснюють свого об'єкту дослідження, ототожнюючи його зі звичайним щоденним життям, способом / трибом життя, з тим, що роблять зазвичай люди, з побутом, з приватним життям, неофіційною / непублічною сферою буття тощо, тобто говорять про різні сторони «життєвого світу» людини. Свого часу Ю. Лотман влучно зауважив, що повсякденне побутове довкілля подібне до повітря: людина помічає його тільки тоді, коли воно псується або його бракує. За його визначенням, повсякденність – це «звичайний перебіг життя в його реально-практичних формах; це речі, що оточують нас, наші звички, щоденна поведінка» [768, с.10]. В своєму відомому дослідженні про побут російського дворянства він пише: «Історія проходить через Будні людини, через її приватне життя. Не титули, ордени або царські милості, а «самостояння людини» перетворюють її на історичну особу» [768, с.3].

Категорію повсякденності можна охарактеризувати як співвідношення індивідуальності і соціальної реальності. Її основні атрибутивні якості виражаються у наступному: суб'єктивні переживання чітко протиставлені

об'єктивним процесам і структурам, індивідуальні дії – типовим практичним діям, одноактні епохальні події – тривалим ритмам, рухливі форми раціональності – ідеальним конструкціям [409, с.39].

Спробуємо проаналізувати наявні визначення повсякденності, що їх пропонують історики, філософи, соціологи, психологи, культурні антропологи.

Не зайве розпочати з визначення семантики слова «повсякденність» і близьких за змістом слів, а також поняття «повсякденність» у деяких з охарактеризованих у першому розділі напрямків.

У тлумачному словнику В. Даля, що відбивав лексику розмовної і літературної мов першої половини ХІХ ст., повсякденне (синоніми: щоденне, побутове, з дня на день) означає постійне, з дня в день повторюване [510, с.147]. Споріднене слово «буденний» означало: те, що сталося і відбулось за один день. В. Даль також фіксує «нині», як новий відтінок смислу: «буденний» як «звичний». А «звичний» раніше відносився до іншої семантичної групи і означав: звичний, засвоєний, прийнятий, звичайний, простий, рядовий, пересічний, що буває переважно всюди і поруч (на противагу виключному, особливому, незвичайному). Близькі за змістом іменники фіксують тісний зв'язок зі звичаєм, з тим, що загально визнано.

У словнику С. Ожегова [853, с.59, 62, 429, 519, 681] що відбиває реалії радянського часу (перше видання 1949 р., останні авторські зміни внесені до 4-го видання 1960 р.), слова «повсякденний» і «звичайний» зближуються. Семантика слова «повсякденний» містить два відтінки сенсу: 1) зовнішньо-часовий (той, що проходить з дня в день, завжди, постійно, не припиняється); 2) що характеризується рутинністю, банальністю, пересічністю, невиразністю рутини «звичний», котре оточене спорідненими: «буденний». У С. Ожегова вперше у якості синоніма «повсякденності» з'являється слово «побут», сенс якого розкривається як «загальний життєвий уклад, повсякденне життя». Взятє у контексті календарного часу, повсякденне, звичне, звичайне життя – це життя буденне, не святкове. Тут повсякденність як будні протиставлена святковим, тобто вихідним дням. Наприкінці 50-х рр. розуміння «повсякденного» як «буденного», «звичного» остаточно закріпилося.

Російські словники 1990-х рр. залишають це коло визначень: «повсякденний», «побут», «буденний», «будні» [765, с.41, 318, 386]. Словник літературної мови дає більший вибір синонімів, розкриваючи психологічний, емоційний фон повсякденного життя. Так, «будні» означає «1) робочі дні; 2) повсякденне, звичайне життя, одноманітне, безрадісне життя» [1000, с.798]. У першому виданні цього словника перелік уточнюючих, емоційно насичених епітетів більш багатий: «буденний» – безпросвітний, сірий, неприглядний, скучний [1000, с.669].

У «Словнику української мови» (т.6) слово «повсякденність» означене як абстрактний іменник, що окреслює «те, що буває кожного дня, щодня; щоденність» [1004, с.695], епітет «повсякденний» тлумачиться так: «який є, буває, має місце, відбувається і т. ін. кожного дня, щоденний. <...> Звичайний, звичний, буденний. <...> Постійний». «Звичайний» тлумачиться як такий, що нічим не виділяється серед інших, нічим не примітний. Замість нього можна також прислужитися словами «нормальний, правильний, рядовий, простий, пересічний,

прозаїчний, абиякий, ординарний, узуальний, обичайний, розхожий. <...> звиклий, звісний, привичний, свійський, навиклий» [1003, с.590-591]. У С. Караванського додано ще: «одноманітний, непоказний <...> загальноприйнятій, загальновідомий, типовий» [612, с.33, 137].

У підсиленому значенні вживається «буденщина», рідше у розмовній практиці трапляється «щоденщина» або «проза» (часто зі сл. життєва, життя), у цьому ж розумінні, але рідше – «прозаїчність», «прозаїзм». До синонімічного цьому ж ряду слова «будні» пояснено «одноманітне, безрадісне існування».

Близьку по характеру еволюцію пройшло слово «повсякденний» в інших європейських мовах. У всякому разі це підтверджується відносно німецької мови. Історичні модифікації семантичного поля «Alltag» простежені Х. Турном [1216, с. 11]. Спроба визначитися з поняттям «повсякденність» була здійснена у низці статей спеціального випуску західнонімецького журналу «Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie». Соціолог Я. Щепаньськи додає до характеристики повсякденного життя домінантні для нього емоції – нудьгу і смуток, породжувані рутинним повторенням формул поведінки і подій повсякденності, а також відмічає, що специфіка повсякденного знання в його інтуїтивності, ірраціональності і спрощеності [1216, с.11].

Таким чином, як історична еволюція, так і семантичне поле слова «повсякденність» і споріднених з ним слів у німецькій мові (Alltag, Alltäglichkeit, alltäglich, alltäglich, täglich) в загальному співпадають з аналогічними словами в українській і російській мові. Може, єдиним додатковим значенням, зафіксованим дослідниками, що відбиває реалії західноєвропейської культури кінця XVIII – початку XIX ст., є означення грубості, нерозвинутості, сірості способу життя соціальних низів [747, с. 90].

Хоча інтерес до тих або інших аспектів повсякденності проявили численні наукові дисципліни, а в межах дисциплін – наукові напрямки, висхідне, ключове поняття «повсякденність» піддавалось теоретичній рефлексії лише в соціології. Це не випадково. Соціологія повсякденності розвивається вже близько півстоліття. Поруч з традиційними її напрямками – феноменологічним і етнометодологічним – з'явилися нові, орієнтовані на культурну антропологію та історію культури. Соціологами написані сотні досліджень про повсякденне життя [498].

М. Бойченко, автор тлумачної статті «Повсякденність історична» у спеціальному термінологічно-понятійному довіднику «Історична наука», дає таке її визначення: «це соціально-філософський термін, що означає певний зріз взаємодії соціального простору й часу, сферу людської життєдіяльності, в процесі якої здійснюється безпосереднє і опосередковане (через предмети культури) спілкування людей. Повсякденність – царина дійсності, соціокультурна реальність, у якій людина може зрозуміти інших людей і спільно з ними діяти: тут виникає їх спільний, комунікативний світ, а сама повсякденність постає як специфічна форма соціалізації людини» [317, с.291-292].

Відома сучасна російська дослідниця приватного життя Н. Пушкарьова визначає повсякденність як реальність, що інтерпретується людьми і має для них суб'єктивну значущість як цілісний життєвий світ [922, с.14].

У спеціальному розділі «Світ повсякденності» підручника з філософії для вищих навчальних закладів повсякденність постає як єдиний універсум, джерело і вмістилище будь-яких варіантів реальності, складається зі світу твердих предметів, чуттєвих відчуттів і світу соціокультурних комунікацій і здорового глузду [1098, с. 390, 391]. О. Золотухіна-Аболіна у монографії «Повсякденність: філософські за гадки» подає різні тлумачення повсякденності: 1) це просто емпіричне життя; 2) стандартизований і нормований зріз емпіричного життя, світ правил, циклів, стереотипів [569, с. 8, 12, 15]. Емпіричне життя наповнене пристрастями, зіткненнями, прагненнями, воно кипить емоціями, в ньому багато агресії, боротьби, особистісної і групової конфронтації. Воно жорстоке, і гуманістичні ідеї, народжені людством, по цей день залишаються ліпше добрими намірами, ніж дієвими інструментами повсякденного буття. Автор підкреслює, що повсякденність і є повсякденністю через повторюваність, стереотипність, зрозумілість. Найперша і найважливіша якість повсякденності – її суспільний, колективний характер, що передбачає постійну комунікацію. Сфера повсякденності – сфера узгоджених дій, такої поведінки, де всі взаємопов'язані один з одним і інтерпретують світ разом [569, с.7].

«Слово “повсякденність”, – вважає Б. Марков, – означає зрозумілу реальність, фактичність; світ буденного життя, де люди народжуються і помирають, радіють і страждають, структури анонімних практик, а також буденність на протигагу святковості, економію на протигагу марнотратству, рутинність і традиційність на протигагу новаторству» [924, с.291]. На інших сторінках своєї праці автор підкреслює, що повсякденність – це звички, стереотипи, правила, думки і переживання людей, а також і їх поведінка, діяльність, регульована нормами і соціальними інститутами [924, с.129-130]. На розсуд В. Сирова, повсякденність є передусім способом конструювання реальності [1053]. Повсякденність – це спільна для нас усіх реальність, вона існує в постійно поновлювальному контакті людей, її складники – людські смисли. Соціальний світ, в якому ми живемо, конституюються узгоджено діючими людьми. Головною сутнісною якістю людини є її суб'єктивність, котра, знаходячись всередині, інтенційно спрямована назовні, прагне вийти назовні.

Повсякденне життя не може існувати як щось зовсім відокремлене від неповсякденного. Вони співіснують одне з одним як лицьовий і зворотний бік. Повсякденне – це звичне, впорядковане, близьке. На протигагу повсякденному неповсякденне існує як незвичне, поза звичайним порядком, знаходиться далеко. Неповсякденним є все, що стосується моментів виникнення, перетворення, небезпеки знищення життєвого ладу, а саме: війни і революції, виникнення Всесвіту і природні катастрофи, аварії, хвороби, смерть, політ уяви та інші незвичайні психологічним стани.

Британський дослідник Д. Тош, що глибоко і ґрунтовно проаналізував основні тенденції історичної науки в останній третині ХХ ст., повсякденність іменує «соціальною історією» і включає до неї життєдіяльність людини вдома і на робочому місці в звичному оточенні [1066].

Повсякденність є такою галуззю досвіду, що формується на підставі практичної діяльності – праці. А. Шюц прямо на це вказує. Навіть у М. Хайдеггера

«Dasein» як модифікована повсякденність – це світ заклопотаного діяння, спосіб, за допомогою якого існує тут-буття. У Хабермаса праця поруч з мовою входить до традиційних культурних універсалій, що характеризують суспільство. В феноменології Е. Гуссерля життєвий світ безпосередньо не пов'язаний з працею, але підкреслюється, що суб'єктивність життєвого світу проявляється в модусі практики, цілей, потреб, інтересів [1144].

У соціології повсякденність отожднюється з «життєвим світом» чи «життєвим середовищем людей» і усвідомлюється як результат функціонування людської свідомості в системі засвоєних, типових для історично конкретного суспільного організму форм життєдіяльності індивідів і соціальних груп, котрі характеризують особливості їх спілкування, поведінки і складу мислення у сферах праці, побуту, суспільно-політичної діяльності, дозвілля [1119; 662]. В.

Анциферова вбачає в повсякденності процес «перетікання життєвих моментів з одного в інший, які створює сама людина, співпрацюючи з обставинами для того, щоб наблизити бажану подію, розвіяти свої сумніви і страхи, розв'язати важкі проблеми» [339, с.5]. На її думку, повсякденність формується щоденною практикою людини, спрямованою на задоволення її життєвих запитів. Для психологів важливими в аналізі є не лише окремі елементи повсякденного життя, а й розкриття за ними діяльності людської психіки в цілому.

Українські культурологи І. Лосєв та Я. Кунденко говорять про повсякденність як про «особливу реальність культури», «первісну клітинку соціальності», оскільки умови людського існування – це умови людської духовності [1215, с.161; 767, с.55, 59]. Метою і призначенням повсякденності, за Я. Кунденко, є турбота про збереження органічного тіла людини і створення йому фізичного і психологічного комфорту, що визначає утилітарно-прагматичний характер даного феномена. Таким чином, повсякденність – це сфера діяльності, що визначається основним смислом і спрямованістю на «проживання життя» [1215, с.161]. Російська дослідниця В. Антипіна теж розглядає повсякденність як комплекс прагматичних зусиль індивіда, спрямованих на задоволення біологічних, соціальних і духовних потреб і зміну зовнішніх умов існування людини [337, с.8].

Натомість філософ і культуролог Є. Анчел вважає неправомірним зводити світ повсякденності суто до утилітарності, до однозначної спрямованості лише на конкретну практичну мету. Повсякденність у певному позитивному або негативному плані виходить за межі вузько буденної практики, більше того – насичена багатьма утилітарно непотрібними моментами [340]. Подібної позиції дотримується також і Б. Вальденфельс, який розглядає повсякденність як «плавильний тигель» раціональності: всі раціональності представлені в світі повсякденності, з нього вони походять, в ньому оновлюються [409].

Частіше за все повсякденність окреслюють, вдаючись до зіставлення з чимось, протиставляючи чомусь: публічне – приватне, буденне – урочисте, офіційне – не офіційне, звичайне – незвичайне, суспільно вартісне – особисто важливе, звичне – виключне тощо. Ю. Лотман вважає, що у кожному колективі з відносно розвинутою культурою «поведінка людей організується основним протиставленням: 1) звичне, щоденне, побутове, що самими членами колективу сприймається як «природне», єдино можливе, нормальне; 2) всі види урочистої, ритуальної, поза

практичної поведінки: державної, культової, обрядової, що сприймаються самими носіями даної культури як самостійно значущі» [771, с.249].

Відомий радянський антикознавець Г. Кнабе відзначав, що повсякденність через її зрозумілість, непомітність, навіть банальність і пересічність традиційні історики відносили до так званої закритої сфери, протиставляючи відкритій – теренам високої культури [643, с.17]. Натомість, на його переконання, саме у повсякденності відбувається синтез «мислительних» і «матеріальних» структур [641, с.29]. Це сфера історії, яку безпосередньо переживають всі і кожен, повсякчас і щомиті. Зростаючий інтерес до повсякденного Г. Кнабе обґрунтовує зміною ставлення до повсякденності в культурі на тій сходинці розвитку, коли відпала психологічна потреба у поділі існування на відкриту і закрити сфери [641, с.27].

Російський культуролог В. Лелеко відзначає, що повсякденність в європейській культурі другої половини ХХ ст. набула нової якості під впливом науково-технічного прогресу. Повсякденне життя починає претендувати на високу культурну значущість, висувається на авансцену суспільного життя, знаходиться у центрі суспільної уваги. Він пише, що «повторюване щодень стає повсякденним, якщо воно неминуче, обов'язкове, звичне, саме собою зрозуміле, якщо його переживають як рутинне, тривіальне, сіре, скучне» [1216, с.8]. Устрій повсякденного життя з його повторюваними з дня на день справами і заняттями тяжіє до стабільності, стійкості, котрі є нормою повсякденності. Однак у житті завжди присутня постійна загроза нормативній повсякденності (війна, голод, хвороби, природні катаклізми тощо). Зламаний надзвичайними обставинами порядок життя перетворюється на екстремальну повсякденність. Мабуть, варто погодитися з ученим, що нормативна повсякденність – швидше ідеал, ніж реальність.

Відомий російський історик-антрополог М. Кром, здійснивши аналіз означеної проблеми, резюмує, що універсального, на всі випадки придатного поняття «повсякденність» просто не існує. Це умовна конструкція, і вона виникає в той момент і набуває таких окреслень, залежно від розмежувань, які ми проводимо у сферах суспільного життя [712, с.12].

Такий висновок може видатися дезорганізуючим для істориків повсякденності. Свого часу згаданий уже Н. Еліас писав, що історія повсякденності набуває сенсу тоді, коли з'являється супротивник, у бік якого дослідник спрямує вістря поняття повсякденності. За висловом О. Удада, історія повсякденності виросла із протесту. Це протест проти «професорської» історії, проти глобальних теорій, проти розгляду історії в абстрактних категоріях – лише як розвитку економічних і соціальних процесів. «Іншими словами, коли ми хочемо переглянути ту чи іншу концепцію, – пише М. Кром, – або навіть реформувати цілий напрям історичних досліджень (військову, політичну, економічну історію тощо), ми можемо вдатися до «оповсякденювання» (за висловом Б. Вальденфельса)» [712, с.12].

Повсякденність – це лише один ракурс розгляду суспільства, що не спроможний надати вирішальної інформації для розуміння його історичної динаміки, це лише додатковий, конкретизуючий інші наукові підходи. У повсякденності переважає описовість всього того, що було, а не аналітичність. Дослідження того чи іншого фрагменту історії людства обов'язково має включати

у себе вивчення повсякденності, водночас неможливо тільки через повсякденність зрозуміти всю суть історичного розвитку.

Варто зауважити, що реконструкція повсякденного життя людей ставить низку методологічних проблем. Вони пов'язані зі складностями узагальнення і оцінок різноманітних, почасти взаємовиключних даних, що розкривають внутрішню неоднорідність і мінливу динамічність перебігу повсякденного життя. Окремі його деталі не можуть автоматично свідчити про історичну реальність. Дослідницький процес повинен обов'язково супроводжуватися реконструкцією окремих елементів у єдину систему їх взаємозв'язку [449].

Сучасне історіописання повсякденності наражається і на проблему зіставлення з іншими категоріальними означеннями сфер, що дуже близькі до повсякдення, – йдеться про приватне життя, особисте життя, біографістику, побут, етнографію тощо [710, с.18-19; 502; 369; 932; 921].

Аналіз поняття «повсякденність» передбачає звернення до поняття «побут». Саме етнографи розуміють повсякденність через предметно-речовий світ, що оточує людину, забезпечуючи їй буденно-побутове існування, в ньому кодуються певні норми і стереотипи поведінки, ціннісні орієнтири і смаки. У російських істориків ХІХ ст. «побут» тлумачився як уклад життя, спосіб життя, форма повсякденної життєдіяльності людей. В російській філософсько-соціологічній традиції (Ф. Буслаєв, К. Кавелін, П. Струве та ін.) розуміли «побут» як певний уклад людського життя, взятого в цілості, інтегративності. В роботах сучасних соціологів, істориків поняття «побут» зберігає свою широту, тяжіє до охоплення всіх сторін повсякденного життя з переважаючою увагою до її матеріально-тілесної сторони [642; 643, с.6-17; 644; 661].

У довідковій статті А.Г. Харчев визначає побут як «уклад повсякденного життя» [1111, с.52-53], відокремлює побут від виробничо-економічної сфери, трактує його сутність як діяльність по задоволенню матеріальних (їжа, одяг, житло, підтримка здоров'я) і духовних (опанування духовних благ, спілкування, відпочинок, розваги) потреб, вибудовує його ієрархічні рівні (суспільний, міський, сільський, сімейний, індивідуальний), намічає його внутрішню структуру, що визначається співвідношенням матеріального і духовного, суспільного і індивідуального, виділяє типи соціального об'єднання і спілкування (сім'я, сусідство, товариські компанії), вказує на існування побутових норм, традицій, звичаїв, обрядів, які можуть, напевне, розглядатися як структуроутворюючі елементи побуту і регулятори побутової поведінки.

При вивченні повсякденності дослідники звертаються до структур повсякденності. До структурних одиниць повсякденності можна віднести базові уявлення, ідеї, ідеали, норми реакцій. За твердженням О. Генісаретського, «стійкість повсякденності є однією з основних підстав ідентичності способу життя як такого» [452, с.27]. С. Смирнов дає таку характеристику структурам повсякденності: «це те, що вбудоване в буденність, але без чого людина не живе жодного дня, що складає каркас, стрижень її людяності. Сам побут, буденність і спосіб життя можуть бути змитими під час цивілізаційних зрушень. А структури повсякденності проростають у найглибші пласти життя і не знищуються навіть під час війн і революцій, хоча сама повсякденність помітно корегується. С. Смирнов

навіть порівнює структури повсякденності з ойкуменою, називає їх одухотвореною і одушевленою буденністю: «Це уклад, не в якому, а з яким ми живемо. Через нього стаємося і вкорінюємося, а не просто спимо, їмо, носимо одяг. Це обов'язкове плетиво сенсів, в яких ми обертаємося, ... в якому протікає більша частина нашого життя» [1009, с.30].

Не випадково Б. Валденфельс називає повсякденність плавильним тиглем. Близький до такого розуміння цього феномену О. Генісаретський: «Людське в людині, його квінтесенція народжується в результаті кристалізації життєвого матеріалу зі структур повсякденності, коли конденсуються, згущуються культурні форми, з них формується, ліпиться певний парадигмальний образ, базовий проект людини, що відтворюється потім у досвіді багатьох поколінь» [453, с.35].

Кожен має свою повсякденність. Суб'єктом повсякденності може виступати й окремих індивід, і будь-яка соціальна спільнота. Слід відзначити, що є спільна повсякденність, а є Я-повсякденність, повсякденність індивіда, яка зв'язана з загальною, детермінована нею, але все ж у кожного своя повсякденність; слово «свій» взагалі одне з ключових у дискурсі повсякденності. Видатний дослідник повсякденності Б. Вальденфельс підкреслював: «Людина повинна винаходити порядок, створювати свій світ» [409, с.42]. Не випадково німецька дослідниця повсякденності А. Хеллер підкреслила, що головне в повсякденності – це індивідуальне відтворення [1113, с. 250]. Водночас, це світ всіх людей, в якому слід досліджувати не тільки матеріальну культуру, харчування, житло, одяг, а й повсякденну поведінку, міркування і переживання. Головними функціями повсякденності є збереження, виживання, відтворення людини і суспільства, що і робить її соціогенетичним процесом цивілізації.

1.2. Становлення історії повсякденності як новітнього дослідницького напрямку в світовій історичній науці

Історія повсякденності не є «винайденням» сучасності. Щоденним життям людей сучасності і минулого європейська наукова спільнота, як і пересічна читаюча публіка, активно цікавилась щонайменше ще з часів «великого роману». Жодного з історичних чи пригодницьких романів не можна уявити без детального прописування побутових деталей з життя героїв. Щоденний лад життя, усталений ритм і закономірність його звичних процесів забезпечували загострення уваги читача до виключного, екстраординарного, унікального. З іншого боку, знайомство з повсякденними звичками, привхильностями і залежностями великих державців, повсякчасними симпатіями чи неприязнями політичних діячів, дрібними слабкостями героїв надавало пересічній людині уявну можливість «виміряти» їх життя зрозумілим для себе штибом. Їх турботи і радощі, клопоти і страждання, виразно і мальовничо висвітлені на сторінках романів, ставали доступнішими для звичайних людей. Без такого повсякденного тла художні твори не мали б завершеності, були б позбавлені духу часу, без нього навіть найважливіші історичні події були б уламками і втратили б свою цілісність історичної картини. Але в них повсякденна історія була тільки необхідним тлом, жодною мірою не самодостатньою сферою людської історії, вартої спеціальної дослідницької уваги.

Поява нового напрямку наукових студій в гуманітаристиці – явище не випадкове, воно постає або як логічний наслідок внутрішнього розвитку науки, в тому числі її кризи, або під впливом зовнішніх суспільних викликів, що не можуть бути проігнорованими. Почасти появу нового дослідницького феномену спричинюють сукупність факторів. Зародження і становлення історії повсякденності так само має свою основу і зумовленість. У сучасній історичній науці немає чіткого й однозначного підходу до обґрунтування появи цього напрямку історичних пошуків, часу його започаткування, його «батьків-засновників», цілісного концептуального окреслення об'єкту його досліджень, методик і прийомів вивчення і реконструкції тощо. Отже, спочатку належить зробити аналіз існуючих поглядів на виникнення історії повсякденності.

Одні дослідники обстоюють думку, що проблематика повсякденності постала як самостійний об'єкт з доволі тривалого і цілком послідовного процесу розвитку історії як наукової галузі. Тобто вони вбачають її закономірним і легітимним породженням європейського позитивізму ХІХ ст., у лоні якого внаслідок поступового накопичення дослідних знань про реалії щоденного життя та способів його відтворення відбулося відбрунькування проблематики повсякдення у самостійний напрямок [449; 483, с.88].

З таких позицій науковці розглядають доробок Е. Віолле-ле-Дюка, П. Гіро, Є. Терещенка, І. Забеліна, С. Єшевського тощо [424; 467; 468; 1058; 551; 539]. У полі зору цих дослідників були звичаї, традиції народного життя. На хвилі потужної етнографічної цікавості ХІХ ст. залишило велику кількість народознавчих розвідок, що відбивали не тільки духовну культуру, традиції, фольклор, а й охопили питання родинного життя, побутові звички, облаштування житла, характеристики костюму, харчування, предметів щоденного ужиткового користування. Ці студії вирізнялися ретельним фактографічно-описовим підходом. Дослідники прискіпливо зосередились на описовості зовнішньої сторони традиційної історії, що поступово відходила у минуле, тлумачилась як патріархальна, яка швидко витіснялася під впливом зростаючих темпів матеріально-технічного прогресу, передусім, пов'язаного з індустріалізацією й урбанізацією. Предметно-матеріальній світ забезпечення повсякденних потреб карколомно мінявся, відповідно, історики й етнографи документували насамперед його обриси. Так само, духовна сторона повсякдення поки що відображала зовнішні вираження почуттів, уявлень, взаємин, зафіксованих у сталих формах: звичаях, обрядах, ритуалах. Вчені цієї, першої, хвилі були не байдужими й до середовищного обертання людини з його природним довкіллям, житлом, описували просторові структури повсякденного життя: приватні (будинки, помешкання) й громадські (храм, ринок, освітні й розважальні установи). Вони відстежували темпоральні характеристики буденності через антропологічні категорії (дитинство, молодість, зрілість, старість, покоління певного історичного періоду) або через календарні (рік, місяць, день, сезон).

Прикладом першого історичного етапу дослідження повсякденності можуть бути твори М. Костомарова про сімейні норми і традиції (перше видання датується 1860 р.) [694]. Він приділив увагу становищу жінки в сім'ї, розкрив її підпорядкованість і покору спочатку батькам, а потім чоловікові, показав її головні обов'язки (

виховувати дітей, вести домашнє господарство, наглядати за збереженням усталеного укладу життя). М. Костомаров також пише переважно з позицій фіксування традицій, як належало вчиняти і що робити, залишаючи поза аналізом питання про спонукальні мотиви такого стибу життя і поведінки жінки в родині і соціумі.

Такий автор як Е. Фукс у своїх працях (що вийшли у перше десятиліття ХХ ст.) основну увагу присвятив показу розваг і дозвілля (переважно панівних верств різних епох) [1103-1105]. Ці автори скрупульозно відтворювали задоволення людьми свої елементарних життєвих потреб: як і чим харчувались, як готували їжу та зберігали продукти; який мали одяг і взуття, як їх виробляли чи де придбували; як дбали про підтримку здоров'я, що вживали при хворобах, як загартовували і зміцнювали своє тіло; які мали фізичні навантаження тощо.

Особливий інтерес становили так звані переломні або ключові моменти в житті особи й родини, як то: народження / хрещення, утворення сім'ї / весілля, смерть / похорони або соціально-значущі події громади у межах господарсько-календарної традиції (сівба, обжинки) і церковно-релігійної обрядовості (Різдвяні, Великодні свята, Покрова тощо). Сімейні норми, приписи і взаємини між різними родинними вертикалями (діти – батьки – діди) і горизонталями (тесть (теща) / зять, свекруха (свекор) / невістка, брати / сестри, небожі / (тітки) дядьки) становили по часті окреме дослідницьке поле у межах вивчення приватного життя. Не оминалися увагою й трудові стосунки, зокрема повсякденні взаємини у професійному колективі (цех, майстерня, бригада), забезпечення умов його сталості і гармонії чи з'ясування причин розпаду й конфліктності, їх партнерсько-координативні чи субординативно-ієрархічні колізії. Так само маємо зрідка гарні наративи про дозвілля: читання, ігри, розваги, сімейні і громадські свята й урочистості. Та практично всі ці праці, більші чи менші за обсягом, мають характер фіксування, ретельного опису, узагальнення типового з виокремленням виключного, що на цьому етапі й було основним завданням.

Коли вести мову про історичні праці фундаментального характеру (історії країн, народів, епох), реалії минулого повсякдення виникали принагідно, сюжетно, ілюстративно, відтворювались не наскрізно і комплексно, а фрагментарно і дискретно. Ф. Мішле, наприклад, відверто визнавав у «Передмові 1869 року» до «Історії Франції», що історія «недостатньо цікавиться продовольством, багатьма фізичними і фізіологічними обставинами» [738, с.207].

Від фактографії до наукової історіографії історія повсякденності перейде у ХХ ст., коли щоденне життя стане окремим об'єктом наукового дослідження. Нерідко до предтеч наукової історії повсякденності відносять голландського історика-медієвіста Й. Хейзингу. Завершена ним у 1919 р. праця «Осінь середньовіччя», за авторським визначенням, присвячена опису форм європейського життя і мислення XIV-XV ст. Фактично у ній здійснений поворот дослідницької уваги до внутрішніх, ціннісних, змістових сенсів життєвих і мислительних форм західноєвропейської середньовічної культури. Уже в першому розділі «Яскравість і гострота життя» автор занурив читача в атмосферу повсякденного існування людей пізнього середньовіччя, охарактеризував їх колективні емоції, пристрасті, описав події, що їх викликали. Йдеться про прояви масової свідомості середньовіччя. Й. Хейзинга

одним з перших розпочав проникнення у менталітет, який він подав у праці на трьох рівнях: емоційному, уявно-образному і мислительному. Ще до Й. Хейзинги данський учений Фредерік Трелс-Лунд (1840-1921), використовуючи праці скандинавських фольклористів і німецьких істориків культури, розробив тему символізму повсякденності «Повсякденне життя Півночі» (1879-1901) (в 14 томах), де були розділи, присвячені одягу, їжі, святкам.

Зростання інтересу до цієї теми пов'язано зі змінами, що відбулися в світовій історіографії у ХХ ст. У 1920-1930-ті рр. в Західній Європі очевидною стала криза позитивізму, який досі панував в історичній науці. До цього домінуючою формою історіописання була розповідь про значні події та великих людей, у центрі уваги перебувала держава та її правителі, панувала політична історія. Ці, а також інші особливості позитивістської історіографії почали критикувати окремі історики того часу: К. Лампрехт у Німеччині, Л. Немір та Р. Тоуні в Англії, М. Блок і Л. Февр у Франції [459].

Наступним важливим явищем в історичній науці, що сприяло формуванню історії повсякденності як напрямку спеціальних історичних студій, була зміна дослідних пріоритетів і методологій у середовищі французьких істориків, де найбільш гостро була усвідомлена загальна криза позитивізму. Йдеться про діяльність М. Блока і Л. Февра зі «Школи «Анналів»», що проголосили необхідність антропологізації історичної науки, повернення на її сторінки людини як історичного суб'єкту, що був втрачений, розчинений у глобальних політичних, економічних подіях і процесах. Вони виступили проти спрощеного детермінізму і лінійної схеми причинно-наслідкових зв'язків історії, піднесли питання про необхідність вивчення глибинних підстав дій та вчинків людей, заклали підстави для вивчення менталітету. Вже в ранніх працях Л. Февра («Доля: Мартін Лютер», 1928) і М. Блока («Королі-цілителі», 1924) у центрі уваги знаходились «соціально-психологічні механізми, що лежать в основі мислительних структур, притаманних всім членам суспільства» [503, с.48]. Зі сторінок редагованого ними журналу пролунав заклик до тотальної історії. Відповідно, реконструкцію повсякденного життя («la vie quotidienne») вони вважали обов'язковим елементом відтворення історії в повній цілісності. Цей посыл дає право багатьом сучасним історіографам відносити перших анналістів до фундаторів історії повсякденності, хоча їх заслуга полягає (лише!) у тому, що вони спровокували «парадигмальний зсув в історіографії в цілому» [483, с.92].

Революційні на той час переміни в історіографічній практиці підтримали до слідники з інших західноєвропейських країн, зокрема англійський історик Дж. Тревельян. У роботі «Соціальна історія Англії» він поділив історичне знання на три складові: економічну, політичну та соціальну історії, надавши останній ключову роль. Серцевиною ж соціальної історії за Дж. Тревельяном є повсякденне життя людей [596].

Після Другої світової війни соціальна історія значно зміцнила свої позиції в межах «нової історичної науки» – одного з найвпливовіших напрямів західної історіографії другої половини ХХ ст. Разом з нею набули імпульсу для

дослідження проблеми, пов'язані з історією повсякденності.

Ім'я ж Фернана Броделя, представника другої хвилі «Анналів», цілком правомірно пов'язувати з оформленням історії повсякденності в напрям сучасної європейської історіографії. 1949 р. Ф. Бродель у Парижі видав книгу «Середземномор'я і середземноморський світ в епоху Філіпа II». Л. Февр відразу дуже схвально зустрів цю книгу, назвавши її такою, що звеличує людину. Він писав: «Читайте, перечитуйте, обдумуйте цю прекрасну книгу. Зробіть її своїм постійним супутником... Це не тільки книга, яка вчить... Ця книга є маніфестом. Симптомом. І я не вагаюсь це сказати – датою. Ця книга – диво ерудиції... В цій книзі втілено те, чого протягом 20 років домагались всі ми... в нашому прагненні створити історію більш живу, більш продуману, більш дієву, більш пристосовану до потреб нашої епохи» [1080, с.9-10].

Ідеї повсякденної історії послідовніше були реалізовані Ф. Броделем в наступній його книзі 1963 р. – «Матеріальна цивілізація і капіталізм, економіка і капіталізм, XV – XVIII ст.», зокрема, у томі першому, що мав назву «Структури повсякденності: можливе і неможливе». Зміст своєї праці автор пояснив так: «Людина лицем до свого повсякденного життя». На його думку, «вивчити речі – їжу, житло, одяг, предмети розкоші, знаряддя, грошові кошти, плани сіл та міст – одним словом, все, що служить людині – не єдиний спосіб відчуття її повсякденне існування» [394, с.13]. Втім, дослідження матеріально-предметного довкілля людини – один зі шляхів пізнання світу повсякденності. У «Структурах повсякденності» Ф. Бродель приділив увагу «Хлібу насущному» (розділ другий), «Зайвому і звичайному: їжі і напоям, житлу, одягу, моді» (розділи третій і четвертий), «Поширенню техніки: джерелам енергії та металургії» (розділ п'ятий), «Технічним революціям та технічній відсталості» (розділ шостий), «Грошам» (розділ сьомий), «Містам» (розділ восьмий). До його поля зору потрапили, таким чином, різні аспекти повсякденності: від родинно-сімейних і приватних до гуртових і загальнонаціональних (загальноєвропейських і світових), його аналізу піддані сфери господарювання, виробництва і торгівлі (по забезпеченню матеріальної сторони повсякдення), технічного розвитку (забезпечення знаряддями праці, енергії, засобами пересування), наукового розвитку в суперництві з забобонами і псевдовченнями (боротьба з пошестями, епідеміями), облаштування простору життєвого світу (на селі й у містах, у провінції і центрі). «Структури» не є категорично виваженими, вони перетікають у різні площини щоденних реалій, обростають запозиченням з подієвої історії. Розпочинаючи роботу, Ф. Бродель мав на меті узагальнити праці, присвячені економічній історії доіндустріальної Європи, тому не дивно, що повсякденні сюжети і проблеми прочитуються в інтегративному контексті. Повсякденність не була самоціллю дослідницького аналізу, а швидше мірилом для розуміння долі Європи та європейських країн і народів (принагідно згадати, що праця була задумана в серії анналістів «Долі світу», розпочатої у 1950-х рр.). Як влучно зауважив російський культуролог В. Лелеко, «повсякденність для Ф. Броделя – лише одна з ниток візерунку історії, тканина якої складається з демографічних, виробничо-технічних, економічних і фінансових процесів» [747, с. 19]. Але саме у цій праці автор вперше в європейській історіографії заявив про повсякденне життя як призму історичного аналізу і водночас як самостійний об'єкт

наукових досліджень.

Свою фундаментальну працю (у трьох томах) Ф. Бродель завершив 1979 р. Критики високо оцінили її, зокрема, англійський історик Дж. Гекстер відзначив, що «методологічно Бродель – прихильник широких узагальнень, «глобальної історії», але як дослідник, як історик він, на велике щастя, «шукач перлин», допитливий мисливець за конкретними, дрібними деталями, і в цьому черпає величезне задоволення» [1080, с.9].

У наступній своїй праці «Динаміка капіталізму» Ф. Бродель знову звернувся до реалій повсякденності, більш чітко окреслюючи її предметну сферу: «...повсякденність – та сфера життя, в яку ми буваємо втягнутими, навіть не даючи собі звіту, – звичка, чи навіть рутина, це тисячі дій, що протікають і закінчуються наче самі по собі, виконання яких не вимагає нічиїх рішень і котрі відбуваються, по правді кажучи, майже не торкаючись нашої свідомості. Я гадаю, що людство більш ніж наполовину занурене в такого роду повсякденність. Незліченні дії, передані в спадок, накопичені без будь-якого порядку, повторювані до безконечності, перш ніж ми прийшли у цей світ, допомагають нам жити – і водночас підкорюють нас, чимало вирішуючи за нас впродовж нашого існування. Тут ми маємо справу зі спонуканнями, імпульсами, стереотипами, прийомами і способами дії, а також різними типами зобов'язань, що змушують діяти, котрі почасти, причому частіше, ніж ми це можемо уявити, занурюються в самі незапам'ятні часи» [393].

Отже, у цій праці до повсякденності внесене не тільки предметно-речове оточення людини, а й людські стосунки. Під нею слід розуміти складний світ усвідомлених і позасвідомих регуляторів природної організації життя. Варто особливо зауважити на органічності цього життєвого світу. Сфера повсякденності складається не наказово, не волею державців, політиків, економістів, військових, а велінням сукупності певного людського соціуму, коли способи контактів і комунікацій, вироблені ним у тривалому відборі, стають загально прийнятними і зрозумілими, набувають ознак звичайності і доступності, так само вони транслюються наступним поколінням, без обговорень, надзусиль і нав'язувань.

Праця Ф. Броделя «Що таке Франція?», що побачила світ у 1986 р., була наступним якісним етапом осягнення ученим проблематики історії повсякденності на прикладі національної історії. Напевне, давнє прагнення позбавити національну історію від «діянь правителів» і «життєпису великих людей», пізнавальний запит демократизованого французького суспільства, був наскрізним рушієм історіописання Ф. Броделя. Як вважає український історик В. Головка, «успішність цього проекту обумовлена тим, що Бродель виступив не тільки як історик, який має певну дистанцію з досліджуваним об'єктом, але й як соціолог та географ – сучасник. Фактично він описує історію тієї повсякденності, в якій він живе сам. З іншого боку, дослідник синхронізував свій час і час своїх предків – у [його] тексті самий історик та, скажімо, селяни Лангедока ХУІІ чи ХІХ століття, живуть в одному часово-просторовому континуумі, є сучасниками. ...видатний історик головним чином історію повсякденності зводить до висвітлення еволюції (чи незмінності) порядку речей (хай, наприклад, це тип черепиці в різних французьких регіонах) та тому, як люди змінюють (чи, знову ж таки, не змінюють) порядок поводження з цими речами» [483, с.94]. На жаль, Ф. Броделю не вдалося остаточно

реалізувати проект «Що таке Франція?», оскільки він мав на меті розкрити повсякденність соціальних стосунків на рівні суспільних і державних інститутів.

Отже, з діяльністю Ф. Броделя безпосередньо пов'язана легітимація проблеми повсякденності в історичній свідомості. Він показав, що умови повсякденного існування людини, той культурно-історичний контекст, на тлі якого розгортається життя людини, його історія, спричиняють вирішальний вплив на вчинки та поведінку людей.

Один з наступних лідерів школи «Анналів» Жак Ле Гофф, характеризуючи концепцію тотальної історії, також підкреслював, що вона «включає в себе не тільки те, що інші традиційні думки іменують культурою або цивілізацією, вона передбачає також і матеріальну культуру – техніку, економіку, повсякденне життя (бо люди в процесі історії будують житла, харчуються, одягаються і взагалі функціонують), рівно як і інтелектуальну, художню культуру, не встановлюючи між ними ні відносин детермінізму, ні навіть ієрархії» [737, с.6].

У своїй праці «Інше Середньовіччя: час, праця і культура Заходу» Ж. Ле Гофф у розділі «До історичної антропології» виокремлює спеціальний підрозділ «Історик і людина повсякденна» [738, с.200-210], де розмірковує над дослідницькими теремами історика і етнографа, які мають на меті вивчення людського минулого, але розділяються у повноваженнях. Історик висвітлює дистанційоване в часі минуле на підставі писаних джерел, тоді як етнологія є наукою переважно безпосереднього спостереження за живими явищами. Оскільки обидві науки спостерігають *інше*, вони є абстракціями, між ними немає чіткої грані, вони мають бути у діалоговому режимі. Більше того, етнологія «призводить до радикального звільнення від події, реалізує таким чином, ідеал не-подієвої історії. Або, радше, вона пропонує історію, що являє собою набір повторюваних і очікуваних подій, релігійних свят, подій і церемоній, пов'язаних з біологічною і сімейною історією: народження, весілля, смерть» [738, с.202].

Прикметно, що проблематика повсякденності у французьких істориків постала, по-перше, як поглиблення антропологічного начала в історичних реконструкціях, і, по-друге, як свого роду варіативна історія «другого середньовіччя». Французька медієвістика традиційно, а особливо завдяки зусиллям анналістів серед європейських історіографічних шкіл є чи не найпотужнішою за ступенем охоплення проблем середньовічного життя та рівнем їх осмислення та реконструкції. Історики, спираючись на різноманітні джерела, детально висвітлили не тільки державно-політичну, церковно-релігійну, військову, суспільно-політичну, соціально-економічну і культурну історію середньовічної Франції, а й менталітет різних верств нації в середні віки, психологію і свідомість соціальних груп. З огляду на це, цілком закономірно, що саме в медієвістиці зародилась потреба відтворення щоденних практик різних соціальних верств епохи. Варто зауважити також, що сфера приватного життя (особистого, сімейного, родинного), що охоплює світ повсякденності, також традиційно вивчається французькими істориками, серед них особливо відзначаються дослідження Ж. Дюбі, Е. Ле Руа Ладюрі та ін.

Прихильники школи «Анналів» вдалися до реконструкції картини світу певної епохи, соціуму, групи, зосереджуючись передусім на ментальній складовій

повсякденності (загальних уявленнях про нормальне, загальних страхах, тривогах, навіюваннях тощо). Такий пріоритет був реакцією на вичерпність відкритої позитивістами господарсько-побутової історії, що не виходила за межі опису матеріального світу та його складових об'єктів [922, с.14]. Анналісти показали тісний зв'язок між трибом життя людей, їх побутом і ментальним складом, запропонувавши переорієнтувати історичні дослідження і перейти від «побутописання», тобто описової історії побуту, до аналітичного вивчення історико-психологічних, історико-демографічних, історико-культурних сюжетів, до комплексної історії людини, події і факти приватного життя якої можуть впливати не тільки на її власне повсякдення, а й на суспільство в цілому [921, с.96]. Для реконструкції повсякденності у дусі Ф. Броделя характерне звернення до масових явищ і великих часових відтинів, щоб показати глобальні соціальні трансформації. Цей метод називають макроісторичним, або методом «глобальної історії».

Деякі дослідники вважають, що своєму офіційному народженню історія повсякдення завдячує не французьким анналістам, а новій генерації німецьких істориків 1970-х рр. [724, с.21]. На розвиток історії повсякденності тут вплинула соціальна історія, головними постулатами якої були парадигма індустріального суспільства і теорія модернізації, що остаточно укріпились на початку 70-х рр. Поворот до історії повсякденності, за висловом відомого німецького історика В. Хардвіга, означав кінець «особливого німецького шляху в історіографії».

Варто нагадати, що ще свого часу німецький історіософ Г. Ріккерт у «Філософії життя» висловився за «всебічне розуміння історії», проголошуючи метою історичного пізнання осягнення «системи цінностей», пошук «необхідної цінності». Г. Ріккерт пропагував вивчення довколишнього світу людини, обстоював психологізацію історії, радив звернутися до самого історичного життя з усією його повнотою й багатоманітністю [941]. Він був твердо переконаний, що всебічне розуміння історії не можливе без застосування історії повсякденності як методологічного підходу.

На визріванні нового історичного напрямку позначились також теоретичні міркування, висловлені напередодні Другої світової війни засновником соціогенетичної теорії цивілізацій Н. Еліас, зокрема його застереження про небезпеку дистанціювання в гуманітарному знанні вивчення суспільства від вивчення людини. Він закликав розглядати суспільство й окремих людей як неподільні аспекти одного мінливого набору взаємозв'язків. Н. Еліас бачив розвиток цивілізацій через переплетення різних практик (виховання, пізнання, праці, влади тощо) і способів їх впорядкування. Він і його послідовники піддали вивченню зовнішній вигляд, манери поведінки, наміри, почуття і переживання, мовлення, етикет як «прояви цивілізованості» у повсякденному аспекті.

Російський історіограф С. Оболенська вважає, що поштовхом до вивчення повсякденності в Німеччині стала поява кількох книг історико-антропологічного спрямування. По-перше, це переклади монографій англійського автора Е. Томпсона «Становлення робітничого класу в Англії» та праці американського етнологіста К. Гірца, серед них особливо «Щільний опис» [469] і, по-друге, перевидання у 1968 р. напівзабутої праці Н. Еліаса «Про процес цивілізації». Саме

у цих дослідженнях йшлося про те, що суспільні процеси являють собою взаємодію економічних, соціальних, політичних структур, з одного боку, та, з іншого, інтерпретацію цих структур діючими людьми, які своєю поведінкою беруть участь у створенні цих структур і нерідко й у їх зміні [851, с.128]. До імен Е. Томпсона і К. Гірца слід додати також ім'я французького соціолога П. Бурдьє.

У 1970-і рр. в Німеччині відбувся, за висловом С.В. Оболенської, «бунт» проти представників історико-критичної соціальної науки (Х.-У. Велера, Х. Беме, Ю. Кокка, М. Штюрмера). Можна стверджувати, що фокусування уваги німецьких дослідників, які спочатку позиціонували себе як класичні соціальні історики, на проблемах повсякдення відбулося під впливом усвідомлення недовершеності відтвореної ними історичної картини реальності минулого, так і загальної суспільно-політичної кризи в країні. Зневірившись у можливості швидких і корінних змін в економіці та суспільному житті, в безмежному процвітанні індустріального суспільства, у творчій силі глобальних рухів, учені стали виразниками антиглобалізму в суспільних науках. Декілька молодих істориків з інституту історії ім. М. Планка (Геттінген) запропонували відмовитись від вивчення соціально-політичних структур і процесів та перейти до таких питань, що раніше не розглядались з позиції неконструктивної критики, або взагалі замовчувалися, в тому числі й ролі «маленької» людини в історії, її повсякденного життя, взаємин з соціальними інститутами [710].

Так на початку 1980-х рр. розробку стратегічних планів зміни суспільства витіснили пошуки «малих альтернатив», нових ціннісних орієнтацій, нових можливостей і перспектив для кожної окремої людини [852]. Праці адептів соціально-історичної науки, що недавно уявлялись як нове слово, тепер піддавались різким нападкам з боку молодих істориків, що дорікали «класикам» соціальної історії за снобізм, антидемократизм, цехову замкнутість. В інтересі до повсякденного життя простих людей, як відзначають критики, справді немає нічого особливого, нового. «Соціальні історики» також поділяють цей інтерес. Але «повсякденні історики» вивчають «маленьку людину» як антипода сильним світу цього, демонструють протест проти несправедливості, проти панування бюрократії в сучасному суспільстві, проти втрати простої людяності, уваги один до одного. З вуст історика В. Ульріха в 1985 р. пролунав лозунг: «Від вивчення державної політики й аналізу глобальних суспільних структур і процесів повернімося до маленьких життєвих світів, до повсякденного життя звичайних людей».

На цій основі й виникла «історія повсякденності», що навіть трактувалась інколи як новий, «альтернативний» культурний рух, подібний до екологічного чи феміністського. Головний теоретик цього напрямку А. Людтке визнає, що сам термін «історія повсякденності» (Alltagsgeschichte) далекий від ідеалу і прийнятий «через відсутність кращого»; ця назва «виправдовує себе як найкоротше і змістовне формулювання, полемічно загострене проти тієї історіографічної традиції, що виключала повсякденність зі свого бачення» [780, с.77]. У цей час виникли «історичні майстерні» (Geschichtswerkstätten) у вигляді асоціацій, у яких співпрацювали фахівці і непрофесіонали, разом досліджуючи теми на локальному або регіональному рівні. Наприкінці 1980-х рр. у ФРН нараховувалось понад 40 таких груп, що об'єднали понад 300 осіб [730, с.36]. За деякими підрахунками, в

цілому у Західній Європі на середину 80-х рр. працювали близько 1 600 наукових історичних гуртків, які порушували подібного роду питання (умови праці, житлове забезпечення тощо) [812, с.245].

Історики повсякденності прагнули вивчати «простих людей» в історії, раніше невідомих і непомітних, тих «безіменних» (Namenlose), чия доля і вплив на хід історії не фігурували в дослідженнях того часу. Цікавість до людини поєднувалися з критикою загальної орієнтації науки, що покладалась на прогрес історії, вірила в еволюцію і вела мову про великі історичні процеси, наприклад, про модернізацію, що подавалась окремо, без зв'язку з конкретними людьми та їх справами. Ця програма особливого напрямку в німецькій історіографії – історії повсякденності (Alltagsgeschichte) або «історії знизу» (Geschichte von unten) – набула назви етнологічної соціальної історії. Істориків повсякденності цікавили стосунки звичайних людей і влади в усіх проявах: реакції на політику влади, її ігнорування тощо. «Майже без галасу, абсолютно мирним шляхом, – пише В. Ульріх, – в німецькій історичній науці сталась зміна перспектив – від вивчення розрідженої атмосфери канцелярій і салонів, діянь верховних осіб і державних подій, від аналізу глобальних суспільних структур і процесів вона звернулась до малих життєвих світів, сірих зон і ніш повсякденності» [632, с.69].

Варто підкреслити, що на відміну від французьких істориків, де проблематика повсякденності постала на ґрунті медієвістики, актуалізація буденного у ФРН виросла з осмислення феномену нацизму. Очевидно, це було нагальною потребою німецького суспільства, яке поглиблювало своє розуміння минулого, виносило не тільки політичні уроки, а й переживало громадянську трансформацію. Можна стверджувати, що розробка і опанування такого складного багаторівневого об'єкту, яким є повсякденність, дозволили німецькій історіографії здійснити великий крок у кількісному нагромадженні знань, але й говорити про новий теоретико-методологічний рівень, про формування нової концепції і зміну парадигми історичного знання у недалекому майбутньому [812, с.249].

У другій половині ХХ ст. новий імпульс для розвитку соціальної історії одержала також у Великобританії. Вагомий внесок у її становлення зробили Е. Томпсон, Кр. Хілл, Е. Хобсбаум, Дж. Рюде, Р. Хілтон, А. Л. Мортон. Під впливом культурної антропології, психології, соціо- та психолінгвістики в 1970-і рр. з'явилася субдисципліна «нова культурна історія». Її представники – А. Бріггз, П. Берк, А. Макферлейн, К. Томас, Е. Томпсон, Р. Семюел та ін. Протягом 1960 – 1980-х рр. жваво розвивалася «історія знизу». Якщо в 1960-і рр. акцент робився на вивченні побуту, соціальної поведінки та настроїв простих людей у минулому, то в 1970–1980-і рр. проблематика «історії знизу» була переведена із соціальної площини в соціокультурну. Більша увага стала приділятися буденному мисленню, побутовій поведінці людей [596]. У межах антропологічного підходу до історії у різних країнах світу стала розроблятися методологія, здійснюватися конкретно-історичні дослідження з локальної історії, «історії знизу», мікроісторії, міської історії, гендерної історії, історії сім'ї та інших напрямків. Усі вони тісно пов'язані з історією повсякденності, перегукуються з нею як у тематичному, так і методологічному плані.

Чимало сучасних історіографів дотримуються думки, що історія повсякденності склалась у самостійний напрям історичних пошуків завдяки запозиченням проблематики з інших гуманітарних наук, передовсім, з соціології та філософії.

Цікавість до окремих проявів повсякденного життя, до феномену повсякденності як такого у європейській філософії і соціології зростала поступово від початку ХХ ст. Дотичність цієї проблематики можна знайти у Е. Гуссерля, М. Хайдеггера, Д. Лукача, Л. Вітгенштейна [747, с.91-92].

В.Д. Лелеко визначає проблематику соціології повсякденності у межах кількох взаємопов'язаних напрямків соціології ХХ ст., а саме: символічного інтеракціонізму, феноменологічної соціології і етнометодології [747, с.23, 25]. Найбільш повно, широко і визначено проблематика повсякденності представлена, на його думку, у феноменологів і етнометодологів.

На загальнотеоретичних засадах історії повсякденності позначились праці Е. Гуссерля, одного з фундаторів феноменологічного напрямку в філософії. Саме він першим звернув увагу на значення філософського осмислення не тільки високих абстракцій, а й людської буденності, яку він називав «життєвим світом». Цю категорію взяли на озброєння пізніше історики повсякденності, часто вживаючи її як синонімічне поняття до повсякденності (про відмінність цих категорій йтиметься далі). Сам Е. Гуссерль частково ототожнював життєвий світ зі світом повсякденного досвіду, наївної суб'єктивності, тобто зі світом природної настанови, що передує науковій об'єктивності.

Прямим його послідовником став А. Шюц, що надав окресленості проблематиці повсякдення у соціологічних дослідженнях. Серед предтеч феноменологічної соціології її засновник А. Шюц називає А. Уайтхеда, У. Джеймса, Е. Гуссерля, А. Бергсона; моменти, близькі до феноменологічної інтерпретації реальності А.Шюц знаходить у М. Шелера, Ж.-П. Сартра, М. Хайдеггера [1147]. Поза сумнівом, близькими до феноменології є ідеї «розуміючої психології», що представлена великими соціологами кінця ХІХ – початку ХХ ст.: В. Дільтеєм, М. Вебером, Г. Зіммелем, П. Сорокіним та ін. [402, с.21]. Саме у працях А. Шюца повсякденність стає основною, переважаючою темою. Він окреслив коло проблем соціології повсякденності, особливості феноменологічного методу їх дослідження, запровадив до наукового обігу комплекс понять і висловів, за допомогою яких позначаються, конструюються відкриті вченими реалії повсякденного життя. А. Шюц запропонував відмовитися від сприйняття світу, в якому ми живемо, як наперед-визначеного і зосередитися на аналізі процесів його складання і зумовленості, тобто на світі людської безпосередності – прагненнях, фантазіях, сумнівах, реакціях на приватні події, зробивши їх науковим дослідницьким завданням [1147]. На погляд А. Шюца, повсякденність – це сфера людського досвіду, що характеризується особливою формою сприйняття і осмислення світу, яка виникає на основі трудової діяльності, що має ряд ознак, серед яких впевненість в об'єктивності і самоочевидності світу і соціальних взаємодій, що, власне, і є природна настанова [959, с.49-50].

«Життєвий світ» А. Шюца є витвором людської свідомості, є образом світу, ментальною структурою. Вона складається з більшої або меншої кількості моделей

або «сфер реальності з кінцевими структурами значень» повсякденного життя посідає серед них центральне місце.

Повсякденне життя безпосередньо дане людині як середовище обертання, з приводу якого не виникає питань, сумнівів, яке, зазвичай, не створює для неї жодних проблем. Така позапроблемність, не потребує доказів достовірності повсякденності, її самоочевидність – результат природної позиції (*natural attitude*) людини, зануреної у повсякденне життя, що діє в світі повсякденності і взаємодіє в цьому світі з іншими людьми. Хоча сумніви в реальності повсякденного життя можуть час від часу виникати, людина їх, як правило, притамовує, у крайньому разі до тих пір, поки звичний порядок повсякденності не потрапляє під загрозу.

Реальність повсякденності існує як звичний, знайомий, обжитий світ, повторюваний з дня на день в діях, думках, подіях. Феноменологи розуміють її існування (як і існування соціальної реальності в цілому) як процес постійного відтворення, конструювання життєвої реальності в діях, думках, вчинках людини, у процесі взаємодії між людьми.

Звичний порядок організації і повторюваність подій повсякденного життя породжують такі її якості як рутинність і тривіальність. Повсякденність однак не замикається в рутині. Остання складає необхідний фундамент, базу стабільного, з мінімальними витратами на ухвалення рішень повсякденного існування. ...Рутинна й інновація доповнюють одна одну.

Повсякденне життя – це життя діяльне, це світ дій і взаємодій для досягнення якихось *практичних цілей*. Природною установкою нашої свідомості у повсякденному житті є прагматична установка, типовими мотивами поведінки – прагматичні мотиви. За словами, А. Шюца, оскільки в світі повсякденності ми маємо не теоретичні, а виключно практичні інтереси, головним в цьому світі є те, що я робив, роблю і маю намір робити. Світ даний людині, щоб вона щось змінила у ньому, і, в свою чергу, змінилась сама [1147].

Слідом за Е. Гуссерлем і А. Шюцом сучасні дослідники повсякденності підкреслюють: «У межах соціальної феноменології життєвий світ постає як всеохоплююча сфера людського досвіду, орієнтацій і дій, посередництвом яких люди здійснюють свої плани, справи та інтереси, маніпулюючи об'єктами і спілкуючись з іншими людьми» [1010]. О. Золотухіна-Аболіна так і назвала одну зі своїх книг: «Повсякденність та інші світи досвіду» [569]. Отже, повсякденність є світом досвіду.

М. Шубіна при з'ясуванні різниці між поняттями «повсякденність» та «життєвий світ», які близькі за змістом і значенням, але не є синонімічними, пропонує мати на увазі наступне. По-перше, витоки змішування понять слід шукати у текстах Е. Гуссерля і А. Шюца, хоча ні той, ні інший не прояснили різниці між ними. «Повсякденність – це світ, в якому людина народилася, живе і змушена прилаштуватися». Людина, народившись, ще не потрапляє у свою власну повсякденність. З'явившись на світ, вона отримує повсякденність іншого, нічого, по суті, не знаючи про свою власну, точніше, вона просто відсутня, крім повсякденності виконання самих загальних вітальних дій [1144]. І. Касавин і С. Щавелев повсякденність окреслюють як вузьку, фрагментарну, функціональну сферу, а життєвий світ як гранично широкий горизонт буття, інтегральну

структуру світу [617, с.414]. Повсякденність кожної людини є тільки частиною життєвого світу. Якщо повсякденність передбачає виконання різного роду дій – від побутових до спеціальних, так би мовити на рівні динамічного стереотипу, то життєвий світ містить у собі всякого роду несподіванки і нерідко вимагає пошуку нестандартних рішень. Поняття життєвого світу ширше за обсягом.

У 1960-і рр. автори теорії соціального конструювання П. Бергер і Т. Лукман закликали вивчати соціальні взаємодії людей «обличчям до обличчя», тому що члени суспільства «вважають світ повсякденного життя самозрозумілою реальністю» [364, с.38].

У це ж десятиліття англійці Г. Гарфінкель і А. Сікурель поставили своїм завданням показати сховані (латентні) знання, сформовані здоровим глуздом, якими людина послуговується у звичних діях, і піддати їх аналізу. Вони заклали основи соціології повсякденності (етнометодології).

М. Хайдеггер вважав повсякденність способом екзистування. Повсякденність визначається *буттям-одного-з-одним* [1106, с.370-371].

На думку філософів, в основі будь-якої дії лежать певні уявлення, ідеї, розуміння дійсності. Сприйняття й інтерпретація повсякденності здійснюється *буденною свідомістю*, буденним мисленням. Буденна, «життєвська» свідомість включає в свою структуру ті елементи, які детерміновані конкретним буттям, сукупністю об'єктивних умов матеріального, духовного, соціального і природного середовища. Заслугою соціологів повсякденності є те, що вони звернулись до вивчення буденної свідомості, зуміли пояснити механізми її роботи, відкрили її універсальний характер. Буденне мислення, як і будь-яка інша інтелектуальна обробка інформації, заснована на абстрагуванні, схематизації, узагальненні (генералізації), типізації, кваліфікації. Соціологи означають ці прийоми терміном «типізація». Буденна свідомість використовує певний набір узагальнень-типізацій, без яких орієнтація й успішні дії в світі неможливі.

Повсякденне життя – не тільки відносно замкнена і самостійна, але й переважаюча, домінуюча сфера реальності. І справа не тільки в тому, що людина перебуває в ній більшу частину часу свого життя, але й в тому, що вона визначає характер, якість, суть людського життя, є верховною інстанцією, сенсоутворюючим центром і критерієм оцінки інших сфер життя.

Ментальні структури повсякденності мають свої закони, свою логіку. Перехід зі світу повсякденності в інші світи їх скасовує.

Значний вплив на формування напряму історичної повсякденності мала культурна антропологія. У США на розгадуванні сенсів і символів повсякденного життя зосередились дослідники так званої «нової культурної історії» наприкінці 1980-х рр. Поштовх до широкого тлумачення культури як цілісного історичного процесу зробив К. Гірц, відмовившись від тайлорового інституційного визначення культури. На його погляд, в культурі слід вбачати «історично трансльовану систему значень, втілену в символах, систему успадкованих уявлень, виражених у символічній формі, через які люди передають, зберігають і розвивають своє знання про життя і ставлення до нього» [469, с.89].

П. Берк назвав потужний сплеск «культурних досліджень» у 1980-1990-і рр. відзначає, «експансією культури», оскільки зацікавленість поширилася на різні

дисципліни: психологію, соціологію, антропологію, географію, економіку, політологію тощо. До «нового історизму» дійшли історики літератури, мистецтва, науки, а згодом і «звичайні» історики. Цей рух набув інтернаціонального характеру. Відтоді змінилося розуміння терміну «культура» – до його предметних окреслень, крім «високої» творчості, тепер включена й повсякденність (життєві цінності, спосіб життя, звичаї). Одним з гасел «нової культурної історії» стали «практики»: історія релігійних практик замість теології, історія мови замість лінгвістики, історія експериментів замість історії науки. Ще одним різновидом культурної історії, що має бурхливий розвиток нині, є історія пам'яті («соціальної пам'яті», «культурної пам'яті»).

У 1980-1990-і рр. окремі історики звернулись до вивчення матеріальної культури під новим кутом зору, зблизившись з археологами, музейними кураторами, спеціалістами з історії костюма та інтер'єра. Під безпосереднім впливом К. Гірца та його метода «аналогії драми» у 1982 р. І. Ріс видав книгу «Перетворення Вірджинії», де звернув значну увагу на буденний світ (трапези, гостинність, спілкування білих господарів і чорних рабів, судові процеси, вибори). Через кілька років потому британський соціальний історик А. Бріггз випустив книгу «Вікторіанські речі», якій передували його монографії 60-х рр. «Вікторіанський народ» та «Вікторіанське місто».

Зразковий внесок в історію їжі був зроблений американським антропологом С. Мінцем. Його праця «Солодощі і влада: роль цукру в сучасній історії» (1985) багато уваги приділяє споживачу, а також перетворенню цукру з делікатесу для багатіїв на продукт повсякденного споживання звичайних людей, які додають його до кави чи чаю.

У своїй «Культурі одягу» французький історик Д. Рош звернувся до історії одягу, мотивуючи це тим, що «він багато говорить про історію цивілізації». Сам Д. Рош писав: «Я вважаю, що за одягом справді можна віднайти ментальні структури». На його думку, вибір одягу почасти визначав вибір ролі у суспільстві.

Шведський антрополог О. Лофгрєн написав цікаву історію житла «Будівники культури» (1979), що присвячена історії буржуазного будинку у Швеції ХІХ ст. Обстановка і внутрішня оздоба помешкань, особливо приймальні, підтверджували самопрезентацію родини в очах відвідувачів. На його переконання, простір слід сприймати як важливий складник і речник матеріальної культури. Історія міста була б неповною без історії ринкових площ і скверів, а історія будинку – без вивчення того, як використовував його внутрішній простір. Отже, у значній частині досліджень з матеріальної культури виразно виокремлюється класичне тріо сюжетів – їжа, одяг, житло – і дослідницька увага зосереджується на історії споживання, повсякденного побутування.

На початку ХХІ ст. історія повсякденності як самостійний напрям наукових досліджень у західноєвропейській історіографії не викликає заперечень по суті. Втім її становище має низку особливостей.

По-перше, й до сьогодні зберігається певна концептуальна і термінологічна невизначеність самої історії повсякденності та нечіткість її меж і взаємин з іншими близькими течіями в сучасній історіографії. Більшість дослідників визнають, що історія повсякденності завдячує своїй появі у історико-антропологічному лоні,

вона, по суті, є її відбрунькуванням, втім трапляються, з одного боку, їх протиставлення, а з іншого, пряме ототожнення і паралелізм. Ще складнішими є інституційні взаємини історії повсякденності з такими течіями сучасної історичної науки, як історія приватного життя, нова культурна історія, мікроісторія, історія знизу, історія ментальностей, усна історія тощо.

По-друге, предметне становище об'єкту повсякденної історії спонукає міжциплінарні контакти і запозичення. У зв'язку із цим можна виокремити такі три специфічні напрями дослідження повсякденності: 1) історико-антропологічний (Ж. Ле Гофф, А. Гуревич та ін.); 2) соціолого-феноменологічний (А. Шюц, П. Бергер, Т. Лукман, І. Гоффман, Л. Іонін); 3) культурно-семіотичним (Ю. Лотман, В. Іванов, В. Топоров, Б. Успенський та ін.).

По-третє, строкате і численне розмаїття досліджень відбувається на двох рівнях: концептуально-теоретичному (методологічному) і конкретно-історичному. Останній значно переважає як за кількістю праць, так і за тематикою досліджень.

По-четверте, предметні окреслення й методологія історії повсякденності мають свої особливості у кожній з національних шкіл, що пристали на визнання повсякденності як об'єкту історичного аналізу. Як пише Х.Медик, виникненню нового напрямку історичних досліджень водночас сприяють кілька моментів, їх нелегко відокремити один від одного і визначити міру впливу кожного. Для деяких істориків стимулом стала «зміна досвіду», накопиченого сучасниками, але вирішальну роль відіграла «зміна методу» [800, с.195].

Це зумовлене низкою чинників: загальним розвитком тієї чи іншої національної історіографії, станом її сучасного розвитку; наявністю науково-дослідних традицій, шкіл і центрів; загальним рівнем розвитку суспільства і станом його світоглядних, громадянських і гуманітарних, запитів; забезпеченістю науково-інтелектуальними силами; наявністю особистості(-ей), що здатна(-і) на роль лідера, засновника, організатора, натхненника (такими були, наприклад, Ф. Бродель, Ю. Лотман, А. Гуревич тощо).

Сучасному етапу вивчення повсякденності притаманні такі тенденції: а) прагнення пов'язати повсякденність як мікроісторичний рівень життя з макроісторією (економікою, політикою, рівнем розвитку техніки тощо) і показати їх взаємодію; б) відмова від самоцінного побутописання; в) звернення до ментального рівня повсякденного життя, до ідеалів, стереотипів свідомості, ціннісних орієнтацій; г) розкриття культурних смислів побутових речей, одягу, форм і формул поведінки, спілкування; д) тяжіння до синтезованого розкриття повсякденності з опертям на семіотичне, естетичне, культурологічне вивчення повсякденності.

На середину 1990-х рр. історія повсякденності набула остаточного визнання як перспективний напрям антропологічно орієнтованої науки в Німеччині.

«Alltagsgeschichte» вийшла за межі історії матеріальної культури, вивчення житла, харчування, одягу тощо. Її завдання – аналіз життєвого світу звичайних пересічних людей, їх щоденної поведінки і буденних переживань. Нині каталог Державної бібліотеки ФРН нараховує десятки праць, присвячених проблематиці повсякденності [731].

Німецькі історики у 1980-і рр. позиціонували історію повсякденності як свого роду нову дослідницьку програму, ще один історичний синтез, подібний до

французьких «Анналів». Про це свідчить видана наприкінці 1980-х рр. у Німеччині книга «Історія повсякденності. Реконструкція історичного досвіду і способу життя», перевидана в США в 1995 р. Прибічники історії повсякденності закликали не до заміни, а до уточнення структурного підходу з метою збагачення розуміння минулого.

В сучасній німецькій соціології відбулося ґрунтовне переосмислення шюцівської феноменології. Дослідник Х. Бардт здійснив спробу розрізнення повсякденних і не повсякденних ситуацій (межових, кризових і драматичних, а також і моментів одкровенень і піднесень, ситуацій, які люди переживають як «пригодницькі» або як «життєвий поворот»). Він показав, що такі ситуації почасти є «змішаними»: як «виключно не повсякденні ситуації» можуть бути просякнутими вочевидь повсякденними явищами, так і виключно повсякденні явища можуть нести в собі «екзотику повсякдення».

Історія повсякденності в останній чверті ХХ ст. здобула визнання у переважній більшості європейських національних історіографій і за океаном [1167-1173].

1.3. Історія повсякденності в сучасній російській та українській науковій традиції

У пострадянській Росії історія повсякденності отримала розвиток ще у 1990-і рр. ХХ ст. Вже тоді нараховувалося чимало прикладів дослідницької цікавості до повсякдення, зокрема: проект Академії наук «Історія повсякденності – невід’ємна частина життя суспільства», виставка-семінар в Бібліотеці іноземної літератури «Історія й історія повсякденності у виданнях Cambridge University Press», літня школа «Провінційна культура Росії: підходи і методи вивчення історії повсякденності» (Казань), тематичний конкурс «Історія повсякденності: Людина в історії. Росія – ХХ ст.» в журналі «Ліцейна і гімназична освіта».

Втім, за висловом І. Орлова, відомого російського дослідника радянського суспільства, «романтичний опір» повсякденності зберігався майже до кінця ХХ ст. [858, с.32]. Заняття повсякденністю певний час сприймалось як саботаж традиційних соціальних і гуманітарних наук. Хоча ще у 1980-і рр. виникла цікавість до повсякденної культури та її моделювання у літературознавців, передусім, у теоріях «літературного побуту» Б. Ейхенбаума, статтях Ю. Тинянова, Л. Гінзбург і пізніше – в школі Ю. Лотмана [380, с.36-37]. З іншого боку, при типових для радянської науки класових узагальненнях повсякденність залишалась поза увагою істориків. Праці А. Гуревича, М. Бахтіна, Д. Ліхачева, М. Рабиновича і деяких інших дослідників-медієвістів, що йшли врозрід з настановами формаційного підходу, являли собою, радше, виключення, ніж тенденцію [505; 506; 358; 760]. Антропологічний поворот в російській історіографії, пов’язаний з іменами А. Гуревича і Ю. Безсмертного, переорієнтував увагу дослідників на вивчення не тільки питань повсякденності, але й сімейного побуту. А останнім часом намітилася тенденція зближення цих двох напрямків соціальної історії. Історія побуту і сім’ї тісно пов’язана з історією ментальності, оскільки поведінкові стереотипи значною мірою формуються під впливом побуту. Водночас, норми буденного життя є вираженням соціально-культурного статусу і окремої особи, і

соціальної групи. М. Кром у своїх дослідженнях виходить з того, що історія ментальностей, історична антропологія, мікроісторія і історія повсякденності тісно пов'язані родинними стосунками [709]. Це пояснюється особливою увагою цього наукового напрямку до символіки повсякденного життя, манери поведінки, звичок, жестів, ритуалів і церемоній [711].

За оцінкою української дослідниці Н. Швайби, у 1990-і рр. в російській історіографії «переважно створювалася антологія повсякденного життя і найчастіше повсякдення виступало як ілюстрація досягнень чи промахів влади» [1132, с.36].

Актуалізацію тематики радянського повсякдення в російській гуманітаристиці спричинила низка чинників. По-перше, з опрацюванням раніше закритих документів і спеціальної літератури російські історики накопичили нові знання про радянське минуле, що потребували викладу й осмислення. По-друге, історична реконструкція минулого лише на ґрунті державницьких, ідеологічних, суспільно-політичних, соціально-економічних, культурно-мистецьких параметрів була далеко не вичерпною і почасти недостовірною. Колишнім радянським історикам належало подолати надмірний етатизм й ідеологізацію вітчизняної історії радянського періоду.

По-третє, російські історики мали професійно відповісти на виклики європейської історичної науки, долучитись до її магістрального розвитку. По-четверте, значною мірою активізували дослідницьку діяльність істориків напрацювання в суміжних гуманітарних галузях новітніх методик і методів пізнання. Нарешті, не останню роль зіграло те, що радянська історія опинилась у центрі наукових інтересів зарубіжних учених. Ними було започатковано низку дослідницьких проєктів, до яких залучались і російські історики. З 1990-х рр. в Росії стався своєрідний сплеск перекладної літератури провідних західних істориків минулого і сучасності. В тому числі побачили світ численні праці з історії повсякденності, серед них і монографії Ш. Фіцпатрик [1099; 1100]. Суспільно-політичним поглядам, морально-етичним нормам і матеріально-побутовим умовам проживання і діяльності радянського суспільства присвятили свої праці фінський дослідник Т. Віхавайнен [425] та німецький історик Ш. Плаггенборг [887].

На початку 90-х рр. Російський державний гуманітарний університет започаткував проєкт під назвою «Росія ХХ ст.» за загальною редакцією академіка Ю. Афанасьєва, згодом підготувавши низку видань. Четверта книга цієї серії називається «Радянське суспільство: виникнення, розвиток, історичний фінал». Значні її частини присвячені історії повсякденності: «Соціальні аспекти громадянської війни в Росії» (автор – американський професор М. Левін), «Ціна «великого стрибка». Криза постачання і споживання в роки першої п'ятирічки» (О. Осокіна), «Повсякденність 1920-1930-х років: «боротьба з пережитками минулого» (Н. Лебіна).

У праці І. Черних «Становлення Росії радянської. 20-ті роки у дзеркалі соціології» [1120] вже домінує сучасний підхід до вивчення соціальної історії 1920-х рр., у контексті повсякденних реалій розглядаються проблеми житлової кризи, харчування, заробітної плати, заабезпечення одягом, організації дозвілля.

У серпні 1994 р. у Санкт-Петербурзькому університеті економіки і фінансів відбулась міжнародна конференція «Російська повсякденність 1921-1941 рр.: нові підходи» [947]. За оцінкою Г. Васильчука, конференція започаткувала наукову легітимність терміну «радянська повсякденність» [413, с.108]. За пострадянський період в Російській Федерації було захищено ряд дисертацій з проблем повсякденності спеціалістами з історії, філософії, соціології, культурології, етнології тощо [1174; 1196; 1185; 1235]. Серед історичних спеціальних досліджень переважають фактографічні праці з історії щоденності міст, суспільних класів, станів, верств, окремих регіонів (столиці, провінції, краю). Вони мають різний рівень теоретичного обґрунтування повсякденності як об'єкту історичного аналізу (або й зовсім не торкаються теоретико-методологічних аспектів), огляд джерел у більшості праць здійснений під кутом нарративної фактографії; як правило, спеціальної джерелознавчої критики документів повсякденної історії не запропоновано, як і не зауважено на їх специфіці та особливостях використання при реконструкції щоденної історії.

Прикметною рисою нового наукового напрямку в Росії було його формування на тлі потужного річища популярно-історичної літератури. У середині 1990-х рр. російський історичний журнал «Родина» запровадив рубрику «Повсякденність», де розглядалися питання російської щоденності різних історичних періодів, в тому числі і раннього радянського часу.

Російські гуманітарії мають надзвичайно широкі хронологічні терени зацікавлення повсякденністю [371]. У даному разі звизимо свій огляд до вивчення радянської повсякденності.

З середини 1990-х рр. можна говорити про формування історіографії повсякденного життя міста, автором яких є доктор історичних наук, професор Санкт-Петербурзького університету економіки і фінансів Н. Лебіна [742]. У 1997 р. вона опублікувала великий розділ колективної монографії про повсякденне міське життя у 20-30-х рр. [741], а через два роки видала індивідуальну монографію «Повсякденне життя радянського міста: 1920-1930 роки». За допомогою теоретично-методологічної дихотомії «норма-аномалія» вона показала суперечливі явища соціальних стосунків міського населення на прикладі Санкт-Петербурга – Ленінграда. У передмові вона відзначила, що книга побачила світ завдяки підтримці директора Фінської академії наук Т. Віхавайнена, під керівництвом якого реалізовувався проект «Норми, цінності і зміни у радянському суспільстві в 1920-1950-і рр.» [740]. Чотири розділи її ґрунтовної праці висвітлюють традиційні аномалії та їх радянську специфіку (пияцтво, злочинність, проституцію, смерть і обряди поховань), інверсії норми і патології («безбожний побут», нова релігія, комунальний уклад життя), пряме нормування повсякденності (будинки, одяг), непряме нормування повсякденності (дозвілля, приватне життя). Соціальні норми – це межа поведінки, тобто норми моралі, звичаї, традиції, сила звички, стереотипи поведінки, які дослідниця простежує на прикладі повсякденного життя радянського міста. Вона відповідає на запитання: що вважалося нормальним, а що ненормальним для радянського суспільства 20-30-х рр. Новизною вирізняється розділ про «квартирний переділ», тобто про «комунальну повсякденність» мешканців багатоквартирних будинків, про ущемлення прав колишніх власників

квартир, про їх дивну соціалізацію, про синдром «доносительства».

Структура повсякденності, яку обрала Н. Лебіна за предмет дослідження, має функціональне спрямування, а не статичне висвітлення простого побуту, що є характерним для більшості сучасних праць. Вживання спиртних напоїв, як зазначає дослідниця, можна розглядати як соціальну аномалію, з одного боку, а з іншого – як складову «культурно-антропологічного процесу, народну традицію, дозвілля», тобто ритуал, що мав виразний «національний і соціо-культурологічний характер» [740].

У новій своїй праці «Енциклопедія банальностей: Радянська повсякденність: Контури, символи, знаки» [743, с.13, 20, 26] Н. Лебіна, презентуючи історію повсякденності як сукупність житейських дрібниць, що оточують людину, спрямовує аналіз повсякденності на виявлення культурно-психологічних характеристик зовні буденних сторін людського життя. Авторка вводить поняття «контури повсякденності», пов'язуючи їх зі специфікою конкретно-історичних умов і політичною спрямованістю владних ініціатив. Зокрема, вона розглядає повсякдення як невід'ємну складову радянської культури з притаманною їй мовою, системою знаків і символів.

Петербурзька школа історії повсякденності (Н. Лебіна, В. Мусаєв, А. Чистіков та ін.) була найбільш продуктивною у 1990-і рр., втім від неї не відставали провінційні осередки. Однієї з перших методологічних праць з історії повсякденності в умовах революції і громадянської війни була монографія уральського історика І. Нарського [832]. Основна увага автора зосереджена на морально-побутових аспектах життя різних шарів населення, аналізуються способи пристосування городян до умов «надзвичайщини». Автор відстежує виниклу і вкорінену суперечність між «катастрофічністю буття», з одного боку, і перетворення її у повсякденну практику, з іншого.

На якісне зростання і утвердження історії повсякденності вплинули плідні взаємини російських істориків не тільки з зарубіжними колегами по цеху, а й контакти зі спеціалістами інших гуманітарно-суспільних наук, передовсім, з філософами, соціологами, культурологами [1176; 1224; 1225].

І. Орлов відзначає, що «у працях останніх років вкрай широке тлумачення поняття повсякденності призвело до того, що соціологічно вивчається не стільки фактична обстановка повсякденності сучасних міста і села, скільки самопочування їх мешканців, їх суб'єктивні уявлення про себе самих і світ довкола, в тому числі про окремі речі, форми спілкування і інститути культури. Тобто предметом соціологічного дослідження стають не соціальна реальність, а ставлення до неї, форми її усвідомлення людьми. Соціолог повсякденності прагне з'ясувати, як пересічна людина пояснює собі й іншим людям свою поведінку, вибір того чи іншого вчинку, кроку в спілкуванні з людьми, а також звичні у цьому суспільстві норми праці і любовних стосунків» [858].

За аналізом Л. Гудкова, в межах сучасної соціології повсякденності спеціальному розгляду піддаються найрізноманітніші аспекти «зворотної сторони» життя суспільства: зонування простору побутування (в квартирі та її кімнатах, в ділових і «спальних» районах мегаполісів, у громадському і приватному транспорті) і на роботі; хронометраж часу буднів і вихідних, періоди праці і відпочинку, а

також форми дозвілля (домашні і клубні ігри, фізкультурні і спортивні заняття, туризм тощо); рольові функції у різних контактних групах (сімейних, офісних, клубних та ін.), тактики мовної поведінки і специфіка міжособистісної взаємодії в спеціальних закладах (освітніх, медичних і пенітенціарних); порядок соціалізації різних суспільних груп (поколінь, чоловіків і жінок, представників титульних етносів і мігрантів і т.п.); порядок сну, його житловий інтер'єр та інші речові аксесуари (тривалість і якість сну, типологічний аналіз сновидінь, нічний одяг і пози відпочинку, окремі ліжка і спальні у подружжя та інших родичів); форми харчування (починаючи від складу продуктового кошика до способу спілку співтрапезників і поведінки за столом); щоденні і святкові ритуали, модифікації етикету (переговори і візити гостей, вечірки вдома і в розважальних закладах, весілля і похорони), уніформа і мода (семантика одягу і взуття, зачіски і макіяж); статусні значення користування складною технікою (автомобілем, кухонним приладдям, комп'ютером, радіотелефоном, музичним інструментом та ін.); багато інших проявів побутової сфери життя людини [497].

Більшість сучасних російських історіографів зголошуються, що історія повсякденності виникла «на хвилі очевидного самовичерпування позитивістських прийомів роботи з джерелами і застарілості колишніх пояснювальних парадигм – марксистської і структуралістської» [858]. Відтоді до проблемного поля дослідження радянського повсякдення ввійшли наступні теми: формування радянського «ландшафту»; зміна публічного і приватного простору житла городянина; якість життя радянської людини; гендерні аспекти; радянське дитинство, школа, література, кіно і театр; міграція як фактор повсякденності: втеча і висилка, переселення і переїзд, «підкорення Півночі» і розподіл.

Особливо слід виокремити праці, що зробили істотний методологічний і історіографічний внесок у вивчення радянської повсякденності. Серед них – книга Н. Козлової «Радянські люди: Сцени з історії», написана на матеріалах «Народного архіву» [656]. На відміну від більшості істориків, що в 1990-ті рр. оцінювали радянське минуле як «безповоротно минуле» і «хворе», Н. Козлова не вбачала межі між сьогоденням і минулим нездоланною: «Радянське суспільство – передумова того, що відбувається з нами тут і зараз» [656, с.472]. Вона особливо увагу приділяла мотиваціям дій людини. Слідом за Н. Козловою такої ж думки дотримується А. Соколов, наголошуючи, що метою історії повсякденності є відтворення справжнього життя, де учасники не тільки об'єкти, а й суб'єкти історії [1017, с.326-327].

А. Соколов належить до провідних спеціалістів з соціальної історії радянського періоду. Соціальну історію вчений характеризує передусім як «історію усього суспільства (організації виробництва, життєдіяльності, влади, управління і т. ін.). За такого розуміння все інше у суспільному житті – економіка, владні структури, культура та ін. – розглядаються як похідні» [1019, с.104]. У рамках соціальної історії змінюється традиційне уявлення про те, як має будуватися сучасне історичне дослідження. Історія розгортається не “зверху”, через світосприйняття “сильних світу цього”, а “знизу”, “зсередини”, простежується уявлення про себе рядових акторів соціальних змін, їхнє розуміння влади та зв'язок між ними і діями владних органів [870]. У 1999 р. побачила світ знакова робота А.

Соколова, навчальний посібник для вузів, що має назву «Курс радянської історії» [1018]. Щодо аналізу подій 1920-1930-х рр., то автор посібника категорично не згодний з поясненням цього періоду у руслі теорії тоталітаризму. Складність взаємин суспільства та породжених ним інститутів влади, неможливість звести їх до простих та ясних пояснень, наявність багатьох прихованих сил та рухів не дає права одномірної оцінки історії [1018, с.223]. Пріоритет у відносинах між владою та суспільством автор надає саме суспільству. Дії влади, як ми вже зазначали, він вважає похідними від тих настроїв, що склалися серед більшості населення країни. Необхідно створити сплав долі людини і часу, в якому вона жила, щоб її вчинки і поведінка набули історичної оцінки.

Вітчизняний історик Г. Єфіменко, критично проаналізувавши монографії А. Соколова, водночас віддає належне російському колезі за подолання обмеженості тоталітаристської та модерністської концепцій радянської історії [543].

У розвитку російської історії повсякденності на межі ХХ і ХХІ ст. можна простежити кілька взаємопов'язаних процесів. Перш за все, триває істотне розширення джерельної бази досліджень [269-272] при збереженні традиційного інтересу до методологічного інструментарію мікроісторії та історичної антропології, водночас спостерігається більш активне використання методологічного апарату соціальної психології з метою подальшої антропологізації історії повсякденності. Теоретичні напрацювання останнього десятиліття засвідчують наполегливе прагнення виробити або уточнити понятійний апарат історії повсякденності [900; 898; 992; 1021].

Характерною ознакою російської історіографії повсякденності є її широка регіональна презентація, коли на локально-місцевому матеріалі уточнюються типові картини повсякденних практик країни в цілому [1208]. У надзвичайно розлогому спектрі студій вирізняються звернення до виробничої повсякденності [549; 550; 720], проблем девіантної поведінки [740; 348].

Вивчення повсякденності координує спеціально створена Наукова Рада Відділення історії РАН «Людина у повсякденні: минуле і сучасне». У 2000-х рр. дослідження в галузі історії повсякденності підтримується грантами Російського гуманітарного наукового фонду. Російські науковці реалізують великі дослідні проекти: «Людина і фронтове повсякдення у війнах Росії ХХ ст.», «Російська повсякденність за десять століть у дзеркалі гендерних стосунків: тенденції, динаміка, перспективи змін», «Повсякденний світ радянської людини: стратегії виживання і механізми адаптації за умов соціальних трансформацій 1920-1940-х рр.».

Видання Південного наукового центру РАН (м. Ростов-на-Дону) «Повсякденний світ радянської людини 1920-1940-х рр.» [894] відбиває стан сучасного вивчення радянської повсякденності міжвоєнного періоду. Дослідники Є. Кринко та Т. Хлинїна серед активно розроблюваних проблем виділяють наступні: вплив побуту на опанування життєвих труднощів; повсякденні побутові практики і створення відносно автономного режиму існування, формування його індивідуальних та групових практик [839, с.5-6]. Повсякдення 1920-х рр. знайшло відображення у низці публікацій загального характеру [1129; 848]. Невичерпаними є ще проблеми девіантності, маргінальності, що осмислюються на новому

теоретичному рівні [450].

До останнього десятиліття у вітчизняній історичній науці історія повсякденності не була інституційована в окремий дослідницький напрямок. Поза тим у традиційній українській історіографії XIX – початку XX ст., що складалась як один з виявів національної ідентифікації в умовах імперської реальності – і російської, і австрійської, – було опрацьовано величезний пласт етнографічних, фольклорних і краєзнавчих матеріалів, серед них чільне місце складала відомості про народний побут, звичаї, календарно-обрядові традиції, щоденні заняття селянства. За поглиблений інтерес до «дрібниць життя» дослідників почасти звинувачували в побутописанні, «дріб'язковій тематиці», «хуторянщині». М. Костомарову, В. Антоновичу, Д. Яворницькому, Д. Багалію, М. Сумцову закидали провину в ідеалізації патріархальщини.

З поживленням економічного життя на початку XX ст. у містах, урбанізаційний прогрес зробив об'єктом спеціального дослідження й уклад міського побутування, що відобразилось у популярних і спеціальних періодичних виданнях. Передусім, з кон'юктурних міркувань цим зацікавились підприємці, торговці, фінансисти. Їхні ділові контакти з європейськими буржуазними колами та інтелігенцією розширили не тільки підприємницькі горизонти, а й змінили уявлення про норми життя, пануючі цінності і смаки, можливості культурно-побутового забезпечення тощо. Бізнесові цілі спонукали їх до вивчення ринку попиту, заохочували дослідження масових запитів і вироблення способів їх вдоволення. Обов'язковими супутниками успішного просування товарів і послуг до потенційного споживача стали промислові виставки, реклама, журналістські репортажі тощо. Відповідно, міське повсякдення знайшло своїх аналітиків серед журналістів, публіцистів, письменників, художників, а також і серед економістів.

В українській історіографії 20-х рр. XX ст. інтерес до пересічної людини як об'єкту вивчення не тільки зберігся, а й певною мірою навіть поглибився. Про це свідчить діяльність науково-дослідних кафедр історії та культури України, Етнографічної комісії ВУАН, Кабінету (музею) антропології та етнології ім. Ф. Вовка в 1920-ті рр., що здійснювали цілеспрямовані спроби вивчити умови життя людей, зіставити традиційний уклад з новітнім, з'ясувати почування суспільства та його окремих верств за умов радикальних змін [553]. Під впливом офіційно проголошеної політики українізації відбулось поживлення етнографічних досліджень як власне українського народу, так і національних меншин в Україні. Етнографічне товариство у своїх студіях чільне місце відводило дослідженню духовного життя, його засновники були переконані, що вивчення побутових явищ «...дасть дуже важливі причинки для пізнання розвитку вселюдської культури і дуже допоможе зрозуміти психіку народу та знайти ключ до його розуму» [538]. Дослідники Н. Заглада, В. Білий, М. Гайдай та ін. аналізували не тільки елементи матеріальної культури та побут, а й настрої, прояви девіантності, відображення їх у фольклорі тощо. В. Петров наполягав на необхідності включення до історичного аналізу фольклору, оскільки «метода цифр і підрахунків» не дає вповні розуміння людини [878]. Так само М. Грушевський, повернувшись 1924 р. в УСРР, свої історичні студії продовжував у традиційному для нього ключі [496].

Натомість представники офіційного напрямку, декларуючи марксистську методологію, фактично абсолютизували явища соціальних антагонізмів, ідеалізували робітництво [461; 999]. Оцінки М. Грушевським селянського світогляду і способу життя як унікально-ціннісного в національному сенсі не відповідали проголошеним ідеям про передову роль пролетаріату в соціальному прогресі. Теорія М. Грушевського «з її психологічними методами» [1153], на думку М. Яворського, становила не меншу загрозу для марксистської методології, ніж теорія В. Липинського [1155]. Її небезпечність помножувалась тим, що вона викликала неабияку цікавість у молоді, йшла всупереч економічному детермінізму істориків-марксистів. Критикуючи М. Грушевського за те, що його погляди не є марксистськими, характеризуючи його як представника дрібнобуржуазного ідеалізму, М.І.Яворський водночас визнавав ученого за найвидатнішого історика України, що не обмежився однією схемою та синтезом українського історичного процесу, а заповнив цю схему живим фактичним змістом реального життя [1154]. Як підкреслює С. Дровозюк, «адептів більшовизму особливо дратувало міркування М. Грушевського про те, що марксизм не здатний пояснити усю складність суспільного життя людства за допомогою матеріалістичного монізму та його твердження, що з розвитком духовного життя людства дуже важливого і самостійного значення набуває психологічний фактор у таких його проявах, як релігійні уявлення, звичай, мораль і мистецтво» [530]. Найбільшою «провиною» М. Грушевського було те, що в його концепції «психологічний фактор не тільки не підпорядкований дії економічного, але часто має самостійне домінуюче значення» [998].

З іншого боку, істориків-марксистів людина також цікавила, щоправда, як об'єкт революційних перетворень, передусім, людина – представник класу-гегемона, переможця в соціалістичній революції, людина-будівничий нового ладу, нового суспільства, власне, «нова» людина. Все в цій «новій» людині, що не вкладалось у вироблений більшовиками канон, вважалось небезпечним, шкідливим і навіть ворожим. Громадська свідомість опинилась під потужним тиском пропаганди, яка формувала спотворене уявлення про людину: робітників і селян-бідняків наділяли виключно позитивними ознаками, всі інші – інтелігенція, за можливі селяни – набували непривабливих характеристик, пропаганда позначалась на мовленнєвій культурі, отже – і на свідомості та поведінці людей [473].

Наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. між представниками ортодоксальної більшовицької історіографії та істориками «старої» школи ще точилися дискусії про суспільство як об'єкт історичних досліджень [1034, с.11, 12, 190-194]. Перші наполягали на тому, що головними характеристиками суспільного життя є виробничі процеси, безпосередньо пов'язані з продукуванням матеріальних благ, решта проявів життя – другорядні, підпорядковані виробництву. «Традиційники» попереджали, що зосередження лише на економічно-виробничих процесах, на класовій боротьбі і соціальній справедливості призведе до хибного уявлення про життя людей. Вони наголошували на складній і суперечливій динаміці людських стосунків, що складаються не тільки на засадах матеріальних інтересів, а зумовлені світоглядом, переконаннями, традиціями, звичками, які не піддаються радикальній зміні. Уважне вивчення ними реалій життя українського

суспільства в умовах прискореної радянської модернізації засвідчувало, що новий спосіб життя, запроваджуваний у такий безпрецедентно короткий час, не був органічним, мав формальний, штучний характер. Більше того, підміна національно-культурних цінностей сурогатом класових пріоритетів, насильницька пропаганда офіційної ідеології призвели до руйнації системи життєвих принципів і підміни екзистенційно-особистісного вибору людини директивно-масовим диктатом, що спричинило соціально-економічну і морально-психологічну деградацію радянського суспільства в наступні часи.

На рубежі 1950-1960-х рр. в історіографії, за оцінкою сучасних дослідників, почалась «наукова революція», що характеризувалася зверненням істориків до соціальних, гуманітарних і природничих наук, запозиченням їх методів і теорій для розуміння явищ минулого [557, с.36]. Психоісторичні, кліометричні дослідження являли перші симптоми «нової наукової історії» в Україні, значною мірою поновили інтерес до конкретики життя, до розпізнавання за «великою» історією «малих» її суб'єктів. Пожвавлення людинознавчих аспектів було зумовлене й критикою сталінської історичної методології радянській історіографії в умовах хрущовської відлиги [618; 1136]. Так, вчені Інституту історії АН УРСР наполягали на відновленні антропологічної складової соціальної історії, закликали враховувати в історичних дослідженнях соціальні мотиви, морально-етичні і психологічні моменти [1135; 1136]. Водночас, під тиском ідеологічного замовлення і в 60-70-ті рр. історики радянської України означену проблематику розглядали під кутом зростаючого «життєвого рівня» трудящих верств. Під життєвим рівнем розуміли досягнутий ступінь розвитку виробництва і задоволення матеріальних та духовних потреб людей. Для його характеристики використовували комплекс показників, що розкривав відповідну сторону цього рівня. Вартісні показники (номінальні і реальні доходи, номінальна і реальна заробітна плата, суспільні фонди народного споживання) доповнювалися натуральними (споживання окремих продуктів харчування, непродовольчих товарів, забезпечення предметами тривалого користування). Радянські дослідники не відкидали й параметрів про умови праці та вільний час [1037, с.4]. Знайшла відображення ідеологізована соціальна політика радянської влади, наріжним принципом якої був класовий підхід, і відповідні заходи уряду з її реалізації. Опосередковано повсякденність знайшла відбиття й у працях з історії культурних змін в УРСР [1005; 1137; 359].

Критична течія в українській історичній науці посилилася у часи «перебудови» [372, с.143], яка дала плідні наслідки на теренах репресивно-реабілітаційної, забороненої і фальсифікованої тематики.

Водночас, у перше десятиліття по здобутті незалежності нагальність написання нової історії України крізь національно-державницьку призму відсунула проблематику повсякдення на узбіччя, спочатку вона не знайшла спеціальної розробки, хоча подолання формаційно-класового підходу і поборення табуєваних тем у результаті все ж дали низку робіт з аспектами повсякденності. Г. Васильчук у своїй монографії доводить, що у пострадянській традиції більшість праць «перебудованої» і пострадянської доби присвячені аналізу політичного розвитку радянського суспільства, переважаючими теоретичними концепціями у вивченні радянського довоєнного минулого стали теорія тоталітаризму та теорія

модернізації [414, с.186]. Втім, на їх підставі реконструкція міжвоєнного радянського часу не є повною, з огляду на це він тлумачить появу концепції повсякденності як їх протиположності. Цілком очевидно, що новітній напрям набував свого окреслення з теренів заборонених проблем офіційної історії – з тіньових сторін радянського суспільства, з характеристики асоціальних і аномальних явищ [1133], девіантності [457], релігійності [384; 456] тощо. Яскравим прикладом вивчення девіантної поведінки радянських громадян у перші неспокійні роки є монографія, в якій на основі раніше не задіяних архівних джерел розглядаються найбільш поширені соціальні відхилення 1920-х рр.: дитяча безпритульність, жебракування, бродяжництво, пияцтво, проституція. Серед причин цих масових аномальних явищ автори називали наслідки Першої світової та громадянської війн, розлад життєвих устоїв через революційні зміни і радикальну політику більшовиків в Україні у 1917-1920 рр., простежили причинно-наслідкові зв'язки між ними, висвітлили сутність, характер і особливості прояву означених явищ у південному регіоні України. Дослідниця О. Паращевіна крізь призму історії повсякденності, за допомогою сучасної методології піддала аналізу проблему подолання дитячої безпритульності в 20-х – першій половині 30-х рр. ХХ ст. в Україні [874].

Чимала увага була присвячена сільському життю і селянському побуту, найчастіше крізь призму трагічних наслідків радянської індустріалізації, колективізації і Голодомору 1932-1933 рр. [331; 611; 362; 1068]. У 80-х рр. Комісією конгресу США по вивченню голоду в Україні було ініційовано «Усний історичний проект» (Oral History Project of the Commission on the Ukrainian Famine [CUF]). В основу його було покладено «Український усний історичний пошуковий проект по голоду» (Ukrainian Famine Oral History Pilot Project), який розробив і очолив Джеймс Е.Мейс. Пізніше дослідження у цьому напрямі тривало у співробітництві з Українським науковим інститутом Гарвардського університету. Результатом «Усного історичного проекту» Комісії став унікальний тритомник. Видання містить понад двісті інтерв'ю, які надійшли до Комісії від різних осередків, зокрема Українського центру дослідження голоду в Торонто, Української національної жіночої ліги тощо. Вміщені тут документальні свідчення містять зокрема й відомості про побут українського села 30-х рр. В Україні результатом масштабного опрацювання документальних свідчень очевидців голоду 1932-1933 р. став збірник «33-й: Голод. Народна книга-меморіал», що містить тисячі свідчень живих свідків, а також коментарі публіцистів, істориків, архівні документи. Частина їх могла б бути об'єднана у тематичний блок під узагальненою назвою «Повсякденність українського села в екстремальних та пограничних умовах новітнього часу». Це дозволило б зафіксувати катаклізми ХХ ст. у фокусі масової свідомості селянства, соціальні зрушення та наслідки для культури. Йдеться, зокрема, про повсякденність голодомору, колективізації, депортацій; зміну культурних норм в умовах антирелігійної пропаганди й руйнування церков; боротьбу з алкоголізмом та «сухим законом» тощо. Очевидно, варто зауважити, що уже в ХХІ ст. саме реалії екстремальної чи екстраординарної повсякденності найбільше привернули увагу українських істориків.

На становленні проблематики повсякденності також відчутно спричинилась потужна хвиля народознавчих і етнологічних студій перших років незалежності, що здійснювалася крізь призму національної ідентифікації. Невипадково один з методів історії повсякденності відносять до етнометодології. Звернення до життєвого світу етносів, котрий дається людині безпосередньо і позначається на рівні повсякденної свідомості і поведінки в культурних традиціях і звичаях, дає змогу переорієнтувати наукову свідомість на вивчення звичаїв, традицій, норм, ціннісних установок, соціального досвіду, колективних уявлень про світ, устої здорового глузду, стереотипи та інше, врешті, дозволяє з інших позицій вести культурно-історичний діалог. Серед істориків, що займались аналізом стосунків різних народів і етносів в Україні, вагомий доробок має київська дослідниця Л. Якубова [1089].

Не менш помітну роль в актуалізації проблематики повсякдення відіграли краєзнавці. Окремі з них спочатку поодинокі на рівні пробних студій місцевого, історико-краєзнавчого рівня писали про реальне становище людей у минулі часи, про їх думки, настрої, сподівання і наміри [382]. Поруч з використанням архівних відомостей, краєзнавці стали звертатись до неофіційних документів. Уперше були активно запитувані дослідниками листи, щоденники, записки, нотатки звичайних людей. Краєзнавці започаткували практику записів «усної історії» [1139]. З їх ама торських студій по-новому (з правом звучання) з пилу давнини постав неофіційний сільський пісенний і говірковий фольклор та міський анекдот. Краєзнавці «населили» історію конкретними людьми з їх неповторними, унікальними життєписами, втім типовими для народу долями. Професор Харківського національного університету С. Куделко означив їх внесок як свого роду виклик любителів-непрофесіоналів фаховим дослідникам, докір останнім у певному кабінетному консерватизмі [717, с.144]. Дослідниця Я. Верменич прямо вказувала на те, що саме антропоцентризм, яскраво присутній у регіональних дослідженнях, зближує краєзнавство з такими популярними на Заході напрямками історичної науки як історія повсякденності, соціальна історія [420, с.162]. Місцеву історію, безперечно, треба вивчати заради неї самої, але її також можна вивчати як приклад змін і зрушень, що відбулися по всій країні, або в межах її певних регіонів, хоча і в різній мірі. Джерело свідчень може бути місцевим, але воно допомагає висвітлити політичну і економічну історію країни, регіону в його межах.

Міста, завдяки своїй специфіці, є більш динамічними соціальними просторами, відповідно, повсякденні реалії тут трансформуються під впливом більшої сукупності чинників. Тому не випадковий серед істориків інтерес до урбаністики. В Україні з'явилися праці нового порядку, що тлумачать місто як своєрідний історичний текст. Сліди минулого присутні в архітектурі і колишньому призначенні будівель, у назвах вулиць, мостів, пам'ятників, магазинів, кафе і ресторанів, у шляхах, якими розвивалося місто або містечко, у розташуванні громадських і приватних будівель, у розпорошеності чи компактному проживанні мешканців у межах одного кварталу. Міська спільнота, відповідно, реагує на зміну способу життя швидше, виразніше, а то й болочіше. Нині з'явилися ряд спеціальних праць про міське життя, де поруч з визначальними політичними подіями, важливими культурними фактами знайшли відображення реалії

повсякдення.

В оновленій вітчизняній біографістиці [485], яку також активно реанімували з часів здобуття незалежності з огляду на потребу відновлення пантеону своїх героїв [1122], повсякденність розкрита на рівні приватного життя. Відтепер, пишучи життєписи видатних діячів української історії, дослідники вперше мали можливість підійти до їх біографій неформально, оскільки вимоги дотримання канонів «офіційної парсуни» відійшли в минуле, суворий і сухий анкетно-паспортний штиб був відкинтий. З цього приводу відзначимо праці С. Білоконя [373; 375], Н. Климовича [640]. Відкриті «спецхрани» і зняті грифи «цілком таємно» уможливили подолання схематизму людських доль радянського періоду [1046]. Істотно виразними є елементи повсякденнописання у портретистиці реабілітованих історією [938; 567; 725; 883; 818;]. Подолання абстрактності і схематизму в біографістиці відродило до життя інструментарій та методик просопографії [1179], серед активних поборників її офіційного повернення до цеху визнаних спеціальних історичних дисциплін слід назвати Н. Миронець і І. Старовойтенко [816;].

Не можна не відзначити й журналістського внеску, особливо відчутного на рівні місцевої преси. Наприклад, до книжки В. Мельника «Долі в інтер'єрі історії» ввійшли авторські статті про письменників і журналістів, біографії яких тісно пов'язані з Вінниччиною. Вони написані в результаті архівних пошуків (переважно на матеріалах Державного архіву Вінницької області) та оприлюднені протягом останніх десяти років у газетах – центральних («Україна молода», «Літературна Україна», «Молодь України») та обласних («Панорама», «Вінниччина», «Вінницькі відомості») [806].

На становленні історії повсякденності в українській історичній науці, поза сумнівом, позначились виклики зарубіжної історіографії і методології науки. Йдеться не тільки про переклади європейських і американських новітніх видань з культурно-історичної антропології, а й про безпосередній вплив російської історіографії, що раніше зацікавилась ментальними характеристиками історії та її буденними практиками.

Ще одним важливим спонукальним чинником зацікавлення повсякденністю був перегляд Міністерством освіти і науки України навчальних програм з історії та їх корегування у бік людинознавчої концепції та орієнтування на світові навчальні стандарти. Аналіз навчальних програм з історії для шкіл відбувався у таких напрямках: співвідношення соціальної історії з політичною та економічною історією в історичному змісті; місце пересічної людини в політичній, економічній, соціальній і культурній історії; роль історії повсякденності при відборі та структуруванні навчального змісту; рівень вивчення різних соціальних груп (жінок, дітей, національних меншин, емігрантів та ін.); характерні національні особливості навчальних програм з історії в конкретних європейських країнах. Здійснена переорієнтація навчально-виховної роботи була зумовлена усвідомленням недосконалості пропонованих навчальних історичних концепцій, що не залишили в історії звичайну людину, а також гострим розумінням негативних процесів дистанціювання між поколіннями, збільшенням розриву між цінностями реальними та задекларованими. Спеціально запропоновані МОН

України «історичні» проекти (наприклад, для 11-класників проект «Повсякденне життя моєї сім'ї на тлі історичної епохи») не лише мали виконати завдання виховання соціальної активності молодих людей, а й інтегрувати суспільство, сприяти формуванню спільної історичної пам'яті та ідентичності [915]. Аналіз теорії й практики навчання соціально-історичних питань у загальноосвітній школі України свідчить, що останніми роками відбулися певні зміни у цьому напрямі. На самперед деякі аспекти соціальної історії внесені у Державний стандарт.

Орієнтирами для українських видавців є також критерії підручникотворення Європи та світу. Так, співпрацюючи з всесвітньо відомим Інститутом ім. Георга Еккерта (Німеччина) – провідною у світі установою з досліджень підручників, – видавництво «Генеза» (м. Київ) видрукувало книжку «Українська історична дидактика». Книжка ця – об'єктивний аналіз наших підручників з історії, проведений ззовні. Нині громадська асоціація видавців «Навчальна книга», орієнтуючись на побажання неупереджених зарубіжних експертів, контролюватиме висвітлення у підручниках з історії перебіг повсякденності [574].

Порівняння державних навчальних програм з історії 2001 і 2005 рр. свідчить про поступове зростання питомої ваги соціально-історичних сюжетів у різних шкільних курсах історії. Аналіз трьох поколінь українських підручників (початок 90-х рр., кінець 90-х рр., початок ХХІ ст.) дозволяє стверджувати, що в них також поступово зростає кількість сюжетів соціальної історії, з'являються різноманітні первинні й вторинні джерела.

Дослідниця І. Акіншева на підставі здійсненого історіографічного аналізу європейської та вітчизняної історичної, історико-філософської літератури та історико-методичної літератури дійшла висновку про обґрунтовану обумовленість вивчення повсякдення на уроках історії як визначальної сфери соціальної історії [329]. Вона вважає, що вивчення історії повсякденності змінює сам пізнавальний процес, в якому учень перестає бути лише об'єктом освітнього процесу, а й стає суб'єктом пізнавальної творчості. В сучасних умовах стали можливими і необхідними активні та інтерактивні методи навчання, які передбачають індивідуальну, групову та колективну форми організації пізнавальної діяльності [1175]. У Бердянському педагогічному університеті під керівництвом професора К. Баханова активно розробляється методика викладання повсякденності в різноманітних курсах вітчизняної та зарубіжної історії [1091]. У Херсонському державному університеті в Інституті психології, історії та соціології на кафедрі всесвітньої історії та історіографії доцентом В. Андрєєвим та асистентом Г. Михайленко з 2006 р. у загальному курсі з української історіографії читається окрема тема «Історія повсякденності в сучасній українській історіографії».

З огляду на сказане, на нашу думку, можна виокремити кілька важливих ознак сучасного стану історії повсякденності в Україні. По-перше, це напрям антропологічно орієнтованої історичної науки, що вивчає певний зріз взаємодії соціального простору й часу, сферу людської життєдіяльності, в процесі якої здійснюється без посереднє й опосередковане (через предмети культури) спілкування людей. Історія повсякденності характеризується за такими рівнями: національні, регіональні, індивідуальні тощо [318].

Повсякденність знайшла зацікавлення у широкому колі гуманітаріїв: філософів, культурологів, соціологів, журналістів [767; 1215; 836; 902; 398], і, звичайно ж, істориків. У колі останніх можна говорити як про академічних учених, викладачів вищих навчальних закладів, так і шкільних учителів-краєзнавців. Слід віддати належне академічним науковцям. Методологічно-теоретичні проблеми повсякденності першим підніс у своїх працях О. Удод [1076]. Звертає на себе увагу альманах соціальної історії «Соціум», в якому публікуються статті з української історії пізнього середньовіччя і раннього Нового часу [489]. Питання української історії ХХ ст. у контексті історичної антропології обговорюються на сторінках періодичних видань: «Український історичний журнал», «Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика», «Маловідомі сторінки історія України: імена, події, факти», «Проблеми історії України: факти, судження, пошуки». З 1992 р. за редакцією академіка І. Ісаєвича виходить міжвідомчий збірник наукових праць «Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність», на сторінках якого висвітлюються проблеми української історичної ментальності й еволюції національної ідентичності. Того ж, 1992 р. започаткована й нова серія «Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей», редактори якої О. Толочко та Н. Яковенко вважають своїм завданням вивчення історії середньовічної свідомості, категорій повсякденної культури.

Нинішньому етапу розвитку історіографії повсякденності в Україні притаманне звернення передусім до переломних, трагічних і кризових сторінок у вітчизняній історії: часів національно-визвольних змагань, революцій, воєн, модернізацій економіки і реформування різних систем державного і суспільного устрою країни, експериментування в національній, культурній сферах тощо. Чи не найбільший відсоток складають праці про радянське повсякдення, становлення і закріплення тоталітарного режиму в УРСР. На розсуд В. Головка, «саме переходові стани дають можливість одночасно поєднати і подієві, і статичні аспекти минулого, точніше, подією тут стає часткове зрушення в сталих, буденних соціальних структурах під тиском революційних, модернізацій них і т.д. процесів» [482, с.62]. Проблематика повсякденності раннього радянського періоду об'єктивно постала у пострадянських публікаціях про феномен тоталітаризму в СРСР [374; 846]. Г. Касьянов, зауважуючи на природній інертності і консервативності селянства, наголошує на поверхневості змін у їх повсякденно-побутовій свідомості, що стались під впливом радянської модернізації. «Найглобальнішим соціально-психологічним наслідком цих зрушень, – за роздумом ученого, – став стан відчуженості більшості виробників від держави, під егідою якої ці зрушення відбувалися» [622].

Дослідник повсякденності ранньорадянської міської повсякденності М. Борисенко також вважає, що створення індустріального суспільства супроводжувалося радикальними змінами у комунікативному просторі, збільшенням вимушеної міграції селян у міста, ушкоджені наслідками Першої світової війни та громадянського протистояння. На підставі документів він розкриває прорахунки та відверто утопічні експерименти радянської влади, які призвели до загального краху системи забезпечення життя людини в умовах великого міста. Автор наголошує, що накинуті і штучно прищеплені норми нового

співжиття породжували неминучий гострий конфлікт між «учорашніми» і «новими» людьми, що «часто переростав у політизований конфлікт. Цьому сприяла атмосфера загальної ненависті до ворожих класів, роздмухувана владою, відмова від діалогу між різними соціальними групами на рівнях високої політики і побуту» [388, с.270]. Дослідник на досить різноманітному на матеріалі, переважно первинного архівного запозичення, комплексно розкриває важливі складові процесу урбанізації. Так, він проаналізував процес архітектурно-просторових змін міста в цілому й міських помешкань, зокрема (на прикладі приватного і багатоквартирного будинку). Звісно, найбільше уваги дослідник приділив політичним обґрунтуванням житлово-комунальної політики радянської влади. Він аргументовано доводить, що її визначали ідейно-політичні преференції більшовиків, їх наміри створити людину нового типу. Водночас, з автором можна погодитись, що вибір ними найпримітивнішого способу забезпечення житлом – найчастіше місцем в гуртожитку чи мінімумом квадратних сажнів у комуналці – був продиктований гостротою житлової кризи, породженої повоєнною розрухою, з одного боку, і демографічно-урбанізаційними наслідками розпочатої індустріалізації, з іншого. Рятівна практика комуналізації (усуспільнення) громадського життя з тимчасової перетворилась на єдино визначальну, оскільки не тільки спрощувала розв'язання питання про проживання будівників соціалізму, а й колективізувала їх, створювала необхідні умови для контролю над ними, втручання у їхні приватні справи, тобто була важелем маніпулювання суспільством. Крім того, така практика була найпростішим шляхом матеріального послаблення так званого класового опонента в особі приватника-підприємця, ринкового торговця-крамаря, лихваря, міщанина, буржуазної інтелігенції тощо. Спеціально автор присвятив увагу міському дозвіллю. Предметом його дослідження є двохвекторний процес: насадження нового стилю відпочинку людини, нормування вільного часу та розваг міського мешканця з боку влади та адаптація громадян до нових умов, витворення нових методів рекреації [388]. На його оцінку, загалом у 1920-х рр. проблема організації дозвілля перебувала на рівні утопічного прожектерства. Більшовицьке керівництво намагалось використати вільний час міського мешканця в першу чергу для виконання певних політичних або господарських завдань: збір коштів на армію, або комунальні потреби, боротьбу зі старими святами й обрядами, вдаючись до широко розрекламованих масових кампаній. Осередками організації такого політизованого дозвілля мали стати трудові колективи та добровільні об'єднання співмешканців у домах-комунах, житлових кооперативах тощо. Найважливішою ознакою такого дозвілля стає його масовість та примусовість.

Аналізу ранньорадянській соціальній політиці у галузі пенсійного забезпечення і соціального страхування присвячені монографії В. Шарпатога [1131] та О. Мельничука [809], у них на багатому фактичному матеріалі показані її наслідки. У дисертаційних дослідженнях О. Кокорської, Н. Коцур, О. Трубенюк приділено увагу життю і побуту різних верств радянського міста [1206; 1211; 1252].

В Інституті історії України НАН України кілька наукових відділів уже зосередились на спеціальному дослідженні реалій повсякденного життя

суспільства. Передусім, це колектив під керівництвом С. Кульчицького, наслідком кількарічної діяльності якого стала публікація низки статей [544; 821; 844; 1060; 907; 542; 331; 1130; 772] та вихід колективної монографії про повсякденність українського суспільства в радянській Україні у період непу [835]. Слід особливо відзначити, що непівський період (як один з визначальних в історії становлення радянського режиму) є найбільш детально вивченим українськими істориками [663]. Книга є першою спробою узагальнення історії повсякденного життя в 20-ті рр. ХХ ст. Автори досліджують повсякденне життя основних класів, соціально-професійних верств та етнічних спільнот українського суспільства. До оригінальних спеціальних досліджень непівської доби, що містять виразні характеристики щоденних практик різних соціальних верств, відносяться роботи Ю. Волосніка, О. Пиріг [884]. Б. Хорошун піддає аналізу продовольчу політику радянської влади в 20-30-ті рр. ХХ ст. [1114].

До актуалізованих дослідниками періодів відноситься післявоєнна доба її непростим повсякденням і побутом. Так, у монографії Л. Ковпак [649] достатньо різнобічно охоплено загальну проблематику повсякденного життя українського суспільства в другій половині ХХ ст. у призмі основних суспільно-політичних і економічних подій цього часу, втім часова і просторова панорамність дослідження зумовили певну абстрактність праці, не дозволила авторці конкретно зосередитись на реаліях щоденного побутування пересічного українця. У контексті соціальної проблематики реалії повсякдення відбилися і у працях наукового відділу історії України другої половини ХХ ст., очолюваного В. Даниленком [512; 923; 713; 919; 1163; 871]. Пovoєнні обставини відбудови і налагодження нормального життя певною мірою знайшли відображення у статтях Г. Голиша [480], М. Плюща [891].

Повсякденне життя в екстремальних умовах війни не могло не привернути уваги дослідників [389; 445; 446; 1198; 1228; 1079]. Окремо варто відзначити діяльність відділу по використуванню досвіду місцевих істориків війни, сприяння друку їх напрацювань та заохочення в розробці новітніх проблем, в тому числі й щоденності в умовах окупації.

Відділ історії України кінця ХІХ – початку ХХ ст. має також низку колективних і авторських робіт з історії повсякдення. У монографії О.

Вільшанської [428] досліджено особливості повсякденного життя мешканців міст України кінця ХІХ – початку ХХ ст. Нею проаналізовано соціокультурні явища, які призвели до змін у повсякденні городян у зазначений період. Авторка показала, як впровадження у побут технічних новинок змінило повсякденні практики і ритм життя городян, як вплинуло на їх спосіб життя; як позначався на повсякденних виборах і смакові городян вплив реклами, моди тощо. Книга особливо цікава тим, що в ній українське міське побутування розкрито на тлі загальноєвропейських тенденцій. Монографія написана при опрацюванні надзвичайно широкого кола оригінальних автентичних джерел епохи: від епістоляріїв та мемуарів до посібників, самовчителів, виставкових путівників, каталогів, періодичних видань, музейних експонатів тощо. Серед спеціальних публікацій авторки відзначимо її джерелознавчі статті щодо особливостей забезпечення історії повсякдення порубіжної доби [429; 430; 432]. Оригінальною є стаття дослідниці про екстраординарну повсякденність в умовах Першої світової війни [431].

Різноманітні аспекти повсякденного життя городян Правобережної України у перші півтора десятиліття ХХ ст., переважно, через споживання розглянуто у монографії В. Молчанова «Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900-1914 рр.) [825]. О. Крижанівська в рецензії на книжку відзначає її піонерський характер у сучасній українській історіографії. В. Молчанов розглядає такі ознаки виробничо-трудоного повсякдення як тривалість робочого дня, праце влаштування, умови праці, динаміку заробітної плати, її використання на життєві потреби, в тому числі на продукти харчування, предмети першої необхідності й довгострокового вжитку. Йдеться про транспортні послуги, вартість житлового за безпечення і побутове обслуговування, а також про пенсійне забезпечення, асортимент і якість культурного відпочинку та інформаційні комунікації. Проблема добробуту як якісного зрізу рівня життя суспільства проаналізована дослідником у низці спеціальних статей [825; 826].

З недавнього часу повсякденність заявлена як наукова проблема у відділі сучасної історії України.

Серед викладацької інтелігенції загально-методологічні проблеми сучасної української історіографії неодноразово порушувала професор Києво-Могилянської Академії Н. Яковенко [1157], яка є автором спеціальної монографії про український ментальний світ ранньомодерної доби [1158]. Нею на кафедрі історії України НаУКМА ініційований проект «Повсякденна історія як дослідницька проблема». 2005 р. Видавничий дім «Києво-Могилянська Академія» випустив у світ збірку документів про повсякдення Києво-Могилянської Академії, для публікації було відібрано справи, що ілюструють побутове життя та матеріальне забезпечення професорів і студентів, шляхи «вступу» до Академії, навчання та становище різних за походженням студентів, обрання та зміщення викладачів, конфлікти між студентами та викладачами.

Окремо заслуговує на увагу праця львівського історика, професора Я. Грицака про І. Франка [492], що написана з глибоким розумінням не тільки епохи в цілому, а й світоглядних світів і буденних реалій, як визначає її характер сам автор у вступі – «мікроісторія макролюдини». Серед оригінальних праць про селянський менталітет відзначимо праці вінницького історика С. Дровозюка [529] та черкащанина Ю. Присяжнюка [911; 912].

Одним з потужних осередків історії, соціології, філософії та культури повсякдення є Київський національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова, де повсякденність вивчається як теоретична проблема і практична реалія минулого і сучасності. Науковий напрямок, що його пропонує кафедра філософської антропології НПУ ім. М.П Драгоманова, розглядає еволюцію повсякденності як історію ментальності в зв'язку зі структурними змінами в суспільстві [1191]. Різні аспекти повсякденності в роки Великої Вітчизняної війни глибоко аналізує професор О. Потильчак [905]. Серед викладачів кафедри історії та етнополітики КНПУ, що розробляють проблематику повсякденності, варто відзначити професора В. Шарпатога, доцентів А. Кравченко, В. Стоян, О. Прохоренко [1240] та ін.

У вересні 2003 р. за ініціативою професорів і дослідників Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна та Східно-регіонального центру гуманітарного-освітніх ініціатив у Харкові була проведена міжнародна наукова

конференція «Історія повсякденності і культурна історія Німеччини і Радянського Союзу. 1920-1950-і роки» за участю російських і німецьких учених. За її доповідями і матеріалами наступного року була видана збірка «Епоха. Культури. Люди (історія повсякденності і культурна історія Німеччини і Радянського Союзу. 1920-1950-і роки)» [1148]. Проведення конференції і випуск збірника стали можливими за сприяння Фонду Фріца Тіссена. За задумом організаторів, принципово важливим було відійти від «політичного» та «ідеологічного» розуміння історії сталінізму і націонал-соціалізму і звернути увагу на пересічних людей, їхнє повсякденне життя. За переконанням організаторів, саме історія повсякденності надає можливість зрозуміти зсередини періоди диктатур в СРСР і Німеччині. На цій конференції такі дослідники як Ю. Волоснік, В. Лантух, Ю. Обертрайс зосередили свою увагу на житті городян у 1920-ті рр. Щоденні умови праці, відпочинку, приватного життя інженерно-технічних працівників і фабрично-заводських робітників цікавили Ю. Ландау, А. Бистриченко, А. Епштейна. Деякі аспекти діяльності масових громадських організацій та суспільних установ довоєнного часу розкрили у своїх повідомленнях Т. Азуманова, О. Лисенко, В. Духопельникова, С. Посохов.

Кафедра українознавства, кафедра філософії та політології Харківського національного економічного університету у квітні 2008 р. провели Міжнародну наукову конференцію «Сучасна україністика: наукові парадигми мови, історії, філософії», де у секції «Тенденції та напрямки розвитку історіографії та філософії історії» викликала цікавість доповідь Н. Громакової «Історія повсякденності як складова сучасної історичної науки» [494]. Того ж року, в листопаді, у Харківському національному університеті ім. В.Н. Каразіна була проведена чергова XIV Міжнародна наукова конференція «Харківські соціологічні читання». Серед виступів на пленарному засіданні особливий інтерес викликала доповідь професора права Університету Арізони (США) Д. Джонсона «Наука, ідеологія, політика та повсякденність», де обґрунтовано причини зацікавленості гуманітаріїв повсякденністю в умовах інформаційно-комунікативного суспільства. Учасники першої секції «Соціологічна теорія у пошуках пояснень сучасного світу» з великою цікавістю заслухали та обговорили доповідь доцента Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна О. Даниленка «Протестна поведінка в контексті соціології повсякденності».

Щоденні реалії та їх вплив на масову культуру цікавлять знаходяться у полі історичного аналізу й викладачів інших харківських ВНЗ. Так, доцент кафедри історії і культурології Харківської національної академії міського господарства О.

Рябченко у контексті розробки проблеми ліквідації університетів в Україні у 1920-ті – на початку 1930-х рр. вдалась до аналізу студентської повсякденності в зазначений період [965]. Факти з повсякденного життя викладацької інтелігенції і студентської молоді знайшли відбиття у фундаментальних дослідженнях з історії навчальних закладів першої столиці радянської України [1110].

У Харкові започаткований проект «Історії “Про наше”» як серія наративних і візуальних видань про повсякденне життя, розпочата серія документальних публікацій (спогадів, листів, щоденників) за програмою «Структури повсякденності».

Значну роботу з соціальної історії здійснюють викладачі Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету ім. Григорія Сковороди О. Ісайкіна, О. Лукашевич, Т. Нагайко [1201; 1219; 1228] та ін. в межах програмної діяльності навчально-наукового Центру усної історії. Тут захищені низка дисертацій з проблематики повсякдення [1227]. У травні 2010 р. з ініціативи кафедри історії та культури України була успішно проведена Всеукраїнська наукова конференція «Історія повсякденності: теорія та практика», в роботі якої взяли участь близько 100 дослідників українського повсякдення. За наслідками обговорень теоретико-методологічних доповідей і проведеної дискусії, учасники дійшли висновку, що історія повсякденності як новітній напрям вітчизняної історіографії перебуває у стадії інституювання й історики наполегливо оволодівають методологією досліджень у означеній царині [830].

Міцний осередок з дослідження проблем історичної антропології, зокрема історії повсякденності, склався в Донецькому національному університеті [761; 1043], де під проводом досвідчених науковців З. Лихолобової та О. Стяжкіної до дослідженням зазначених проблем займаються молоді історики: О. Пенькова, М. Герасимова, А. Мовчан, С. Андросова, Л. Мелешко [1237; 1192; 820; 334; 1223].

У Луганську також склався самостійний осередок вивчення повсякденності. Серед оригінальних дослідників слід відзначити Н. Гогохію (Луганський національний університет ім. Тараса Шевченка), що аналізує феномен радянського тоталітаризму, зосередившись на структурах повсякденності і життєвих практиках різних соціальних категорій радянського суспільства, способах їх адаптації до нових життєвих умов [475]. У кандидатській дисертації [1194] вона відвела міському повсякденню окремих розділ, в якому йшлося про впорядкування міст, житлові умови городян, міське постачання.

У листопаді 2009 р. з ініціативи викладачів кафедри всесвітньої історії (завідувач доктор історичних наук, професор В. Михайлюк) Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля була проведена Всеукраїнська конференція «Людина у структурах повсякдення в історії України», в якій взяли участь дослідники повсякдення з Вінниці, Донецька, Запоріжжя, Івано-Франківська, Києва, Луганська, Полтави, Сімферополя, Тернополя, Чернігова тощо. Спектр піднятих проблем розлогий: від теоретико-методологічних питань історії повсякденності до конкретних характеристик різних структур і аспектів повсякдення (дозвілля, відпочинок, побут, харчування, житлове забезпечення, звичаєвість і обрядовість, сімейно-шлюбні стосунки, релігійність і духовність тощо) різних соціальних груп (студентство, жінки, учні) і верств (селянство, інтелігенція, промислові робітники) українського суспільства другої половини ХІХ – початку ХХІ ст. Опубліковані у збірнику матеріали засвідчують особливу увагу істориків до переломних 20-30-х рр. ХХ ст. (з 35 публікацій 16 присвячені саме повсякденності цього часу; для порівняння: повсякденню другої половини ХХ ст. присвятили увагу 7 доповідей).

В Україні дедалі більше популярності набуває гендерна історія, її теоретичні аспекти крізь призму повсякденності розглядали О. Стяжкіна [1044; 1046] та Н. Гогохія [474]. Ряд дослідників присвятили увагу жіночій повсякденності у перше радянське десятиліття, зауважуючи, що соціалізація жінки відбувалась складно,

суперечливо [335; 704-706], що відбивалось на традиційному укладі родинного, сімейного життя. Знайшло осмислення образу радянської жінки в художній літературі, пресі тощо [472]. Молода чернігівська дослідниця Л. Аскерова вважає, що наскрізними характеристиками повсякденного життя шляхетних городянок наприкінці XIX – на початку XX ст. була потреба у добродійності були [343].

Серед цікавих розвідок про повсякденність ранньомодерної доби в Україні варто відзначити повідомлення Н. Громакової [493].

З огляду на сказане, на нашу думку, можна виокремити кілька важливих ознак сучасного стану історії повсякденності в Україні.

По-перше, можна стверджувати, що в руслі соціальної історії та культурної антропології на підставі оновлення дослідницьких пріоритетів традиційної вітчизняної історіографії, засвоєння зарубіжного досвіду «нової історичної науки», міждисциплінарних контактів і запозичень з суспільно-гуманітарних дисциплін в сучасній українській історіографії оформилась історія повсякденності як напрям до сліджень, що вивчає певний зріз взаємодії соціального простору й часу, сферу людської життєдіяльності, в процесі якої здійснюється безпосереднє й опосередковане (через предмети культури) спілкування людей [318 с.105]. У вітчизняній історичній науці з'явилися загальні теоретико-методологічні [413; 478; 483; 677; 679; 672; 871; 1080; 1078], оглядово-історіографічні [459; 673; 678; 724; 1073] та джерелознавчі [458; 476; 669; 1076] праці.

По-друге, набувши визнання, історія повсякденності, знайшла своїх прихильників серед академічної, професорсько-викладацької, учительської громадськості, а також серед краєзнавців і журналістів. Втім, ще не подоланий в окремих колах традиційних істориків скептицизм стосовно її самодостатності й інституційної окремішності, присутня деяка упередженість і звинувачення її в необ'єктивності й релятивізмі, до кінця не подолана певна опірність методиці та інструментарію історії повсякденності, точаться дискусії навколо її джерел і науково-документального забезпечення.

По-третє, історія повсякденності спирається як на суто історичні методи і принципи дослідження, так і на міждисциплінарні запозичення. Це виправдане загально науковим зацікавленням дослідників феноменом повсякдення, про що свідчать численні публікації і напрацювання спеціалістів різних суспільно-гуманітарних галузей: філософів, культурологів, соціологів, мистецтвознавців, літературознавців, мовознавців, журналістів [767; 1215; 836; 902; 398; 381; 488; 614; 776; 777] тощо.

По-четверте, дослідниками накопичений значний фактографічний матеріал з історії повсякдення, що відбилось у низці спеціальних наукових публікацій. Найбільш розробленими є різні аспекти міського повсякдення. Загалом серед численних публікацій можна визначити певні тематичні пріоритети у загальній проблематиці повсякдення: матеріальні структури (житло, одяг, харчування); соціально-культурний простір буденності (дозвілля, відпочинок, святкові звичаї); приватне життя (сімейно-шлюбні, родинні стосунки), гендерні проблеми соціалізації; питання девіацій та аномалій. Виробнича повсякденність найкраще розроблена на прикладі історії робітничого класу, натомість у селянській повсякденності найбільш детально розроблені побутові і ментально-світоглядні

складові повсякдення. Останнім часом з'явилася низка праць з історії повсякденного життя інтелігенції.

Водночас, як слушно зауважує В. Головка, «майже немає продуктивного діалогу з проблем повсякденності між українськими істориками та їх колегами з царини соціології чи то філософії. Скоріше імпульси виникають внаслідок ознайомлення з дослідженнями закордонних істориків» [482, с.61].

Отже, можна стверджувати, що історія повсякденності набула в Україні визнання, знайшла своїх прихильників серед академічної, професорсько-викладацької, учительської громадськості, а також серед журналістів та краєзнавців. Хоча ще присутній в окремих колах традиційних істориків скептицизм стосовно її самодостатності й інституційної окремішності, деяка упередженість і звинувачення її в необ'єктивності й релятивізмі, не подолана певна опірність методиці та інструментарію історії повсякденності, точаться дискусії навколо її джерел і науково-документального забезпечення. Таке складне становище пояснюється низкою причин. Передусім, це є наслідком методологічної кризи, що переживала українська історична наука наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст., коли їй випало одночасно відповідати на подвійний науковий виклик: виробити самостійну концепцію національної історії й адекватне її відтворити, а також подолати відставання від розвитку європейської науково-методологічної культури в цілому та історіографії, зокрема. Якщо в світовій історіографії методологічна криза значною мірою породжена надлишком методологій та доведеним до абсолюту методологічним плюралізмом, який зараз стали називати модним словом «постмодернізм», то український варіант кризи – методологічний вакуум. Те, що називалося марксистсько-ленінською методологією, свого часу створило, хоч як це не парадоксально, інтелектуальний комфорт для більшості істориків. Невибагливий набір пізнавальних настанов, запозичений з ідеологічного арсеналу, встановлював канони, в рамках яких можна було дослідити будь-яке явище [623]. Інерційні процеси зумовили «обережне» ставлення до нетрадиційних джерел, в тому числі й особового походження, а також візуальних та усних, що конче необхідні для історика повсякденності. На думку академіка Я. Дашкевича, для того, щоб відповісти на запити і боротися з кризовими явищами в історіографії, слід, по-перше, підвищити рівень майстерності шляхом міждисциплінарних контактів і поглибленого вивчення допоміжних історико-філологічних дисциплін, належно оволодіти сучасною інформаційною технологією для пришвидшення пошукової роботи, в тому числі й опанування чужоземних мов (живих і мертвих), запровадити науково обґрунтовану критику джерел у повному (а не вибіркового) їх обсязі, відмовитися від антиджерельних тенденцій, гіперкритики джерел в ім'я апріорних концепцій; по-друге, максимально знизити рівень запровадження до досліджень заідеологізованих, заполітизованих поглядів, від захоплення історіософськими схемами..., а також позбутися звички вирішувати історіографічні проблеми «за аналогією», обмежуючи застосування компаративістичних методів до ділянок макроісторії без намагання виводити «закони історії», «закони розвитку суспільства» [516, с.14].

1.4.Методологічні підстави і підходи вивчення повсякденного життя

Методологічні питання дослідження повсякденної історії на нинішньому етапі в сучасній українській історіографії перебувають на стадії визначення і становлення, оскільки досі триває процес її науково-теоретичного обґрунтування як новітнього напрямку. Автори праць про повсякденне життя послуговуються найрізноманітнішими теоретико-методологічними підходами та дослідницькими методиками, спектр яких коливається від реанімації людинознавчих традицій вітчизняної історичної школи кінця XIX – першої чверті XX ст. до запозичення досвіду європейських соціальних істориків останньої третини XX – початку XXI ст. Така ситуація цілком пояснювана. Українським дослідникам повсякденності доводиться одночасно розв'язувати кілька завдань. Передусім слід подолати наслідки абсолютизації формаційного підходу, коли такі важливі аспекти функціонування суспільства, як штиб життя, ментальність, норми поведінки, способи виживання і адаптації тощо, відкидалися, переосмислити суть історичних процесів, характер і спрямованість еволюції суспільства. Для цього належить якісно піднести загальнотеоретичний рівень підготовки істориків у напрямку переходу до норм і вимог європейської історіографії, які вона виробила впродовж XX ст. Здавалося б, науковий досвід, набутий зарубіжними істориками повсякденності (французькими, німецькими, американськими, російськими тощо), вітчизняним історикам можна було б наслідувати і застосувати їх теоретико-методологічні підходи до відтворення повсякденних реалій. Втім простої екстраполяції не вдається здійснити (та й навряд чи потрібно), оскільки у кожній з національних шкіл, що пристали на визнання повсякденності як об'єкту історичного аналізу, предметні окреслення й методологія історії повсякденності мають свої особливості. Вони зумовлені низкою чинників: загальним розвитком тієї чи іншої національної історіографії, станом її сучасних здобутків; наявністю науково-дослідних традицій, шкіл і центрів; загальним рівнем розвитку суспільства і станом його світоглядних, громадянських і гуманітарних запитів; забезпеченістю науково-інтелектуальними силами, в тому числі наявністю особистості, здатної на роль лідера, засновника, організатора, натхненника напряму, як такими були Ф. Бродель у Франції, Х. Медик – у ФРН, Ш. Фіцпатрик – у США, А. Гуревич і Ю. Лотман – в Росії тощо).

Крім того, в Україні становлення методології повсякденності уповільнене й об'єктивними причинами. Написання з новітніх позицій історії України в умовах незалежності змусило вітчизняних істориків знову віддати перевагу політичній історії, історії еліт, ідей, ідеологій, суспільних інституцій, нації тощо. Невизначеність у цьому сенсі щодення не надавалось до наукової затребуваності, отже, пересічність повсякденності залишалась і надалі поза дослідницьким інтересом і аналізом, її теоретизування тривалий час не було актуалізоване. Натомість стрімка і потужна реабілітація буденності в гуманітаристиці, що сталась на хвилі демократизації суспільного життя, і визнання за нею фундаментального характеру, нагально потребує її академічного вивчення. Ескалацію новітніх соціально-антропологічних студій підсилює розчарування в нещодавно розроблюваних тоталітарній і модернізаційній концепціях радянського минулого, якими не вдалося задовольнити всі питання щодо суті радянського ладу. Ні формаційно-класова, ні структуралістська методології не брали до уваги «простої людини», її поведінкових норм і повсякденних практик, зумовлених її культурно-історичною ментальністю.

Необхідність теоретичного окреслення методології історії повсякденності нині є цілком очевидною. На нашу думку, можна умовно виокремити два її блоки: внутрішньо-історичний і міждисциплінарний. Передусім, слід відповісти на питання, якою має бути власне *історична* методологія історії повсякденності. Тут слід торкнутися низки аспектів: 1) яким є статус історії повсякденності в локусі соціальної історії, історичної антропології, культурної історії; 2) якими є стосунки історії повсякденності з макроісторією: чи вона є самодостатнім напрямом історіографії чи лише методом мікроісторичного аналізу в макроісторичних дослідженнях; 3) в чому її цілі і завдання; 4) який інструментарій має історія повсякденності для їх досягнення.

Ми виходимо з того, що історія повсякденності є галуззю соціально-антропологічних студій, оскільки її об'єктом є людина у життєвому світі щоденності в інститутах суспільної організації і культурної комунікації, відповідно, її предмет локалізується в теренах соціальної історії, водночас, її ядром і домінантою залишається антропологічна спрямованість. Людинознавчий підхід історії повсякдення сфокусований на соціальній взаємодії людей у повсякденних практиках як активних суб'єктів культурно-історичних взаємовпливів і в жодному разі не зводиться до антропологічного типізування в анатомічно-фізіологічному сенсі чи етнографічного побутописання. Йдеться про осмислення буденного рівня життя суспільства в його історії, з'ясування його чинності й впливовості у складанні історії, а не про «розфарбовування» соціальної історії через надання їй барвистої конкретності в дрібницях і деталях. Шляхом елементарного збільшення кількості сюжетних оповідей про життєвий світ «малих» людей досягти необхідної повноти відтворення історії колишніх епох не можливо. «Атмосферна» присутність повсякдення в усіх інших діяльних сферах людини і суспільства уможливорює всеохопність соціально-історичного аналізу.

Теоретично завдяки інтегративному характеру сфера повсякденності може зв'язати всі інші світи людської життєдіяльності в єдину картину, але практично реалізувати такий історичний синтез вкрай важко і не можливо через недостатність недостатність в ній макроісторичної аналітики.

Проблема полягає ще й у тому, що статус історії повсякденності у родині історичних наукових дисциплін не усталився. Так, в одних випадках вивчення повсякденності розглядається, як методичний прийом для отримання повноти інформації про минуле, в інших – визнається за самостійний напрям дослідження. До сьогодні не подолана певна концептуальна і термінологічна невизначеність самої історії повсякденності та нечіткість її меж і взаємин з іншими близькими течіями в сучасній історіографії. Більшість дослідників визнають, що історія повсякденності завдячує своїй появі у історико-антропологічному лоні, вона, по суті, є її відбрунькуванням, втім трапляються, з одного боку, їх протиставлення, а з іншого, пряме ототожнення і паралелізм. Ще складнішими є інституційні взаємини історії повсякденності з такими течіями сучасної історичної науки, як історія приватного життя, нова культурна історія, мікроісторія, історія знизу, історія ментальностей, усна історія тощо.

І традиційний історик, і історик повсякденності мають об'єктом свого наукового дослідження людську історію, але для першого ключем прочитання є

велика подієва історія (політична, державна, династична, військова, дипломатична, класова), поза його увагою залишаються її буденно-побутові деталі, суб'єктно-особистісні барвники. Вони, зазвичай, вважали, що ці аспекти історії – справа етнографів. Останніх не цікавила якраз подієва історія. Вони приглядалися до побуту і буденних звичок суспільства, його окремих груп, вивчаючи типові сторони побутового життя і матеріальні форми існування людини у комплексі з вивченням традиційно-побутових компонентів культури (звичаїв, традицій, вірувань, мистецтва, обрядів, свят). Іншими словами, в центрі уваги етнографів – ставлення людей до оточуючих їх речових атрибутів повсякденності і до тієї сторони духовного життя народу в цілому, котра повторюється, є традиційною, елементи якої відзначені широким побутуванням, розповсюдженням. Казуальне і випадкове, зазвичай, виходить за межі їх розгляду [921, с.96].

Історика повсякденності – на відміну від істориків у чистому вигляді – цікавить все: і історія побуту, і подієва історія (вплив тих чи інших подій на повсякденний побут людей), і історія казусів, і історія ментальностей і ментальних стереотипів, тобто історична психологія, а разом з нею – історія особистих переживань людини. Іншими словами, підходи історика повсякденності інтегративні.

Традиційний історик, відтворюючи минуле, спирається на історичні джерела, передусім, писемні документи. Історик повсякденності слідує цим же шляхом. Тільки його арсенал джерел значно розширюється і за рахунок власне історичних документів (неофіційних особових письмових і усних свідчень, зображально-візуальних) та неісторичних (літературних, лінгвістичних, культурологічних тощо).

Сучасному етапу вивчення повсякденності притаманні такі тенденції: а) прагнення пов'язати повсякденність як мікроісторичний рівень життя з макроісторією (економікою, політикою, рівнем розвитку техніки тощо) і показати їх взаємодію; б) відмова від самоцінного побутописання; в) звернення до ментального рівня повсякденного життя, до ідеалів, стереотипів свідомості, ціннісних орієнтацій; г) розкриття культурних смислів побутових речей, одягу, форм і формул поведінки, спілкування; д) тяжіння до синтезованого розкриття повсякденності з опертям на семіотичне, естетичне, культурологічне вивчення повсякденності.

Можна відзначити кілька істотних ознак сучасного стану досліджування повсякденності. По-перше, повсякденність вийшла з-за лаштунків «великої» історії, як об'єкт наукового дослідження цілком набула самодостатності і самостійності, пододала комплекс другорядності й малозначущості. По-друге, вона розглядається не тільки як емпірична, але й як теоретична проблема, зі своїми методологічними підходами і своїм інструментарієм, які дозволяють не тільки реконструювати, але й будувати певні концептуальні моделі, в межах яких повсякденне життя постає як особливий просторово-часовий континуум, наповнений речами і подіями. По-третє, історія повсякденності затребувала до своєї методології та інструментарію полідисциплінарні запозичення, покінчивши з «анклавністю» вузькоспеціалізованої історії, сприяючи інтеграційним процесам в історичній науці в цілому. У такий спосіб історія повсякденності надала шанс подолати звичку істориків до широких теоретичних узагальнень, в яких нівелювалась асинхронність, соціальна суперечливість і різнорідність картини світу.

На сучасному етапі історична наука помітно збагатилась методами з інших дисциплін. Історики науки пов'язують цю тенденцію міждисциплінарності з важливими наслідками докорінної зміни соціальних функцій історії у розв'язанні проблем, посталих перед сучасною людською цивілізацією. По-перше, статус історії серед інших наук останнім часом помітно зріс у зв'язку з світовою демократизацією та глобалізацією, вона стала більш затребуваною у справах наукового прогнозування майбутнього, методик транзитології та інтеграції тощо. По-друге, це усвідомлення самими істориками, з одного боку, недосконалості так званих «чистих» історичних теорій і моделей, а з іншого, недостатності макроісторичних підходів до минулого, коли реальна історія людей залишалась ненаписаною і тому невідомою, натомість мікроісторичні дослідження підказували запозичення з інших наукових систем. Так, усі спроби представити історію у достатньо суворій формі, з відведенням «ніш» кожній галузі історичного знання, не мали успіху. Відтак, оновлення історичного знання, накреслене «анналістами» М. Блоком і Л. Февром, було спрямоване на подолання роз'єднаності суспільних наук, на об'єднання всіх галузей історичного пізнання навколо спільної мети. Звідси – підвищений інтерес до загальних питань і проблем, що виникають на «стику» історії та інших наукових дисциплін [868, с.371]. Саме з двох засадничих принципів школи «Анналів» вибудувалась вся подальша система: це переконання у тому, що об'єкти історичного дослідження конструюються самими істориками, а метою історичного опису має бути «тотальна історія», що означало необхідність прямої співпраці з іншими гуманітарними і соціальними науками [854].

На дослідженнях повсякденників найбільше позначився вплив соціологів, у них запозичено так звані якісні методи. Робота в межах «розуміючого» підходу передбачає врахування того, що люди, котрих досліджуємо, орієнтували свої вчинки на свої власні уявлення про довколишній світ, його устрій та інших людей, що до нього входили. Для дослідника це означає, по-перше, обов'язковість зрозуміти погляд на оточуючий світ тих людей, що він досліджує, а не відтворювати власні (тобто дослідника) уявлення; по-друге, інтерпретувати дії, вчинки, слова тощо досліджуваних людей у контексті їх власного уявлення про світ, в якому вони жили і діяли.

Основу міждисциплінарності складає єдине групування універсальних концепцій різних наук, в чийх межах можуть і мають бути проінтегровані ті або інші події та явища. Внаслідок тривалих дебатів з теоретико-методологічних проблем поступово стало реальним взаємне збагачення методами, здавалось би, абсолютно різних дисциплін. У цьому разі міждисциплінарні зв'язки постають як спосіб активного міжнаукового діалогу, взаємодія активних дисциплін, що пройшли тривалий шлях самостійного розвитку з притаманною їм динамічністю і особливостями, як безпрецедентний за своєю активністю спосіб впливу на об'єкт дослідження. Постійні і послідовні контакти історії з соціальними і гуманітарними дисциплінами модифікують обличчя історії, дають їй можливість потрапити в раніше закриті для неї зони знання, використати нові методи, експериментувати з історичним матеріалом. Завдяки такому синтезу історія відповідає своєму часу [969, с.32].

В сучасній історичній літературі термін «міждисциплінарність» вживається не тільки для означення простого запозичення методів інших дисциплін (соціології, демографії, антропології, лінгвістики, культурології тощо), але й в інтеграції на рівні конструювання міждисциплінарних об'єктів, які можна визначити, як дещо онтологічно самостійне, як якусь існуючу реальність, незалежну від дослідження. Через свій полідисциплінарний характер історія природним чином використовує досягнення інших дисциплін і запозичує їх теоретичні схеми, моделі, категорії, поняття. Відтепер історичне знання визначається не одним науковим напрямом, а системою або сукупністю соціальних наук, об'єктом яких є минула реальність.

Взагалі тенденція інтеграції історії з іншими науковими дисциплінами – одна з найбільш характерних змін в історичній науці за останні десятиліття. Історія використовує методи різних наук не механічно, а видозмінюючи і пристосовуючи до розв'язання своїх завдань. В ідеалі історик повинен не тільки оволодіти теоріями інших наук, але й, відштовхуючись від них, створити нові, чи у крайньому разі, модифікувати теорії, орієнтовані на аналіз сучасного [970, с.92-93]. Процес міждисциплінарного впливу надто складний і характеризується високим ступенем варіативності, яка залежить від цілого комплексу чинників (не тільки ступеню розробки теми / проблеми, рівня методології, достатності джерельної бази та ін.).

Міждисциплінарність означає не просто запозичення методів з інших дисциплін, але й конструювання міждисциплінарних об'єктів. Історичні знання у такому разі визначаються не одним науковим напрямком, а системою або сукупністю соціально-гуманітарних наук, об'єктом яких є минула реальність. Полідисциплінарні дослідження можливі за кількох обов'язкових умов: 1) визначення об'єкта історичного дослідження і його первісного стану (збір, обробка інформації, виявлення проблемних сторін об'єкта); 2) збереження специфічних якостей і характеристик об'єкта на всіх рівнях теоретичного абстрагування; 3) розробка методичної схеми аналізу, в якій сума окремих досліджень була б необхідною і достатньою для розв'язання проблеми в цілому [812, с.156]. Лише дотримання цих умов дозволяє реалізувати інтегративну функцію історичної науки

Систематизація та інтеграція всієї сукупності знань, отриманих у ході міждисциплінарного дослідження, повинні відбуватися в межах теорії, через яку вони переломлюються.

Звернення Л. Февра «Історики, будьте географами! Будьте правознавцями, соціологами, психологами!» [1089, с.37] напряму адресоване історикам повсякденності. Гуманітарії різних наукових галузей ставлять до повсякдення свої запитання і добирають необхідних джерел та інструментів для її пізнання і прочитання. Етнографа передусім цікавить матеріально-побутова сторона життя, тобто предметно-речове оточення людини щодень (власне, побут), до кола його зацікавленості потрапляють щоденні ритуали, усталені традиції забезпечення потреб життєдіяльності. Головна відмінність між етнографічними дослідженнями побуту і вивченням повсякденності істориками лежить в розумінні значимості історії і місця, яке їй відводиться на сторінках етнографічних праць і праць істориків повсякденності. Не секрет, що політико-подієва історія – вкрай рідкісна

«гостя» у традиційних етнографічних дослідженнях побуту. Рухливий, мінливий час, точніше – часи, вплив чисельних несподіваних подій на зміни в приватному, побутовому житті – предмет, що цікавить як раз історика повсякденності, що прагне показати розмаїття індивідуальних реакцій на перебіг політичних подій. Як з них, з яких причин і ким виявились «поміченими», оскільки потягли за собою зміни в устрої життя людей різних соціальних страт, а які з них – попри всі ідеологічні намагання – виявились «прохідними». Саме у повсякденності зріють думки і почуття, формуються задуми, поривання і прагнення – зважитися на незвичний вчинок чи бути конформним, спробувати нове чи ухилитися від нього. Ситуації, що породжують експериментування, з'являються саме в буденності. Антрополога повсякденності цікавить, *як саме це відбувається*.

Етнографічне відтворення побуту і етнографічний його опис, що включає у кращому разі опис не тільки матеріального середовища перебування людини, але й елементи її духовної культури (обряди, ритуали, свята, фольклор) зрідка приділяє увагу *переживанням окремих* людей, особливо якщо такі не характеризують найбільш поширений або типовий варіант емоційних реакцій. Вказування на ту чи іншу емоційну реакцію можуть бути присутніми (або наведеними у вигляді цитати) в дослідження етнографа в ілюстративному плані (що посилює якийсь висновок), але майже ніколи не є предметом спеціального аналізу: чому можлива така девіація. Чи мала вона шанс на перетворення на «виключне нормальне» і потім на поширене. Рефлексивність – риса антропології. У центрі уваги антрополога повсякденності завжди не тільки і не просто побут, а життєві проблеми та їх осмислення тими, хто живе поруч чи жив до нас, залишившись найчастіше безіменним в історії. Суперечності і сумніви, способи їх розв'язання, спроби сказати своє слово або заявити про свою несхожість, опосередковані тривіальністю життя (від ландшафту до розпорядку дня, від моделі стосунків з родичами до уявлень про припустиме або виключне у сексуальній сфері) – все це визначає коло інтересів саме історика повсякденності. Історія повсякденності у вивченні ментальних мікропроцесів є формою історіоризації колективного позасвідомого [922, с.91].

Антрополога повсякденності цікавить «етнографія побуту» не тільки основних класів (робітники, селяни, підприємці тощо), але й доволі малих соціальних груп, в тому числі й переживання самих дискредитованих з них, тих, чие невдоволення «розхитало корабель історії». «Різні види діяльності і ті, хто ними займаються, мають свої історії. Ці історії, у свою чергу, можуть бути, ймовірно, більш цікавими, ніж обмежені звіти про політичні події минулого. Вони можуть сприяти розумінню самого себе».

Антропологи повсякденності (на відміну від етнографів) не відсторонюються від спеціального вивчення повсякденності носіїв відхиленої (девіантної) свідомості і поведінки, чий побут етнографи (як побут нетиповий) вкрай рідко роблять предметом свого особливого дослідження. Тут, щоправда, криється велика небезпека, невидима пастка для історика повсякденності, готового почасти віднести виключне, одиничне – майже до типового, до проявів «типовості» звичного. У більшості ж праць з історії повсякденності автори твердять, що вони прагнуть відтворити як раз не виключне, а, як вони висловлюються, «сіру буденність» [536, с.314].

Етнограф – терплячий шукач «дрібниць», ретельний і прискіпливий їх аналітик. Антропологія повсякденності має на меті «не розглядання дрібниць, а розглядання в подробицях» [800, с.202], оскільки має на меті не стільки опис матеріального предмету, а подробиці ставлення до нього людей, можливих колізій, що могли виникнути внаслідок його існування. Одна побутова деталь може надатися історично-«повсякденнику» типізувати біографічне і відчуті в історії повсякденності те, що виражало на той момент «дух часу», співвіднести приватне існування людини з ходом історичних подій.

Якщо етнограф-традиціоналіст прагне якомога більш точно описати повторювані, стійкі деталі побутового життя у певному мікросередовищі, то антрополог повсякденності ставить завдання не просто фіксацію виявленого, але й розуміння механізму появи новацій у вкорінених і звичних структурах, з'ясування рушійних сил у процесах зближення нового і традиційних норм соціальної дії, деякі з яких виявляються виключно стійкими.

Етнографія побуту не включає у себе вивчення індивідуального переосмислення устояних понять. Між тим, вивчення культури повсякденності дозволяє не тільки робити це, але й ув'язувати осмислення повсякденного з політичною культурою особистості [1015, с.60-61]. Включаючи у своє поле вивчення окремої людини та її соціальної мікро групи, антропологія повсякденності дозволяє з'ясувати, наскільки індивідуальне сприйняття (одна з сторін духовного життя людини) впливає на це індивідуальне буденне життя, в тому числі й на життя у відповідній політичній системі.

Історик повсякденності, не упускаючи з виду звичаєво-правових настанов, змушений брати до уваги групові та індивідуальні реакції окремих індивідів на норми і закони, пере перевіряти чинність різних настанов, визначаючи, яких з них дотримувались, а які залишались тільки на папері.

За усталеною традицією у етнографічних дослідженнях «побут», «побутова сфера» з очевидністю протиставляється (разом з дозвіллям, вільним часом і т.п.) «праці», сфері виробничій, хоча поняття «виробничого побуту» (тобто умов праці) в принципі мало місце у працях дослідників радянського часу. Однак саме історики повсякденності зробили вивчення щоденних обставин праці, мотивації діяльності, взаємин працівників між собою та їхніх взаємодій (в тому числі конфліктних) з представниками адміністрації темою «нової робітничої історії» і нової історії праці.

Матеріально-предметна сторона повсякденності значною мірою детермінувала людське життя і спричинила великий вплив на внутрішній світ суб'єкта. Якщо підвищена цікавість спостерігача до матеріально-побутової сторони не містить спроби пояснити мотиви побутової поведінки, виходячи з їхнього власного розуміння довколишнього світу, то за такого розуміння повсякденності можна впасти в «побутовий детермінізм», який може бути не менш небезпечним за будь-який інший вид детермінізму – класовий, економічний тощо.

Знання деталей побуту є лише попередньою, хоч і необхідною умовою дослідження. З опису таких деталей розпочинає свою розповідь вчений-етнограф. Історик виходить з розуміння того, що для самих мешканців побут звичним і природним: він є тлом, на якому реалізуються життєві плани, складаються стосунки між людьми. І тому головним для дослідника має бути наступний крок –

осягнення повсякденних турбот, тривог, надій людей досліджуваної епохи. Необхідно побачити їх світ «зсередини», зрозуміти смисл або смисли, що його наповнювали.

Подробиці важливі не самі по собі: деталі одягу, особливості поведінки дозволяють автору розшифрувати скритий за ними культурний код і тим самим зрозуміти суспільну позицію даної людини. При цьому абсолютно змінюється кут зору: це вже не погляд стороннього спостерігача, а спроба тлумачення побутової поведінки з огляду на норми і цінності досліджуваної культури. Такий підхід «повертає» людям минулого свободу самовираження, а епосі – чималу частку загадковості, роблячи її цікавою для дослідника.

З вивчення повсякденності неминуче витікає висновок про те, що речі так само «винаходять» людину, як і людина їх, тобто простір організованих речей і правил користування цими речами створює, в свою чергу, простір думки, її направленість і структурованість. Отож, відносини з матеріальним світом, світом речей, значно складніші, ніж декларувалось у відомій формулі: «буття визначає свідомість». Прагнучи адекватно відобразити зв'язки і опосередкованості людини і речі, філософ І. Ільїн, зокрема, писав: «Людина не тільки живе «річчю», тобто плодами і доходами її, але живе разом з нею і в ній, вона творить її, творить з неї; вона об'єктивує себе в ній, художньо ототожнюється з нею, вдосконалює її своєю працею й утриманням на її користь; і вдосконалює себе нею; вона зживає в ній енергію тіла, душі і духу» [585, с.279].

Просте, звичайне життя людей, їх звички, щоденна поведінка, речі, які їх оточують і якими вони користуються, їх побут, тобто життя в реально-практичних формах має прямий стосунок до історії культури. Воно визначається тим, що побут може мати знаково-символічний сенс. Історія побуту показує з усією очевидністю зв'язок багатьох форм побуту (від уявлень про честь і етикет до моди, деталей костюму і щоденної поведінки, ужиткових речей) зі світом ідей, інтелектуальними, моральними, релігійними та іншими цінностями. Побут як втілювач (носій) складних соціальних ідей і стосунків, побут у символічному ключі є частиною культури [768, с.10-11].

Аналогічну думку розвиває Г. Кнабе. Тема однієї з його статей – побутова річ. Учений звертає увагу на її біфункціональність. Річ утилітарна, вона задовольняє матеріально-тілесні, «життєві» потреби, має відповідні технічні і утилітарні характеристики, з одного боку, а, з іншого боку, духовна, належить до світу духовних цінностей, які мають ідеологічне і соціально-психологічне вимірювання. Надутилітарний «решток» речі, її здатність виражати «суспільні норми» робить її «знаком», а надбудований над утилітарним суспільно-історичний сенс речі – семіотичним [644, с.90]. Семіотика повсякденності виникла в межах семіотики культури і семіотики історії у другій половині 80-х – 90-і рр. ХХ ст. Ідеї семіотики культури беруть початок від праць де Соссюра, Р. Якобсона, М. Бахтіна. Пряму постановку проблем семіотики побуту, повсякденності можна знайти у порівняно невеликій кількості авторів. Це Р. Барт, Ю. Лотман, Г. Кнабе.

Побутові речі, костюм, тіло, побутова поведінка цікавлять семіотику історії і семіотику культури головним чином з огляду їх значення, семантику. Саме через сенс перерахованих феноменів можна проникнути у повсякденну психологію лю

дей, дійти до самих інтимних і не завжди явних механізмів свідомості. В статті «Знак і його якості» Г. Кнабе називає головною особливістю культурно-історичного дослідження «реконструкцію внутрішнього світу і емоційно-психічного складу історичної людини». Для цього знаки (речі, вчинки) мають бути вибудовані в систему певного тексту, повинні являти собою осмислену послідовність.

Громадське життя пов'язане з побутом, тому що втілене в людях, і лише у діяльності людей реалізуються корінні його процеси – виробництво, соціальні стосунки, культура. Люди мешкають у будинках, оточені речами, що їх продовжують і виражають, послуговуються так чи інакше винайденими знаряддями праці, керуються звичками і нормами. Відповідно, і беруть участь у житті суспільства, рухаючись не біологічним інстинктом, а повсякденними людськими потребами – зокрема, і необхідністю полегшити життєдіяльність свою та своїх близьких, прив'язаністю до свого способу життя, до речей, що його утворюють, цінностями, прагненнями захистити і покращити цей свій світ, ненавистю до його ворогів. «Саме в духовних і економічних стосунках повсякденного життя відкриваються сили, що лежать в основі історичних рухів; ці останні, чи то війна, дипломатія або внутрішній розвиток державного устрою – лише наслідок, кінцевий результат змін, що протікають у глибинах повсякденного» [344, с.53].

За своєю прямою функцією предмет побуту належить до сфери людської життєдіяльності, її практичних передумов, її раціоналізації, комфорту, задоволення життєвих потреб. Побут, у свою чергу, невід'ємний від соціально-політичних і ідеологічних процесів, тому що вся семантика щоденних форм життя, побутових речей, матеріально-просторового середовища, їх стилю і моди, засновується, позитивно чи негативно, на суспільному досвіді. Отже, цілісність вивчення суто побутового кола неминуче й обов'язково буде розірвана, бо у процесі дослідження матеріально-побутових атрибутів існування дослідника зацікавить внутрішній бік людських дій і стереотипів поведінки, за якими криються певні психологічні мотиви і особисті переживання людини у повсякденному житті. Відповідно, ці аспекти стосуються соціальної психології, зачіпають проблеми менталітету, що є прерогативою культурології.

Одна з найпоширеніших рис історіографії останніх двадцяти років – цікавість до аналізу мови: письмової і усної, символів і жестів, мови репрезентації, мови джерел, мови істориків і навіть мови мовчання. Багато сучасних істориків як головний елемент соціалізації виділяють мову. З одного боку, мова – це засіб комунікації в суспільстві, передачі культурних цінностей, соціалізації людини. З іншого боку, в сучасному розумінні культури особливо цікава нова сторона мовних стосунків, коли вже сама мова зумовлює і типи, і образ мислення, і особливо культури тієї або іншої епохи [1145, с.82-83]. Поглиблене вивчення всіх форм опосередкування між істориками та їх уявними об'єктами дослідження, що відбулося під впливом «лінгвістичного повороту», торкнулося всіх галузей «нової історії». Недавнє захоплення квантифікацією і макрорівневими дослідженнями, що були насичені кількісним матеріалом і були зорієнтовані на вивчення структур і процесів в історії, на системно-структурний аналіз у рамках соціальної історії,

мало величезне значення для піднесення статусу історії як науки і продовжує відігравати важливу роль для генералізації історичного процесу, виявлення перспектив історії. Однак вони ж спричинилися на падінні читацького інтересу, на «кризі довіри», характерній і для радянської, і для західної історіографії [1145, с.99]. Як наслідок чимало істориків вбачають вихід у поверненні до традиційних форм написання історії, до мистецтва оповіді на новому теоретичному рівні.

Англійський історик Л. Стоун «повернення наративу», переосмислення мистецтва оповіді [як наслідок «лінгвістичного повороту»] пов'язує з виникненням нових дослідницьких галузей і напрямків в історіографії – історії «народної культури», «історії ментальностей», «повсякденної історії», «усної історії».

Вплив лінгвістики, літературної критики, визнання ролі мови у творенні історичної реальності мають в історіографії не тільки гносеологічний, а й онтологічний характер. Методи реконструкції, пошук скритих смислів у текстах будь-яких видів поєднується з уявленням про те значення, котре має мова в людському існуванні, про те, яким чином мовні системи спричиняються на процесі пізнання.

Вживання мови, з одного боку, невід'ємне від повсякденного життя, а з іншого – констатує саме це життя. При цьому використання мови вже означає використання тих або інших концепцій, які ми приймаємо відповідно до наших конвенцій про те, що вони означають. Такий погляд став висхідним для багатьох сучасних істориків, зорієнтованих особливо на історичну антропологію, «культурну антропологію» і які досліджують мовну свідомість тієї чи іншої епохи, її дискурс, в якому сходяться багато напрямків і рівнів історії. Дійсно, мова, будучи середовищем нашого існування, визначає й існуючі міфологеми, що проникають у свідомість непомітно, у процесі культурної соціалізації. Вивчаючи дискурсивні практики тієї чи іншої епохи, ми приходимо до розуміння того факту, що мова відображає і ставлення до влади, і уявлення людини свого світу, і гендерні ролі. «Світ може бути пізнаним тільки у формі літературного дискурсу», він відкривається людині «лише у вигляді розповідей, наративів про нього».

Водночас мова відіграє не тільки пасивну роль «дзеркала» нашого світу, але й активно впливає на суспільство. Мова створює нас так само, як ми створюємо її самі. Засвоюючи мовні конструкції, ми сприймаємо і форми, і стереотипи мислення. Наша мова – це продукт певної культурної традиції, пов'язаної специфічними набутими способами мови (тропами) [1145, с.98].

Адже мова не тільки система комунікації: це також система зберігання й організації інформації. Це свого роду фільтр, що відповідним чином організовує інформацію, що надходить, і, разом з тим, об'єднує всіх тих, хто сприймає її однаково. Іншими словами: мова – це не тільки система комунікації між людьми, це взагалі система комунікації між людиною і довколишньою дійсністю [1086].

Таким чином, велику роль в історії повсякденності відіграють контакти з мовою. Роль мови не обмежується тим, що вона обслуговує ситуації взаємодії людей «тут-і-зараз» і «обличчям-до-обличчя». Вона здатна також поєднувати різні зони реальності буденного життя і навіть виходити за його межі. Вона може інтегрувати досвід переживань, пов'язаних з іншими, трансцендентними світами, і «вживляти» цей досвід в «тканину» повсякденності [1124, с.29]. Мова є не лише

засобом спілкування, але й інструментом, за допомогою якого відбувається накопичення і передача різної інформації в оточуючому світі, в тому числі так званого «соціального запасу знань», загальна причетність членів одного соціуму дозволяє встановити певні правила взаємодії між ними. Для істориків повсякдення справді «немає дійсності поза мовою». Н. Козлова підкреслює: «Будучи соціальним явищем, мова дає способи приговорювання світу. Соціальний світ говорить мовою, він створюється (відтворюється) в мові. Мова і суспільство надають нам сценарії по чуттів, сценарії того, як хотіти, думати і говорити. Мова, вживана у повсякденному житті, надає людині необхідні об'єктивації і встановлює порядок, в рамках якого набувають сенсу і значення як самі ці об'єктивації, так і повсякденне життя людини. Ми потрапляємо у світ повсякденних типізацій, які дозволяють людям розуміти один одного» [656, с.41]. Слово не існує абстрактно, хоча є абстракцією. Воно – носій інформації про життя в широкому розумінні. В. Волошинов висловлювався стосовно практичності мови: «Слово виникає у позасловесній життєвій ситуації і зберігає з нею тісний зв'язок. Більш того, слово безпосередньо поповнюється самим життям і не може бути відірваним від нього без того, щоб не втратити свого сенсу... Життєвий смисл і значення висловлювань (якими б вони не були) не співпадають з суто словесним складом вислову. Сказані слова просякнуті тим, що малося на увазі і що не було сказане. Те, що називається «розумінням» і «оцінкою» висловлення (згодою або незгодою), завжди захоплює разом із словом і позасловесну життєву ситуацію. Життя, таким чином, не впливає на висловлювання зовні: воно просякає його зсередини» [440].

Слова – це містки, ланки у людських стосунках у всіх галузях, вони адаптують людину в реальності. Коли слова перестають забезпечувати розуміння світу, повсякденність лякає, тому що стає чужою. Дослідники підкреслюють, що в конструюванні повсякденного світу не можна не зважати на мовленнєву культуру різних соціальних верств і груп. Лексичний арсенал відкриває досліднику повсякденності не тільки інформативний пласт, а й звичаєвий та ментальний. Мовна субреальність (наприклад, субреальність ідеологічної мови) впливає на повсякденну поведінку людини, визначає її дії. Мова перетворює її на реальність повсякденного життя. Мова втілює начала об'єктивності [656, с.42]. Мова є інструментом для сприймання і переживання політичних і економічних процесів.

Варто враховувати, що мова в її різних аспектах є об'єктом вивчення у самих різних дисциплінах (філософії, психології, логіці, семіотиці тощо), і тільки враховуючи досягнення всіх цих наук можна встановити справжню роль мовознавства в історії [491, с.437]. Н. Козлова в своїй докторській дисертації здійснила дослідження взаємного пристосування ідеології і масової свідомості на матеріалі змін у мові післяреволюційного часу. Вона простежує, як «теорії» сприймалися «внизу» через гасла-ідеологеми, що задавали матрицю сприймання соціального світу. Досліджуються також слова, посередництвом прагнули «реорганізувати людину». Так було зафіксоване величезне поширення «апаратної» мови посеред населення. Нова мова не просто створювалась владою і поширювалась тиском згори. Цій мові старанно навчалися. Вона не просто входила до повсякденності, вона – її значима симптоматика. Характерною була ситуація, коли не всі розуміли «слова», але прагнули ними оволодіти. У монографії Н.

Чулкіної [1124] зроблена спроба реконструкції і лінгвокультурологічного опису концептосфери російського повсякдення. Аналізуючи філософські і соціологічні дослідження категорії «повсякденність», авторка виділяє її «константи», тобто такі її якості, що не залежать від етносу і мови, і показує, як ці якості переломлюються в побутовій і мовній свідомості.

Обов'язковим для історика повсякденності є текстологічний аналіз. Ключовим моментом сучасної джерелознавчої парадигми методології історії є розуміння джерела як продукту цілеспрямованої людської діяльності, явища культури. Це орієнтує, в свою чергу, на системне вивчення джерел, на звернення до всього об'єму витворів культури, що відобразили в собі соціальні, психоісторичні, еколого-географічні, комунікаційно-інформаційні, управлінські та інші аспекти розвитку суспільства і особистості, влади і права, моралі, мотивів і стереотипів людської поведінки [1081, с.33]. Історикку належить вчитуватися в тексти, використовувати нові засоби, щоб розкрити те, що криється за прямими висловлюваннями, і розшифрувати приховані смисл, аналізувати правила і способи прочитання історичного тексту тієї аудиторії, якій він призначався, і багато іншого [933, с.117].

Етнометодологи звертають увагу на те, що комунікація між людьми містить більш суттєву інформацію, ніж та, що виражена вербально, що існує неявне, фонове знання, смисли, що припускаються і мовчазно приймаються учасниками взаємодії, які об'єднують їх. Етнометодологія розуміє мову повсякденного доволі широко, включаючи до неї не тільки вербальне мовлення, а й мову жестів, виразних рухів, ритуал і навіть мовчання. Тлумачена з таких позицій мова повсякденного спілкування виявляється фундаментальною скарбницею соціальних змістів і значень, задаючи горизонт осмислення світу, в тому числі й наукового осягнення реальності.

Головний принцип герменевтики, на якому ґрунтується тлумачення текстів або подій, полягає у тому, що слово або жест вбудовуються в контекст. Текст, як скріплена безліччю зв'язків сукупність слів і думок, має приховані, невидимі змісти, їх розкриття можливе при врахуванні контексту. Рівень нашого розуміння тексту залежить від того, як глибоко ми змогли ці зв'язки вловити. М. Бахтін писав: «Навіть минулі, тобто народжені в діалозі минулих віків, сенси ніколи не можуть бути стабільними (раз і назавжди завершеними, закінченими) – вони завжди будуть змінюватися (оновлюватися) в процесі наступного, майбутнього розвитку діалогу» [357, с.387]. У тому і цінність історичного джерела, що воно є свідоцтвом свого часу, відновлює пробіли (особливо легітимізовані владою) в колективній пам'яті, забуті смисли. Історик вступає у діалог з джерелом, в процесі якого виникають нові, оновлюються старі, воскресають забуті смисли. «Вся історія полягає у тому, що різні культурні явища безперестанно перекладаються іншими, початково їм невідомими культурними мовами, часто з переосмисленням їх смислу».

У розпорядженні істориків є класичний інструментарій. Це набір понять, різні техніки дослідження, методи виміру тощо. Є й інший, не менш важливий, але який рідше підлягає обговоренню. Це форми аргументації, манера висловлюватися, використовувати цитати, вживати метафори, словом, йдеться про спосіб написання історії. Для традиційного історика виклад скидався на звіт про проведену дослідницьку роботу, підтверджений документами й супроводжуваний таблицями,

картами, схемами, діаграмами. Манера писання передбачала обов'язкову об'єктивність повідомлення чи висновку, принаймні, гранично наближеного до істини. При цьому, як зауважує Ж. Ревель, не бралось до уваги, що відібраний матеріал уже диктував форму подання, передбачав спосіб тлумачення і манеру розповіді. то для історика повсякденності [928]. Для історика повсякденності проблема взаємозв'язку змісту досліджуваного і форми його презентації формулюється з особливою гостротою і прямою. Спосіб викладу залежить від практики історичного дослідження.

Історика потрібно бачити світ очима людей тієї епохи, яку він вивчає. Тут йому випадає звертатися до методів історичної антропології. «Антропологізм», на відміну від традиційної історії з її увагою до політичного фактору, соціальних структур, де проста людина з її картиною світу, стереотипом мислення та ментальністю повсякденного життя була присутньою лише як пасивний об'єкт дослідження діяльності суспільства, орієнтований на вивчення уявлень звичайної людини про життя [730, с.36]. Антропологія має відтворити картину світу різних епох і культурних традицій, реконструювати суб'єктивну реальність, що була змістом усвідомлення людини даної епохи та культури, визначала стиль і характер ставлення людей до життя, їх світогляд.

Для реконструктивної діяльності істориків повсякденності необхідна візуальна компетентність, оскільки без «бачення» повсякденних реалій у конкретиці, в деталях, образах, в динаміці змін не можна перейти до осмислення цієї сфери, її ролі у житті суспільства. Візуальна «архівация» минулого за допомогою фотографування і кінозйомки особлива – ці свідчення (майбутні документи) виникали у безпосередній гушавині подій, як правило, не для науки, не для музею, вони – оригінальні артефакти свого часу. Вони мають прислужитися не тільки і не стільки для вивчення людини взагалі, а для дослідження конкретного способу існування цієї людини (як людини радянської епохи), сукупності ритуалів і повсякденних практик, сформованих даною спільнотою людей. При їх використанні дослідник виходить з того, що радянський соціалізм – це щось набагато більше, ніж політичний режим, ніж ідеологія, це спосіб думок, спосіб поведінки, побутові звички і умови повсякденного життя.

На думку М. Дінгеса, основним у вивченні історії повсякденності стають стилі життя і стилі поведінки різних соціальних верств [522]. Такий «дрейф» предметного кола зі сфери соціального світу в галузь соціокультурних і культурних явищ зумовлений збільшенням питомої ваги культурної складової в історії [1065, с.18]. Новий підхід дозволяє одночасно розглядати і локальні співтовариства, й історичний процес в цілому, оскільки їх головною характеристикою стає зміна стилів життя, а не суто соціально-економічні зміни.

Включення естетичного до контексту повсякденності учені розглядають як початок інтеграції естетики в загальний для гуманітарних наук другої половини ХХ ст. процес осягання нової реальності – реальності повсякденного життя. В межах естетики і мистецтвознавства, це осягнення, однак, мало понад вікову традицію. Традицію, в якій естетичне в повсякденному було представлене і могло бути представлене тільки мистецтвом, а серед видів мистецтва – тими, що естетично організують предметно-просторове середовище існування людини, а

саме – архітектурою і прикладним мистецтвом, у ХХ ст. – дизайном. Для осмислення естетичних проявів повсякденності важливим є ще одне поняття – стиль. Стиль – закон форми, її логіка, закономірність зовнішнього оформлення речі, явища, процесу. Завдяки закономірному, часто логічно продуманому зв'язку елементів стилю, навіть за однією збереженою деталлю ми можемо відтворити ціле, з першого погляду на предмет або людину визначити її приналежність до тієї чи іншої культури. Форма і стиль – поняття, в яких зафіксована передусім матеріально-предметна, побутова, онтологічна, формальна сторона естетичного. Але в цьому зовнішньо-формальному завжди відчувається внутрішньо-сміслове, духовне, психологічне.

У процесі вивчення поведінкових моделей важливо побачити культурні смисли цієї історичної епохи. Процес вивчення складний, оскільки повсякденність включає в себе кілька різночасних пластів, кожен з яких змінюється з різною швидкістю. Поведінка виступає всього лиш однієї зі сторін багатогранної повсякденної історії, але без розгляду її норм, неможливо скласти повне уявлення про минуле [346, с.178].

У фокусі уваги естетики повсякденності як зовнішньо-подієві, предметні, так і духовні, ментальні прояви повсякденного життя. Звертаючись до речей і подій, естетика повсякденності цікавиться тим, як в них втілені ті або інші ментальні устави, ціннісні орієнтації. Звертаючись до духовного рівня повсякденного життя, вона акцентує увагу на особливостях форм втілення. Естетика повсякденності – це світ виразних форм буденного життя, це картина буденної свідомості і характер її втілення у речах і вчинках людей.

Такий підхід, що спрямований на розуміння побутової культури «зсередини», історик повсякденності запозичує з семіотики і він перегукується з трактуванням повсякденності у феноменологічній традиції: зрозуміти людину минулого, а через неї – довоколишній світ [801, с.20]. Культуру в широкому семіотичному смислі розуміють як систему стосунків, встановлених між людьми і світом. Ця система регламентує поведінку людини: вона визначає, як їй належить діяти у різних ситуаціях. Водночас ця система стосунків визначає те, як людина моделює світ і саму себе. Культурно-семіотичний підхід до історії передбачає апеляцію до внутрішньої точки зору самих учасників історичного процесу: значущим визнається те, що є вартісним на їх погляд. Йдеться, таким чином, про реконструкцію тих суб'єктивних мотивів, що є безпосереднім імпульсом для тих або інших дій, що так або інакше визначають перебіг подій [1084; 1086]. Такий підхід передбачає, в свою чергу, реконструкцію системи уявлень, що зумовлюють як сприйняття тих або інших подій, так і реакцію на ці події. В семіотичній перспективі історичний процес може бути представленим, як процес комунікації, коли нова інформація, що постійно надходить, зумовлює ту або іншу відповідну реакцію з боку суспільного адресата (соціума). В даному разі принципово неважливо, хто є адресантом, відправником повідомлення. Ним може бути та або інша особа, що належить до даного соціуму (історичний діяч), – тоді історичний процес постає як комунікація між соціумом і індивідом; в іншому разі може йтися про реакції на події, зумовлені зовнішніми силами. Таким чином, історичний процес можна представити як комунікацію між соціумом і індивідом, соціумом і

Богом, соціумом і долею тощо; у всіх цих випадках важливо, як осмислюються відповідні події, яке значення їм надається у системі суспільної свідомості.

Предметом гуманітарного знання є людина, і типи цього знання залежать багато в чому від того, як розуміти природу людини і, відповідно, необхідність і можливість пізнання індивідуума в тій або іншій пізнавальній системі. Намічена тенденція до інтеграції гуманітарного знання в його раціонально-науковій та образно-художній іпостасях, змушує замислитися як над принциповою можливістю, так і над механізмом її синтезу. Не менш важливим питанням в контексті цієї великої проблеми є питання про ставлення до людини різних систем світосприйняття, зокрема художньої літератури і історичної науки [955, с.19].

Історія повсякденності покликана виявити складну еволюцію і логіку розвитку внутрішнього світу людини – цього вмістилища людської специфіки, активності, індивідуальності і мотивації діяльності, розглянути можливості, рушійні сили і тенденції самовдосконалення (чи, навпаки, руйнації) людини, а також характер утвореного нею буття. Оскільки діючі в історії особистості мають свої власні почуття, емоції, прагнення та пристрасті [1081, с.12-13], історик-дослідник повсякденності неминуче вступає в емоційні стосунки з об'єктом дослідження, оцінює його через власну систему аксіологічних (ціннісних) установок.

Хоча, звичайно, спосіб повсякденного життя, його структура багато в чому визначаються індивідуальністю кожної людини, але матеріальні, соціальні параметри життя об'єктивно задають певну «матрицю» повсякденності: селянин прив'язаний до річного циклу природи, робітник біля верстата – до режиму роботи фабрики; мешканець великого міста має широкий вибір в організації свого вільного часу, мешканець села у цьому гранично обмежений, і т.д. По суті, у кожен історичну епоху, в кожній країні, для кожної людини існують межі індивідуалізації повсякденного життя. Відмінності в структурі повсякденності всередині кожної з соціальних категорій визначаються індивідуальною реалізацією можливостей, що існують у доволі жорстких рамках «свободи вибору», притаманних кожній з соціальних груп [991, с.28].

Отже, при вивченні повсякденності необхідно сполучати методи мікро- і макрорівнів історичного дослідження. Наприклад, соціальна стратифікація, передусім, аналіз соціальної структури, дає загальну типологію соціальних категорій і загальний «макроорієнтир» у пізнанні типів повсякденного життя конкретного суспільства в конкретну епоху. Немалу роль у макропізнанні відіграє історична демографія: статеві-віковий склад населення являє ще один зріз повсякденності: для дітей, молоді, зрілих людей і старих, чоловіків і жінок притаманні різні способи життя, структура інтересів, занять тощо.

Реконструкція повсякденного життя ставить низку методологічних проблем, котрі пов'язані зі складностями узагальнення і оцінювання різноманітних і нерідко взаємовиключних даних, що розкривають внутрішню неоднорідність і мінливу динамічність перебігу повсякдення. Дослідницький процес має обов'язково супроводжуватися реконструкцією окремих елементів у єдину систему їх взаємозв'язків. Тому при вивченні повсякденності необхідне безумовне поєднання методів мікро- і макрорівнів історичного дослідження, оскільки суспільне життя і буденне повсякдення утворюють дві неподільні сторони єдиного цілого.

За оцінкою російської дослідниці Н. Пушкарьової, мікроісторичний підхід до повсякденності, по-перше, дозволяє взяти до уваги множинність приватних доль. Історія повсякденності стала завдяки цьому реконструкцією життя непримітних людей, яке не менш вартісне для дослідника минулого, ніж життя великих людей. По-друге, йшлося про апробацію методик вивчення нереалізованих можливостей. По-третє, описуваний підхід визначив нове місце джерел особистого походження, допомагаючи розумінню міри свободи індивіда у заданих історико-політичних, хронологічних, етнокультурних та інших обставинах. По-четверте, саме мікроісторики скерували свої дослідження на способи життя й екстремального виживання в умовах війн, революцій, терору, голоду. Звичайно, й історики броделівської школи звертались до цих сюжетів, але саме мікроісторики, що вивчали історію повсякденності ХХ ст., були зацікавлені аналізом швидше перехідних і переломних епох, ніж періодів відносної стабільності і стагнації [922, с.13].

Проблеми «макрорівня» (зміна соціально-економічних, політичних, духовних умов життя суспільства) мають цілий ряд «виходів» на проблеми повсякденності. Наприклад, зміна структури власності, матеріальних умов життя, поширення технічних засобів різного порядку (засоби транспорту, зв'язку, побутових приладів тощо) докорінно піддають змінам ті чи інші сторони повсякденності. Такі суспільні категорії, як економіка, політика, ідеологія, законодавство, існували і діяли лише опосередковано, «просіваючись» крізь призму життєвого досвіду людей, викликали певні відповідні реакції та дії [550].

Отже, при відтворенні історії повсякденності категорично неприпустиме обмеження лише мікроісторичним інструментарієм. Нерідко макроісторія може сказати про суть повсякденного життя набагато більше і об'єктивніше, ніж самі наочні і «живі» замальовки, тому що останні є ілюстрацією, можуть репрезентувати і відображати одиничне, почасти – унікальне, але не загальне. Регулятором діяльності людини у повсякденному житті є буденна свідомість. Яку б сторону цього життя ми не взяли, можливість її існування і функціонування виявиться забезпеченою тими ментальними структурами, психологічними механізмами, ціннісно-орієнтаційними установками, котрі складають у сукупності феномен буденної свідомості. Буденне знання програє науковому як судження – знанню, упередженість – істині, практичне знання – теоретичному. На тлі наукового знання буденне виглядає як несистемне, суперечливе, поверхневе, нерозвинуте, неповне, занурене у забобони. «Традиційна філософія критикувала світ повсякденності як несправжній, що складається з напівправди і обману, як світ суджень, де володарює не розум, а воля, керована пристрастями і хвилинними інтересами» [723, с.14]. Буденна свідомість – не тільки ґрунт, на якому зросли всі пізніші форми раціональності, але й основа їх постійної, безперервної взаємодії, зокрема, через природну мову, що є одним з модусів повсякденного життя і бере участь у створенні спеціалізованих картин світу.

Часто при описуванні внутрішнього, духовно-інтелектуального плану повсякденності звертаються до поняття «здоровий глузд». Здоровий глузд є акумулятор сукупного досвіду суспільства, соціальної групи. У ньому зібраний, сконцентрований безпосередній практичний досвід повсякденного життя. Це скарбниця, резервуар загальноновизнаних, загальноновживаних установок, норм,

правил, стандартів, стереотипів, цінностей мислення і поведінки. Значна частина установок, способі думання і інших складових здорового глузду має неусвідомлений характер. Здоровий глузд є опорою для людей у розв'язанні різних життєвих, переважно практичних проблем. Буденний здоровий глузд на відміну від наукового конкретно-ситуативний. Здоровий глузд внутрішньо суперечливий, містить багато строго не сформульованих принципів.

При вивченні повсякдення на перший план виходить проблема детермінації особи зовнішніми факторами. У просторі повсякдення можна бачити, як індивід опиняється перед необхідністю буквально щоденно приймати те чи інше рішення, робити свій вибір. Природно, люди сприймають правила, суспільні настанови, традиції та інститути як даність, яка передувала людині. Кожна людина більш чи менш слідує громадському етикету, дотримується численних моральних приписів, політичних норм.

Однак не тільки політичними рішеннями, інституціональною взаємодією тримається світ, але і тим, як людина себе поводить у повсякденному житті. Адже розмаїття ситуацій, що позначаються на повсякденні, надзвичайно велике. З іншого боку, відносна свобода індивідуальних рішень, як правило, ширша, ніж у будь-якій іншій сфері. Тому повсякденність являє дуже зручне поле досліджень для вивчення взаємин між загальноприйнятими стереотипами та індивідуальними інтенціями [997, с.189].

Звичайно, повсякденність – один ракурс розгляду суспільства, який не в змозі дати вичерпну інформацію для розуміння його динаміки. Він є лише підходом, що доповнює, конкретизує інші наукові підходи, які розкривають його суть. Вивчення того чи іншого фрагмента суспільного життя неодмінно повинно враховувати вивчення повсякденності, і водночас неможливо тільки через повсякденність зрозуміти всю суть соціального розвитку.

РОЗДІЛ II

СТАН ІСТОРИЧНОГО ОСМИСЛЕННЯ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ 1920-х рр.

2.1. Висвітлення повсякденного життя інтелігенції непівської доби у працях радянських істориків

Проблематика повсякдення інтелігенції 1920-х рр. в радянській історіографії не була спеціально розробленою. Це зумовлене, принаймні, двома методологічними обставинами. По-перше, за радянських часів у вітчизняній гуманітаристиці історії повсякденності як самостійного напрямку наукових студій не існувало, відповідно, предметного дослідження цієї історичної реальності не здійснювалось. По-друге, класовий підхід, що домінував у марксизмі-ленінізмі, відводив інтелігенції другорядну роль, тому її історія не тільки опинилась поза полем активного вивчення, а й набула критично-викривального характеру. За словами Г. Касьянова, в радянській історіографії «домінували два основні тісно взаємопов'язані методологічні принципи, засновані на відповідних ідеологічних цінностях: абсолютизований і догматизований класовий підхід і соціально-економічний детермінізм (який, за бажанням, можна розглядати і як варіант «функціоналізму») [620, с.12].

Визнання за інтелігенцією ролі міжкласового прошарку, рекрутованого з різних верств, відмова їй у самостійній позиції в житті суспільства від самого початку принизили статус інтелігенції і в науці. Від початку 1920-х рр. після тривалої дискусії серед суспільствознавців і гуманітаріїв утвердились теоретичні переконання Л. Троцького та Г. Зінов'єва про несамотійний статус інтелігенції, замість концепції А. Луначарського і М. Бухаріна про самодостатність інтелігенції як суспільної сили [1047; 406; 405; 1070]. Партійна полеміка про інтелігенцію торкнулась не тільки світоглядних і фахово-кваліфікаційних характеристик останньої, а й її буденно-життєвих ознак: побутових звичок і традицій, етично-моральних норм, естетичних прихильностей, поведінкових дивацтв і слабкостей тощо. Передусім, саме за тяжіння до комфортних і затишних умов праці, обстоювання особистого простору думки і дії, зорієнтованість на традиційні моральні норми і духовно-релігійні цінності, збереження особистої незалежності і дотримання індивідуалізованої позиції в соціумі, критичну реакцію на політику влади, прагнення вільного нерегламентованого дозвілля і відпочинку інтелігенцію стали звинувачувати в буржуазності, ворожості до пролетарської держави. Численні публікації державних і політичних діячів, що з'явилися у 1920-ті рр., мали публіцистичний характер і популяризували урядову політику стосовно інтелігенції. Програмні статті і виступи М. Бухаріна, В. Затонського, М. Калініна, А. Луначарського, Г. Орджонікідзе, М. Скрипника, Й. Сталіна, Л. Троцького та ін. [520; 607; 638; 719; 774; 857] своєю пропагандистсько-ідеологічною спрямованістю зумовили ставлення в суспільстві до інтелігенції та визначили оцінки дослідників. Водночас, варто підкреслити, що сьогодні ця спадщина потребує нового прочитання і цілком може бути корисною при реконструкції повсякденності інтелігенції в ранньорадянській період. У зазначених працях збережені важливі ознаки часу: з одного боку, розгубленість і невизначеність інтелігентів, їх спроби

опиратися уніфікації і зберегти традиції життєдіяльності, песимістичні настрої і побоювання, окремі ініціативи і сподівання професійно діяти на засадах компромісу, з іншого – войовнича ворожість влади і догматична упередженість як до непримиренних опонентів. Відтоді ж на ґрунті більшовицької матеріалістичної ідеології розпочалось категоричне пониження розумової (як духовної, матеріально не опредмеченої) праці та її протиставлення фізичній, вираженій у конкретних матеріальних здобутках. Тоді ж було закладено ще одну концептуальну позицію ставлення до інтелігенції, згідно з якою більшовики, прийшовши до влади, не маючи необхідної для створення соціалістичної економіки і культури політично відданої освіченої верстви, змушені були вдатися по допомогу до старих спеціалістів. Це, по-перше, виказувало стратегічну вимушеність і тактичну тимчасовість толерування інтелігенції, а по-друге, закладало підвалини ставлення до інтелігентів лише як до спеціалістів-фахівців, а не як до виразників самопочування суспільства, його совісті. У 1920-ті рр. дослідники дивилися на інтелігенцію як на соціальний прошарок, який не відіграє самостійної ролі у суспільних і політичних процесах. Вона розглядалась як економічно несамостійна соціальна група, котра не має безпосереднього відношення до засобів виробництва, продукування матеріальних благ, їх розподілу тощо. Ця обставина визначала соціальну і політичну «другорядність» інтелігенції [625, с.7]. Отож, за такого ставлення не могло бути спеціального вивчення матеріально-побутових умов, настроїв, переживань політично зневажаваної верстви, тому цілісних студій про повсякденне побутування інтелігентів ми не маємо ні у перше десятиліття, ні в наступній радянській історіографії аж до 1970-х рр.

Попри те, що повсякдення спеціально не було об'єктом дослідницьких студій, огляд радянської історичної літератури про різні сторони життя суспільства в 1920-ті рр. в цілому дозволяє стверджувати, що характеристика щоденності все ж присутня у багатьох працях, про неї йшлося принагідно чи побіжно крізь призму матеріально-побутового забезпечення різних трудящих верств, при розкритті соціальної політики держави, при показі завдань і наслідків культурних змін у країні тощо. В них з різною мірою достовірності розглядалися питання соціально-побутових умов і рівня життя населення, включаючи динаміку заробітної платні, харчування населення, забезпечення предметами першої необхідності, житлом. У полі зору дослідників знаходилися питання налагоджування соціально-економічної, побутової та культурної сфер, в яких неминуче йшлося про забезпечення потреб, в тому числі й інтелігенції, отже, вимальовувалися обриси структур повсякденності, хоча фрагментарно і неповно. Так, цілком правомірно можна виокремити низку спеціальних досліджень про налагодження соціалістичного побуту, особливо в контексті боротьби з залишками колишнього життєвого укладу, з так званою буржуазністю і міщанством [563; 418; 1112; 735; 733]. У цих роботах побутові картини з життя інтелігентів та опис їх буденної поведінки нерідко набувають художньої хрестоматійності. Міщанськими і дрібнобуржуазними оголошувались найрізноманітніші побутові речі, види одягу і зачісок. На побутових конференціях 1920-х рр. демонстрували макети кімнат міщан, заповнені символами «минаючого життя», до яких віднесли: етажерки і віконні фіранки, сімейні фотографії і квіти в горщиках (особливо герань і фікус), абажур і грамофон.

Приблизно з середини 1920-х рр., в рамках створюваної радянської історіографії, був обраний шлях на популяризацію радикальних соціалістичних перетворень у сфері побуту і необхідності конструювання нового радянського соціуму [555; 406; 775]. Через це особливою ознакою праць ранньорадянського часу є їх агітаційно-пропагандистський характер для підсилення проголошених владою теоретичних моделей суспільного устрою і зміцнення конструктів нового соціуму, задля аргументації яких автори залучали різноманітні статистичні дані, демографічні відомості. Обґрунтовуючи класово-орієнтовану соціальну політику, автори вдавались до порівнянь матеріально-побутових умов робітників, службовців, інтелігенції. Уклад життя останньої тлумачився як буржуазний. Водночас, ознайомлення з цими виданнями, тепер уже раритетними, засвідчує, що їх автори на той час ще не дотримувались єдиної методології й методики дослідження, оскільки не було ще вироблено єдиних соціологічних рекомендацій. За різного підходу і через різні аналітичні методики нерідко одні й ті самі відомості і дані породжували суперечливі судження і давали несподівані висновки з цілого ряду досліджуваних питань, що, у свою чергу, призводило до бурхливих дискусій не тільки академічного характеру, але й на сторінках масової періодики. Лозунг боротьби з міщанством, за «новий побут» був запозичений політиками прямо з лівого мистецтва 1920-х рр. В. Маяковський у вірші «Старе і нове» закликав при переїзді у нові будинки «зректися від старого побуту!». У 1920-ті рр. конструктивісти і лефівці прагнули встановити «диктатуру смаку» і пропонували оголосити війну міщанству, банальності, пошлості, «лубочним стандартам», «псевдопролетарським дрібничкам» і «азіатській неосвіченості мас». Офіційні радянські ідеологи боролись з «ширпотребом», «несмаком», «відрижками формалізму», за підвищення «культурного рівня народу» [380, с.33]. Газета «Комсомольская правда» у 1928-1929 рр. оголосила кампанію «боротьби з хатнім мотлохом». «Зупинимо продукцію несмаку! З усіма цими песиками, русалками, маленькими чортиками у різних видах і слониками непомітно наступає міщанство. Звільніть ваші кімнати! Передайте мотлох публічному осуду!». Отже, після завершення громадянської війни розгорнулася війна з повсякденністю. Оформлення мрії про новий побут завдячує не тільки більшовицьким політикам, а й поетам. Революційне оновлення повсякденності започаткувалось в роки революції в прямій асоціації з революцією політичною – успішно повалили стару владу, так само швидко поборимо старий побутовий лад, традиції, спосіб життя. Мав рацію А. Сенявський, називаючи новий побут оксюмороном, «де сполучені взаємовиключні ідеї: «спосіб життя» передбачає тривке і стабільне, пов'язане зі звичками, традиціями і первісними формами існування, а значить, він не може бути революційним» [993, с.153]. Американська дослідниця С. Бойм припускає, що саме ця суперечність і лягла в основу практик радянської повсякденності.

Приблизно з середини 1920-х рр. і далі в 1930-ті рр. ідея комунізації окремих секторів приватного життя стала замінюватися програмною вимогою повної соціалізації й абсолютного усупільнення сімейно-домашнього побуту, відмови від індивідуального простору як у громадській, так і не публічній сферах. Цьому сприяли й ідейні концепції конструктивістів у містобудуванні, їх архітектурний функціоналізм був також просякнутий авангардистсько-революційними

настроями [463-465; 971; 972]. У такій ситуації традиційні побутові норми інтелігенції піддавались викриттю як архаїчні, консервативні і шкідливі для утвердження нового побуту. Зайнявши критичну позицію стосовно приватного буття, офіційна література 1920-х рр. пропагувала ідею громадянсько-публічного побуту, заповненого всілякого роду колективними діями. На сторінках літературних і періодичних видань велика увага приділялася таким формам нового побуту, як нові масові свята і ритуали [410; 443; 1051], й особливо – дозвіллю робочої молоді, організації нових форм відпочинку [603; 604; 650].

За матеріалами тогочасної преси можна простежити умови життя і діяльності науково-педагогічної, художньо-митецької, інженерно-технічної інтелігенції. Показовими є відомості про реальне співвідношення витрат на підготовку спеціалістів у дореволюційний і радянський періоди, що об'єктивно свідчили не на користь радянської соціальної політики, наприклад, на підготовку лікаря до революції витрачали 201 руб., після – 94 руб., педагога 207 і 69 руб., відповідно, агронома – 298 і 81 руб., інженера – 306 і 73 руб. Професор ВНЗ в 1923 р. отримував близько 5% дореволюційного утримання [967]. Не випадково наприкінці 1920-х рр. теоретичні суперечки стали закінчуватися адміністративним переслідуванням. Тому окремо відзначимо, що партійно-радянська преса того періоду – як масові, так і вузько фахові видання – є важливим історичним і історіографічним джерелом.

У перші роки становлення радянського ладу не менш бурхливо і гостро розгорнулася дискусія з питань становища жінки в суспільстві, її ролі в громадському і державному житті, жваво обговорювались проблеми жіночої емансипації, соціальної рівності, по-новому трактувались такі інститути як шлюб та сім'я, дискутувались норми й аномалії статевих взаємин [355; 411; 451; 441]. Вкрай популярними були ідеї щодо відмирання традиційної сім'ї при соціалізмі, у такий спосіб приватна сфера родинного життя взагалі втрачала правомірність свого існування, що ще більше відсувало аналітичний підхід до приватно-буденної сторони історії. З цього приводу цікавою є аналітична стаття Т. Осипович [861].

Одним з визначальних напрямків соціальної політики радянської держави було виховання підростаючого покоління. Продиктована об'єктивними наслідками війн і революції необхідність державного опікування безпритульними дітьми по родила низку педагогічно-виховних концепцій і моделей. Розгорнута пресою у зв'язку із цим, активна кампанія обговорення виховних прерогатив суспільства та родини також сприяла посиленню настроїв пролетаризації та комунізації сімейно-приватної сфери, зменшенню теренів приватності та особистості.

Одним з ключових питань була роль громадського харчування в соціалізації радянської людини [370]. Інтелігентська норма домашнього, родинного столування категорично не вписувалась у приписи спільного проживання навіть суто приватних секторів повсякденності. Комунальне житло і комунізоване харчування у буфетах ВНЗ, їдальнях Будинків учених, у санаторіях, будинках відпочинку, лікарнях (ще й за умови крайньої мінімалізації й примітивізації сфери послуг) створювало дискомфорт для інтелігентів, звиклих до приватно-інтимного характеру вдоволення повсякденних життєвих потреб. Очевидно, що публічний прийом їжі передбачав не тільки чітко визначений простір, але й саму можливість здійснення інтеракцій, контролю за «життям, яке проходить за межами сім'ї і кола

близьких друзів», [989, с.25], а саме, часу й умов для спілкування. Не випадково, в 1920-ті рр. ідальною називали «тим ковадлом, де виковується і створюється новий побут і радянська громадськість» [1107, с.11].

У 1920-ті рр. суспільство, що тільки вийшло з двох війн, гостро відчуло потребу фізичного і духовного відпочинку. Однак уявлення про відпочинок і дозвілля істотно трансформувалися. Однією з головних тенденцій була колективна форма відпочинку і дозвілля. Адже масовість заходів сприяла ритуалізації суспільної свідомості [399, с.210].

На порубіжжі 1920-1930-х рр., з початком форсованої індустріалізації, партійно-радянська преса, спочатку загальнополітична, а потім і спеціалізована й галузева, стала публікувати матеріали про матеріальне становище працівників новобудов, у тому числі й про забезпечення інженерно-технічної інтелігенції [368; 561; 917]. Тоді ж шпальти газет заповнилися «шкідницькими» і «спецеїдськими» матеріалами, підігриваючи антиінтелігентські настрої. Впродовж першого радянського десятиліття засобами преси відбувалося цілеспрямоване пониження соціального статусу інтелігенції. Побутова і ментальна відмінність цієї категорії населення найчастіше експлуатувалась задля її протиставлення пролетаріату. Показ нормальних для інтелігента умов життя і діяльності подавався як щось надмірне у своїй вибагливості. Не випадково це відобразила і художня література того часу. Яскравий образ професора Преображенського у «Собачому серці» М. Булгакова, якого конче слід було ущільнити в житлових умовах, оскільки обідати, спати і працювати можна в одній кімнаті. Негативні риси і слабкості інтелігенції втілили І. Ільф та Є. Петров в образі Васисуалія Лоханкіна – нероби і грубіяна, що цілими днями нічого не робить. І партійна пропаганда, і преса, і спеціальні академічні публікації, і навіть художня література доклали значних зусиль у негації інтелігенції в її класичному розумінні і призначенні, а також сприяли її приниженню у процесі задоволення найелементарніших життєвих і виробничих потреб.

Такий форсований наступ мав ще одну стратегічну мету – підготувати ґрунт для заміни «старої» інтелігенції новою, не тільки за генерацією, а й за суттю. Ця тема знайшла відображення в працях дослідників соціальної історії першого радянського десятиліття, що присвячені підготовці радянських спеціалістів. Практика «висуванства» досвідчених робітників-практиків на посади, що вимагали вищої і середньої кваліфікації, подавалась як найкращий спосіб розв'язання кадрової проблеми. Паралельно йшлося про радикальний спосіб змін у соціально-політичному складі спеціалістів і суспільства в цілому.

Союзний нарком освіти А. Луначарський наполягав на революційному зламі старого способу життя і переведенню його «на розумні рейки» [775, с.10-12]. Ви значальними принципами організації нового побуту оголошувалися колективізм, підпорядкованість приватного державному, зречення архаїчних національних цінностей в ім'я загальних інтернаціональних вартостей, прихід комуни на зміну хутірському егоїзму [913, с.28]. Такий підхід зустрічається в працях І. Етчина, Л. Бронтмана, О. Ярославського та ін. [1151; 397; 1165]. У С. Діманштейна, одного з провідних більшовицьких теоретиків нового національно-культурного будівництва, нав'язливо лунали заклики по-бойовому втрутитися у «стихийний процес роз

витку культури мас» і завдати «цілеспрямованого і міцного удару по старих життєвих нормах» [521, с.124-125]. За висловом В. Затонського, в пролетарському «індустріальному казані» мали «переваритися» рештки старого ладу, носіями якого в Україні залишалися «несвідомі» селяни та «стара» інтелігенція [556, с.13-14].

На іншому полюсі історичної літератури 1920-х рр. – історичні, етнографічні й краєзнавчі публікації, що не тільки відображають боротьбу «нового» зі «старим», але й показують ставлення інтелігенції до цього «двобою». Саме за публікаціями істориків, етнографів, краєзнавців, часто вимушено оздобленими маскувальними ідеологічними гаслами й оціночними штампами, можна простежити справжні аксіологічні цінності дослідників. Прийнявши соціальне замовлення влади, історики науково-дослідних кафедр історії та культури України, члени етнографічних та краєзнавчих товариств, ретельно й прискіпливо фіксували зникаючий під наступом більшовицької модернізації побут, настрої суспільства, практики при звичаєння до нових умов життя. Етнографічні розвідки В. Петрова, Н. Заглади, А. Лободи, А. Кримського, К. Грушевської [879; 554; 762; 707; 495] та багатьох ін., по суті, дають виразне уявлення про змістову сторону їх виробничої повсякденності, характеризують взаємини офіційної ідеології та науки, розкривають адаптивно-приспосувальні механізми й способи виконання ними своїх фахових обов'язків навіть за категорично ненаукового замовлення влади. Вдаючись до прийомів дозованого використання обов'язкових атрибутів більшовицької риторики у наукових працях, дослідники зберегли унікальний матеріал про повсякденність 1920-х рр. Прикметно, що «стверджений декретами» (В. Петров) «новий» побут доволі легко надавався до фіксування, натомість за справжніми змінами у повсякденні і побуті стежити, за визнанням дослідника, значно важче.

Краєзнавча конференція 1925 р. яскраво відобразила, як академічні і місцеві дослідники локальної історії обстоювали традиції антропологічно орієнтованої науки, як опиралися міцніючому тиску виробничо-прикладного краєзнавства, що мало передусім підтверджувати «успіхи соціалістичної реконструкції господарства» і відбивати «переваги» колективного життя. Краєзнавство оголошувалося галуззю знань «про засоби виробництва та продукційні сили у певному територіальному районі» [533]. Погляди прогресивних дослідників і оптика влади не співпадали, спостережене й зафіксоване першими не вдовольняло другу.

У 1920-1930-х рр. з'явилися і перші публікації про діяльність установ, створених на підтримку інтелігенції [479; 692]. Для цих видань характерним було посилене акцентування на доречності й важливості рішень влади і партійних органів, спрямованих на «гуманістичну» підтримку інтелігенції, яка, по суті, й не гідна уваги пролетарської держави через свою несумісність з більшовицькими цілями будівництва нового суспільства і методами їх досягнення. Такі видання, насправді, не містили необхідної аналітики соціальних проблем інтелігенції, у кращому разі, просто фіксували їх як факт. Вони являли собою передрук звітів, доповідей, зведені відомості, загальні статистичні таблиці і діаграми, інформативні доповідні тощо, складені до якоїсь дати/події чи у зв'язку зі збіганням календарного або посадового терміну; їх авторами були якнайчастіше

відповідальні партійні й радянські чиновники, тому вони мають типово бюрократичну лексику, переповнені ідеологічними гаслами, справжні реалії передають схематично, вихолощено, стереотипно.

На межі 1920-1930-х рр. стали дедалі більш відкрито і послідовно піддавати цькуванню свідомих представників української інтелігенції; їх діяльність і праці стали розглядатися крізь призму «українського буржуазного націоналізму». Так, у нарисі А. Козаченка «Українська культура, її минувшина й сучасність» праця І.

Огієнка «Українська культура» отримала найменування «шовіністичний доробок», шкідливий для будівництва соціалістичної культури, а її автора було затавровано за пропагування старого побуту і традицій, несумісних з пролетарськими цінностями. Національна інтелігенція в цілому й духівництво, зокрема, означувались як носії релігійних забобонів, націоналістичних пережитків, буржуазних взірців культури, тому їх спосіб мислення слід заборонити і «викорчовувати» [651]. Так у царині повсякденних норм, усталених звичаїв, традицій розпочинався наступ на гуманістичний світогляд. Відповідно, культурно-духовні трансформації спонукалися ідеологічними приписами і принципами, а не життєво назрілими потребами суспільства, об'єктивно втягнутого у модернізаційні процеси, що, водночас було позбавлене можливості виробити власні природні реакції на штучно нав'язані норми, тому вдавалось до різних способів соціальної мімікрії.

Більшовицько-пропагандистська публіцистична література кінця 20-х – початку 1930-х рр. відображає протистояння різних світоглядних систем, як пише С. Дровозюк, на його думку, «є підстави говорити про гуманітарний конфлікт, оскільки в центрі опинилася людина, її духовний світ» [529, с.121].

У 1930-ті рр. історіографія інтелігенції відображає політику «соціального асиміляторства, коли деякі професійні загони інтелігенції розглядалися як частина робітничого класу (інженерно-технічна інтелігенція, наприклад)» [1202, с.9]. Так само, вчителів і викладачів вищих шкіл вважали робітниками освітньої галузі. Крізь таку призму висвітлювалися соціальні питання, відповідно, у працях цього періоду можна знайти відомості про матеріальне і житлово-побутове забезпечення науково-технічної інтелігенції, умови праці, засоби підтримки та зміцнення здоров'я, відпочинку тощо.

У 1940-і – першій половині 1950-х рр. історія інтелігенції ранньорадянського часу в Україні фактично не вивчалась.

З середини 1950-х рр. з'являються перші узагальнюючі праці з історії культурної революції в СРСР, в яких формування радянської інтелігенції розглядалось як одне з її досягнень [630; 631; 616]. У період хрущовської відлиги вийшла праця Г. Шевчука «Культурне будівництво на Україні у 1921-1925 рр.» [1137]. Соціальні аспекти історії інтелігенції розглядалися як прикладні до політичних, відповідно, й повсякденне життя мало описовий характер, нерідко з відтінком штучної апологетики на користь влади в підтримці спеціалістів порівняно з дореволюційним часом.

Хоч істотних змін в теоретико-методологічних підходах у цей час не сталося, у дослідженнях деяких учених відчутні спроби переосмислити окремі позиції офіційної концепції історії інтелігенції. Найбільш відчутно це проявилось у працях,

присвячених ролі спеціалістів дореволюційної школи у виробництві і суспільно-політичному житті молоді радянської країни [395]. Була розкритикована теза про жорстку залежність політичних позицій представників старої інтелігенції від рівня їх кваліфікації, матеріального становища і місця у виробничій ієрархії. Було обгрунтовано положення про значну соціальну та ідейну неоднорідність серед старої інтелігенції [1030]. Вперше було переглянуто концепції контрреволюційного шкідництва буржуазних спеціалістів в 1928-1931 рр. Хоча теза про контрреволюційну активність буржуазних спеціалістів не була остаточно відхилена, осуду були піддані «спецеїдські» настрої, акти безпідставних репресій проти старих спеціалістів.

У працях радянських авторів повоєнного часу П. Мстиславського, П. Жибарева, В. Кузьміна, Д. Кукіна, В. Касьяненко, В. Майєра й ін. основна увага приділялася змінам у рівні життя населення, при цьому відзначалося неухильне матеріальне зростання благоустрою радянського народу у перші десятиліття радянської влади як закономірний результат успішного будівництва соціалізму в країні. Активно розроблялася тема соціалістичного способу життя [1109; 396; 486]. Розпочате в роки непу налагодження громадської сфери матеріально-побутових послуг (пральні, їдальні, кулінарії, чистки, ремонтні ательє) сприяло зміні побутових практик, відбулося перенесення низки повсякденно-побутових занять до громадського виробництва, тому значно зросла тривалість вільного часу. Відтоді чимало дозвіллевих занять (кіно, читання, театр) перестали бути елітарною формою проведення часу, хоча вони й не набули достатнього поширення серед населення. Якщо для робітників і селян, вчора ще неписьменних, такі зміни створили нові можливості долучитися до культури, то для інтелігенції дозволена й ідеологізована уніфікація дозвілля була категорично неприйнятною, отже, діяла негативно і згубно. Опинившись у вакуумі незатребуваності своїх знань, що безпосередньо не були на часі більшовицької культурницької модернізації, інтелігентів прирікали на інтелектуальну самоізоляцію, замикання на власних пізнавальних мотивах, що неминуче призводило до почуття відкинутості. Не маючи свободи діяльності, життєвого простору і навіть свободи відпочинку, інтелігентна людина нерідко втрачала сенсові і ціннісні орієнтири. Відчуття невдоволення власною психікою і тілесністю яскраво виразив М. Зоценко: «Ні, як на мене, слід змінювати свої характери. По-моєму, це відблиск буржуазної культури. І з цим треба енергійно боротися і переробляти свою психіку» [570, с.204]. Про вивільнення тіла і душі від «гною і виразок» минулого розмірковував і А.

Платонов: «Або соціалізму вдасться дістатися до нутроців людини до останньої схованки і випустити звідти гній, зібраний краплями з усіх віків, або нічого нового не трапиться і кожний житель відійде жити окремо, бережно зігріваючи в собі страшну таїну душі <...> Навіть тіло наше є напевно одна суцільна терпляча виразка або таке шахрайство, що навмисно відокремилось від усього світу, аби перемогти його і з'їсти на самоті» [888, с.305-306].

Чималий науковий інтерес для досліджуваної проблеми мають дослідження з історичної демографії (праці Б. Урланіса, Ю. Полякова, В. Дробіжева, А.

Вишневського, А. Волкова й ін.), в яких зібраний значний статистичний матеріал, що характеризує соціально-демографічну ситуацію в СРСР у 1920-30-ті рр. За

цими працями простежується, як поступово розмивається сама соціальна категорія «інтелігенція», яку заступає спочатку соціальний маркер «спеціалісти» (до працівників цієї категорії включають осіб, що мають як вищу, так і середню спеціальну освіту), а потім «службовці» (відповідно, до неї поруч зі спеціалістами включають партійну номенклатуру, вищих чиновників). У працях істориків-демографів було піддано аналізу заходи радянської держави, спрямовані на охорону здоров'я і боротьбу з хворобами, на досягнення соціальної стабільності (зростання народжуваності, зниження смертності) тощо. З нових позицій (сім'я – первинний осередок суспільства) радянські історики аналізували питання сімейно-родинних взаємин, становище жінки.

Для другої половини 1960-х – першої половини 1980-х рр. характерна поява узагальнюючих праць [582]. За підрахунками В. Єрмакова, на середину 60-х рр. нараховувалось понад 70 дисертацій і видано понад 60 праць, в яких розглядалися загальні аспекти і окремі сторони історії радянської інтелігенції [541]. Втім, динаміка кількості дисертаційних досліджень, присвячених інтелігенції, неухильно зростала. У 1970-і рр. було захищено близько 490, а в 1980-і рр. – близько 520 дисертацій [810, с.59]. Це дозволило В. Соскіну зробити висновок, що історія радянської інтелігенції як автономний напрям почала формуватися саме з 1960-х рр. [1031, с.18], а в 1970-1980-і рр. набула самостійності.

Особливо варто відзначити внесок у радянське інтелігентознавство С. Федюкіна [1092-1095; 819; 755]. Тривала і вдумлива праця вченого над архівними документами та пресою 1920-1930-х рр. змусила його висловитись з критичними зауваженнями стосовно традиційних підходів в оцінюванні інтелігенції в СРСР [1093]. До числа критично мислячих істориків інтелігенції слід віднести і В. Соскіна. За аналізом М. Главацького, «саме в 60-ті і наступні роки він виказав себе як талановитий учений демократичної орієнтації. Залишаючись у межах марксистської концепції історичного процесу, В. Соскін послідовно виступав проти спаду «Короткого курсу» та його adeptів в культурології. Його трактування вузлових моментів історії радянської культури та інтелігенції вирізнялись нестандартністю і глибиною аналізу. У працях 1960-1970-х рр. містяться неординарні судження про співвідношення культури й ідеології, про суть і функції радянської інтелігенції» [470]. У радянській літературі пропонувалось посилити увагу до соціальної сторони історії [328]. Серед прихильників соціально-економічної концепції почався поступовий відхід від жорстко заданих догматичних схем. Інтелігенцію стали тлумачити як самостійну соціально-професійну групу з історично зумовленими суспільними функціями, викликаними потребами суспільства. У працях В. Лейкіної-Свирської, Ю. Арупонян, М. Руткевич, В. Селунської, С. Сенявського були відновлені такі визначальні соціальні критерії вивчення інтелігенції як освіта, кваліфікація, соціальна роль і функції [342, с.8; 959; 987; 994].

Особливістю даного періоду, є те, що в ході аналізу соціальних проблем 1920-х рр. надмірно зросла кількість історико-партійних досліджень, що ґрунтувались на принципах партійності і класовості. В основу була покладена концепція безперервного зростання суспільного благоденства і безумовного покращання умов життя трудящих. Соціальні проблеми висвітлювались тільки як частина більш широких тем. Однак окремо умови життя інтелігенції не розглядались. Розглядаючи основні

заходи держави у соціальній сфері, радянські вчені обходили гострі моменти, не виявляли істотних, а почасти різко антагоністичних суперечностей у розвитку виробництва, становищі мас, згляджували ситуації. Цілі пласти історичної дійсності залишались не вивченими.

Українські історики Ю. Курносов, Л. Ткачова запропонували поглибити розуміння соціальної природи інтелігенції ранньорадянського періоду [728; 1062]. Л. Ткачова зокрема підкреслила, що потужним важелем упокорення інтелігенції було обмеження її не тільки в політичних правах, а й у матеріально-побутовому забезпеченні. В. Літвінова однією з перших спеціально проаналізувала діяльність ВУКСУ з підтримки інтелігенції в 1920-ті рр. [756]. У працях Ю. Курносова хоч характеристика статусу і становища інтелігенції УРСР здійснена крізь призму її участі у загальнодержавному будівництві і вихованні трудящих, інтелігенція постає як визначена і важлива соціальна категорія радянського соціуму, від позиції якої значною мірою залежали не тільки матеріальні успіхи соціалістичного будівництва, а й морально-психологічна атмосфера соціального буття в цілому [729].

У період «розвинутого соціалізму» в межах його соціалістичного змісту набула кон'юнктурної розробки тематика «радянського способу життя» [401; 610; 619; 1033; 869; 1014]. Тоді починає складатися в окремий напрям інтелігентознавчий корпус літератури, коли схема безкласового суспільства набула трансформації в теорії про «радянський народ як нову історичну спільність». Поняття «спосіб життя» в радянській літературі надмірно ідеологізувалось і, власне, дефініцією так і не стало. Але воно являло собою певне узагальнення того, як живуть ті або інші групи, що вони їдять, п'ють, як одягаються, які у них звички й уподобання, що люблять і що ненавидять. Предметом дослідження були побут, сім'я, дозвілля, культура, які загалом відповідають ознакам повсякденності, але їх висвітлення, як слушно відзначає Г. Васильчук, відбувалося в контексті політичної, навіть не соціальної історії [413, с.108-109]. Поширеними були праці порівняльного типу: «два світи – два способи життя». Радянські реалії в них виписано за ієрархічною схемою цінностей так званих класових пріоритетів. Задля дотримання наперед заданої ідеї про досконаліший спосіб життя радянського суспільства порівняно з буржуазно-капіталістичним припустими були похибки достовірності, замовчування і підтасовка фактів. Нерідко чимало відомостей про звичайні реалії життя радянських людей можна почерпнути з праць, присвячених вивченню історії міст і сіл. У них попри їх ідеологічно-політичний детермінізм дослідники вдавались до конкретних або узагальнених прикладів про рівень забезпечення життєвих потреб робітників, селян, службовців, молоді тощо. Зазвичай автори не порушували схеми про зростаючий з року в рік добробут суспільства, підбираючи факти, що її підтверджували, свідомо підкреслюючи позитивні приклади, навіть їх абсолютизуючи та уникаючи негативних свідчень про суперечливі життєві обставини радянського суспільства.

Отже, в радянський час виходило чимало праць, в яких побут асоціювався з матеріальною стороною життя: подавалися описи того, що їли і в що одягалися; чи наводили статистичні відомості про заробітну плату, харчування і житлові умови. Напевне, такий зовнішній підхід до проблеми повсякдення був на той час

необхідним, він озброїв істориків деякими первинними знаннями про життя «народних мас» досліджуваної епохи. Однак, зараз такий підхід є вже недостатнім, минулим етапом. Прихильники сучасного «антропологізованого» варіанту історії повсякденного життя виходять з того, що люди активно беруть участь у постійному процесі створення і перебудови структур повсякденності, вони намагаються привласнити і пристосувати під себе життєвий світ, що їх оточує.

Новий етап у вивченні соціальної історії СРСР розпочався з середини 1980-х рр. З історії інтелігенції були написані нові, узагальнюючі праці, ґрунтовані на філософсько-соціологічному аналізі [1012; 416]. Доба «перебудови» дозволила переосмислити історію радянського суспільства, звернувши спеціальну увагу на повсякденне життя людей. Прикметно, що й перші підходи до проблематики вилились у дослідження приватного життя представників радянського істеблішменту, видатних діячів літератури і мистецтва, натомість пересічний інтелігент залишався поза увагою і далі.

Соціалістична індустріалізація зумовила швидку і потужну урбанізацію – змінювалися старі промислові й адміністративно-культурні центри, виникали нові міста, їхнє населення зростало за рахунок селянства, що істотно змінювало суспільну атмосферу в них. Радянські дослідники не могли не розглядати соціальні питання на тлі потужного модернізаційно-урбаністичного процесу. Соціальні проблеми, суперечності традиційного і новосформованого укладів життя, побутові конфлікти в них не могли не привернути уваги радянських дослідників. Водночас, типовим був достатньо спрощений показ історії радянського міста 1920-1930-х рр., коли багатьох сторін повсякденного життя городян свідомо не торкалися. Так, зазвичай поза вивченням залишались тіньові сторони життя, різноманітні соціальні девіації, «яких не може бути при соціалізмі» [387, с.43-52]. Щоправда, ще у 1960-х рр. були зроблені спроби досліджувати їх, але з обов'язковим осудом відхилень як проявів антисуспільної поведінки. Вперше у історичному аспекті цього питання торкнувся Г. Смирнов [1007, с.271-293]. Втім, вже з середини 1980-х рр. радянські вчені свідомо не використовували широко вживаного на Заході поняття «девіантність» для визначення тіньових явищ, натомість пропонували інші термінологічні варіанти: асоціальність, аморальність, соціальна аномальність, антигромадянськість тощо. Лише наприкінці 1980-х – початку 1990-х рр. аналіз девіантної поведінки в СРСР став набувати легітимності [387; 805; 330; 462].

Необхідно визнати, що праці радянського періоду містили значний фактичний матеріал і ґрунтувалися на солідній джерельній базі [319]. Водночас їх характерною ознакою була надмірна заідеологізованість. Засаднича концепція комуністичного будівництва передбачала безперервність зростання суспільного благоустрою і безумовність покращення умов життя трудящих. У такій ситуації об'єктивно присутній комплекс побутових проблем пов'язували з «пережитком минулого», «порушенням принципів соціалізму», «втручанням буржуазії». Такий підхід не міг не перешкоджати реальному відображенню соціальної картини історії передвоєнного часу.

Крім того, за справедливим зауваженням А. Соколова, в історичних працях тих років побутова сторона життя суспільства знаходила відбиток лише як доповнення, ілюстрація «великої» історії. Особливістю вивчення даної проблеми

радянськими істориками був фрагментарний розгляд основних аспектів повсякдення.

2.2. Сучасна російська історіографія про побутування інтелігенції за умов утвердження і становлення радянської влади

Розгляд наукової розробки теми потребує врахування двох її складових: по-перше, загального стану сучасного російського інтелігентознавства і, по-друге, стану повсякденнознавчих студій у вивченні інтелігенції як об'єкту історичної зацікавленості. З огляду на це в такий спосіб і побудуємо наш аналіз.

Загострення інтересу науковців до проблем історії інтелігенції, до визначення її функцій в суспільному житті, її ролі у національному житті, врешті, її відповідальності за долю країни в Росії традиційно припадає на переломні часи в історії держави. У громадській свідомості російського суспільства інтелігенція неподільно пов'язана з духовністю і сумлінням, на неї покладена відповідальність у виборі історичного шляху, у збереженні національних і культурних традицій. Таке усвідомлення її рольового призначення не вдалося зруйнувати навіть за радянських часів, коли інтелігенція була політично і соціально принижена, опинилась у ідеологічній заблокованості, в обмеженому культурному просторі. Втім вона так і не була поборена і винищена, вже перебудовні проекти актуалізували її роль у суспільстві і, відповідно, пожвавили інтерес громадськості до неї.

У пострадянській Росії вивчення історії інтелігенції є одним з найпотужніших напрямків наукової історіографії, що оформився у самостійну дослідницьку галузь – інтелігентознавство, – та успішно розвивається не тільки в столичних (Москва і Санкт-Петербург) академічних центрах, а й в глибинці, у провінції (Новосибірськ, Іваново, Омськ, Єкатеринбург, Кемерово та ін.). До піонерів регіонального інтелігентознавства справедливо відносять В. Соскіна, який ініціював створення першої в Росії нестоличної наукової школи в Новосибірську. Новосибірський центр займався вивченням інтелігенції переважно на макрорівні і водночас дав поштовх до появи інших самостійних дослідницьких груп. Цей вплив відчули в Іваново, Єкатеринбурзі, Кемерові, Омську, хоча їх представники обрали в кінцевому результаті власні моделі дослідження російської культури та інтелігенції

1992 р., рішенням Держкомвузу Росії, на базі Івановського університету був створений Міжвузівський Центр РФ «Політична культура інтелігенції» під керівництвом професора В. Меметова. За роки діяльності Центру вдалося в рамках Росії відтворити єдиний інтелектуальний простір і розпочати розробку широкомасштабної проблеми вивчення інтелігенції. На якісно новому рівні була відновлена Проблемна Рада «Інтелігенція. Культура. Влада». Рішенням вченої ради ІВДУ на базі МЦ у квітні 1998 р. створений НДІ інтелігентознавства, в якому працюють такі відомі спеціалісти з історії інтелігенції як В. Меметов, Є. Баранова, К. Барбакова, В. Вершина, В. Возилов, В. Волков, А. Квакин, Л. Келеман, В. Мансуров, А. Михайлюк, Г. Смирнов, Л. Солодовниченко, О. Шимельфеніг та ін. За період 1992-2007 рр. МЦ і НДІ проведено 18 наукових конференцій, видано 6 міжвузівських збірників наукових праць [811].

Практично водночас з Іваново катеринбурзькі дослідники М. Главацький та М. Кондрашова в Уральському університеті започаткували проект «XX століття в долях інтелігенції Росії», 1994 р. тут проведено першу конференцію «Російська інтелігенція: XX століття» [945]. Фактично тоді ж були окреслені проблемно-тематичні блоки наступних досліджень. Проблема «Інтелігенція і влада» була предметом спеціального обговорення у 1996 р., потім стала наскрізною в усіх наступних конференціях. На конференції 2003 р. було запропоновано здійснити вивчення цієї проблеми на прикладі теми «Влада і художня інтелігенція» [926]. Уральські інтелігентознавці зосередились над осмислення ролі інтелігенції у формуванні громадянського суспільства [591; 946]. Тоді ж був зроблений поворот до вивчення особистостей інтелігентів, які можна вважати знаковими в історії Росії XX ст.

Омські дослідники ініціювали міждисциплінарне вивчення інтелігенції у контексті дослідження світу наукових і соціокультурних співтовариств, їх ролі в конструюванні загальноросійського і локального інтелектуального простору, у зміцненні їх зв'язків [720-722].

Особливе місце в сучасній історіографії займає Центр інтелектуальної історії при Інституті загальної історії РАН, яким керує Л. Рєпіна [933; 937].

Узагальнення дослідницької діяльності академічних науковців та спеціалістів вищої школи відбулося у серії публікацій [1016; 855; 590] та колективній монографії «Інтелігенція в історії: освічена людина в уявленнях і соціальній дійсності» [589]. Аналіз новітньої історичної літератури про інтелігенцію засвідчив своєрідну поліфонічність теми. Розвиток інтелігентознавства спонукав до пошуку нових теоретичних концепцій, методів вивчення минулого, до міждисциплінарних зв'язків і контактів істориків з іншими гуманітаріями і суспільствознавцями. У зв'язку із цим дослідниця К. Федорова спеціально підкреслює, що «роздуми про інтелігенцію так і змушують вдаватися до мови більш образної, ніж прийнята наукова лексика, кожен автор підходить до цього питання зі своєю термінологією, що видається йому в даному разі більш придатною». На її думку, важлива й інша обставина, якою поки що зневажають, – це стереотипність сприйняття. Кожному відомо, що таке «образ інтелігента» у найбільш загальних рисах. «Інтелігенція радше нагадувала чернечий орден, – писав свого часу М. Бердяєв, – ... зі своїми особливими нормами і звичаями і навіть зі своєрідним фізичним виглядом, за яким завжди можна було розпізнати інтелігента і відрізнити його від інших соціальних груп» [365]. Ця виразно маркірована специфічність образу надміру експлуатовалась і в серйозній, і в ангажованій художній творчості дорадянської, радянської і пострадянської епохи. «Гарні манери» можуть видаватися зовнішньою функцією поведінки і означати тільки те, що вони зовні і означають, не більше. «Борідка і пенсне», «капелюх і рукавички» притаманні інтелігенції не лише початку XX ст., але й у пізніші часи, в оточенні іншої культури [1253, с.16], – певний стиль етикетних і ввічливих звертань, вишукана система жестів (уважний нахил голови в бік співбесідника, звичка пропускати знайомих уперед, зберігати люб'язний і доброзичливий вираз обличчя тощо), специфічні інтонаційні особливості [896, с.231], – все те, що видавалось приємним, притягувало, викликало любовання і задоволення тих, хто інтелігенцію сприймав, і

відштовхувало і викликало роздратування у тих, хто за складом інтелекту і душі (частіше за все це пов'язане з браком культури і заздрістю, що з цього витікає, а також з «тоталітарним» складом психіки і мислення), – все це могло бути визначене як чарівність інтелігенції.

У збірнику «Російська інтелігенція. Історія і доля» [956] узагальнені інтелігентознавчі студії першого пострадянського десятиліття. Тут надруковані статті провідних російських гуманітарних учених: М. Гаспарова, В. Іванова, О. Солженіцина та ін. Заповнюючи інформаційні лакуни з цієї проблематики, виходять і інші об'ємні праці: «Долі російської інтелігенції: Матеріали дискусій 1923-1925 рр.», «Інтелігенція в історії: освічена людина в уявленнях і соціальній дійсності» [1047; 589]. Відбулися наукові конференції «Інтелігент і інтелігентознавство на межі ХХІ ст.: підсумки пройденого шляху і перспективи» (Іваново, 1999); «Феномен російської інтелігенції: Історія і психологія» (СПб., 2000); «Генеза, становлення і діяльність інтелігенції: міждисциплінарний підхід» (Іваново, 2000).

До проблем, що не вичерпали себе і знайшли нові ракурси постановки і сягнули нового рівня розв'язання, відноситься такий теоретичний аспект як суть самого поняття «інтелігенція», якому присвячена, за підрахунками спеціалістів, ледь не третина сучасних публікацій [811; 1085; 691]. В. Риженко таку періодичну актуалізацію проблеми дефініції пояснює не тільки загальнонауковою логікою, а й дією стереотипів мислення дослідників і особливостями сформованого у попередній період корпоративного наукового знання закритого типу. «Переконання у єдино можливому трактуванні поняття «інтелігенція» було головною прикметою приналежності до корпорації радянських істориків інтелігенції, – пише вона. – Воно ж видається нам важливим свідченням закритості відтворюваних в радянській історіографії теорій формування інтелігенції від впливу нових методологічних підходів, в тому числі народжуваних у «чужих» секторах науки, не кажучи вже про зміни в інших науках» [963]. Підтвердження нормальності подібної логіки дій інтелігентознавців знаходимо і в працях відомого теоретика О. Медушевської. Вона вказує на існування розмитої термінології як на характерну ознаку для епох великих культурно-історичних змін, а спроби її уточнення визначає як індикатор стану науки, в якому відбувається сприймання нової і формується нове знання про логіку дослідницького процесу. Отже, російські історики питання суто проблемної історіографії переводять у площину методології сучасного наукового пізнання. В такий спосіб обговорення поняття «інтелігенція» перестає бути значущим лише для вузьких спеціалістів, а «вбудовується в загальний процес пізнавальних поворотів, що розпочались у 1990-і рр.» [963].

Спеціально підкреслимо, що стосовно інтелігенції перших десятиліть радянської влади таке з'ясування змісту категорії є не просто даниною традиції, воно необхідне для відновлення її первинного змісту, що після приходу до влади більшовиків був підмінений. Адже саме «успадкована» від попередньої історичної доби інтелігенція задала виміри і риси верстви в умовах радянського соціуму. Відповідно, це визначило її долю і ставлення не тільки до неї, а й до наступних її поколінь чи груп населення, об'єднаних під цією назвою. Саме у 1920-ті рр.

розпочалась трансформація поняття «спеціаліст» у категорію «службовець» (рос.: «служащий»), що було необхідним для майбутньої легітимації такого загального поняття як «радянська інтелігенція». На думку В. Соскіна, впродовж 1920-1930-х рр. була здійснена «величезна за масштабом і трагічна за значенням операція підміни одного шару інтелігенції іншим. Зрозуміло, повного, загального знищення інтелігенції або спотворення її лику не сталося. Але сутність її як особливого шару – носія вільнодумства – була рішучим чином підірвана» [1028, с.35]. Інтелігенція, відчуючи з боку командної системи управління, по суті, потрійний диктат (економічний, політичний, ідеологічний), поступово перетворилася з суб'єкта творчості на об'єкт управління [1243, с.3].

Російські дослідники суголосні в тому, що до інтелігенції радянських 1920-х рр. слід вживати її родове поняття, а не інструментальне. По-друге, у цьому періоді вкорінені принципові суперечки між емпіричним і аналітичним підходом до інтелігенції, що й сьогодні є присутніми в концептології інтелігенції. У сучасній російській науці утвердились два основних методологічних підходи до пояснення сутності інтелігенції: соціально-етичний (ідейно-моральний, культурологічний) і соціологічний (соціально-професійний). Прихильники першої концепції (в основі якої – погляди народників, М. Бердяєва, С. Булгакова, авторів збірників «Віхи» і «З глибини») розглядають інтелігенцію як надсуспільну, позасоціальну групу, як носія певного типу цінностей – духовних, моральних, ідейно-політичних. Вони тяжіють до визначення належних етичних норм, принципів і критеріїв, за якими тих або інших представників можна зарахувати до інтелігенції.

Витоки соціологічного підходу в інтелігентознавстві пов'язують з методологією К. Маркса і Ф. Енгельса, подальший розвиток і концептуальне оформлення якої здійснив В. Ленін. Прибічники цього напрямку розуміють інтелігенцію як невід'ємну складову соціальної системи, групу, клас, страту, що займається кваліфікованою розумовою працею і виконує відповідні суспільно корисні функції. Відповідно, її ідентифікують за такими ознаками, як характер праці, освіта, фахова приналежність.

Ряд авторів вважають, що традиційний для російського суспільствознавства радянського періоду соціологічний підхід, що ототожнював поняття «інтелігенція» і «спеціалісти», суттєво обмежив дослідників у можливостях аналізу специфіки різноманітних груп інтелігенції, визначення їх місця в суспільному житті та інших складних питаннях. Так, В. Соскін в одній зі статей пише: «Переважали кількісно-статистичні підрахунки, що підмінили якісний аналіз. Як наслідок, справжня доля і роль інтелігенції у радянській історії залишилась поза межами нашого знання. Ми уявляємо, в кращому разі, якою була зовнішня сторона її діяльності, але маємо слабе поняття про стан її внутрішнього світу, суперечливого духовного життя тощо» [1031, с.18]. В іншій своїй статті він відзначає, що і для сучасних істориків більш прийнятний соціологічний підхід, оскільки визначення інтелігенції на підставі етичних ознак, які ми можемо об'єднати під загальною назвою інтелігентності, насправді є суб'єктивним і неінструменталістським: «Воно придатне, якщо можна так висловитися, для вживання письменниками, політиками і, напевне, навіть філософами. Вся справа в тому, що інтелігентність важко, якщо взагалі можливо, виміряти емпірично. <...> Це поняття практично не може бути

використаним у конкретно-історичних дослідженнях істориків» [1029, с.27-28]. В. Ледяєв взагалі вважає соціологічний підхід «родимою плямою» радянського суспільствознавства, в якому «завжди домінувала тенденція задати всі основні параметри соціальних явищ дедуктивно, виходячи з базових характеристик соціальної системи і «законів історичного розвитку», визначених панівною у суспільстві ідеологією. Соціологічний аналіз відігравав другорядну роль (все і так відомо з творів класиків і партійної літератури) або замінявся умоглядними міркуваннями, часто геть далекими від соціальної реальності» [744]. Водночас для розкриття сутності інтелігенції, передусім, її духовно-ментальної складової, в умовах радянської ніяк не обійтися без морально-етичного підходу [534, с.86]. Тому, природно, коли йдеться про емпіричне дослідження тих або інших загонів інтелігенції, сучасний інтелігентознавець, як відзначає В. Веселов, «вільно чи мимоволі буде висувати на перший план соціально-професійні критерії об'єкту свого дослідження. У будь-якому емпіричному (практичному) дослідженні як об'єкт будуть фігурувати лікарі, вчителі, працівники інститутів тощо, хоча не всі представники цих груп можуть вважатися інтелігентами, на думку багатьох спеціалістів. Такий підхід, – продовжує автор, – органічно передбачає і характеристику морально-етичних якостей інтелігенції, хоча вона вже здійснюється принципово іншим чином: не запрограмована наперед ідеальна схема вічних чеснот, а суперечливий лик земних людей в єдності їх духовних злетів і гріхопадінь» [422, с. 18]. Здійснюючи дослідження про реалії щоденного життя інтелігенції, історики враховують і ментально-світоглядні, і матеріально-побутові характеристики. Водночас російські дослідники визнають, що попри кількісне зростання праць, присвячених історії російської інтелігенції, число продуктивних ідей катастрофічно зменшується, при цьому «дослідники не просто працюють у жорстких рамках традиційних методологічних схем, але й фактично ігнорують існування нових підходів» [995].

Вже на початку 1990-х рр. з'являються праці нового порядку, що торкаються світогляду і ментальних змін інтелігенції, зумовлених трансформацією суспільно-політичного і соціально-економічного життя у 1920-ті рр., зокрема, серед них докторська дисертація А. Квакіна [1203].

На думку академіка Ю. Полякова, найважливішим завданням сучасної російської історіографії є вивчення не стільки виробничої і політичної діяльності, культурних і наукових досягнень людства, скільки «самої людини, як такої, її життя, яким воно було і яким стало» [900, с.125-127]. Цілком очевидно, що життя пересічної людини, в тому числі інтелігента, не піддається «прочитанню» крізь концепцію тоталітаризму, що оцінки, прийнятні для характеристики державного і суспільного ладу, не є адекватними для повсякденного життя. Дослідниця інтелігенції М. Кондрашова, реагуючи на ідеологічні і політичні звинувачення на адресу радянської інтелігенції, закликає скорегувати бачення з ворожого на погляд людини, яка розуміє і поважає тих людей 1920-1950-х рр., які теж мріяли про вільну державу і чимало робили для цього» [689, с.37]. Можна стверджувати, що зміни в сучасній методології вивчення радянського минулого мають наслідком не тільки «іншу історію», а й «іншого історика» – автора цієї історії, більш відповідального, толерантного, з одного боку, і тоншого, чутливішого – з іншого.

Адже фокус людинознавчої оптики неминуче вимагає від дослідника й поглибленого самоаналізу.

У цьому сенсі варто звернутись і до роздумів визнаного дослідника історичної культури повсякденності Г. Кнабе, який, говорячи про інтелігенцію, її позитивні та негативні риси, успадковані чи набуті за років радянського режиму, відзначав, що у будь-якому разі у неї наскрізною є якість, що «має капітальну, принципову важливість: матеріально-побутова невибагливість, життєва активність, що вимірюється здатністю забезпечити себе і свою родину достатніми засобами для хоча б мінімального культурного дозвілля, але яка виключає сприйняття збагачення як мети і домінуючої цінності. За всіх випробувань і поворотів долі, за всіх жажів, що випали на її долю за останні сто років, з 90-х рр. минулого століття до 90-х рр. нинішнього [XX ст. – О.К.], здатність так існувати збереглася. Вона могла підважуватися зовні через певні умови, але не знецінювалася, як внутрішня форма інтелігентного буття» [645, с.361].

За висловом М. Крома, «антропологізація історії» іде в Росії повним ходом. При цьому він вказує на різні мотиви посилення людинознавчого начала в сучасній історіографії: «Одні дослідники беруть участь у цьому процесі цілком свідомо, активно експериментуючи з новими підходами і концепціями, другі радше схильні «пливти за течією», підкорюючись примхам наукової моди. Насамкінець, треті уникають модних слів і підходять до усвідомлення необхідності нових підходів крізь логіку розвитку тієї предметної галузі, в якій лежать їхні наукові інтереси» [709].

Для всіх різновидів антропологічно орієнтованої історії характерне перенесення акценту з дослідження державних інститутів, економічних структур і великих спільнот на вивчення невеликих груп, стратегій поведінки індивідів, а також перехід від описування визначних подій до аналізу повсякденності. А для пояснювання поведінки і взаємодії людей широко залучаються поняття з арсеналу соціальної і культурної антропології, соціології, психології та інших наук про людину. А. Логунов у статті, що відкриває збірку «Образи історіографії» [763], констатував важливу перемену провідного вектора руху думки сучасних російських істориків: від колишнього соціального типу історіографічного проекту у напрямку до нового – інформаційно-культурного, суголосного сучасним тенденціям зарубіжної історіографії. Історична наука, вийшовши з жорстких рамок соціального проекту, опинилася в ситуації відкритого діалогу з іншою історіографічною культурою і виробляє способи і прийоми гуманітаризації історичного знання [763, с.37, 52-53]. На думку провідних спеціалістів, поворот до міждисциплінарного осмислення історії російської інтелігенції та її регіональних загонів був не тільки можливим, але й необхідним як реалізація природної потреби науки у постійному пошуку і вдосконаленні. Однак він далеко не простий і не прямолінійний. Його втілення піддане діям внутрішніх закономірностей розвитку наукового знання і впливу зовнішніх факторів [962, с.82-88].

Сучасна російська історіографія поповнилась ґрунтовними дослідженнями з історії радянської інтелігенції, її фахових складових як в загальнонаціональному, так і регіональному представництві. У наші наміри не входить завдання здійснити їх всебічний аналіз, тому зосередимося на тих роботах, що прямо торкаються

проблем повсякдення інтелігентів чи містять оцінки окремих його аспектів. Оскільки загальноросійська історіографія проблематики повсякдення інтелігенції доволі обширна, тому ми зупинимось переважно на узагальнюючих концептуальних працях, знайомство з якими вплинуло на наші власні висновки і оцінки.

Практично всі автори, що зверталися до вивчення повсякденного життя одно-стайно відзначають, що тема історичної долі, еволюції, особливо приватного життя інтелігенції до останнього часу були поза колом розроблених культурологічних і історичних тем. Праці С. Аверинцева, Ю. Лотмана, Д. Лихачева, Б. Успенського, М. Гаспарова, С. Шмідта та ін. за останні роки хоч значною мірою підправили ситуацію, але не розв'язали проблеми [914].

Монографія І. Казаніна, хоча й з публіцистичною назвою «Забуте майбутнє» [605], являє собою ґрунтовне наукове дослідження про стосунки інтелігенції з більшовицькою владою у 1920-ті рр. Об'єктом аналізу є партійно-державна політика більшовиків стосовно працівників розумової праці. Водночас, праця має й віддзеркалювальний зріз: як інтелігенція реагувала на метаморфози партійної ідеології і політики, як і чому змінювалось її ставлення до нової влади, які мотиви змушували одних іти на службу до неї, інших – усунутись шляхом зовнішньої чи внутрішньої еміграції, якою була громадська активність і приватна поведінка. Він підтримує думку С. Красильникова про те, що «різні групи інтелігенції мали неоднакове становище і неоднакові перспективи і жили наче у різних вимірах» [702, с.9].

К. Федорова свою докторську працю присвятила вивченню культурних цінностей і пріоритетів, які російській інтелігенції вдалося зберегти у щоденному (приватному) житті, опинившись в умовах вигнання, «культурного шоку» і відірваності від притаманного природного для неї середовища [1253]. На підставі розлогого сімейного архіву (листів, спогадів, нотаток) дослідниця розкрила процес їх збереження й утвердження крізь дії і вчинки у приватному житті (як результат прояву свідомої особистісної волі, індивідуального вибору на протигагу іншим або чужим культурним пріоритетам) і в такий спосіб показала інтелігенцію крізь ті категорії, котрі вона сама стверджувала основою і умовою свого буття.

Показово, що на початку XXI ст. в російській історіографії повсякденності можна зауважити тенденцію, зворотну порівняно з 1990-ми рр.: тоді різні аспекти повсякденності вивчались переважно на матеріалі столиць, а нині – навпаки – на регіонально-провінційному [746], що лише зайвий раз підтверджує досить високий рівень дослідницьких регіональних центрів. Особливо серед сучасних істориків інтелігенції варто відзначити В. Риженку та В. Назимову, які у низці своїх публікацій по-новому розглянули становище інтелігенції, що прагнула зберегти традиційні цінності в екстремальних умовах становлення радянської держави [960; 961; 964]. В їх аналізі матеріально-побутові характеристики життя інтелігенції російської глибинки супроводжуються роздумами про морально-психологічне почування інтелігента, про способи опірності уніфікаційним чинникам нової влади, з'ясовуються механізми адаптації до нових суспільно-політичних реалій і виробленню нових життєвих практик. Врешті численні інтелігентознавчі студії В. Риженко оформились у фундаментальне докторське дослідження про інтелігенцію

сибірських міст у 1920-ті рр. [1242].

Прагнення дати «побутовий» опис непу, показати цей період, наскільки це можливо, таким, яким він усвідомлювався сучасниками, змусило багатьох істориків змінити «історичну оптику», вибудувати незвичну ієрархію цінностей і джерел. Однак, більшість дослідників радянських 20-х рр. зауважують, що через суцільну заполітизованість пореволюційного життя навіть явища побуту, моди, по всякдення непу мають відчутний політичний та соціальний підтекст, а будь-яка дія пов'язана з вибором свого місця в сучасності [786]. Навіть у питаннях, предметно недотичних до політики, за точним спостереженням В. Беньяміна, що залишив спогади про свою закоханість у радянську дівчину у цей час, «з ранку до вечора тривають пошуки влади» [363, с.109]. Отже, виключна важливість, котру класово-дискримінаційне законодавство надало соціально-класовій ідентифікації, і при цьому крайня невизначеність і нестійкість її критеріїв становлять головний соціальний парадокс непу. Американська дослідниця Ш. Фіцпатрик, новітні радянологічні студії якої справили величезний вплив на російських соціальних істориків, показала, що «велика поляризація пролетаріату і буржуазії», що була притаманна революційній добі, за непу перетворилась на «поляризацію тіней і сурогатів» [1099]. Інтелігенція, як жодна інша з соціальних категорій тодішнього суспільства, була найбільше піддана соціальній дискримінації і, відповідно, на ній чи не найбільше позначились суспільно-соціальні деформації. Саме у період непу родова ознака інтелігенції – носійність національно-демократичної свідомості – була підважена цілеспрямованими фальсифікаціями. Тоді ж інтелігенція втратила стале економічне підґрунтя, зазнала дискримінації у правовому і політичному відношенні, позбавлена інтелектуальної і творчої свободи. Вона, справді, перетворилась на «тінь» істинної інтелігенції, а накидання їй буржуазних, міщанських ознак, підкреслене висміювання її ідейних вагань і соціального песимізму посилювали враження її неорганічності й несправжності. Революційний максималізм і радикальний динамізм політичних новацій не залишали права і часу на роздум, сумнів, що вирізняли позиційні принципи активної громадської позиції інтелігенції. Під тиском більшовицької пропаганди її критичність і обережність сприймали як спротив і ворожість до нового життя. Не менш драматичним для свідомості інтелігенції була відмова їй у праві бути виразником суспільних сподівань та заперечення її лідерства у цивілізаційно-культурному поступі суспільства. Її затяте і непохитне обстоювання національних пріоритетів усупереч інтернаціоналістським гаслам влади також тлумачилось як відсталий консерватизм і ретроградство, тим більше її прихильність до випробуваних часом традицій вважалась ознакою політичної недалекоглядності. До уваги не бралися її подвижництво і самозречення в роки кризи, війни, революційного безладу. Натомість її апелювання до здорового глузду відверто відкидалися або свідомо залишалися непоміченими. Надруковані в останнє десятиліття приватні і ділові епістолярії російської інтелігенції, в тому числі листування її представників з владними особами й органами, засвідчують, наскільки несумісним були світоглядні начала респондента і адресата [757; 350, с.123-125].

З іншого боку, на думку А. Квакіна, чималу роль у підміні справжньої інтелігенції сурогатною відіграв процес формування «нової привілейованої

категорії людей. Державна машина підминала під себе, передусім, інтелігенцію. У надзвичайно важких життєвих умовах система привілеїв і пільг давала можливість використовувати її як ідеологічний двигун. Елітарний прошарок став складатися з представників партійних органів, керівників промислових підприємств та інженерно-технічного складу вищої ланки, наукової і творчої інтелігенції. Письменники були визнані «інженерами людських душ» і серед творчих працівників поступово посідали особливе місце» [628]. У ході революції і громадянської війни на зміну аристократичній еліті, що формувалася переважно за спадковою ознакою, разом з більшовиками «під прапором соціалізму і світової пролетарської революції прийшла бюрократична еліта, висунута за кастовою ознакою» [629, с.8]. У статті М. Богословської чітко показано, які пільги стала для себе створювати партійно-радянська номенклатура, визнавши за собою роль «слуг народу» [378]. За уточненням В. Волкова, «якщо у перші роки радянської влади головним носієм бюрократизму було чиновництво, то з кінця 20-х рр. апарат був «зробітничений» колишніми висуванцями. На його думку, в 1920-1930-ті рр. була втрачена реальна можливість створення «російської моделі гуманного демократичного соціалізму, в тому числі й з вини інтелігенції [437, с.6].

Соціолог І. Черних у праці «Становлення Росії радянської. 20-ті роки у дзеркалі соціології» [1120], аналізуючи житлове питання, харчування, одяг, заробітну плату, дозвілля різних соціальних груп і категорій, торкнувся й екстремальної повсякденності інтелігенції, підкресливши, що головною проблемою для неї були не матеріальна скрута, а моральне приниження, втрата впевненості у майбутньому.

До числа ґрунтовних теоретичних і методологічних праць з історії ранньорадянської повсякденності відноситься й книга І. Нарського [832]. Хоча спеціально на інтелігентському повсякденні автор не зупинявся, але в його праці гарно розкрито, як у надзвичайних умовах «катастрофічність побуту» (як аномалія повсякденного життя), поступово набувала ознак нормальності, ставала прийнятною, «оповсякденювалась». Найбільше уваги автор приділив морально-побутовим аспектам повсякденного життя різних верств населення, натомість, матеріально-предметна характеристика щоденності у нього є радше ілюстрацією, ніж аргументом у показі побутування. На багатому матеріалі повсякдення переломного часу показане й у монографії А. Ільюхова [586].

Здійснивши панорамний огляд нового побуту різних верств у молодій радянській державі, А. Квакін дійшов висновку: «За всіма оцінками повсякдення в ранньорадянську епоху – протиставлення режиму мобілізації з його аскетизмом і самзреченням (включаючи військову мобілізацію і, в послабленій формі, повсякчасну психологію зрівнялівки) – і «мирного часу», «життя для себе». В основі повсякденного життя радянських людей – суворо лімітований перелік послуг і благ, переважання статусно-ієрархічної моделі розподілу благ. Повсякденність, позаробочий час, дім і сім'ю населення мало за простір, майже виключно пристосований для уникання від суспільства-держави» [628]. У ранньорадянську епоху побут був заданий і оцінюваний як втілення буржуазного суспільства (антиколективізм) та ідейної, моральної приземленості – міщанства (орієнтація на минуле). А «новий побут» – це тотальна організація праці, родини,

вільного часу тощо [532, с.28].

Трансформування культурних норм повсякденного життя під тиском ідеологічних приписів і модернізаційних реформ аналізувала М. Бравіна [390-392].

У докторській роботі Ф. Соколової [1246] крізь призму стосунків інтелігенції з радянською владою показано деформації життєвого укладу духівництва, учительства на конкретиці російської європейської Півночі.

О. Гончаренко підготувала дисертацію про становлення зауральської інтелігенції [1195]. Зауважимо, що дослідниця оперує поняттям «радянська інтелігенція», хоча значне місце в роботі відведено аналізу життєдіяльності інтелігенції дорадянського часу, її адаптації до нового режиму, умов праці і життя.

Дослідники В. Зелев, О. Рагозіна, Т. Чебоксарова присвятили увагу інженерно-технічній інтелігенції різних регіонів Росії у роки непу та перших п'ятирічок [1199; 1241; 1254], де знайшли осмислення і питання щоденного побутування інженерно-технічних працівників новобудов.

Проблеми житлової політики радянської держави розкриваються у книзі М. Меєровича «Нариси історії житлової політики в СРСР та її реалізація в архітектурному проектуванні (1917-1941 рр.)» [804]. На підставі документів політбюро ЦК ВКП(б), ЦВК і РНК СРСР, ВЦВК и РНК РРФСР, відомчих розпоряджень ВРНГ і народних комісаріатів описана основна мета радянської житлової політики – одержавлення житла з метою використання його як засобу управління людьми, прикріплення до місця роботи, примус їх до необхідної продуктивності праці і прописаного способу життя. В наступній монографії [803] М. Меєрович більш соціально загострено розглянув житлове питання, в тому числі і на прикладі інтелігенції. [378]. Означене коло питань цікавить у різний спосіб соціальних істориків, істориків культури. Характер розвитку інфраструктури, житлового і комунального господарства радянських міст під впливом урбанізації привертає увагу істориків-урбаністів (А. Сенявський), спеціалістів з історичної демографії (А. Вишневський, В. Жиромська). Стараннями істориків кожному і мистецтвознавців (Н. Адибекян, Р. Кирсанової та ін.) охарактеризовані основні тенденції розвитку радянської моди у міжвоєнний час, виявлені головні проблеми у виробництві одягу і постачання одягу населенню країни.

У більшості загальних праць про соціальну політику радянської влади впродовж першого десятиліття питома вага повсякденних проблем інтелігенції зовсім незначна, як це підсумовують дослідники міського повсякдення непівської доби у різних регіонах Росії: К. Косякова, Г. Корноухова, І. Крилов, І. Орлова [1209; 1208; 1213; 1232]. Вони суголосні у тому, що в радянський час вивчались матеріально-побутові умови переважно робітників, натомість зовсім не зауважувалось на становищі інтелігенції. У пострадянський період серед найбільш активно розроблюваних аспектів ранньорадянської повсякденності була проблема продовольчої кризи початку 1920-х рр. [509].

У численних працях ґрунтовно і різнобічно розкрито становище різних соціальних категорій, показана державна політика та її результативність у подоланні голоду 1921 р. Продуктовому забезпеченню конкретно інтелігенції присвячена низка цікавих статей А. Степанова [1038]. Позбавленцям присвятила свої розвідки Т. Смірнова [1011]. Т. Яшук в дослідженні «Політика по відношенню

до старих спеціалістів у першій половині 1920-х рр.» [1166] аналізує участь дореволюційних спеціалістів у державних установах на прикладі Омської губернії. Зібрані нею відомості про регіональний відсоток інтелігенції в державних, господарських і культурно-освітніх установах відповідають загальнодержавній статистиці: в державних установах їх було понад 50%, а в господарських – від 70 до 100%. Обійтися без використання їх знань і досвіду владі не випадало. Але політика уряду стосовно них вирізнялась непослідовністю і суперечливістю. З одного боку, впродовж всього періоду ухвалювалися численні декрети, спрямовані на повернення і заохочення у державні органи спеціалістів старої генерації, встановлення для них покращених умов праці, побуту, соціального забезпечення. Справді, кожний другий мав щомісячну доплату в 100 руб., їх сукупний заробіток складав до 170-180 руб., був вищим 17 розряд загального тарифу і навіть перевищував партмаксимум. Водночас, оплата в приватному секторі була ще кращою. З іншого боку, кадровий склад радянських установ знаходився під прискіпливим наглядом комітетів РКП(б), ними цікавилось ГПУ. В архівах збереглися численні анкети, в яких були пункти про дореволюційний етап діяльності, заняття у період з лютого – жовтня 1917 р. до весни 1918 р., під час громадянської війни, про місце проживання батьків, а в анкеті взірця 1921 р. було навіть запитання «До якого виду літератури маєте найбільшу цікавість?». Під час чисток, найбільш важливим критерієм була політична благонадійність, натомість професійні якості враховувались в останню чергу.

У Казанському університеті під керівництвом професора А. Сальникової склався потужний осередок вивчення повсякдення, в тому числі й радянського. Тут розроблені спеціальні навчальні спецкурси «Феномен сталінізму в вітчизняній та за рубіжній історіографії», «Радянська повсякденність: теорія, метод, джерела, історіографія», «“Нові” історії та їх джерела», «Місто як локус простору радянської повсякденності: джерела і методи їх вивчення», «Російське дитинство в ХХ ст.: джерела, історія і методи дослідження та вивчення» та ін. Видано низку праць з історії місцевого повсякдення, що присвячені якраз першій третині ХХ ст. [426; 980; 981]. Влітку 2002 р. на базі Казанського державного університету за підтримки Інституту Відкритого Суспільства (Фонд Сприяння) відбулась Літня школа для гуманітаріїв-дослідників і викладачів ВНЗ «Провінційна культура Росії: підходи і методи вивчення історії повсякденності» [893].

А. Сальникова відома своїм працями з джерелознавства, методології, теорії та історії радянського минулого [977]. Нею ініційоване вивчення історії Казанського університету крізь оптику повсякдення, як наслідок, з'явилась серія фактографічно-аналітичних публікацій про повсякденні практики викладачів [983; 976; 979] і студентів [332]. Вона доводить, що прищеплення нового повсякдення серед викладацької інтелігенції було вкрай важким процесом, далеко неодномірним, нелінійним і небезконфліктним. Критичність і самостійність інтелігенції дозволили їй зберегти свій уклад на тривалий час навіть при зовнішньому нівелюванні. Вона зокрема підкреслює важливий історичний контекст формування нової повсякденності: «... більшовики нав'язали суспільству свої уявлення про «нормальну» повсякденність, яка набувала, таким чином, статусу «домінантної». Однак поруч з домінуючою в історичній практиці неминуче існують субдомінантні,

або альтернативні «повсякденності». В університетській інтелігенції була своя повсякденність «меншості, що розмірковує» (Н. Козлова), свій лад життя, своя манера поведінки, що на макрорівні зливалися з повсякденністю епохи, але все ж чітко виокремлювали «своїх» від «чужих» [982]. Основою ж «нової», єдиної, радянської повсякденності могли стати так звані «нові люди» – представники колишньої «більшості, що не розмірковує». Вона пише: «Споконвічні установки виявились сильнішими за ситуації і кон'юнктурні міркування і продовжували неподільно володарювати над людьми, визначаючи весь стиль їх повсякденної поведінки і спосіб мислення. Саме на рівні повсякденності протиставлення «старої» і «нової» культури виявило себе найбільш виразно. <>. ... викладацька частина університетської корпорації свідомо і стійко дотримувалась «старих» традицій і ціннісних настанов, здійснюючи таким чином трансмісію загальнолюдського досвіду і забезпечуючи безперервність процесу соціокультурного наслідування». Останнє узагальнення варто особливо взяти до уваги для розуміння зовні упокореної, радянської викладацької еліти, але, по суті, вірної своїм переконанням. Такі історико-психологічні характеристики надзвичайно суттєві, щоб адекватно розкрити радянське минуле на рівні життєвих практик різних соціальних груп.

У Росії поруч з розвитком загального інтелігентознавства посилилась тенденція вивчення її професійних загонів, передусім інженерно-технічної інтелігенції, від якої залежав успіх індустріальної модернізації країни. Відмітною рисою вказаних праць є звільнення від упередженого ставлення до спеціалістів дореволюційної виучки і критичний показ їх повсякденності за радянських умов. Художню й гуманітарну інтелігенцію 1920-1930-х рр. продовжують досліджувати крізь національно-етичну призму [1189; 1255; 537; 726; 1134], на її прикладі розкриваючи наслідки репресій і соціальних обмежень для повсякденного життя інтелігенції та її адаптативно-приспосувальні практики.

Можна також відзначити, що ступінь аналітичності повсякдення інтелігенції значно підвищився, нарративно-описові сюжети все більше доповнюються історико-філософськими й культурно-антропологічними узагальненнями. Це засвідчує, що російські історики-інтелігентознавці тісно співпрацюють зі своїми колегами інших гуманітарних дисциплін, їх міждисциплінарні контакти дозволяють створювати праці високого інтегративного рівня [637; 1207; 1247]. Ще одним чинником, що позначився на ґрунтовності досліджень щоденного життя інтелігенції, є залучення широкого кола джерел, публікація документів особового характеру, в тому числі в результаті реалізації міжнародного проекту «Документи радянської історії», де серед інших джерел друкуються зокрема й свідчення інтелігентів-емігрантів тощо.

В методології вивчення повсякденності інтелігенції, як і в цілому в цьому напрямку, характерними є два основних шляхи дослідження: 1) мікроаналіз окремих явищ, регіонів, спільнот [863; 584]; 2) збереження макроісторичного контексту з акцентуванням на якомусь окремому прояві повсякдення [546; 745; 1090; 899; 739].

Молода дослідниця повсякденності провінційного російського міста М. Бравіна зробила глибокий і цілком справедливий висновок про тенденції, перспективи і смислові мотивації вивчення повсякдення: «Рубіж ХХ – ХХІ ст.

ввійде в історію як період радикального повороту в вітчизняній історичній науці від вивчення питань глобального характеру до розгляду повсякденного життя так званої «пересічної людини». Інтерес до проблематики повсякдення зростає, що за свідчує своєрідне соціальне замовлення, є відповіддю на прагнення суспільства визнати звичайну людину творцем історії» [1184].

На прогресуванні історії повсякденності останнім часом більш відчутним стає також вплив візуальної антропології [901; 715].

Варто відзначити й те, що у працях про повсякдення інтелігенції російські дослідники поступово долають «реабілітаційний комплекс», що був яскраво присутнім у працях 1990-х рр. і на той час був певною мірою пояснюваний і виправданий, хоча й шкодив цілком реалістичному відтворенню повсякдення інтелігенції. Останнім часом в окремих публікаціях критичних оцінок щодо нестійкості, невизначеності інтелігенції 1920-ті рр. побільшало, важливо, що залучені самооцінки представників самої інтелігенції, запозичені зі щоденників, епістоляріїв, мемуарів.

Вважаємо за необхідне окремо виділити враз цікаве дослідження, здійснене М. Маліковою про утопічні і псевдонаукові експерименти окремих революційно налаштованих інтелігентів (соціологів, біологів, фізіологів тощо), що пристали на революційні новації влади по прискоренню процесу формування нової людини [786]. Автор на підставі вивчення документів спеціально створених інститутів (таких, наприклад, як Центральний інститут праці (ЦІП), Державний інститут художньої культури) і публікацій у популярній і академічній періодиці показала, що утопічні ідеї не тільки знаходили своїх прихильників серед молодого інтелігенції, а й мали в її середовищі активних пропагандистів утілення їх у життя. Так, «наукові» прийоми оптимізації праці – «фордизації», – розроблювані в ЦІП з великим розмахом, були сприйняті американською делегацією з кампанії Форда у середині 1920-х рр. як комедія, божевілля і пустопорожня трата коштів. Так само була розрекламована діяльність новоствореного інституту переливання крові, де шляхом простого примітивного переливання крові від молодих людей старим, провадили експерименти з омолодження. Цілком серйозно у 1920-ті рр. йшлося навіть про створення рефлексологічних паспортів для визначення здатності людини перейти в нове суспільство. Стаття М. Малікової показує, наскільки хвиля псевдонаукової діяльності революційно налаштованих інтелектуалів завдавала удару по справжній науці, по образу справжнього інтелігента. «Революційна омана» була настільки сильною, що їй піддалися з повною щирістю деякі представники лівих течій серед авангардної художньо-митецької інтелігенції. Авторка виразно і яскраво показує, що в епоху розладу усталених норм у середовищі недостатньо освічених людей і поширюються епігонські настрої, що межують не тільки з науковою логікою, а й простим здоровим глуздом. Такі революційні «новації нових науковців» шкодили авторитету освічених людей в цілому. Вона іронічно-запитально резюмує: «Можливо, саме медичний дискурс дозволить найбільш адекватно описати «клінічний випадок» непу».

Здійснений аналіз сучасних російських історичних праць з щоденного життя інтелігенції дозволяє також зробити висновок про те, що його дослідники вже подолали ейфоричне захоплення новою методикою вивчення реалій побутування,

зрозумівши, що історія повсякденності не є методологічною панацеєю для подолання кризи тотальної історії, настало певне «витверезіння» стосовно її об'єктивної обмеженості, усвідомлено потребу поєднання її з іншими існуючими методами і напрямками історичної науки. Не зважаючи на те, що історія повсякдення все більше утверджується в лідерстві в сучасній російській історіографії поруч з історією ментальностей, критичне ставлення до неї зростає у руслі синтезування досвіду інших антропологічних галузей гуманітарних знань. Російські історики суголосні в тому, що академічні дослідження на подібні теми все ще страждають одним спільним недоліком: відсутністю продуманої концепції того, що власне називається «повсякденністю» [709]. Більшість авторів виходять з того, що у звичайному житті люди вдовольняють свої життєві потреби, отже, до аналізу повсякденників мають бути включені життєві практики задоволення потреб [326]. Під потребою розуміють стан індивіда, створений відчуттям необхідності в об'єктах, потрібних для його існування і розвитку, що виступають джерелом його активності. Існують різні класифікації потреб людини. В сучасній культурній антропології виділяють основні потреби людини: *фізіологічні потреби* в їжі, воді, повітрі, рухові, відпочинку тощо; *потреби у безпеці* і захисті від зазіхань на власність і сім'ю; *потреби соціальної співучасті*: в причетності, коханні, солідарності, в добробуті і впевненості за своє існування; *потреби поваги* оточуючих і самоповаги особи, що виражається у прагненні до незалежності; потреба самоактуалізації, завдяки якій реалізуються творчі потенції людини; духовне прагнення до знання, краси, добра [722].

Варто відзначити й іншу паралельну тенденцію в історіографії повсякденності – це критичне переосмислення застереження Ю. Лотмана про те, що в жодному разі не слід абсолютизувати впливу побуту на поведінку людини. Свого часу, вивчаючи повсякденне життя декабристів, він відзначав, що «кожна людина у своїй поведінці не реалізує одну якусь програму дій, а постійно здійснює вибір. Та чи інша стратегія поведінки диктується обширним набором соціальних ролей. [...] Однак в цьому складному наборі можливостей існувала специфічна поведінка, особливий тип мови, дій і реакцій». Інакше кажучи, людина не є в'язнем побуту, вона вільна у прийнятті рішень, вільна у виборі своєї долі, хоча умови повсякденності і спричиняють суттєвий вплив на цей вибір. Людина може порізному відповідати на «виклики» побуту і повсякдення, у чомусь вона пасивна, у чомусь вчиняє всупереч обставин.

Сучасний історичний підхід не обмежується пізнавальними і оціночними критеріями, а враховує широкі історичні параметри, що включають ідеологічні, економічні, соціальні і індивідуальні чинники поведінки, а також мову, колективну пам'ять, менталітет, відчуття часу, символіку простору тощо. Людина розглядається не тільки з огляду на абстрактні (моральні і раціональні) ідеали, а в єдності з біологічними, соціальними і повсякденними структурами життєдіяльності. Норми, вірування, взірці поведінки, мови, ритми праці і відпочинку утворюють основу як суспільного, так і індивідуального життя людини.

Таким чином, сучасна російська історіографія повсякденного життя інтелігенції першого радянського десятиліття представлена доволі значною когортою дослідників різних поколінь: з одного боку, це російські історики, чия

професійна кваліфікація відбулась за часів марксистської методології, а з іншого – молоді історики, вільні від переживання кризовості чи недосконалості історичних концепцій. Учені, умовно віднесені нами до першої групи, тяжіють до збереження макродосліджень з зосередженням уваги на повсякденних аспектах. Інші ж повсякденну проблематику розробляють як самодостатню.

В історії повсякденності радянської інтелігенції 1920-х рр. матеріально-побутова сторона розроблена значно краще, ніж комунікативні життєві практики, інтеракції повсякденності. Потрапили до актуалізації проблеми соціальної мімікрії інтелігенції, її внутрішня, прихована опірність, хоча відсоток таких досліджень поки що незначний.

2.3. Сучасні українські історики про щоденне життя вітчизняної інтелігенції у ранньорадянський період

За часів відновленої суверенної держави українська історіографія національної інтелігенції переживає серйозне оновлення і трансформацію. Аналіз її напрацювань кінця ХХ – початку ХХІ ст. дозволяє зробити висновок про зростаючий інтерес у суспільстві до проблем минулого і майбутнього національної інтелігенції [625; 682].

За роки незалежності відбулася низка інтелігентознавчих конференцій різного рівня: міжнародних, всеукраїнських, регіональних, проведені численні «круглі столи» про її роль в історії і культурі. Так, у червні 1996 р. у Дніпропетровській гірничій академії відбулась Міжнародна науково-теоретична конференція «Інтелігенція: суть, історичні долі, перспективи», в якій науковці визначили коло найактуальніших питань з історії інтелігенції. У Харкові науковці національного університету ім. В. Каразіна та ХДПУ ім. Г. Сковороди плідно підтримують традицію вивчення інженерно-технічної інтелігенції, започатковану ще у радянські часи. Питанням духовного складника нації та її еліти зазвичай приділяють увагу науковці Донецька, як це відбулось і на міжнародних конференціях «Роль науки, релігії, суспільства у формуванні моральної особистості» (травень 2003 р.), «Духовний розвиток як фактор морально-етичного формування особистості» (жовтень 2004 р.). В Одесі на базі національного політехнічного університету проведені п'ять всеукраїнських конференцій на загальну тему «Інтелігенція і влада», з 2001 р. тут розпочалося видання наукового журналу з такою ж назвою у трьох серіях: «Історія», «Політологія» та «Соціологія». У Вінницькому державному педагогічному університеті ім. М. Коцюбинського відбулись три Міжнародні науково-теоретичні конференції (2004, 2006, 2008) на тему «Національна інтелігенція в історії та культурі України».

Проблеми історії інтелігенції постійно знаходять відображення на сторінках академічних видань і наукових вісників вищих навчальних закладів, міжвідомчих збірках. За приблизними підрахунками автора, їх питома вага становить 3-4% від загальної проблематики. На нашу думку, можна з певністю твердити, що на сучасному етапі намітилась тенденція формування в Україні проблемної історіографії інтелігенції, хоча про інтелігентознавство як самостійний напрям говорити зарано. На жаль, ініційована на початку перебудови Інститутом історії АН УРСР ідея написання історії української інтелігенції (тоді передбачалось –

крізь призму розкриття соціальної єдності класів і груп радянського суспільства) виявилась нежиттєздатною і поки що не набула модифікації в суверенній Україні.

У сучасній науковій літературі (за два неповних десятиліття) з історії радянської інтелігенції 1920-х рр. можна умовно виокремити два етапи її розвитку. Перший (1990-і рр.) – початковий, реставраційно-реабілітаційний; другий (початок ХХІ ст.) – етногенетично-концептуальний. На першому етапі вивчення історії інтелігенції розпочалось критичне переосмислення теоретико-методологічних основ висвітлення історії інтелігенції радянського періоду і відбувалось воно крізь загальну відмову істориків від класових пріоритетів. Однією з виразних ознак пострадянської української історіографії на початковому етапі було тяжіння до політичного оцінювання долі інтелігенції в радянський час. Під впливом загальної ревізії радянського минулого, що потужно розгорнулася у публіцистиці рубіжних 80-90-х рр., у історіографії національної інтелігенції відбулось активне заповнення «білих плям» і розкриття «темних сторінок» в її історії. Репресії проти української академічної еліти розглянуто у спеціальних працях і статтях О. Сидоренко, Д. Табачника, В. Пристайка, В. Очеретянка, Б. Кияка, О. Проскури та ін. [938; 1054; 927; 909; 867; 639]. Дослідницька енергія суспільствознавців виявилась суголосною загальнонаціональному пафосу критики несправедливостей сталінського режиму й репресій проти інтелектуальної еліти. Цій тенденції піддалися і автори «Нарисів історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.)» [834, с.10]. Публіцистичний барвник був присутнім навіть у академічних виданнях [514; 1128; 513]. «Тема репресій щодо інтелігенції була особливо благодатною, оскільки містила потужний емоційний заряд, була пов'язана з відомими особистостями й мала найбільший “ринковий попит”» [625, с.17], – пише відомий дослідник інтелігенції Г. Касьянов, який і сам, за його визнанням, у цей час не уникнув загальної «реабілітаційно-репресивної» лихоманки. У 1993 р. науковець захистив докторську дисертацію «Інтелігенція Радянської України 1920-х – 30-х років: соціально-історичний аналіз», власне, започаткувавши критичне переосмислення теоретико-методологічних підстав дослідження інтелігенції радянської доби. В продовж 1992-1995 рр. вийшов цикл робіт Г. Касьянова про українську інтелігенцію [626; 624; 621], що охоплював її історію з кінця ХІХ ст. до 80-х рр. ХХ ст. і був задуманий автором як ревізія старих і нових стереотипів. Уперше в українській історіографії інтелігенція розглядалась як цілком самостійний і самодостатній об'єкт дослідження, як «специфічна соціально-професійна група, зі своїми соціальними, соціально-психологічними, соціокультурними, етичними та іншими особливостями» [626, с.4]. Ці три монографії Г. Касьянова, по суті, були першим авторським проектом загальної концепції історії української інтелігенції, де він виклав основні проблемно-тематичні напрямки її системного вивчення, орієнтував майбутніх дослідників на всебічне її дослідження, «оскільки саме вона в концентрованому вигляді відображає історію українського народу» [624, с.3].

Наступною прикметною відмінністю історичних праць українських дослідників про інтелігенцію 1920-х рр. було ув'язування її історії з проведенням і наслідками радянської національної та культурної політики в Україні. Левову частку досліджень складають роботи, присвячені різним аспектам політики і практики коренізації. Історики відзначили її позитивні і негативні наслідки для

розвитку національної літератури, мистецтва, освіти, науки, преси, в цілому культурної галузі. Втім, не обійшлося без ідеалізацій і перебільшень, надмірно широких і вільних узагальнень, як цілком справедливо підкреслює у своєму огляді Г. Васильчук [414, с.266-267]. Літературна, художньо-мистецька, наукова, педагогічна інтелігенція розглядалась крізь призму національно-культурного відродження 20-х рр. і реалізації курсу українізації [385; 1212; 695; 415; 696; 1056; 1182; 379; 419; 798; 1250]. Натомість, історія інженерно-технічної інтелігенції оцінювалась переважно з огляду на її участь у процесах індустріалізації та реконструкції господарства УСРР [627; 1229; 1193]. У 1990-х рр. майже не зустрічаємо спеціальних праць з історії українського духівництва, відсутні дослідження про медичну, воєнну еліту. На нашу думку, такий вектор національної спрямованості в історіографії першої половини 1990-х рр. був зумовлений не тільки об'єктивацією державного суверенітету як такого, а й прагненням вітчизняних науковців подолати набуту за радянський період провінціалізацію української наукової школи. Контрастуванням (центр – УСРР) долі національної інтелігенції в умовах радянізації обстоювалась її ідентичність, відшукувались резерви нескореності й опірності.

Огляд статей і дисертаційних досліджень цього періоду дозволяє твердити, що проблеми історії інтелігенції знаходились у руслі початкової загальної реконструкції національної історії, ще не мали предметно локалізованої самостійності, відповідно, доповнювали фактографічну характеристику історії України і на основі винайдення нових документів, переосмислення відомих джерел сприяли виробленню нових теоретичних концепцій.

Отже, загальними тенденціями досліджень 1990-х рр. було широке використання нового документального матеріалу, залучення праць діаспори, перегляд радянських догм і стереотипів, прагнення до історичної неупередженості. Але, як виявилось, подолання радянських стереотипів написання історії виявилось доволі непростим. Воно не вичерпувалось введенням табуованої радянською методологією проблематики, спростуванням міфів і фальсифікацій, заповненням замовчуваних сторінок історії інтелігенції або, як нерідко це траплялось, зміною фарби і акценту оцінювання.

У другій половині 1990-х рр. в Україні тривало більш поглиблене вивчення соціально-професійних груп інтелігенції. Чи не найбільше уваги дослідники присвятили питанням освіти і науково-педагогічній інтелігенції [1214; 1217; 1222; 1226; 1230; 1234; 1239; 1244; 1231]. В історіографічному аспекті були досить актуальними питання «рядянізації» вчительства [531]. Сучасні дослідники значно реалістичніше оцінюють темпи переходу вчителів на бік влади. Так, В. Масненко та І. Шаров доводять, що сприйняття освітянами нової влади, її більшовицької ідеології, а також основних цілей радянського культурного будівництва протягом 1921-1922 рр. масово ще не відбулося, про реальний поворот можна говорити в 1924-1925 рр. [797]. В. Масненко в дисертаційному дослідженні, присвяченому суспільно-політичній позиції інтелігенції України 20-х рр., визначив основні параметри політичної диференціації освітян. Він відзначив, що, поряд зі збільшенням прихильників соціалістичного ладу, чіткіше визначилися групи, які, визнавши де-факто існуючий політичний режим, шукали альтернативні шляхи розвитку.

Особливо важливим є висновок дослідника про те, що передчасно вести мову про прийняття вчительством наприкінці 1920-х рр. ідей компартії. Слушним є зауваження, що погляди педагогів мали певне розмаїття і не вміщалися в офіційні ідеологічні схеми [1220]. У монографії В. Липинського поруч з висвітленням проблем кадрової підготовки педагогів в Україні у 1920-ті рр. немало уваги приділено матеріальному забезпеченню і соціальному статусу освітян [758].

Монографія М. Кузьменка «Науково-педагогічна інтелігенція УСРР 20-30-х рр.: соціально-професійний статус та освітньо-культурний рівень» [718] містить ґрунтовний історіографічний аналіз проблеми, розкриває форми, методи і завдання модернізації системи освіти в Україні, соціально-професійні та морально-психологічні особливості адаптації дореволюційної інтелігенції в умовах радянської вищої і загальноосвітньої школи, ставлення професорсько-викладацького складу інститутів до політики українізації, участь у діяльності органів цензури, матеріальне становище, пенсійне забезпечення та науково-теоретичну спадщину науковців вищої школи. Істотні зрушення відбуваються в історико-педагогічній науці [784; 833; 778; 799].

Такі дослідники як М. Борисенко, О. Висовень, Н. Лоцинська, О. Тарапон, М. Шипович вивчали літературно-мистецькі події в УСРР й участь у них інтелігенції [1183; 1187; 1218; 1250; 1257]. Т. Комаренко і М. Шипович комплексно розглянули проблему взаємин радянської влади з художньою інтелігенцією у 20-ті рр. [688]. Дослідниці чітко визначили наскрізну мету більшовицької державної політики в галузі культури, простежили її еволюцію і виокремили її етапи. Невелика за обсягом, ця праця цікава влучними портретними характеристиками діячів мистецтва і літератури.

Історики С. Водотика, Л. Матвєєва, А. Теодорович, О. Юркова присвятили свої дисертаційні дослідження вивченню діяльності історичних наукових закладів і установ у 20-ті рр. [1188; 1221; 1251; 881; 1258]. Науково-дослідні історичні кафедри Д. Багалія і М. Грушевського стали об'єктами спеціальних наукових розвідок [376; 435; 436; 1152; 700].

У незалежній Україні стало можливим неупереджене вивчення історії церкви і духівництва [1200; 1246; 882]. Праці А. Зінченка [564-566] про діячів української церкви містять глибокі особистісні характеристики і розкривають обставини життя не тільки церковників, а й мирян в умовах радянського режиму. До числа серйозних науковців, що зробили об'єктом своїх досліджень становище церкви і релігійних діячів належать також А. Киридон, В. Пащенко, О. Тригуб, Т. Євсєєва [877; 634-636; 540].

Прикметною ознакою становлення національної концепції в інтелігентознавстві було подолання розмежування історичних доль наддніпрянської і західної інтелігенції як еліт одного народу. Першими дослідниками у цій царині стали О. Рубльов і Ю. Черченко [951; 949].

Однією з відмітних рис сучасної української історіографії інтелігенції є потужний розвиток такої її галузі як біографістики [1122]. Реалії творчого життя науковців, письменників, митців, інженерів, техніків, музейників, церковних діячів передусім привернули увагу дослідників, які працювали над реабілітацією або поверненням їх імен до історії. Так, чималий внесок у цьому сенсі зробили С.

Білокінь, Ю. Данилюк, О. Коваленко, М. Костриця, В. Марочко, О. Нестуля, Р. Пиріг, О. Рубльов, П. Тронько та ін. [374]. З'явилися ґрунтовні монографії про видатних діячів української історії та культури. Пальма першості цілком закономірно належить постаті М. Грушевського [421; 690; 885; 910; 1032; 1126]. На основі архівних документів, копіткої дослідницької праці науковців вже опубліковані біографічні роботи про Д. Багалія, В. Дурдуківського, М. Слабченка, О. Новицького [700; 511; 434; 386] та ін.

Останнім часом поглиблений інтерес до інтелігенції виявився у предметному вивченні не тільки її професійно-фахових загонів, а й особливостей її функціонування у різних регіонах республіки. Місцеві краєзнавці і дослідники Волині, Поділля, Полісся, півдня України тощо провели низку науково-практичних конференцій, опублікували десятки статей про життя і діяльність своїх земляків. Одним з провідних осередків регіоналістики залишається Центр дослідження історії Поділля (м. Кам'янець-Подільський), очолюваний професором Л. Баженовим [349]. У ньому активно працюють такі дослідники краю, як О. Завальнюк, О. Комарніцький, В. Нестеренко, М. Петров, В. Савчук, А. Суровий, А. Філінюк та ін. [552; 842; 974; 1050].

Підкреслимо також, що панування національної парадигми у пострадянських українських історичних працях йшло у парі з домінуванням позитивізму, що виявилось у виданні документальних збірок [1083, с.57]. Це передусім документи про історію Академії наук [314; 264; 265] та її діячів [258], особливо про М. Грушевського []. Втім слід визнати, що прихильники т. зв. «документальної школи» формували збірки за традиційним пріоритетом державницької чи суспільно-політичної історії. Досвід попередніх десятиліть зумовив живучість такого способу уявлення про історію і спосіб її писання. Притаманна вітчизняній історичній школі 1920-х рр. європейська тенденція соціального історіописання була призупинена насильницькою радянською історичною галузі. Це призвело до панування майже цілковитої теоретичної однорідності, а на сучасному етапі – до певної іконізації історичної концепції М. Грушевського. Не випадково і не безпідставно Я. Грицак, даючи оцінку національній історіографії початку ХХІ ст., зазначав: «Ми всі ще думаємо, що можна дати тільки одне вірне означення. Ми всі ще думаємо вслід за Грушевським, що можна пізнати „одну істину, яка нас визволить”» [1083, с.57]. До останнього часу переважна більшість дослідників дотримується усталеної ієрархії джерел, і надалі вартісними визнаються оригінальні письмові документи, зосереджені в архівосховищах, сформованих у радянський час. Безумовно, їх достовірність й інформативність зумовлюється відповідністю часу і місцю освітлюваних подій, але їх об'єктивність і повнота потребують врахування й інших відомостей.

Лише наприкінці 1990-х – на початку ХХІ ст. стали видаватися документальні збірки іншого характеру, а саме: мемуари [277; 293; 297; 306; 307; 309], щоденники [279; 287], листування [273; 288-290; 300]. Це створило можливість не тільки по-новому побачити й оцінити суспільно-політичні й державницькі процеси в Україні й участь у них інтелігенції, а й по-новому поставити дослідницькі питання до її історичного минулого, знайти невивчені реалії її життя не лише офіційного і публічного, а й приватного, повсякденного. Так, вперше постали проблеми

ментальних характеристик, духовних переживань, ціннісних орієнтацій, в тому числі релігійних, спроб опору тоталітаризації свідомості і життя тощо [1074; 1075]. Поза сумнівом, при портретуванні інтелігенції вітчизняні науковці й раніше вдавались до ілюстративного опису її матеріального становища і побуту, але робили переважно принагідно.

Підсумовуючи далеко не повний огляд сучасної української історіографії у галузі вивчення інтелігенції 1920-х рр., можна погодитись з думкою багатьох спеціалістів, що вона, як і вся історична наука, має перехідний характер: від заідеологізованого історіописання в рамках радянського «марксистсько-ленінського» дискурсу до нових підходів, властивих світовій історичній думці [577; 1082; 1055; 930; 1083]. На початку XXI ст., за аналізом Я. Грицака, можна говорити про співіснування трьох великих способів історіописання: 1) старого радянського, 2) нового національного (що в багатьох випадках продовжує традиції дореволюційних історіографій) і 3) найновішого, що радикально заперечує радянську схему, але водночас ставить під сумнів наукову вартість національної парадигми і пробує писати історію по-новому [1083, с.66]. Останню тенденцію почасті означують як модерністську. У сучасній історіографії історії інтелігенції 20-х рр. всі три тенденції є присутніми і яскраво виразними.

На початку XXI ст. при вивченні долі художньої інтелігенції, її настроїв, самопочування історики стали глибше вивчати і переосмислювати не тільки суто історичні документи, а й літературні твори. Вони піддають їх не літературознавчому аналізу, а розглядають як тексти-джерела взірців соціалізації, як проекцію соціального бажання, як засіб колективної терапії. У цьому ряду варто відзначити аналітичні розвідки Н. Миронець, Г. Церни про самопочування літературної інтелігенції на прикладі поетичної спадщини неокласиків у 1920-ті рр. [817; 1115]. Головним чинником творчої праці неокласики вважали особисту свободу і духовну гармонію митця. Натомість спроби патріотично налаштованої інтелігенції привернути увагу більшовиків до мудрих культурних традицій старого мистецтва, їх намагання створити ідеальні умови для гармонійного співіснування класичної та пролетарської творчості були потрактовані новою владою по-своєму: «Порожнє наслідування, холодне жонгливання порожніми формами стає на порядку денному – оживити занепадним техніцизмом мумію мистецтва» [693, с.191].

На сучасному етапі з'явилися спеціальні дослідження окремих аспектів повсякденного життя інтелігенції 1920-х рр. На думку Г. Васильчука, представники зазначеного напрямку не уособлюють «ревізійністську групу» в історіографії, проте формують її новий вектор. «Ревізії» підлягають методологічні принципи радянської історіографії з її соціально-класовою домінантою і теоретичною однотипністю. Теорія повсякденності є виразником системного аналізу на мікрорівні соціального буття різних груп суспільства, а не універсальною методологічною базою історичних досліджень. Її новизна відносна, оскільки питання побуту та соціальних аномалій досліджувалися в 20-х рр. XX ст., але без належної теоретичної бази [1186, с.17].

Освоєння проблематика повсякдення інтелігенції 1920-х рр. логічно розпочалось з найбільш доступного пласту його прочитання – з матеріально-речової сторони буття, власне, з побуту. Звернення до матеріально-побутової

сторони життєдіяльності інтелігенції дозволяє відтворити більш точно й детально реалії з життя інтелігентів, наповнити загально відомі на рівні структур та інституційних форм картини минулого предметно-речовою конкретикою, зіставити виміри великої історії зі світом пересічних людей. Можна констатувати, що й на сьогоднішньому етапі переважають розвідки з побутописання, хоча окрім етнографічно-побутового компоненту в них і різною мірою присутні елементи соціально-культурного та історико-психологічного аналізу [1177; 1248].

Одним з перших у незалежній Україні поруч з Г. Касьяновим загальний аналіз умов побутування вітчизняної наукової і технічної інтелігенції здійснив Ю.

Неженцев у дисертаційному дослідженні про діяльність її громадських організацій інтелігенції у 1920-1930-ті рр. [1229]. В його монографії знайшла відображення діяльність інженерно-технічних секцій (ІТС) та секцій наукових робітників (СНР) щодо забезпечення матеріально-побутових умов життєдіяльності членів своїх громадських організацій. Упродовж 1920-1923 рр. була створена мережа інженерно-технічних секцій (ІТС), підпорядкована фаховим профспілкам. Соціальний захист інженерно-технічних працівників здійснювався ІТС у царині так званої «тарифно-економічної роботи». Секції домагалися унормування робочого дня, запровадження раціональної оплати праці інженерно-технічних працівників. Утім, лише після ухвалення спеціального рішення Раднаркому СРСР «Про спеціалістів» у вересні 1925 р. вдалося надати мінімальної визначеності у цьому питанні. Водночас дослідник, нехай у загальних обрисах, але відзначив, що чи не найскладнішим для ІТС було вести роботу проти морального терору стосовно спеціалістів, яка розгорнулася у повсякденні і вилилася на сторінки місцевої преси. Словесні образи (глузування, цькування, кепкування, навішування принизливих ярликів і назвиськ), провокування конфліктів аж до бійок і фізичних розправ із застосуванням холодної і вогнепальної зброї були звичним і повсюдним явищем повсякдення спеціалістів. У виробничій повсякденності будь-які негаразди організації трудового процесу могли стати підставою для шельмування спеціалістів, преса ж підігрівала ці суперечності на ґрунті класової нетерпимості.

С. Гнітько вважає, що погіршення становища інженерів і техніків у пореволюційний час зумовлене не тільки розрухою і демонтажем виробництва, а й помітним зниженням престижу знань і професіоналізму, що викликало настрої зневажання інженерної праці і самих спеціалістів. Більшість робітників дивились на інженерів як на винуватців їх бідувань і злидарства, вбачали в них своїх експлуататорів. Певною мірою цьому сприяв і свідомий саботаж спеціалістів, що не прийняли ідей більшовиків. За спеціалістами закріпився епітет «буржуазний», що тлумачилось суто як антипролетарський, антирадянський. З огляду на це, припустимим і ледь не нормальним на початку 1920-х рр. вважалося невиплата інженерно-технічним працівникам зарплати, незабезпечення їх продуктовими пайками. У Донбасі були зареєстровані випадки голодної смерті членів родин спеціалістів, їх жебракування [471, с.288]. З переходом до непу становище технічної інтелігенції змінюється на краще. У циркулярі «Про заохочення і використання спеціалістів» (квітень 1921 р.) ЦК КП(б)У підтверджував готовність підтримати інтелігенцію матеріально і морально, сприяючи створенню товариської обстановки на виробництві, втім упродовж 1921 р. використовувались методи «воєнного комунізму»: несвоєчасна

виплата заробітної плати, виселення з квартир, постійні обшуки, конфіскація майна, незаконні арешти тощо. За 1920-1927 рр. тільки в Донбасі до судової відповідальності були притягнуті 88,8% інженерів і техніків. Під час слідства з'ясовувалось, що чимало притягнуті безпідставно, як наслідок, близько половини з них були виправдані. Відсутність законодавства, що регулювало відповідальність техперсоналу за виробничий процес, призводила до невизначеності правового статусу, а, по суті, до незахищеності ІТР.

О. Струченков проаналізував матеріальні умови праці ІТР в умовах розгортання індустріалізації [1249]. Він показує, що на початку індустріалізації умови праці техперсоналу більшості підприємств Донеччини були надзвичайно важкими, ним проведений порівняльний аналіз робочого часу різних груп працівників: робітники працювали 6-7 год. на добу, робоча зміна ІТР тривала 12-16 год., якщо враховувати час на креслення, обрахунки, оформлення документації, здійснювані ІТР. Це обумовлювалось надзвичайно високими темпами економічного розвитку регіону та гострим дефіцитом кваліфікованих спеціалістів.

Вивчення проблеми матеріально-побутового забезпечення інтелігенції показало, що більшовики зумисно зволікали з впорядкуванням правового поля життєдіяльності інтелігенції. Аж до середини 1920-х рр. була відсутня чітка юридична регламентація діяльності вчених, оплата їх праці залишалась невпорядкованою [837, с.21], її нарахування залежало почасти не від економічних складових, а від політичних приписів. Об'єктивно зумовлені військовими і революційними катаклізмами й особливо штучно підтримувані радянським керівництвом в Україні матеріальні випробування інтелігенції 1920-х рр. В. Шейко вважає потужним чинником приборкання національної інтелігенції [1138, с.74-76].

Дослідник В. Ткаченко поставив собі за мету з'ясувати, яким чином забезпечувалися наука і науковці у міжвоєнний період [1059]. Автор констатує, що матеріально-фінансове становище вчених на початку 1920-х рр. було вкрай скрутним, йшлося не про їх забезпечення й добробут, а про елементарне фізичне виживання і навіть існування наукової еліти як такої. Створення спеціальних установ на допомогу вченим (союзної Центральної комісії покращення побуту вчених (ЦЕКУБУ) та Всеукраїнського комітету сприяння вченим (ВУКСУ) автор тлумачить як прояв соціальної стурбованості більшовицького керівництва станом науковців та необхідністю використання інтелектуальних сил для реалізації своїх планів у галузі економіки. Водночас не йдеться про головне їх призначення – встановлення контролю над діяльністю вчених і підпорядкування науки радянській державі, так само неповним є сюжет про підвищене пайкове забезпечення вчених вищої категорії як спосіб їх навернення до співробітництва з владою чи, принаймні, засіб їх нейтралізації. У статті виразно простежено гірше матеріальне забезпечення українських академічних працівників у порівнянні зі становищем співробітників Всесоюзної АН, диспропорції забезпечення спеціалістів галузевої науки. Автор показує, що на матеріальному становищі працівників науки позначались бюрократичні перешкоди, загальний організаційний безлад, нескоординованість дій наукових установ різного рівня, а також їх стосунки з владними структурами. В. Ткаченко торкнувся й питання житлового забезпечення, проілюструвавши гостроту житлового питання на прикладі опису помешкання

Президента ВУАН Д. Заболотного (холодна, непристосована для житла академічна зала). Автор показав, що до кінця 1930-х рр. професійно-кваліфікаційний принцип забезпечення науковців був остаточно підмінений партійно-номенклатурним, що відбилось на становищі вчених і статусі наукових установ; «задовільний», з точки зору партійних керівників, рівень забезпечення науковців насправді був недостатнім.

Особлива увага приділялась українськими дослідниками становищу науково-педагогічної [1221; 674; 685; 681;] та учительської [684] інтелігенції. Так, Г. Єфіменко цілеспрямовано аналізує учительське щодення в умовах радянської модернізації [545; 542]. На його думку, форсована індустріалізація «докорінно змінила спосіб життя простої людини. Основним же призвідником такого переходу в Україні, а відтак і змін у повсякденному житті, була влада, тобто зміни запроваджувалися зверху» [544]. З дослідником варто погодитись, що фактор політичного тиску на побутування суспільства, і в тому числі інтелігенції, був одним з самих виразних, але залишати за ним роль як категорично визначального, нам видається перебільшеним. Повсякдення, як уже йшлося, не підвладне декретно-наказовим розпорядженням напряду. Навіть при офіційному визнанні рекомендацій влади щодо організації життя, праці, відпочинку, учителі залишались вірними тим нормам щоденного життя, що склалися з покоління в покоління.

Виразні описи повсякденного життя інтелігенції викладені у роботах Т. Анпілогової, Т. Дорош, А. Климова та ін., що займались загальним вивченням історії інтелігенції в 1920-ті рр. [336; 526].

Одним з критеріїв соціальних гарантій радянської держави для інтелігенції було пенсійне забезпечення, налагодження якого тривало впродовж 1920-х рр. Питання запровадження пенсійного страхування в умовах непу розглянуто у статті О. Мельничука [808].

Слабо простежується соціально-професійний та демографічно-віковий аспект в історії повсякденного радянського суспільства України 20-30-х рр. ХХ ст. [1185, с. 18].

До актуалізованих аспектів повсякдення відносяться питання житлового забезпечення інтелігенції у 1920-х рр. «Житлова криза» і «житловий переділ», добре висвітлені у загально історичній літературі, не обминули інтелігенції, передусім, боляче відбившись на приватній практиці лікарів, дослідників, кабінетних учених. Про опікування житловим питанням з боку СНР та ІТС йдеться в працях Г. Касьянова, Л. Ткачової, Ю. Неженцева [627; 837]. У деяких статтях спеціально акцентовано увагу на основних напрямках роботи житлово-побутової комісії ВУКСУ, відповідних уповноважених СНР в Києві, Харкові, Одесі, Кам'янці-Подільському тощо [668; 676; 683]. М. Борисенко в уже згаданій монографії про міський побут принагідно подає чимало сюжетів і про побутування інтелігенції. На підставі документів і порівняльного аналізу він дійшов висновку, що визначальною домінантою існування інтелігенції в 1920-ті рр. була крайня ворожість до них оточуючого середовища і перманентна підозрілість. Імпульс такої упередженості був заданий владним режимом. Атмосфера недовіри і зневаги до інтелігенції була повсюдною: від комунальної квартири, як малого мешкального світу, до сфер масових життєвих перетинів і комунікацій (вуличний сквер, транспорт, магазин,

ринок, громадська чи державна установа). Для більшості мешканців комунальних квартир різниці між «буржуями» та лояльними до радянської влади спеціалістами не було, більше того, ототожнення інтелігенції з «ворожим класом» підтримки управлінсько-комунальними організаціями. Автор на конкретних прикладах показує, як створювалась нестерпна обстановка заздрощів і чвар [388, с.267-269]. Після того, як серед кооперованого житлового фонду відбувся масовий перегляд складу правлінь у бік збільшення політично лояльних до режиму осіб, представники інтелігенції опинилися у досить складному становищі. Часто правління будинків займали сторону своїх соціально близьких сусідів, створюючи нестерпні умови для інтелігенції. Звичайно, обділені житловою площею, вони на побутовому рівні висловлювалися різко і нетерпимо про «буржуйські» привілеї мати кабінет, лабораторію, бібліотеку, додаткову кімнату. М. Борисенко наводить численні факти про те, що ні охоронні документи, ні спеціальні декрети, ні судові ухвали не гарантували спокою в помешканнях й поваги розумовим працівникам. На його думку, агресивне небажання рахуватися з особливими умовами розумової роботи і зневажливе ставлення до осіб інтелектуальної праці було віддзеркаленням ідеологічного протиставлення фізичної й розумової праці. Авторіві вдалося показати, що житлове помешкання не просто служить сферою вдоволення природної потреби у прихистку, а є формуючим життєвим простором. Проаналізувавши світ комунального співжиття людей різного культурно-освітнього рівня, засвоєних норм і традицій, відмінного соціального походження і статусу, він резюмує: «Оскільки в умовах комунальної квартири приватний та публічний простори не мали чіткої межі, функціональні частини приміщення змінювали свій статус. Якщо конфлікт розглядати як форму людського спілкування, що ґрунтується на порушеннях усталених образів, наративів, статусу, то простір комуналки, названий В.Орловим «світом навиворіт», відповідав цьому якнайкраще» [388, с.279]. Водночас, зі свого боку додамо, що означені узагальнення М. Борисенка стосовно значення житлового простору як життєвого світу потребують подальшого осмислення й розгорнутого аналізу, що виходить за межі його дослідження. Так само всебічний аналіз трансформацій міського середовища в цілому потребує врахування не тільки міграційного чинника (масового переселення селян у міста), а й національно-етнічного, релігійно-конфесійного, освітньо-культурного, цивілізаційно-світоглядного факторів. У зв'язку із цим варто відзначити статтю З. Лихолобової про вплив модернізації та урбанізації на світогляд суспільства, хоча спеціального виокремлення інтелігентської складової авторка не здійснювала [761].

За тими публікаціями, що характеризують матеріально-побутові умови життєдіяльності інтелігенції, можна погодитись із судженням багатьох авторів, що уявлення про ідеальне щоденне існування для інтелігента зводилось до створення мінімально комфортних умов для вдоволення всіх життєвих потреб у необхідному обсязі. Серед традиційних матеріальних потреб інтелігенції були такі: якісна поживна їжа, нормальні санітарно-гігієнічні умови, зручне і функціональне начиння (меблі, побутові речі), безпека (в тому числі стабільність, впорядкованість). Водночас, огляд публікацій дозволяє дійти висновку, що в екстремальних умовах (війни, повоєнної розрухи і дисгармонізації) інтелігенція у переважній своїй більшості

вміла терпляче й стоїчно зносити випробування і незручності. Втрата повсякденних матеріально-побутового затишку не була для більшості її представників катастрофічною, дискомфорт побуту сублімувався в діяльній активності.

Вивчення побутового повсякдення інтелігенції дозволяє твердити, що не займаючи високих позицій у градації доходів і соціального престижу, інтелігенція, тим не менше, не втрачала своєї функціонально-родової ідентичності, продовжувала дотримуватись сформованих нею моральних ідеалів, зберігала прихильність до національної культури, намагалась опиратися чиновницькій бюрократії. Водночас, на іншому полюсі її реакцій – апатія, байдужість, безвихідь, самоусунення, песимізм і занепадництво.

На щоденному самопочуванні інтелігенції помітніше позначалось розбалансування вдоволення соціальних потреб (спілкування, повага, визнання, самовираження). Зазвичай для задоволення соціальних потреб інтелігенція утворювала професійні і спеціалізовані товариства, мала можливість публічно виступати зі своїми ідеями і пропозиціями зі сторінок преси, шляхом читання лекцій. Інтелігенція приділяла великого значення саморозвитку: підвищення культурного і професійного рівня через читання, дискусії, наукові відрядження, мандрівки тощо. Помітну роль у цьому відігравали науково-просвітницькі товариства, організовані в регіонах. Науково-просвітницькі і любительські товариства, об'єднання за інтересами й захопленнями давали можливість інтелігенції задовольнити свої соціальні, духовні потреби. Доброчинні товариства відповідали уявленням інтелігенції про необхідність служити народу, прагненню допомогти нужденним.

Царина повсякденності не обмежується лише матеріально-побутовим забезпеченням життя. До важливих теренів повсякдення відносять і почування особи в суспільстві, комунікативні практики в широкому розумінні: це й сприймання природних об'єктів, інших людей, матеріальних і символічних продуктів сучасної людині культури. Також у центрі уваги історика повсякденності перебуває аналіз найбільш розповсюджених практик повсякденної життєдіяльності та їх зв'язку із суспільно-політичними трансформаціями – формальних і неформальних правил взаємодії, поведінки, що включає способи адаптації, стратегії виживання як у типових, так і в екстремальних ситуаціях.

Перегляд публікацій українських авторів про адаптивні реакції засвідчує, що цей напрям вивчення повсякденності інтелігенції тільки набуває окреслення. Найбільш продуктивними тут є зусилля дослідниці Н. Гогохії, що поставила за мету вивчити формування структур повсякденності в умовах становлення тоталітарного режиму. Аналізуючи пристосувальні практики, вона дійшла висновку, що соціальна мімікрія була одним з результативних шляхів прийняття і засвоєння нових стандартів життя. Вона пише: «Якщо нові норми прийняти було неможливо – лишався ефективний спосіб адаптуватися – вдатися до мімікрії в різних її проявах: пристосування, подвійна мораль, хитрість, імітація, соціальна роль-маска. Те, що соціальна мімікрія стала для більшості нормою існування, – очевидно». На прикладі при звичаєння селян до урбаністичних стандартів вона розкрила пристосування: мімікрія-гараздкування, тобто маскувальний спосіб досягнення успіху; мімікрія-захист як змушено-адаптаційний життєзберігавальний

спосіб поведінки чи діяльності.

Одним із важливих, а у певні історичні періоди і визначальних, критеріїв рівня повсякденного життя населення України є якість його харчування. Питання забезпеченості продуктами харчування, їх доступності, раціону залишаються ще мало дослідженими [839; 697]. Дослідниця Т. Дорош, що вивчає повсякденне життя аграрної інтелігенції (вчителів, агрономів, зоотехніків, землевпорядників, лікарів) 1920-х рр. [527], здійснила цікавий аналіз раціону харчування сільських інтелігентів на предмет щоденного асортименту їстівних продуктів у раціоні агрофахівців, їх поживності, калорійності, відповідності фізіологічним нормам. Спираючись на статистичні відомості, вона дійшла висновку, що споживчий продуктовий асортимент сільських спеціалістів був досить скромним і одноманітним, переважали харчі рослинного походження (крупя, горошина, хліб), отримані в основному з власних присадибних ділянок спеціалістів [528].

Серед багатьох, наукових напрямків, які використовує історія повсякденності окреме місце займають медичні науки, зокрема, гігієна та санітарія. Застосування напрацювань науковців у даній царині дає можливість історикам комплексно проаналізувати зміни соціально-побутових умов життя населення, вплив на них державної політики тощо [773]. Поки що вітчизняні дослідники не часто звертались до санітарно-оздоровчої і дозвіллево-релаксаційної сторони побутування інтелігенції [838; 1060]. Вільний час для людини є можливістю для власного фізичного інтелектуального та духовного зростання, відновлення внутрішньої психологічної рівноваги. Згідно радикальних концепцій більшовиків 1920-х рр. людина мала використовувати період рекреації лише як зміну власної професійної діяльності, але спрямовану на досягнення конкретного результату. Аналіз структури організації вільного часу інтелігенції підтвердив переважання так званого серйозного дозвілля (читання, диспути й обговорення у приватному колі життєвих питань) над розважальним, однак, на практиці це не означало повної відмови від несерйозних способів організації дозвілля, інтелігенція могла відвідати «цікаву виставу» в цирку або спиритичний сеанс заїзного мага. Аспекти загальнофізичної культури, заняття спортом у колі інтелігенції у міжвоєнний радянський період так само ще чекають на своїх дослідників, лише фрагментарно спортивне дозвілля відбито у деяких публікаціях [1067].

Поза увагою дослідників поки що залишаються чимало сторін життя інтелігенції у 1920-ті рр.: способи організації сімейного побуту, товарисько-приятельські стосунки, приватні інтереси, проведення дозвілля, прояви девіантної поведінки.

Елементом повсякденності є шлюбно-сімейні стосунки та сімейний побут. У 1920-ті рр. і ці терени приватного світу інтелігенції потрапили під контроль держави. Варто відзначити, що в історії радянської повсякденності доби непу вже досить широко знайшли висвітлення й обговорення проблем розлучень, шлюбної та позашлюбної народжуваності, сексуальних зв'язків тощо. Водночас, можна зауважити, що в середовищі інтелігенції відхилення від усталених норм сімейного й інтимно-шлюбного життя не мали таких масштабів, були радше одиничними виключеннями. Але це не означає, що простір родинної приватності інтелігента не потрапляв під деформації. Ознайомлення з листами, щоденниками й спогадами

інтелігенції дозволяє твердити, що збереження сімейних цінностей і дотримання родинних традицій було однією з проблем у повсякденні інтелігента [736].

Від початку 1920-х рр. інтелігенція зіткнулась не тільки з розпадом традиційного укладу життя, господарською розрухою, а й втручанням у таку сферу особистих прав людини як свобода совісті. У час зламу світоглядних засад, заперечення старих духовних цінностей, їх жорстокого відкидання зовсім не просто було зберегти свої переконання. Серед звичних норм повсякденного життя інтелігенції, особливо старшого покоління, було дотримання релігійних традицій. Цей аспект повсякдення розглядався переважно крізь загальні праці з історії релігійного життя в перші роки УСРР, хоча вже публікуються й спеціальні розвідки на дану тему [686].

До історіографічного аналізу проблем повсякдення, на нашу думку, варто віднести й публікації, що опосередковано засвідчують поведінкові реакції інтелігенції в умовах трансформації суспільства на радянські рейки. Одну групу складають публікації про репресії проти інтелігенції, оскільки в них значне місце відведене суспільно-політичним настроям і висловлюванням інтелігенції. Останнім часом з'явилися праці про роль засобів масової пропаганди, публіцистичної та художньої літератури у девальвації соціального статусу інтелігенції, у створенні й підживленні антиінтелігентських настроїв у суспільстві [904; 676]. Так, А.

Парфіненко, аналізуючи низхідну еволюцію професорського образу в пресі 1920-х рр., показує, що нігілізація української професури була ще більш радикальною, порівняно з загальнодержавними тенденціями, саме через її національні шукання. Автор також веде мову про форми професорського опору: відкрити (сходки, окремі висловлювання) і приховану (консерватизм, цехова вузькість, відсторонення від суспільних справ) [875, с.191]. Одним з діяльних прийомів негативізації образу професора в публіцистиці було порівняння їх з релігійно-культовими служителями церкви («храм науки», «свята обитель науки», «жерці науки»). Відповідно, за атеїстичною логікою, релігійність, як одна з визначальних рис старої професури, була визначальним маркером її ворожості.

Н. Гогохія обстоює думку, що саме мова радянської преси була одним з визначальних чинників прищеплення нових життєвих стандартів, засвоєння у практичному житті ідеологічних засад влади, оскільки у пресі перетиналися мовні практики політики й пересічної реальності, мова гасел і мова вулиці. Вона пропонує здійснити семіотичний аналіз мовленнєвої культури преси 1920-1930-х рр., з'ясувати її роль у засвоєнні і закріпленні чужої українському суспільству ідеології у повсякденності [473]. Дослідниця підкреслює, що мовні штампи преси («соціально чужі елементи», «українські буржуазні спеціалісти», «класові вороги», «специ-шкідники» тощо) нав'язливо формували негативне ставлення до поймаєних ними осіб, спільнот, верств. Мова радянської преси лише зовні залишалась комунікативним засобом, насправді ж була інструментом втілення ідеологічних догм, зі сторінок газет вона поширювалась й побутовому використанні і ставала засобом кодування політики в повсякденні [680].

Концепція повсякденності розкриває додаткові пізнавальні можливості розуміння світу інтелігенції. О. Даниленко вважає, що при розгляді проблеми інтелігенції у координатах методології повсякденності на перший план висувається

«специфіка життєвого світу інтелігентної людини, особливі форми сприйняття і осмислення нею світу і, як наслідок, – специфічні поведінкові прояви інтелігентної людини, преференції нею певних поведінкових сценаріїв у різних ситуаціях, і передусім, в ситуаціях унікальних» [515, с.24]. Моральність як стрижень інтелігенції і інтелігентності в системі координат повсякденності дозволяє розкрити особливу систему понять, унікальність буття інтелігентної людини на рівні повсякденної поведінки і сприймання цієї повсякденності у «несумісних контрастах життя»: терпимість і непримиренність, цілеспрямованість і вагання, непередбачуваність, боротьба, але як результат внутрішньої рефлексії – доброта, прощення і щирість з собою і світом. Автор вважає, що однією з визначальних рис повсякденної поведінки інтелігента є специфічна інтерпретація конфліктних ситуацій: бути над ситуацією, ледь іронізувати над собою і над оточуючим світом і – прощати (можливо, й виправдовувати). Дискурс влади специфічно сприймається і інтерпретується в життєвому світі інтелігентної людини і в особливостях її ціннісної інтерпретації, яка є однією з форм реалізації внутрішньої свободи як моральної відповідальності, і захистом від маніпуляції влади, розчиненої в усьому. У 1920-1930-ті рр. саме на тлі офіційної національно-культурної політики більшовиків болісно відбувалось соціальне самовизначення інтелігенції.

З'явилися несподівані, неординарні і неоднозначні за висловленими судженнями праці про взаємини мистецької інтелігенції з владою, про неофіційні сторони її приватного, непублічного життя, про втаємничені вияви незгоди й непокори. І. Бондар-Терещенко, спираючись на листування, спогади, щоденникові нотатки, а також перекази, неофіційні оповіді, на підставах мікроісторичного аналізу показує історію повсякденності культурних кіл УСРР (від В. Блакитного до М. Скрипника) з-за лаштунків офіціозу і всупереч «патріотичному» лицемірству. Зазвичай руйнуючи канони і стереотипи, автор монографії досліджує не «автобіографічний» міф про легендарний період Розстріляного Відродження в Україні, а відтворює його «біографію», яка складається з опису комунікативних дискурсів в ідеології 1920-1930-х рр. (література, мистецтво, архітектура, побут, мода і т.д.), а також дешифруються семіотичні коди соціалізму [383].

Поки що не стали предметом детального вивчення духовні збитки, яких зазнала Україна через недостатнє використання творчого потенціалу інтелігенції у 1920-ті рр. Важливою проблемою у висвітленні історії інтелігенції є розкриття причин її моральної деградації в умовах радянської, переродження, конформістського пристосування, втрати провідних ознак верстви як совісті нації.

РОЗДІЛ III

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ВІДТВОРЕННЯ, ОСМИСЛЕННЯ І РОЗУМІННЯ ПОВСЯКДЕННОСТІ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ

3.1. Відбір і класифікація джерел для реконструкції повсякденного життя інтелігенції та особливості роботи з ними

Попри зростаючу популярність тематики повсякдення та її широке опрацювання на прикладному рівні, за оцінкою багатьох сучасних дослідників повсякденного життя радянського суспільства (М. Герасимова, Н. Гогохія, С. Журавльов, А. Кур'янович, О. Осокіна, А. Сальникова, А. Сенявський, Т. Тяжельникова та ін.), в теоретико-методологічному плані проблема джерельного забезпечення майже не розроблена. У спеціальних працях з повсякдення, у кращому разі, лише перераховуються чи загально окреслюються задіяні в дослідженні джерела без їх ґрунтового спеціального аналізу, а частіше реконструювання повсякденних практик здійснюється навіть без акцентування на специфіці документального підґрунтя роботи.

Між тим, визнання за історією повсякденності статусу самостійного напрямку історичних пошуків потребує системного підходу до окреслення корпусу історичних джерел, придатних не тільки для відповідної реконструкції щоденних практик, а й до адекватного тлумачення повсякденності, її розкодування, необхідного для цілісного розуміння історичного минулого в цілому.

Джерелознавство історії повсякденності являє собою проблему, що включає кілька вузлових питань наукового аналізу теоретико-методологічного та прикладного характеру. Передусім, потребують окреслення самі поняття «джерело з історії повсякденності» та «джерелознавство повсякденності».

В основу визначення історичного джерела з історії повсякденності, за аналогією з традиційним історичним джерелознавством, кладуть інформаційну цінність, коли до історичних джерел відносять все, що містить інформацію про предмет дослідження. Оскільки повсякденність являє собою форму звичайного перебігу людського життя, то її прояви – факти, події, явища – мають знайти документальне відбиття, таким чином, відбір джерел здійснюється з позицій відтворення повсякденних фактів, подій, явищ. Уже на цьому етапі виникає перша парадоксальна колізія, оскільки повсякденність, не виражена у спеціальних інститутах, видається самоочевидною і абсолютно зрозумілою. Вона є звичною для сучасника, не підданою спеціальним оцінкам сферою буття, непомітно протікає без будь-яких застережень і зауваг. Тому для майбутнього дослідника вона виявляється невловимою, оскільки нічим спеціально не фіксована, не зауважена, не проаналізована сучасниками.

Справді, на перший погляд видається, що буденна історія наче й не залишає слідів, вона не карбується законами, розпорядженнями, указами, програмами, як політична й державна історія, не кристалізується в матеріальних здобутках економіки та культурними пам'ятками. Отож, вона не має спеціальної документалістики. Але з іншого боку, звичайність і банальність повсякденності означає її сталість і унормованість, традиційність і рутинність, що неминуче зафіксовані і закріплені у численних повторях дій, використанні визначеного кола предметів і речей,

виконанні певних операцій і ритуалів, вживанні слів, мовних фігур, жестів, міміки тощо. Отже, повсякденність не може бути «безслідною» і «безсловесною», попри всю свою прозорість і зрозумілість, вона залишає свої «сліди» в історії, влітаючи у політику, економіку, культуру тощо. Тільки масштаб цих слідів інший, виразність їх впливу менш очевидна. Документальне підтвердження повсякденного лежить серед дрібниць і подробиць традиційної інформації «великої» історії, воно може поставати у вигляді її ремарок і реплік. До кола завдань історика повсякденності входить, по-перше, розгледіти ці сліди, по-друге, прочитати їх зміст і, по-третє, використати отриману інформацію для відтворення картини повсякденного життя минулого. Будь-який історик у своєму дослідженні прагне відтворити минуле (за визначенням Ранке, це, власне, і є метою історика). Сучасна історична наука поруч із цим завданням ставить і інше, не менш важливе, – **зрозуміти** минуле, збагнути його рушійні чинники, осмислити його сенс.

Завдяки тому, що будь-яка сфера людської життєдіяльності неминуче сполучена з повсякденністю, остання прямо чи опосередковано різними дозами відкладається у найрізноманітніших документах цієї життєдіяльності. Офіційні архівні документи постійного зберігання партійних і радянських організацій різного рівня – від республіканських до низових на підприємствах, в установах, органах, закладах – містять численні доповідні записки, звіти інспекцій, зведення про різноманітні сторони життя, а також звернення, прохання, заяви, скарги, листи людей, адресовані центральним і місцевим органам влади з викладенням ситуації на місцях. Як сама історія повсякденності не ізольована від «великої» історії, так і її джерела не ізольовані від інших документів. На думку Л. Февра, історик повсякденності має «використовувати все те, що мала людина, що залежало від людини, було придумане або оброблене нею, свідчить про її присутність, пристрасті, спосіб життя людини» [1089, с.11]. За образним висловленням російського антрополога А. Купріянова, історик повсякдення може бути, так би мовити, «всеїдним» [725, с.93], до його документального арсеналу можуть входити будь-які свідчення. Скидається на те, що про повсякденність може свідчити ледь не будь-який людський документ: від штатного розкладу установи до приватного щоденника, від офіційної відомості на отримання зарплати до скарги чи судової заяви. З цього випливає, оскільки історик повсякденності не має виключної джерельної бази своїх наукових реконструкцій, а послуговується загально історичними джерелами, то й історія повсякдення не є самостійним напрямком наукових пошуків. Водночас, повсякденність як універсально-інтегративна і відносно самостійна сфера реальності не може не віддзеркалюватись у загально історичних документах, тому не випадково деякі українські джерелознавці відзначають, що спроба виокремлювати по предметних галузях джерела не завжди є необхідно доцільним і результативним шляхом [442, с.120].

На нашу думку, розв'язання питання про самодостатність історії повсякденності на рівні науково-джерелознавчого аналізу лежить у площині джерелознавчої методології: історик повсякденності до загально історичних джерел ставить інші запитання, фокус яких – антропологічна зорієнтованість. Для аналізу повсякденності характерне інше прочитання тексту джерела, спроба проникнути в його внутрішні смисли, врахувати невисловлене і не проминути випадково сказане.

Відома російська дослідниця радянського повсякдення А. Сальникова критерієм відбору документів повсякденності визначила соціо-антропологічне начало [977].

Таким чином, джерелом історії повсякденності слід вважати будь-який документ, що засвідчує реалії повсякденного життя суспільства. Про фактографію буднів можуть свідчити будь-які згадки про звичність / нормальність умов їх перебігу, або навпаки, в разі зауваження на якихось змінах і відступах, відхиленнях і аномаліях виникає можливість зосередитись на аналізі того, якою ж була норма, що вона включала і виключала, чому зазнала модифікацій, що їх спричинило. А це означає, зрозуміти, якими були щоденна поведінка і самопочування людей, їхні принагідні висловлювання і сформовані судження, якими були нормальні стереотипні дії, спонтанні і спровоковані реакції на ту чи іншу зміну життєвих обставин, як і чому одні нововведення сприймалися і швидко приживлювалися, а інші викликали спротив, протидію. Серед звичних і виправданих з історичної точки зору повідомлень про щось неординарне, несподіване і виключне нерідко можна знайти важливі відомості про пересічні щоденні явища і події, що в подібних інформаціях можуть подаватися як загальне тло або контрастний фон. Специфіка рутинної дослідницької праці історика повсякденності продиктована самим предметом вивчення і за своїм характером наближена до праці археолога. Це робота трудомістка і копітка – рутинна вимагає часу й терпіння, уважності й зосередженості, зовсім не передбачає сенсації, але ж скарби нерідко знаходять під ногами, серед звичного й знайомого, з-поміж забутого і припалого пилом.

В інтерпретації професора О. Медушевської, в історії повсякденності джерело є, по суті, лише «антропологічним орієнтиром». Вона пише: «Якщо позитивістські прийоми вироблялися у ході аналізу подій і фактів, діяльності видатних історичних осіб, зовнішньої ходи політичної історії, то історія нового типу вимагає аналізу й узагальнення фактів, що не знаходять безпосереднього відображення в джерелах, пов'язаних зі змінами суспільної свідомості, великими соціальними конфліктами, глибинними мотивами людського пізнання» [802, с.101]. Таким чином, проблеми «відсутності» джерел і джерельної «всеїдності» знімаються шляхом джерелознавчої критики і методики роботи з документом. У такий спосіб, пріоритетними серед загально історичних документів стають ті, де людинознавче начало виражене особливо потужно, хоча це не надає їм якоїсь виключності й ізольованості, навпаки, їх використання передбачає врахування макроісторичного виміру.

Наступна очевидна складність у джерельному забезпеченні повсякденної історії полягає в тому, що вона може бути представлена багатьма різноманітними (за походженням, формою, змістом, інформативністю, повнотою і достовірністю) документами, які не піддаються структуруванню та впорядкуванню за певною ієрархією. Повсякдення суспільства конкретної епохи складається з щоденного життя окремих людей, які, в свою чергу, представляють різні верстви, вікові і фахові категорії, у кожного з яких «своя» повсякденність, виходить, що джерела з історії повсякденності доволі чисельні і різноманітні, репрезентують різні сторони і рівні людського щоденного буття. Більше того, джерела повсякденності залежно від походження і призначення можуть говорити про одне й те саме різною мовою, вживати різну лексику, послуговуватись різним семантично-символічним

кодуванням реальності. Вони можуть засвідчувати різні сторони і сектори повсякденної реальності, зовсім не обов'язково між собою дотичні для відтворення цілісної картини. Мозаїчність і строкатість цих документів очевидна, в такому разі історик повсякденності можна закинути провину у релятивізм, довіільності і навіть безладності відтворення історичної дійсності. Джерела повсякденності вкрай рідко мають цілісний характер, вони переважно фрагментарні, уламкові. Історик повсякденності нерідко, як археологу, доводиться за вцілілими фрагментами вибудовувати ціле. Втім, як зауважив Ю. Лотман, вони можуть бути більш промовистими за повні тексти: «Саме уламки! ... випадкові дефекти культурних пам'яток стають ефектами, потенціуючи можливості інших смислів, не передбачених повним текстом» [770, с.436].

Мало, що джерела повсякденності надміру «неслухняні», «не вишикувані» та строкаті, їх, попри позірну простоту (яка іноді межує з наївністю і примітивізмом), насправді нелегко прочитати. Їх «маніфестний» зміст не вичерпує інформативності документу, його підтекст мусить теж підлягати розшифруванню. Інший момент проблеми, пов'язаний з визнанням того, що ми бачимо лише те, що можемо бачити, розкриває особливості нашого бачення. Іншими словами, коли ми доторкаємося до минулого, то конструємо його мірою власного розуміння світу.

Джерела з повсякденності вочевидь мають кілька рівнів інформативності. Передусім, вони фіксують факт, подію, обрамлюють її конкретно і предметно. Але, головне, вони містять приховану інформацію, символічну. Завданням історика є цей сенс віднайти і прочитати, піддати розшифруванню. Тлумачити такі джерела – непросто і відповідально. Текст завжди кимсь створений і являє собою подію, що сталась, перекладену якоюсь мовою. Одна і та ж реальність, кодована різними способами, дасть різні – іноді протилежні – тексти. Видобування з тексту факту, з розповіді – події являє собою операцію дешифрування. Щоб розкрити латентний зміст тексту, дослідник має вдаватися до різних джерелознавчих прийомів і методів. На текстових документах завжди є не тільки відбиток приватного авторства, на них позначаються закони політичного, релігійного, філософського порядку, жанрові коди, етикетні міркування епохи в цілому. Історик повсякденності має добре розумітися на них, щоб дійти справжнього змісту документального свідчення.

На відміну від традиційного історика, який виходить з самоочевидності документальних свідчень («Джерела здатні говорити самі за себе»), «повсякденник» не може просто слідувати за текстом джерела. Історик повсякденності використовує метод діалогового спілкування. Дослідник ставить запитання документу, виходячи з наукових позицій його сучасності, враховуючи ступінь актуалізації тих чи інших проблем, нерідко в історика виникають питання, відповідь на які і не була передбачена авторами джерела, водночас ці питання є правомірними і розв'язання їх вміщене у контексті документу, а не в його прямому мовленні.

Історія повсякденності актуалізувала новий підхід до документів офіційного походження, який, на думку деяких джерелознавців, навіть призвів до зміни джерелознавчої свідомості як «...сукупності буттєво притаманних тій або іншій історіографічній ситуації знань, уявлень про історичні джерела і шляхи їх вивчення

, теоретико-методологічних конструкцій, методичних схем, класифікаційних настанов, очевидних і неочевидних канонів, невербалізованого дослідницького досвіду» [360, с.12]. Через це змінився не тільки статус джерел, але й оптика бачення документа. Саме інший кут зору на писемне джерело (не раз бачене, читане, проаналізоване), відкриває (розбуджує) другий пласт інформативності, яка набирає чинності в разі іншої запитальності до джерела. Не випадково, Н.

Яковенко вказує на те, що так звані «білі плями» в історії, крім іншого, нерідко спричинені невмінням дослідника «розпитати» документ, «розговорити» його, побачити в ньому інші, не поверхневі можливості свідчення. На її переконання, «поява одного нового питання обвалью тягне за собою вервечку інших, і власне в такий спосіб – у конкуренції гіпотез і відповідей – розвивається історична наука» [1156, с.230]. Це її застереження вкрай важливе для історика повсякденності. За офіційним фіксатором можна розгледіти почасти не один і не два рівні відомостей про справжні реалії життя людей. Для прикладу, скарги і заяви громадян не тільки вказують на негаразди соціального забезпечення, а й засвідчують настрої людей, їх фобії і забобони, а також виказують опірність (чи терпимість, чи байдужість) суспільства до владних рішень і практик.

Офіційні документи традиційно використовувались дослідниками лише за своєю прямою інформативністю (наприклад, ті ж відомості про заробітну плату в СРСР показували в позитивній динаміці її збільшення як прояв зростаючої турботи держави про добробут працюючих). Звично історик послуговувався відомостями, що напряду свідчили про факт, подію, явище, особу. До останнього часу джерелознавці зосереджувались на потенціалі офіційних документів, свідомо чи несвідомо відмовляючись від глибокого аналізу їх реальної відповідності дійсності. Через це й розквітла «історія без людини». Людина, по суті, була втрачена ще на рівні джерельно-документального кодування відомостей про неї. Поняття «соціальне середовище» («клас», «народ», «верства»), без сліду поглинуло «середньостатистичну», «пересічну людину», не залишивши про неї конкретну такої ж конкретної (унікальної) фіксації.

Офіційні документи є продуктом відбору. Великі групи документів, з якими працює історик містять матеріал, вибірковий за своїм характером. Його відбір залежав як від особистих уподобань автора даного джерела, так і особливо від панівних у його час і в його соціальній групі ціннісних настанов. Таким чином, коли історик починає досліджувати певну проблему, він має враховувати ту обставину, що наявні у нього документи можуть вважатися першоджерелами лише досить умовно, оскільки вони пройшли стадію відбору і первинної обробки, проведених як раз тим часом і тими людьми, історію яких ми маємо намір вивчати.

Підвищення інформаційної віддачі джерел шляхом видобування прихованої інформації є ключовою проблемою джерелознавства історії повсякденності [550, с. 5-25]. Завдання джерелознавців полягає в розробці конкретних шляхів і методів її виявлення в залежності від особливостей різних видів джерел і відповідно до розв'язуваних дослідником завдань. Це аналіз взаємозв'язків, притаманних досліджуваним явищам і процесам, на підставі безпосередньо виражених в джерелі даних. Найчастіше вживаний прийом мікроаналізу не є універсальним, він різною мірою прийнятний до різних історичних епох [812, с.251].

Як жодна інша історична галузь, історія повсякденності передбачає у джерелознавчому аналізі не відсторонений підхід, а авторську співучасть, коли дослідник здатний занурюватися в документ, щиро і зацікавлено переживати його відомості, співчувати його автору, разом з ним гніватися, радіти, обурюватися, ніяковіти, сумувати, сміятися. Це необхідно, оскільки відтворення повсякденної історії тримається не тільки на розумінні, а й відчутті реалій минулого. Саме так історик може отримати ключ до розуміння минулого, яке лежить в «розумінні минулих розумінь» [978, с.289]. У традиційній історіографії «якісна» методологія, запозичена істориками з соціології в середині 1990-х рр., спочатку сприймалась як заперечення суворості наукового дослідження [356]. З часом проблема доцільності використання «якісних» і «кількісних» методів при дослідженні історії повсякденності була плюралістично розв'язана на користь їх мирного співіснування і співпраці. Там, де можливо, історик повсякденності має зіставляти власні «враження» з контекстами будь-якого походження: звіряти випадок з даними статистики і демографії, ставити в найширший загальнотеоретичний контекст [656, с.30].

Джерело є феноменом певної культури: воно виникає в конкретних умовах і поза ними не може бути зрозумілим та інтерпретованим. Співвідношення об'єктивних суспільних умов і авторської волі творця джерела в різних ситуаціях різні. Коли ми говоримо про джерело як про продукт людської психіки, то цим підкреслюємо, що твір (джерело) створюється цілеспрямовано і свідомо. Але при цьому він створюється в певній історичній реальності і, виникнувши, функціонує в цій реальності відповідно до тих умов, які вона йому встановлює. Цей етап дослідження має на меті закріпити підхід до джерела як до фрагменту реальності, її системного об'єкту. Будь-яке джерело, йдеться про письмові, речові, усні джерела, не може бути інтерпретоване поза тією суспільною загальнокультурною ситуацією, в якій воно виникло і функціонувало [802, с.128].

Процес відтворення минулого передбачає обов'язкову початкову процедуру, притаманну всім наукам: підбір і накопичення «будівельного матеріалу» для здійснення проекту, у випадку історичної науки – це збір інформації про предмет дослідження. Відомості містяться у документальних джерелах; факти, події, явища, особи постають у них як щось первинне, що існує незалежно від історика і до його аналізу. Це даність [769, с.353]. Джерело і є сировиною, з якої виготовляють історію, за образним висловом Р. Колінгвуда [665]. Л. Февр не менш влучно називає документальні факти цеглинами історика-архітектора: «Історія не гордує фактами. «Зневажати факти» – така хибна думка має для історика стільки ж сенсу, скільки вислів «гордувати цеглою» – для архітектора. Але як архітектура не зводиться лише до цегли, так і історія – до фактів. Немає архітектури без проекту архітектора. Так само немає й історії без робочої гіпотези, задуманої та сформованої істориком» [1156, с.204]. Без джерела немає і не може бути наукової історії. Але саме по собі джерело теж не історія. Історією його робить *інтерпретація*. Відкидаючи релятивістське положення про те, що історик сам створює свої факти, наукова теорія разом з тим далека від позитивістського переконання, що за історика говорять його факти, а сам він є лише простим інструментом, вустами якого говорить сама історія [822, с.71].

Інтерпретація змісту документу – чи не одне з головних дослідницьких завдань. В історичній свідомості все більше закріплюється ідея про те, що кожне до слідження джерел, цієї, здавалось би, вірної запоруки «істинності» і «об'єктивності» історичних інтерпретацій, є свого роду розшифруванням прихованих у них значень. Водночас, кожне розкодування є новим кодуванням. Наші інтерпретаційні рішення неминуче засновані на наших власних установах, світогляді, навіть на емоційно-психічному стані, вони також просякнуті духом і кодами того дискурсу, в якому жили люди, що склали документ, його редактори, його наступні коментатори і, врешті, ми самі, що відтворюємо сталі, ввібрані в процес соціалізації, а тому не помічені, приховані смисли. З огляду на це історія (як і історіографія) постає у вигляді особливої конструкції, що містить ці та багато інших елементів «проекцій» і «схрипаних смислів». З цих роздумів так і проступає образ історії у вигляді суб'єктивного нарративу, сконструйованого істориками [1145, с.84].

Значну роль у сучасних джерелознавчих дослідженнях відіграють психологічні мотиви, які проявляються у двох площинах: по-перше, суб'єкт дослідження джерел (вчений-історик) неминуче вступає в емоційні взаємини з об'єктом дослідження, оцінює його через власну систему аксіологічних (ціннісних) установок; по-друге, діючі в історії особистості мають свої власні почуття, емоції, прагнення та пристрасті [1081].

Тому видається спрощеним присутнє в радянській літературі твердження про те, що «історичний образ – копія реального світу». Обґрунтовуючи його об'єктивність, А. Гулига писав, що, на відміну від художнього образу, «історичний образ створюється однозначно... Багатоваріантність тлумачення виникає лише як наслідок браку джерел, недосконалості їх обробки, різних соціально-політичних прагнень тих, хто пише історію. В ідеалі цього бути не повинно» [500, с.109, 111]. Насправді, однак, як свідчить вся історія історичної науки, «багатоваріантність тлумачення» того або іншого явища минулого пояснюється не стільки браком джерел і навіть не відмінністю соціально-політичних прагнень істориків, скільки рівнем теоретичного осмислення даного явища. Сьогодні для істориків радянського минулого є цілком зрозумілим, що неприпустимо радянське суспільство тлумачити тільки як еманацию влади, як відносини, де тільки один суб'єкт – влада, а все решта – тільки об'єкт владного впливу. Оскільки вдосконалення наших уявлень є постійним, виражаючи нескінченність самого пізнання, немає межі вдосконалення і створюваного істориками образу. Наша історична реконструкція відповідна теоретико-методологічному рівню розвитку історіографії на сучасному етапі.

В інформаційному процесі завжди має місце *прагматичний* аспект, а сама інформація може розглядатися в *аксіологічному*, ціннісному плані, через те цілком правомірним є виділяти інформацію потенційну й актуальну, таку, що використовується для досягнення поставленої мети. Розгляд інформації в прагматичному аспекті і є основою для характеристики інформації як діяльного знання. Однак обсяг і характер інформації, що виникає в інформаційному процесі, зовсім не визначається тільки тією метою, для котрої вона виявляється. Органічна ознака інформаційного процесу полягає в тому, що завжди поруч з тією

інформацією, котру суб'єкт прагне отримати цілеспрямовано, надходить ще й інформація надлишкова. Це відбувається через те, що розмаїття і безліч якостей і зв'язків явищ об'єктивного світу призводять до того, що під час їх відображення в свідомості суб'єкта поруч з рисами, що фіксуються цілеспрямовано, неминуче відбиваються і такі, що можуть і не цікавити його. Тому крім прагматичного, інформація має ще й *семантичний*, змістовий аспект.

У семантичному плані надзвичайно важливе питання про співвідношення в інформації, з одного боку, тієї інформації, яка видобувалась свідомо, очевидна суб'єкту і може бути ним використана і, з іншого боку, тією, що здобута і зафіксована мимоволі і тому неочевидна, безпосередньо не виражена для суб'єкта. Вказані два види інформації прийнято називати *інформацією вираженою*, що сприймається, і *інформацією скритою*, або її інакше називають зв'язаною або структурною [647, с.110].

Прихована інформація відображає через виражені риси і якості явищ притаманні їм зв'язки. Розмаїття і складність взаємозв'язків, їх скритий, не виражений явно характер і опосередковане відображення через інші риси і якості об'єктів і роблять інформацію про них частіше скритою, безпосередньо не вираженою для суб'єкта. У загальному обсязі отримуваної суб'єктом інформації в інформаційному процесі прихована інформація переважає виражену. Це зумовлене тим, що взаємозв'язків, притаманних тим або іншим об'єктам, явищам і процесам, завжди набагато більше, ніж ознак, що безпосередньо їх характеризують [647, с. 110]. У семантичному плані інформація являє собою складний результат відображення суб'єктом об'єктивної реальності, що включає в себе видимий компонент, що є знанням, і ту частину відбиття реальності, яка зафіксована, але залишається не відомою суб'єкту і не усвідомлена ним [647, с.111].

Інформаційний процес і інформація мають ще один аспект. Він пов'язаний з формами вираження соціальної інформації в певних знакових системах. В цьому аспекті вчення про інформацію тісно пов'язане з *семіотикою* – наукою про знаки і знакові системи.

Через тісне переплетення з іншими галузями історичного буття суспільства, повсякденність дотична до різних сфер життєдіяльності людини і суспільства, через те вона має різні способи вираження. Відповідно, її прочитання потребує особливого підходу. До ключових проблем джерелознавчої критики відноситься питання достовірності відображення, точності і повноти відтворення дійсності, що залежать від 1) якості задіяних джерел, 2) масштабів їх використання, 3) методики і методології дослідження. Не менш актуальним є визначення кола цих джерел, їх типологізація та видова класифікація. Найбільш складним завданням є вироблення загальних і спеціальних методів і прийомів аналізу такого роду текстів та інших інформативних документів з історії повсякденності. Зробимо спробу розглянути ці питання хоча б у першому наближенні до проблеми. Складники джерельної бази та її межі, а також їх затребуваність історик повсякденності визначає, керуючись, принаймні, двома мотивами: по-перше, розумінням змісту самої повсякденності як об'єкту дослідження; по-друге, окресленням цілей і завдань її відтворення.

Реконструкція щоденного життя не тільки суспільства, а навіть окремої групи або особи процес надзвичайно не простий. Повсякденність багатоліка, вона може

бути спостережена з різних позицій. Отже, вона не може бути висловлена лише одним способом. Історик повсякденності має вивчати різні документи, чітко визначивши позицію відтворення повсякденної історії. На історію повсякденності можна дивитися як «згори», так і «знизу». У першому випадку пріоритет матимуть документи офіційного походження, а в другому – приватні, неофіційні, хоча і в одному, і в іншому разі радше слід їх комбінувати. Лише на перший погляд видається парадоксальною репліка Н. Козлової: «Працюючи з документами, вкотре переконуєшся, що не можна вірити епосі на слово. Не слід приймати за реальність ні те, що сказано офіційно, ні те, що записане у заповітному щоденнику» [656, с.49].

Можна зробити попередні узагальнення: по-перше, повсякденне життя відображається у численних текстових письмових документах епохи, складених у контексті розв'язання різних державних, господарських, соціальних, культурних проблем життєдіяльності суспільства, воно не має спеціально локалізованих чи інституційно оформлених джерельних носіїв та спеціальних інформантів. По-друге, відомості про повсякденність з письмових текстових документів видобуваються переважно шляхом спеціального діалогового аналізу тексту, коли зафіксована в ньому прагматична інформація обертається аксіологічним змістом і семантичним значенням. По-третє, історик повсякденності повинен працювати над розшифруванням потенційної, скритої інформації документа, що можливе за умов, по-перше, його контекстивного аналізу і, по-друге, задіювання інформації з інших джерел. По-четверте, повсякденник має використовувати інформацію офіційну і неофіційну, визнавати не лише об'єктивні відомості, а й суб'єктивні судження про них або про події, факти, явища, що в них відображені. По-п'яте, складання наративної реконструкції повсякденності потребує від дослідника здатності звести документальні деталі до єдиного, спираючись на фрагменти, відтворити ціле навіть за браком частин, що випали і не віднайдені. Історик повсякденності може це здійснити лише за умови глибокого і всебічного розуміння законів історичного процесу, володіння необхідним макроісторичним знанням про відтворювану епоху і суспільство в ній. Історик повсякденності має вивчати різні документи, чітко визначивши авторську позицію відтворення повсякденної історії. Насамкінець, до арсеналу документів повсякденності мають бути залучені також усні, візуальні, речові джерела, що здатні подати інформацію про реалії повсякденності.

Прийнятні для відтворення історії радянської повсякденності джерела можна розділити на такі групи: 1) офіційні історичні документи; 2) джерела особового походження (епістолярії, мемуари, автобіографії, щоденники тощо); 3) періодична преса; 4) художня література та історична публіцистика; 5) візуальна документалістика (кінострічки, світлини, листівки, афіші, плакати та інші поліграфічні носії); 6) усні свідчення (інтерв'ю, опитування, чутки, анекдоти, бувальщини); 7) предметно-речові пам'ятки.

3.2. Традиційні архівні джерела: можливості й перешкоди забезпечення підстав історії повсякденності

Загальноприйнята система використання джерел при реконструкції реалій радянського минулого передбачає, передусім, вивчення традиційних джерел: доку

ментів партійних, радянських, суспільних організацій, законодавчих і нормативно-розпорядчих документів влади та її інститутів, статистичних відомостей. Якщо в радянській історичній науці такі розглядалися як обов'язкова і єдина визначальна умова адекватного відтворення державного і суспільного минулого радянської країни, то на сучасному етапі вивчення цих документів необхідне для розуміння феномену радянської системи. Ні те, ні інше трактування не брало до уваги картину світу, що закріпилась у свідомості людини. Хоча саме менталітет значною мірою детермінує соціальну поведінку людини [507, с.25]. Для вивчення радянської повсякденності без цих документів не обійтися, оскільки вони відбивають ідейні принципи і програмні засади соціальної політики влади, розкривають її державницькі пріоритети, що не тільки впливали, а почасти й визначали повсякдення. Крім того, у цих документах певною мірою відбилася реакція суспільства та його окремих соціальних верств і груп на запровадження нових життєвих норм, правил і порядків, вони містять відомості про перехідні форми життєвих практик від аномальних до звичайних, екстраординарних до загальноприйнятих, в них відбилися також заходи влади для руйнування старого укладу життя, пропагуючи нові норми, враховуючи настрої суспільства для налагодження нового способу життя, відповідного ідеології більшовизму та принципам держави диктатури пролетаріату.

В унормованій ієрархії джерел традиційно найважливішими визнаються оригінальні письмові документи, сучасні подіям, явищам, фактам або ідеям, з якими вони пов'язані. Зазвичай, це ті, що відклалися у державних архівних сховищах. Традиційно вважається, що їм притаманна найбільша достовірність і інформативність через їх створення водночас з подіями, що в них відображені, а їх автори були сучасниками зафіксованого. Їм традиційні історики віддають перевагу.

Для історії повсякденності інтелігенції 1920-х рр. у державних архівосховищах міститься важливий корпус джерел. Центральні й обласні державні архіви зберігають документи різних державних і урядових установ, політичних партій, громадських організацій, товариств і об'єднань.

Чимало важливих свідчень про пересічну повсякденність інтелігенції можна запозичити зі спеціальних фондів радянських і партійних установ того часу. Так, чи не найбільший масив необхідних відомостей міститься у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) у фондах наркомату освіти (ф. 166), наркомату робітничо-селянської інспекції (ф. 539), Всеукраїнської ради профспілок (ф. 2605), професійних спілок працівників освіти (ф. 2717), мистецтв (ф. 2708), металістів (ф. 2595), гірників (ф. 2602), машинобудування (ф. 7676) та ін.

Ці документальні колекції складались згідно офіційних настанов і стандартів, що відображали радянське державне, господарське й культурне будівництво, утворення норм нового ладу в різних галузях суспільного життя. Такі документи уможливають погляд на події та явища з офіційної точки зору, відображають історичні процеси згідно рекомендацій, постанов, резолюцій, обіжників, приписів, наказів влади тощо. З огляду на походження цих документів і призначення зберігання, багато реалій не ввійшли до кола їхньої презентації, оскільки знаходились поза визнаною шкалою офіційних критеріїв і цінностей, не мали

офіційного поклику. Опосередковано відображені в них життєві перепитії і проблеми піддані абстрагуванню і узагальненню, втратили конкретику й життєвий колорит. Автори документів, керовані відповідними офіційними приписами, вдавались до прийомів селекції, замовчування, нерідко й фальшування фактів заради дотримання офіційної прогнозованості соціальних процесів. Відомості підібрані з доцільною універсальністю.

Вивчаючи повсякденне життя людей радянського часу з врахуванням станово-класової, статево-вікової, етнічно-конфесійної приналежності тощо, історик-повсякденник справді не може обійтися без подібних фактів-цеглин. Так, розкриття матеріально-побутового забезпечення інтелігенції вимагає залучення й аналізу офіційних даних про рівень її заробітної платні, пайкового і пенсійного забезпечення, преміювання й інших соціальних видатків. Для уявлення про реальні статки інтелігенції в умовах переходу від воєнного комунізму до нової економічної політики слід обов'язково спиратися не тільки на відомості про її прибутки, а й враховувати купівельну спроможність грошової одиниці, цінову політику на промислові і продуктові товари, коливання ринкових цін, розумітися на тарифах житлово-комунальної сфери, знати кон'юнктуру послуг транспорту і зв'язку тощо. Характеристика споживчого кошика середньостатистичної інтелігентної родини у кількісному і якісному вимірі передбачатиме знання загальних тенденцій у розвитку промисловості і сільського господарства, внутрішньої і зовнішньої торгівлі.

Розкриття дозвіллевої сторони повсякдення вимагає загальної обізнаності з інфраструктурою відпочинку і дозвілля, діючою мережею культурних закладів і установ (кількість і розміщення театрів, кінотеатрів, будинків учених, бібліотек, музеїв, клубів, будинків творчості, стадіонів, спортивних майданчиків, секцій). Статистика відвідування бібліотек, музеїв, спортивних секцій, гуртків, культурних закладів поєднана з демографічними зрізами (за соціальним статусом, віком, статтю, освітою, професійною, етнічною, релігійною приналежністю) їх користувачів необхідна для отримання реального розуміння забезпечення культурно-релаксаційних потреб населення, визначення соціальних пріоритетів влади. Без офіційних відомостей про мережу лікарень, медичних пунктів, аптек, санаторіїв, будинків відпочинку, про кількість і фаховий рівень лікарського та середнього і нижчого медичного персоналу в них, а також про матеріально-технічну базу цих закладів такий важливий бік повсякденності як фізичний стан, самопочуття і здоров'я суспільства залишиться без належного висвітлення.

Простір повсякденності охоплює різні території людського існування – від унормовано-виробничого до побутово-приватного. Кожний з цих теренів має свою документалістику. Офіційні законодавчі, розпорядчо-нормативні, виробничо-ділові документи, ділове листування проливають світло на масову повсякденність трудового процесу, суспільного життя, стосунків між різними владними і громадськими інститутами; судово-слідчі документи надають можливість простежити соціальні відхилення, прояви девіантної поведінки; демографічна статистика відбиває станово-вікові зміни суспільства тощо. Офіційні документи необхідні, без них історик втратить загальну мапу дослідження, зіб'ється на манівці дрібниць, випадків, нетиповостей і виключень. Разом з тим, галузь повсякденності є досить

самостійною, вона до всіх владних рішень додає чимало свого, насичує їх досвідом «маленьких приватних життів», які можуть радикально, до невпізнанності змінити ці офіційні настанови.

Важливі документи з теми дослідження зберігаються у фонді 331 «Уповноважений Комісії сприяння ученим РНК СРСР при РНК УСРР» ЦДАВО України. Власне, це документи про діяльність Всеукраїнського комітету сприяння вченим (ВУКСУ) та його відділень, уповноважених і представництв у 1921-1938 рр. ВУКСУ був створений спеціальною постановою РНК УСРР від 31 жовтня 1921 р. за прикладом російської ЦЕКУБУ (Центральної Комісії покращення побуту вчених). ЦЕКУБУ й, відповідно, ВУКСУ, мали на меті забезпечення нормальних умов для спокійної і планомірної наукової роботи вчених всіх галузей, а також плідної творчої діяльності митців і письменників. Науково-інтелектуальні і творчомитецькі сили були необхідні владі для реалізації її планів нового облаштування політичного, господарського, культурного життя країни.

У фонді 331 матеріали зібрані за двома описами. У описі 1 представлені за роками документи 1) управління справами ВУКСУ; 2) сектору сприяння науководослідним роботам; 3) господарського управління; 4) бухгалтерії. Опис 2 подає особові справи вчених і митців УСРР. У цьому фонді ЦДАВО України досить повно відклався комплекс постанов, протокольних рішень, а також декрети, накази, розпорядження ВЦВК і РНК СРСР, ВУЦВК й РНК УСРР, ЦЕКУБУ, ВУКСУ про поліпшення побуту наукових працівників, забезпечення їх медичним обслуговуванням, призначення персональних і академічних пенсій, створення і діяльність будинків відпочинку та санаторіїв. Тут зберігаються особисті заяви, клопотання, службові записки, листи вчених до ВУКСУ про матеріально-побутові негаразди, призначення пенсій, забезпечення продовольчими пайками, одягом, взуттям, паливом тощо. Істотні відомості про житлові умови вчених і митців довідуємося з листування ВУКСУ з відповідними наркоматами (продовольства, праці, освіти, соціального забезпечення, охорони здоров'я, транспорту, внутрішньої і зовнішньої торгівлі, закордонних справ) і місцевими адміністраціями. Цікавими є низка документів про зарубіжну допомогу українським вченим.

Звернення до документів Центрального державного архіву громадських організацій України (ЦДАГО України) надає можливість дослідити роль керівних органів республіканського партапарату – політбюро, оргбюро, секретаріату та відділів ЦК КП(б)У – у реалізації політики ЦК ВКП(б) – ЦК КП(б)У щодо української інтелігенції у 20-ті рр. На основі цих документів можна не тільки проаналізувати наскрізний стратегічний курс більшовицької партії та його тактичні зміни стосовно інтелігенції у контексті програмних завдань реалізації влади в УСРР, а й відстежити оцінки його самою інтелігенцією та її настрої. Досить докладно і детально можна проаналізувати реалізацію курсу українізації, а саме, як для досягнення справжніх цілей цієї політики було використано інтелектуальний потенціал національної інтелігенції, які вживались засоби для її «перевиховання», як залучалась до українізаційного курсу зарубіжна українська інтелігенція. Водночас, матеріали ЦДАГО України показують, як готувався більшовицький наступ на національно-патріотичні сили, починаючи від висилки найбільш радикально налаштованої інтелігенції у 1922 р. і справи «Центру дій» (1924 р.) до

сфабрикованого процесу «СВУ» (1929-1930 рр.). У фонді 1 (опис 20) присутні інформаційні зведення, довідки, аналітичні огляди про настрої окремих груп інтелігенції, вихідців з інших партій, про висловлювання представників інтелігенції стосовно державної політики та урядових заходів з її реалізації. За матеріалами фондів політбюро ЦК КП(б)У (опис 6) та його оргбюро та секретаріату ЦК КП(б)У (опис 7) простежується магістральна концепція більшовиків стосовно інтелігенції.

Фонди Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ України) містять важливі матеріали стосовно діяльності видавництва «Рух», м. Харків (ф. 577); «Художня література» НКО УСРР, м. Харків (ф. 584), що подають важливу інформацію про літературну діяльність українських письменників, відомості про їх життя, побут, дозволя, відпочинок тощо.

Особливий вид документів становлять інформаційні довідки ОДПУ та інших політичних органів держави, які відстежували настрої радянських людей, з'ясовували їх ставлення до державної політики і більшовицької ідеології. Тривалий час ці джерела були недоступними для істориків або через політичну кон'юнктуру не були затребувані. Переважно ці документи використовували для з'ясування стосунків між владою і суспільством, але вони містять інформацію про конкретні ситуації, обставини, події буденності, які вплинули на формування настроїв, вони відбивають щоденні проблеми життя-буття. Їх всебічне і детальне вивчення дозволить історика повсякденності побачити справжнім щоденне життя без романтизації [1020, с.4].

У державних архівах обласного і міського рівня (в роботі використані відомості державних архівосховищ Вінницької, Дніпропетровської, Харківської, Київської областей, міст Києва, Кам'янка-Подільського, Ніжина) вдається серед офіційних документів знайти відомості про особливості місцевого повсякдення інтелігенції, пересвідчитися, як загальні соціальні проекти реалізовувались на місцях, враховуючи специфіку регіону, яку реакцію зустрічали в колах інтелігенції міст і сіл, центру і провінції, як відбувалось засвоєння нових життєвих стандартів, їх адаптація у повсякденних практиках. Використання місцевих відомостей надає відтвореній повсякденності іншого якісного рівня. Архівні документи на місцях є менш уніфікованими, вони багатші на первинний матеріал: заяви і анкети про працевлаштування, клопотання про оформлення пенсій, прохання і звернення про надання матеріальної допомоги (з детальною конкретикою нагальної потреби чи скрути, як то: одяг, взуття, харчі, гроші, книги, послуги, інструменти, помешкання тощо), скарги на бюрократичні зволікання і перешкоди у вирішенні самих різноманітних житейських питань, довідки про стан здоров'я та способи його підтримання й покращення, відомості про забезпечення житлом (з описом інтер'єрів, санітарних умов, щільності заселення), про рівень комунального обслуговування. Документи мають виразну автентичність: вони складені у довільній формі, зберігають мовленнєву лексику, вирізняються орфографією і пунктуацією, написані від руки олівцем або чорнильним пером, на підручному папері (пакувальному, на зворотній стороні використаних бланків, театральних афіш, навіть шматках шпалер). Якщо ці документи піддавались спеціальному аналізу осіб чи органів, яким були спрямовані, то вони доповнені особливими помітками: підкреслювання червоним олівцем, виправлення, помітки і знаки на

берегах, що додає додаткової інформативності документу. За окремими фразами («перевірити!», «на контроль РСІ – [Робсільінспекції – О.К.]», «дрібнобуржуазна ідеологія», «міщанство», «націоналізм») можна відстежити, як офіційний адресат реагував на висловлені адресантом проблеми.

В обласних і міських архівах існують спеціальні фонди вищих навчальних закладів, університетів. Цінні конкретні відомості про матеріальне забезпечення наукової діяльності та життя науково-педагогічної інтелігенції запозичуємо з фондів Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка (ф. 26) та Київського політехнічного інституту (ф. 18) в Державному архіві м. Києва; у Державному архіві Вінницької області – фонд Вінницького ІНО (ф. Р-1941); у Державному архіві Дніпропетровської області – фонди гірничого (ф. Р-319) та медичного (ф. Р-3732) інститутів; у Державному архіві Харківської області – фонди медичного (ф. Р-1584) та технологічного інститутів (ф. Р-1682) тощо. За документами зазначених фондів простежується не тільки навчально-виробнича повсякденність (протоколи і матеріали до них засідань вчених рад, засідань кафедр, виробничих, профспілкових і партійних зборів), а й інші спектри щоденного життя викладачів: матеріально-побутове забезпечення родин викладачів, підтримка і зміцнення їх здоров'я, пенсійне забезпечення, організація відпочинку і дозвілля, житлові умови і т.ін. Відомості про заробітну плату дають можливість визначити, скільки і коли отримували працівники ВНЗ платню, вміщені у фондах заяви про надання матеріальної допомоги засвідчують низький прожитковий рівень більшості педагогів вищої школи. За списками професорсько-викладацького складу можна визначити, на скількох роботах доводилося працювати викладачам і до яких додаткових заробітків вдаватися, аби забезпечити мінімальні потреби своїх родин. Крім загальних відомостей, фонди ВНЗ мають особові збірки документів провідних професорів і спеціалістів, особливий інтерес тут становлять автобіографії: дореволюційні (*circulum vita*) і пореволюційні, їх порівняння до зволяє виразно виявити статусні позиції науково-викладацької інтелігенції, критерії її авторитетності. Програми, плани і матеріали до лекцій, спецкурсів, бесід, консультацій надаються для відтворення змістового наповнення навчального процесу, їх аналіз дозволяє зауважити тенденції політизації навчання, посилення ремісничо-виробничих засад, звужування загально гуманітарного кола за рахунок ідеологічного тиску. Правлені тексти лекцій суспільників, філософів, навіть філологів засвідчують атеїстичні і класові засади вищої школи, втрату самоврядності університетів, їх повне підпорядкування ідеологічному контролю. Доноси (часто у вигляді рапортів і доповідних записок), що також мають місце серед представлених документів вищів, показують атмосферу нагляду, недовіри і неповаги до спеціалістів старшого покоління.

Будь-яка історична реконструкція – це побудова історика, зведена зі сплаву повідомлень джерел і власних уявлень про історичний процес, що всотали в себе досвід науки і сучасну картину світу [507]. Водночас, цілком зрозуміло, якою б не була запитальність до офіційних документів, навряд чи можна розкрити повсякденні реалії у повному обсязі виключно за ними. Образно кажучи, побудований з цих цеглин «будинок повсякденності» у найкращому разі буде позбавлений щонайменше інтер'єру, щонайбільше – атмосфери щоденності, яка

створюється як прогнозованістю, так і непередбачуваністю буття людини. Відтворити і зрозуміти його надають інші свідчення – документи особового походження.

Особові фонди складають особливу групу документів в державних архівах. Нині вони зберігаються практично в усіх центральних та обласних архівосховищах України і становлять значну джерельну базу для вивчення різних сторін повсякдення як окремих інтелігентів, так і верстви в цілому. Підрахунки архівознавців показали, що на початок 1980-х рр. у системі державних архівів зберігалось понад 1 200 особових фондів [666, с.201]. Їх утворення і зберігання в державних архівних колекціях наклало на них певний відбиток: до них відібрані лише ті документи, що не суперечать офіційній історіографічній концепції радянської держави, тому тут переважають документи про виробниче і громадське життя фондоутворювача, офіційні відзнаки і епістолярії, кадрові посвідчення, ділові папери, світлини, що відображають публічну сторону життя особи, натомість приватне листування й родинні фотографії якщо й представлені, то переважно зрідка або дозовано, суголосно поданим текстовим відомостям. Документи, що входять до особових фондів, поділяють на декілька груп: матеріали творчої діяльності; записні книжки; щоденники; листи особам та установам; матеріали до біографії; матеріали, зібрані фондоутворювачем до своїх творів та за темами, які його цікавили; образотворчі або аудіовізуальні документи тощо. Використання документів особових фондів конче необхідне історичу повсякденного життя інтелігенції 1920-х рр., оскільки вони містять конкретні відомості про різні сторони життя і діяльності правників наукової і творчої сфер. Поруч з офіційними документами в них містяться особові документи, які мають на собі яскравий відбиток особистості, тому історик має бути зорієнтованим на всю видову різноманітність документів фонду, вміти давати їм джерелознавчу оцінку, визначати їх повноту, достовірність і правдивість [666, с. 202]. В особових фондах представників творчої інтелігенції – діячів літератури, мистецтва, науки – основою є документи творчої діяльності, які репрезентовані рукописами літературних, мистецтвознавчих і наукових праць. Для письменників – рукописи романів, повістей, поем, віршів, п'єс. Для композиторів – нотні рукописи музичних творів; для акторів – фотографії їх у ролях. Фонди вчених розміщують основним розділом, що відображає їхню інтелектуальну діяльність, рукописи наукових праць – монографій, статей, доповідей, лекцій, комплексів креслень і описів винаходів, відгуків та рецензій на праці інших осіб.

У документах особових фондів відображено службову діяльність фондоутворювача. Документальний склад цього виду джерел репрезентований службовими посвідченнями, чернетками планів і звітів, службовими записами, авторськими договорами з видавництвами та редакціями, службовим листуванням тощо. Якщо фондоутворювач проводив педагогічну діяльність, у його особовому фонді можуть відкластися навчальні плани, програми, розклади занять. Фонди зберігають і документи про громадську діяльність фондоутворювачів, участь їх у роботі політичних партій, органах державної влади та управління. Цю діяльність відбито у мандатах, посвідченнях, протоколах, промовах, доповідях, що залишаються у фонді свідками епохи, яку представляє фондоутворювач.

Великою за представництвом є колекція особових фондів вітчизняних літераторів і митців, котрі зберігаються у Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ України), зібрані тут відомості дозволяють виразніше реконструювати повсякденну атмосферу тогочасного життя художньої інтелігенції. У фондах В. Еллан-Блакитного (ф. 871), М. Зерова (ф. 28), М. Хвильового (ф. 1208), М. Рильського (ф. 46) та ін. поруч з свідченнями про літературне життя в Україні 1920-х рр., маємо відомості про приватне життя, про побут письменників, критиків, журналістів. У фонді українського академіка АН УРСР О. Білецького (ф. 30) є рукописи (статті, дослідження, передмови, критико-бібліографічні нариси, лекції), рецензії, відгуки та інші творчі матеріали. У фонді О. Довженка (ф. 690) важливими для повсякденника 1920-х рр. є записки молодого режисера, замальовки, короткі нотатки, а також автобіографії, датовані різними роками написання, зіставлення автоповідомлень відображає не тільки еволюцію самоцінки, а й віддзеркалює особливості власної презентації в умовах офіційного запиту. У фонді М. Василенка (ф. 542) на особливу увагу заслуговують спогади дружини академіка про реалії життя власної родини та наукової інтелігенції Києва в умовах радянської реорганізації Академії.

Великий масив архівного матеріалу, що репрезентує історію діяльності та повсякденного життя вітчизняної інтелігенції, зберігся у фондах Інституту Рукописів НБУ імені В.І. Вернадського (ІР НБУВ НАН України). Тут зберігається понад 280 фондів академіків та членів-кореспондентів НАН України, зокрема одного з найстаріших ботаніків, академіка О. Фоміна; економіста і статистика, засновника Інституту демографії УАН М.Птухи; академіка, директора інституту фізичної хімії АН України О. Бродського; одного з перших академіків УАН, зоолога і ботаніка М. Кащенко. Так, серед творчих документів О. Фоміна – автографи наукових праць, курси лекцій, робочі матеріали до праць, що є типовим для складу творчих документів учених. Бібліотечна архівна збірка сформована не з державницьких позицій, а з огляду на збереження важливих документів діячів науки і культури України, з метою увічнення їх внеску в культурний розвиток суспільства, народу, країни. Тому тут можливим є зберігання і неофіційних документів, приватних, не обов'язково лише фахово-представницьких, питома вага суб'єктивно-забарвлених свідчень про особу, її громадське довілля і про час значно різноманітніша і ширша. Так, у щоденниках професора Ніжинського інституту народної освіти М. Бережкова (ф. XXIII) в ІР НБУВ відображено його ставлення до поточних подій, освітніх реформ, стан науки і становище її працівників, розкриті настрої і сподівання науковців і викладачів вищої школи України 20-х рр. ХХ ст. Там є оригінальні судження і оцінки вченого щодо культурних заходів радянського уряду (українізація, антирелігійна пропаганда) та аналіз подій, свідком чи учасником яких він був. На жаль, щоденники поки що доступні в рукописах окремим дослідникам.

Складовою частиною усіх особових фондів, зазвичай, бувають власне біографічні документи. Це офіційні особисті документи: свідоцтва про народження, про шлюб, документи про освіту, свідоцтва про нагороди, автобіографії, характеристики, спогади, анкети. Слід відзначити важливість особових фондів академіків Д. Багалія (ф. 80), М. Біляшівського (ф. 31), К. Воблого (ф. 38), М.

Василенка (ф. 40), В. Вернадського (ф. 1), Д. Граве (ф. 20), С. Єфремова (ф. 317), В. Іконникова (ф. 46), А. Кримського (ф. 36), О. Левицького (ф. 81) та ін. Це передусім робочі матеріали комісій і кафедр, а також ділова і особиста кореспонденція. Фамільні колекції можна запозичити й у Центральному державному історичному архіві України у м. Києві (ЦДІА України у м. Києві). Серед них чи не найповніше родинне зібрання документів родини Грушевських (ф. 1105). Для висвітлення нашої теми особливий інтерес становить насамперед приватне й наукове листування М. Грушевського з його численними кореспондентами. Цей епістолярій дозволяє відтворити обставини діяльності і самопочування великого українського історика в останнє, радянське, десятиліття життя. Незаперечно вартісними є матеріали з особових фондів Д. Багалія (ф. 2020); О. Левицького (ф. 1013); М. Сумцова (ф. 2052); В. Іконникова (ф. 849) та ін.

Особистими документами може бути відображена світоглядна культура суспільства і верстви, в нашому разі – інтелігенції, оскільки її репрезентують не тільки сукупні інтелектуальні процеси, але й певний пласт стереотипів, які визначають норми і способи людської поведінки як щось саме собою зрозуміле. Ці приховані людські уявлення певною мірою можуть розкрити і традиційні історичні джерела, але особливо ті, які мають відбиток злободенності, пристрасності і загостреного емоційного сприйняття [918, с.163]. Ці риси притаманні передусім щоденникам, мемуарам, скаргам, заявам громадян, листам. При цьому не можна категорично говорити про пріоритетність даного джерела над іншими. Необхідно тільки враховувати силу його доказовості в конкретних історичних дослідженнях. Адже з усіх форм прояву життя історія суспільної свідомості, психологія відображені найбільш повно в джерелах особового походження.

3.3. Документи особового походження у розкритті історії повсякденності

Отже, поруч з традиційними джерелами для історика повсякденності унікальні відомості про щоденні реалії життя, думки, вчинки і дії людей дає передусім знайомство з документами особового походження: листами, щоденниками, спогадами. Якщо в традиційній історіографії ці документи «зневажають» через їх суб'єктивність, використовуючи як додатково-ілюстративні, то в історії «знизу» вони є чи не визначальними. Вони справді, на перший погляд, не репрезентативні, бо не мають офіційного статусу, вони не публічні (навіть листи, адресовані конкретному читачеві, призначені тільки для нього, але не для широкого загалу). Вони створюються на розсуд автора, з його волі, з його бажання (часто спонтанного) щось зафіксувати, закарбувати, відзначити, їх не можна вважати такими, що охоплюють повністю предмет обговорення. Попри це, ці «безпосередні аннали минулого» є незамінним джерелом повсякденності. Невипадково М. Блок називав їх «мимовільними очевидцями», визнаючи, що вони заворожують своєю безпосередністю і щирістю, наче зненацька підслухана розмова [1066, с.62]. Ця так звана «література факту» має виразно суб'єктивне забарвлення. «Нестандартні» нарративні его-документи (щоденники, листи, спогади, нотатки для пам'яті тощо) сприяють не стільки простому відтворенню фактів минулого, скільки відображають відчуття реалій, сприяють розумінню атмосфери

подій.

Такі «ненадійні», «суб'єктивні» джерела, як щоденники, листи, мемуари, автобіографічні матеріали – продукти творчої діяльності індивіда, в яких відбилася його емоційно-психологічна й інтелектуальна свідомість, його самосвідомість та індивідуальний життєвий досвід, вийшли на передній план не всупереч, а завдяки своїй суб'єктивності [931, с.11].

У так званих его-документах (джерелах особового походження) особистість постає перед нами не ізольованою, а такою, що взаємодіє з іншими особами, зі своїм соціальним середовищем, з усім оточуючим світом найрізноманітніших його проявах.

Вони мають виразний відбиток індивідуальності автора, його особистісного розуміння і бачення світу, його ставлення до описуваних подій. Вони суб'єктивні, у них реалії повсякдення виринають спонтанно, вибірково, суголосно настрою автора, відповідно до його оптики бачення подій. Робота з такими документами вимагає певних застережень. По-перше, дослідник при користуванні такими джерелами наражається на чимало проблем з інформаційними лакунами. По-друге, можливості типологізації ускладнюються через виключність, нестандартність свідчень. Міра узагальнень, припустимих екстраполяцій на підставі цих свідчень має ґрунтуватися не тільки на чисельно представницькому масиві, а й на зваженості контекстивного співвідношення приватного і суспільного, одиничного і множинного.

Крім того, документи такого роду не є загально репрезентативними. Адже за перо беруться далеко не всі і не завжди. Цілком очевидно, що таких меншість. Це закономірно і цілком зрозуміло: перед тим, як стати автором такого роду документів, людина має набути біографічної ідентифікації [977, с.290-291], усвідомити значущість власної долі і власного повсякдення для історії суспільства і держави. Російська дослідниця радянської повсякденності Н. Козлова умовно розділила населення колишнього Радянського Союзу на дві частини: менша частка – «розмірковуюча меншість» і більша – «нерозмірковуюча більшість» [652, с.69]. А. Сальникова вважає більш коректним і правомірним розмежування людської спільноти на «меншість, що пише», і «більшість, яка не пише». Вона разом з тим підкреслює, що свідчення меншості прийнятні для характеристики більшості, оскільки «письменна» меншість пише не тільки про власне побутування, а й почасти (а іноді переважно) про повсякденність «чужу», про життя-буття дистанційованих, а тому й оцінюваних верств. Не слід забувати також і про те, що «неписьменна» більшість теж не «безсловесна», вона репрезентує себе у фольклорі або джерелах невербального характеру.

Російська дослідниця Л. Рєпіна підкреслює унікальність «людського матеріалу»: «Життя кожної особи складається з нескінченного багатства моментів, станів розуму, думок і фантазій, що зникають без просвітку у безодні криниці часу. Ми можемо лише спробувати розкрити – через збережені листи, твори, документи і спогади – деякі фрагменти життя цієї особи, яку ми хочемо врятувати від забуття. На жаль, те, що виходить в результаті, неминуче має недосконалий сюжет з невстановленим ритмом розвитку. Але навіть коротка мить, вирвана з пащі часу, безцінна» [931, с.10-11].

Письмові свідчення приватного характеру виникають не у стерильному середовищі, в будь-якому разі вони, свідомо чи підсвідомо, створюються з оглядом на обставини суспільного контексту, в них мимоволі враховуються морально-етичні норми, усталені стандарти суджень і оцінок. Отже, за приватними спостереженнями і зауваженнями – не тільки індивідуально-персоналізований зріз часу, а й відбиток громадського смаку в широкому розумінні. Свідчення приватних документів, на відміну від офіційних, мають несподіване, незвичне акцентування на так званому головному і другорядному, в них вони можуть мінятися місцями, чого не припускають документи офіційного формування. Нерідко у мимохідь кинутих висловах чи фразах можна вловити найточнішу оцінку досліджуваного, коли неочікувана фіксація випадковості віддзеркалює закономірність, а підкреслена виключність відтіняє типовість явища. Погляд пересічної людини, людини з натовпу, нерідко вихоплює з життя такі факти, які з офіційних позицій вже не помічаються і тому не беруться до уваги при аналізі. Приватний автор – вільний у виборі об'єкта спостереження і ракурсі його оцінювання.

Інтерпретація таких текстів віддаленої від нас епохи потребує від дослідника критичних навичок найвищого рівня. Варто пам'ятати зауваження Р. Кобба про те, що дослідник має виявляти «готовність прислухатися до слів документа, йти слідом за кожною його фразою, навіть нерозбірливою... для того, щоб почути, що саме було сказане, з яким наголосом і яким тоном» [1066, с.101]. Разом з тим, історик повсякденності не повинен перетворитися на розповідача-заручника; його завдання – максимально наблизитись до цікавих для нього подій, зберігаючи об'єктивну оптику дослідника.

Серед документів приватного походження щоденники є виключним явищем. Як авторські записи, вони виразно суб'єктивні, але, фіксуючи суспільні події, вони перетворюються на своєрідний документ епохи. Для історика повсякденності порівняння щоденників різних людей, що не знали про існування один одного, спостерігали одне й те ж з різних позицій, а оцінювали його з власних позицій, є дуже важливим прийомом відтворення атмосфери досліджуваного періоду.

У XIX ст. ведення щоденника було ледь не нормою для освіченої людини, це був свого роду майданчик саморефлексії. За радянської дійсності щоденникові записи мали іншу мотивацію – найчастіше це був чи не єдиний спосіб осмислення, самоаналізу, об'єктивації особи в умовах тотального нагляду, усупільнення думки і стандартизації поведінки. На сьогодні поки ще відсутня усвідомлена, відповідальна теорія щоденника; чимало дослідників-користувачів щоденників роблять висновки з них лише попередньо, на здогадку. Можна зголоситися з судженням В. Турбіна, що щоденники радянських людей часто були вербальною самореалізацією переслідуваної, гнаної, почасти навіть приреченої особи [1201, с. 365]. Н. Козлова пише, що рішення людини писати щоденник подібне до ситуації Робінзона Крузо – мати свій острів, на якому людина беззастережно, вільно і самостійно почувається [656, с.234], але водночас самотньо. На противагу «материковому» життю, де вона не є самостійною, її несе течія, вона притлумлена обставинами. Така людина, схилена над аркушем паперу, – повний володар часу і господар обставин.

Щоденник стає єдиним надійним другом за умов тотальної недовіри людей один до одного. Тут можна конструювати свій власний світ і перестати бути іграшкою в руках долі. У 1930 р. М. Пришвін записав у своєму щоденнику: «У нашому більшовицькому соціалізмі не те страшно, що голодно і дають робити не свою справу, а що не має людина сокровенного світу, куди вона може подітись, зробивши потрібне суспільству... Проти ...темного часу рабства соціалізм далеко пішов уперед і має якусь малозрозумілу здатність бачити раба наскрізь» [1201, с.366].

Щоденники представників інтелігенції першого радянського десятиліття можна вважати виявом фронди мислячих людей, у цьому сенсі вони незамінні для з'ясування культури опору режиму. Нині історики посилено почали знайомитися зі щоденниками видатних особистостей: політиків, учених, письменників, митців. Це поки що перший шар у «археології» втаємниченої думки. Стає очевидним, що пророчими були в роки перебудови слова В. Турбіна про те, що невдовзі «за щоденниками розпочнеться гонитва, як за іконами. Будуть фальсифікувати їх, колекціонувати, шар за шаром піднімаючи пласти потонулої, потаємної культури. Культури діяльного опору особистості етатизму, «я» – державі» [1201, с.366].

Прийнято вважати, що щоденник пишеться суто «для себе», але, з іншого боку, зрозуміло: кожна людина прагне діалогу. Внутрішній візаві рано чи пізно може бути об'єктивованим в особі стороннього читача. Свого часу В. Каверін делікатно зауважив: «Важко уявити собі, що щоденник пишуть, гадаючи, що його ніхто ніколи не прочитає. Автор може розраховувати, що хто-небудь коли-небудь розділить його гіркоту і сподівання, засудить несправедливість долі або оцінить щастя удачі. Щоденник для себе – це – в кінцевому рахунку – все-таки щоденник для інших» [602, с.3]. Вислів В. Турбіна на цей предмет більш точний: «Я не вірю, що щоденники не розраховані на прочитання їх будь-ким. Ні, вони передбачають читача, але читача посмертного, і при цьому читача враженого: ось, виявляється, якою була людина, що писала щоденник. ...прижиттєве прочитання щоденників – рівносильне вбивству. ...Щоденник – міна з годинниковим механізмом, розрахованим на вибух потривоженої пам'яті» [1201, с.267].

Як читати щоденник і як про нього розповідати? З сучасної семіотики відомо, що текст створюється читанням. Але прочитати щоденник можна абсолютно по-різному. Можна проводити тематизацію за рубриками, за кожною з яких постає певний образ. Наприклад, у С. Єфремова: літературознавець, академік, пересічний громадянин, театрал, публіцист тощо. І. Курас, автор передмови до їх публікації, відзначив, що їх «...можна вважати своєрідним втіленням цього задуму [спогадів про сучасників – О.К.]. ... щоденникові записи повною мірою відбивають не тільки своєрідність особи Єфремова, а й з документальною точністю віддзеркалюють реалії і трагізм часу, в якому йому довелося жити» [727, с.20]. Визнаний біограф російської інтелігенції О. Рудницька зауважила, що щоденникові записи саме 1920-х рр. чи не з найбільшою виразністю і експресією відбивають зв'язаність часу і людини [952, с.517]. Цей яскравий документ епохи, як жоден інший, точно передає її нерв, нерозривність її драматизму і романтичної натхненності, що визначили трагізм конформізації старшого покоління інтелігенції і становлення нової її генерації, час формування співпало з величезним історичним катаклізмом. Молодечий максималізм, емоційність, творча цілеспрямованість, діяльне начало

молодих спеціалістів посилювалися впливом часу.

Щоденники наукових і культурних діячів є унікальним історичним документом, що не може бути заступленим жодним іншим джерелом. Щоденні записи подій можна вважати традиційним елементом побуту освіченої людини того часу, навіть потребою її інтелектуального життя і моральної самооцінки. Пошлемося, для прикладу, на міркування відомого історика М. Бережкова, професора Ніжинського ІНО, про сенс щоденних нотаток: «За писанням щоденника сам я «відвожу душу». Я в ньому сповідаюся собі і Господу, зміцнююся, з'ясовуюся сам собі, додумую те, що промайнуло мимоволі, шукаю і знаходжу слово. ... Писати щоденник не є ще омана, але варто остерігатися, щоб не обманювати, ведучи його. Однак не буду тремтіти, боятися, лякатися; адже я пишу тільки для себе, пишу, тому що думка проситься під перо. Об'єктивую себе, так би мовити, суджу себе, каюся» [177, арк. 86].

У тривожні 1920-ті, коли необережне висловлювання могло спричинитись до неприємностей, потреба вільно висловитись насправді стала для мислячих людей проблемою. Нерідко для багатьох із них щоденник був способом задовольнити не обхідність у спостереженні й аналізі, вільному від обмежень. Останнім часом опубліковано вже чимало цих «приватних хронік» повним обсягом чи фрагментами [279; 281; 287]. Стиль записів може бути різного характеру: для В. Вернадського – це переважно фіксація основних думок у галузі наукових зацікавлень, у нього лише зрідка трапляються побутові описи, втім принагідні роздуми над політичною ситуацією в країні є по-науковому глибокими, містять вражаюче влучні оцінки; феноменальний політичний щоденник С. Єфремова, по суті, зовсім позбавлений сфери інтиму, натомість виразно свідчить про світогляд і настрої автора; нотатки В. Винниченка – передусім замітки для пам'яті, якими можна буде скористатися, коли прийде час писати мемуари чи літературні твори. Але незаперечним є те, що для всіх – це можливість виплеснути на сторінки щоденника емоції і зняти напруження, викликане необхідністю бути завжди під контролем. Сучасні архівні персональні збірки мають ще багато щоденників, що не оприлюднені друком, багато таких записів через небезпеку були переправлені за кордон і поки не є надбанням науковців.

Люди можуть залишати по собі різні документи особистого походження, що так або інакше відбивають їхнє повсякденне існування. Одним з таких різновидів можуть бути так звані «кадрові» («виробничі») автоджерела (у радянський час – за яви, особисті листки обліку кадрів, службові автобіографії тощо). Ці «службові» джерела є цінними для відтворення історії «трудової» повсякденності. В цілому доволі схематичні і формалізовані, вони позбавлені будь-яких натяків на індивідуально-чуттєве сприйняття авторами документів повсякденної дійсності або її «неформальних» сторін. Ці документи, саме завдяки своїй однотипності, дозволяють досліднику узагальнювати не тільки кількісні дані, а й відстежувати типові характерні ознаки у повсякденності соціальних верств.

У архівах доводиться часто зустрічатися з таким персональним документом як автобіографія, що теж є варіантом хроніки приватного життя особи. Зіставлення автобіографій однієї й тієї ж людини, складених у різний час, свідчить про прагнення представити свого роду «запобіжники» перед вимогами часу і судом історії [

1066, с.63]. Автобіографії радянського часу помітно схематизуються на кінець 1920-х рр., більше *не* повідомляють про їх автора, ніж засвідчують, оскільки вони пишуться за стандартами системи соціально-кадрового анкетування, втрачаючи індивідуально-особистісні ознаки, що дозволяє говорити про уніфікацію суспільства.

Спогади – також унікальний людський документ, свідчення про час і про людину в ньому. Позиція мемуариста більшою мірою, ніж позиція того, що пише щоденник, наближена до позиції дослідника-спостерігача. Цінність мемуарів у тому й полягає, що автору доводиться роз'яснювати те, що колись було «зрозумілим для всіх». Мемуари – «сучасні історії» (англ. Contemporary History) – вид джерел особового походження, метою яких є індивідуальна фіксація суспільно значущих подій з метою передати їх в еволюційному цілому [954, с.472].

Інтерес до мемуаристики як до виду історичного джерела виник ще в середині минулого століття, але в позитивістській історіографії мемуаристика розглядалась суто як джерело фактичного матеріалу. Такий підхід виявився досить стійким. Так, в середині 1970-х рр. П. Зайончковський писав: «... цінність мемуарів полягає у викладі фактичної сторони описуваних подій, а не в оцінці їх, котра, природно, майже завжди суб'єктивна». Значний внесок у джерелознавство мемуаристики внесли А. Тартаковський, С. Мінц [1057; 814, с.64].

Використання мемуарів в історичній праці потребує глибокого знання особи автора та його долі, а також врахування часу, місця й обставин написання спогадів. Людська пам'ять епізодична і не об'єктивна, вона подібна до прожектора, який вихоплює з темряви щось і робить його яскравим і виразним, втім поза променем цілком може залишитися щось не менш, а може, й більш важливе і яскраве, пам'яті притаманна ефектність і магічність, вона пристосовується до тих деталей, що їй «зручні». Справедливим є твердження П. Нора про те, що «пам'ять живиться туманними, зміщеними спогадами, багатомірними чи вільними від будь-яких зв'язків – конкретними або символічними, доступними почуттям у всіх своїх переміщеннях, затіненнях, внутрішній цензурі або проєкціях. ... Пам'ять підносить спогад до святині, тоді як історія витісняє спомин і робить його прозаїчним. ... Пам'ять коріниться у конкретному – у просторі, жесті, образі й об'єкті. Історія ж співвідноситься тільки з часовими безперервностями, з еволюцією і змішаними взаєминами речей» [613, с.77].

Масив мемуарної літератури радянських часів у цілому менш інформативний, порівняно зі спогадами людей, наприклад, XIX ст. На ньому, поруч з іншими чинниками, позначилась вимушена обережність, для якої було цілком достатньо підстав. Вона змушувала авторів більше промовчувати, ніж повідомляти. Недомовленість чи завуальованість є типовою ознакою спогадів радянських людей. «Зони замовчування» в мемуарах можуть бути настільки значними, що не помітити їх стає неможливим. Відомо, що знані політичні і громадські діячі почасти свої спогади переписували не один раз, пристосовуючись до мінливих обставин, редагуючи їх під акомпанемент цих обставин, щось викидаючи або додаючи у тексти, змінюючи акценти і наголоси, ретушуючи чи підкреслюючи згадувані події, факти, явища. Не випадково, починаючи друкувати щоденникові записи М. Драй-Хмари за 1924-1928 рр. у журналі «Слово і час», автор передмови до публікації М.

Жулинський назвав їх «своєрідною кардіограмою суспільних настроїв, переживань» [548, с.40].

Нещодавно вийшла друком збірка споминів «Київські неокласики», що подає яскраві відомості не лише про «гноно» п'яти поетів – М. Зерова, М. Драй-Хмару, П. Филиповича, М. Рильського, Ю. Клена – і прозаїка В. Домонтовича, а й про побутування, настрої київської інтелігенції у 1920-ті рр. [293]. Написані різними авторами і в різний час, ці спогади дають виключну можливість для правдивого бачення дійсності. Запропонований В. Домонтовичем у «Болотяній лукрозі» своєрідний діалог з Ю. Кленом про голодні 1920-ті рр. у провінційній Баришівці яскраво показує можливості мемуарного історіописання. Надзвичайно цінні відомості про душевні настрої і матеріальне становище наукової інтелігенції у 20-ті рр. подає у своєму дослідженні про ВУАН Н. Полонська-Василенко [306]. За спогадами дочки К. Василенка Ніни, відомого українського режисера, художника-графіка мультиплікаційних фільмів, можна відтворити сімейне життя родини українського вченого у перше десятиліття радянської влади, зрозуміти її почування в умовах переслідування за політичні переконання [277]. Правдиво, наскільки це було можливо за умов радянської цензури, відтворює картини реального життя літературних і мистецьких кіл Ю. Смолич [308].

При вивченні споминів закордонної діаспори слід не забувати, що притаманна їм ностальгія за недоторканою старовиною і непогамований біль через завдані більшовизмом збитки національному життю, спричинює певні деформації у відтворенні ними минувшини. Лише окремим мемуаристам вдається мінімізувати цей фактор, до таких віднесемо Г. Костюка, І. Майстренка [294; 305]. Спогади Н.

Суровцової, яка у другій половині 20-х рр., прибувши з віденської еміграції, обійняла ряд важливих державних посад в УСРР, унікальні з огляду на оцінки радянської системи її активним творцем і реалізатором, що пізніше зазнав репресій [309]. Щемливими є «Спогади галичанки» Л. Крушельницької; на загал ці мемуари, незважаючи на характер матеріалу, не заполітизовані. Авторка у передмові до них писала: «...інтимні переживання, індивідуальне бачення історичних подій не менш важливі, ніж історичні документи» [297, с.9]. Мемуари не відтворюють історичних подій з абсолютною точністю і повнотою, але вони є конче необхідні для повноцінної реконструкції суспільного життя.

Джерелознавець В. Кабанов, аналізуючи приватні документи радянського часу, запропонував до вимушено нещирих спогадів вживати найменування «невиговорених до кінця» [599]. Їх автори мусили (чи привчені) недоговорювати, критися з гіркою правдою, підмінюючи її галасливими, повними удаваного захоплення і фальшу висловлюваннями, оскільки писали їх, озираючись, «як би чогось не сталося». Страх так обсів людей тоталітарного суспільства, що обов'язково позначався на створюваних ними текстах. Автор, свідомо чи несвідомо, не торкався того боку повсякденного життя, що міг зашкодити соціальному статусу чи його зруйнувати. З огляду на це окремі сюжети табувалися. Але за табу завжди щось приховується, причому те «щось» при неупередженому погляді може виявитися дуже суттєвим. Було й навпаки – автор навмисно обирав собі роль борця. Скидається на те, що С. Єфремов саме так писав свій щоденник. Офіційно зрікшись політичного позиціонування, він не міг бути

байдужим до спостережуваної реальності більшовицького владарювання. Його щоденник насичений не тільки власними влучними оцінками повсякдення, а й містить записані ним вислови, анекдоти, бувальщини, прислів'я, налічки, образні наймення.

Останнім часом значна увага надається публікації такого типу наративних джерел, як епістолярії [303; 299; 289; 290; 310; 273]. Приватне листування більш повно віддзеркалює думки і характер дописувачів. О. Кониський називав листи «автобіографією душі». Листи є найбільш «живим» і «повнокровним» джерелом для вивчення, передусім, життя і творчості політичних і культурних діячів, ділових і дружніх стосунків між ними [290].

Відома дослідниця листування українських письменників XIX – XX ст. М. Коцюбинська називає листи, епістолярну спадщину, епістолярну творчість інтелектуальним продуктом особливого роду: «Текст як багатofункціональна система, дотична до різних сфер суспільної та індивідуальної свідомості, стилістично неоднорідна, змістово багатогранна, максимально – просто впритул – наближена до найінтимніших пластів духовного буття людини. Своєрідний синтез ratio й emotio. Явище межове – на зіткненні різних аспектів і «жанрів» людської поведінки, різних рівнів самоусвідомлення людини. Від здійснення суто житейських «приземлених» комунікативних функцій – до самоцінних виявів духу. Пронизливо одверта сповідь; скрупульозний щоденник, ... неприхована «гаряча» характеристика звичаїв і персонажів певного середовища; хроніка доби, сповнена теплих цюхвилинних деталей, що, не зафіксовані сьогодні, вже завтра підуть в непам'ять; автопортрети і портрети людей – від ситуативних мініатюр до монументальних полотен; «гра» розуму і сплески чуття, не призначені для широкої публіки, так би мовити, в одному примірнику – і тим цінніші...» [699, с.5].

Листи – невимушені свідчення, їх правдивість небезпечна для режиму, зберігати такі «документи для вироку» за радянських часів було б необачним. За епістолярними збірками, що дійшли до нас зі сталінських часів, криється й така характеристика їх зберігачів як особиста мужність. М. Коцюбинська зауважувала з сумом: «Справді, в умовах «нашої – не своєї землі» листи українських діячів, які збереглися (...) неоціненні. Як свідчення епохи і як живий, нічим не спотворений голос автора. В них знаходимо поміж іншим те, що не могло бути висловлене, не могло бути зафіксоване інакше, крім як у листі» [699, с.11].

За висловом О. Герцена, «на них запеклась кров подій, це саме минуле, яким воно було, зафіксоване і нетлінне» [461, с.290]. «Конкретні творчі будні – задуми й плани, турбота про опублікування своїх творів, суто видавничі перипетії, шукання літературної праці для заробітку, переклади на російську мову. Літопис буднів, за якими постають живі люди з їхніми щоденними турботами, симпатіями й інтересами. Історія взаємин між людьми. ... Деталі побуту: як жили, як, де, з ким відпочивали (аж до того, скільки коштує кімната та їжа під час літнього відпочинку на Північному Кавказі)... Подекуди листи сприймаються як цілі інформативні блоки: зовнішні події в інтерпретації авторів, інтелектуальний світ автора, його уподобання, характерні реакції на зовнішні події» [698].

Варто, мабуть, дослухатись до міркувань Л. Головатой, вченого секретаря видавничої серії «Епістолярій» (розпочата 2004 р.) Львівської наукової бібліотеки

імені В. Стефаніка: «Епістолярій письменника, вченого, громадського діяча утворює паралельне до основної творчості джерелознавче русло. У ньому залишають сліди повсякденні деталі і приватні стосунки, кризові моменти і конфлікти, а особа виявляється в тій домашній поведінці, що за публічними справами зазвичай не проступає. Виникнувши в особовій сфері, листи, проте, легко втрачають приватний характер, якщо спілкування автора і адресата наповнене фактами з історії, політики, культури, якщо воно резонує з часом. Орієнтування на конкретного співрозмовника у цьому випадку стає умовним, а листування, перетворюючись на різновид публіцистики, до того ж безпосередньою, наближеною до розмовної мови манерою викладу, цілком заслужено претендує на оприлюднення» [481, с.3].

Листування віддзеркалює масштаби особи, коло її зацікавлень, морально-етичні стандарти і норми, естетичні смаки. Так, Н. Полонська-Василенко відзначала, що у листах В. Вернадського до М. Василенка ніколи не було «обивательських» скарг на сучасність, побоювань небезпеки, яка загрожувала. Великий учений знайшов у собі сили стати вище за жах життя, за особисту небезпеку і, забуваючи про тимчасові страхіття, шукати вічне. Дослідник перемагав слабку людину [306, с.498].

У листах знаходимо свідчення особисте, «зсередини», найменш підвладне кон'юктурі і диктатові ситуації, вільне від цензури. Жоден офіційний документ, з якою б акуратністю і старанністю він не складався, не відтворить справжніх переживань, настроїв, оригінальних оцінок, сумнівів чи вагань. Саме у конфіденційних документах люди фіксують свої рішення, незгоду, а іноді й потаємні гадки, не думаючи про те, що в майбутньому їх прочитають історики [1066, с.67]. Чимало важливих відомостей з окремих епістолярних документів історики використовують у наукових розвідках, та, слід визнати, що величезне їх число залишається ненадрукованим, незадіяним у історичній реконструкції громадського і особистого життя.

Листи – приватні документи, у них зазвичай йдеться про суто особисте, та у них «проговорюється» епоха, її специфіка, атмосфера. Є. Маланюк справедливо відмічав: «Хоча вони проливають світло на фрагменти життя їхніх авторів, разом вони становлять мозаїку, яка змальовує всі суспільні турботи й досягнення».

Читаючи листи, не можна забувати про «презумпцію перлюстрації», за влучним висловом С. Лур'є [312, с.8]. Вимушено вживаною була «езопова мова» або, як, наприклад, у листуванні С. Єфремова з Є. Чикаленком, від самого початку було обумовлено, яких тем слід уникати, щоб не наразитись на неприємності.

Особливу групу епістоляріїв становлять так звані «листи до влади» – переважно це звернення до центральної і місцевої влади, які відображали наївні сподівання пересічних людей на розуміння їх проблем з боку влади. Листи до влади є своєрідним дзеркалом менталітету суспільства. Звичайно, це не означає, що йдеться про абсолютно адекватне і повне відображення стану суспільної свідомості. Лист – відбиття строкатості повсякдення, а також базисних структур національної психології і культури. Вивчення цих специфічних текстів неминуче виводить історика в сферу соціально-психологічних механізмів, дія яких часто досить слабо відчутна і розпливчаста. Дослідники О. Лівшин і І. Орлов вважають,

що в «листах до влади» відображається міфологічне мислення і «філософія вигадки», розчинені у масовій свідомості. Вони вважають, що в революційний і пореволюційний час елементи міфологічного світорозуміння в масовій свідомості різко посилились [757]. Текст листа – не застигла сутність, а форма діалогічної, динамічної взаємодії між автором, адресатом, читачем і культурним (історичним) контекстом. У цьому багатовимірному просторі і розв'язує завдання історик, виявляє свою здатність задати джерелу правильні питання і отримати на них вичерпні відповіді. Хоч питома вага листів інтелігенції в їх числі невелика, попри те відбиває прагнення діалогу.

Таким чином, історія повсякденного життя може бути реконструйована на основі широкого кола наративних джерел різноманітного походження і збереження. Цей напрям вносить нові імпульси в історичну науку, спонукає по-новому бачити і розуміти історію.

Документи приватного походження постійно піддаються критиці через міру їх репрезентативності, оскільки вони персоніфіковані, подають виражене індивідуальне бачення і розуміння повсякденності. Природним є питання, наскільки приватна інформація може бути екстрапольована на сукупність взаємин доби. А. Сенявський у зв'язку із цим запроваджує поняття «матриця повсякденності», під якою він розуміє наявність певних матеріально обумовлених, соціально заданих параметрів, що обмежують кордони індивідуалізації повсякденного життя [991, с.31]. Автор підкреслює, що за унікальною індивідуальністю кожного джерела неминуче прихована узагальнена типовість. Крім того, можливості типологізації ускладнюються через виключність, нестандартність свідчення. Міра узагальнень, припустимих екстраполяцій на підставі цих свідчень має ґрунтуватися не лише на чисельно представницькому масиві, а й на зваженості контекстивного зіставлення приватного і суспільного, одиничного і множинного.

Н. Козлова називає прецедентними текстами епохи такі, що «значимі для тієї чи іншої особи у пізнавальному і емоційному відношенні і мають надособистісний характер, тобто добре відомі й широкому оточенню даної особи, включаючи її попередників і сучасників» [656, с.200]. У науковій традиції до прецедентних текстів відносять міфи і перекази, біблійні тексти і притчі, до них належать і анекдоти, і казки, і тексти художньої літератури, і тексти великих ідеологій. Прецедентність – це хрестоматійність. Знання прецедентних текстів є показником не просто приналежності до даної епохи та її культури, а й культурної компетентності, тоді як їх незнання, навпаки, є передумовою відторгнення. Для культури радянської епохи такими текстами начебто були тексти вождів – К.

Маркса, В. Леніна, Й. Сталіна. Справді, дослідження, проведене наприкінці радянської історії, показує, що імена К. Маркса і В. Леніна посідали ключове місце і ціннісно-семантичному полі масової свідомості [1015]. Але чи свідчить це, що саме ці тексти були прецедентними? Радше такими були імена-міфи, міфообрази, імена-символи. З соціально-функціонального погляду ці тексти і імена – одне і те ж, про що свідчить сам характер колажів ідеологічного і повсякденного [656, с.201]. Уміння грати в нові словесні ігри, слідувати правилам знаково-символічного обміну, опанування техніками писання і читання і прагнення вписатися в

суспільство йшли поруч. Якщо ти хотів не тільки вижити, а й «вписатися», слід було опанувати мову влади.

3.4. Художня література та публіцистика у забезпеченні документального підґрунтя історії повсякденності інтелігенції

Проблема художньої літератури як джерела історичної інформації не нова для істориків, вона не лише відбиває загальні принципи наукового джерелознавства, а й розкриває історію взаємин літератури, історичної науки і філологічних дисциплін. Позиція радянського академічного джерелознавства стосовно художньої літератури була цілком однозначною: як історичне джерело розглядалися тільки літературні тексти давнини. Питання про право історика використати художню літературу як історичне джерело при вивченні нової та новітньої історії тривалий час обминали мовчанням, хоча в історичних працях художні твори нерідко використовувались як коментар до подій і явищ суспільного життя.

У часи становлення методу соціалістичного реалізму в радянській літературі склалось особливе ставлення до літературної творчості. Письменники, оголошені інженерами людських душ, у своїх творах конструювали «другу реальність» (по суті, віртуальний світ), який слід було вважати відображенням дійсності. Література була інструментом впливу на суспільну свідомість і водночас виступала засобом соціального контролю. З огляду на таку концепцію призначення радянська література відбила реалії, відповідні ідеологічним замовленням і настановам. Невипадково автори, що підносили питання джерельних можливостей художньої літератури, вважали, що «історик партії не в праві зневажати джерелами, які так чи інакше відбивають багатогранну діяльність партії та ідейне життя суспільства» [815].

Під впливом атмосфери «відлиги» розпочався певний відступ від категоричного заперечення джерелознавчих можливостей художньої літератури. У 1960-1980-і рр. ст. вийшла низка праць, що засвідчували прагнення істориків розробити більш чіткі дефініції художньої літератури як історичного джерела [815; 906; 924; 1097]. У ході дискусій на сторінках журналів «Новая и новейшая история» та «Вопросы истории» висловлювались різні погляди з приводу джерелознавчої перспективи художньої літератури.

І. Миронець відзначає, що часто проблеми, що знаходяться «на стику» історії, філософії, психології, досить важко розв'язати без залучення художньої літератури, а іноді й просто неможливо. Підкреслюючи, що для історика художня література насамперед – джерело для вивчення історії культурного життя країни, автор формулює загальні вимоги до цього специфічного джерела, в числі яких – з'ясування авторської позиції, прямо чи опосередковано, висловленої в літературному творі. Автор також пише, що твори мають бути «реалістичними, історично достовірними, високохудожніми» [815, с.140]. До того ж для визначення ступені їх відповідності використовується ленінський принцип партійності літератури.

Інший автор, А. Предтеченський зробив висновок про ідентичність пізнавальної ролі художньої літератури та історії, вбачаючи закономірну відмінність однієї категорії від іншої в їх приналежності до явищ різної соціальної

природи. Він погоджувався, що для обґрунтування наукової істини справді потрібна система доказів, натомість у мистецтві «нічого доводити не слід», оскільки критерієм «істини» твору мистецтва є його «художня переконливість» [906, с.81]. Обґрутовуючи джерелознавчу цінність художньої літератури, А.

Предтеченський відзначав: «... у творах деяких художників <...> художня переконливість настільки велика, що стирається межа між вигадкою і дійсністю, і літературний герой починає існувати як історичний» [906, с.82]. Так було зроблено перші кроки до визнання художньої літератури як історичного джерела новітньої, в тому числі радянської, історії.

Не може бути залишеною поза увагою відома стаття Л. Гумільова «Чи може твір високої словесності бути історичним джерелом?». Відповідаючи на винесене у заголовок запитання, Л. Гумільов вважає, що «кожний великий чи малий твір літератури може бути історичним джерелом, але не в сенсі буквального сприйняття його фабули, а сам по собі, як факт, що знаменує ідеї і мотиви епохи» [501]. Серед більшості істориків загальноприйнятим є закидання художній літературі її суб'єктивності, мовляв, авторські фантазії не можуть містити жодних історичних фактів. Але, вочевидь, літературний твір має корисність для історика не з огляду на фактографічну достовірність. Він є історичним джерелом завдяки своєму сенсу, спрямованості і настроєності [501, с.80].

Ю. Лотман, як засновник інформаційно-семіотичного підходу [771], апелював до внутрішньої точки зору письменника, його героїв і читацької аудиторії. Остання обставина сприяє реконструкції моделей ціннісних орієнтацій усіх названих суб'єктів у контексті культурних взірців свого часу незалежно від того, має дослідник справу з високою літературою чи продуктом масового споживання. Для Ю.

Лотмана повсякденне життя – категорія історико-психологічна, знакова система, тобто свого роду текст. Він вчить читати і розуміти цей текст, де побутове і буденне неподільні.

Зміщення акценту в історичному пізнанні з соціально-політичного на індивідуально-психологічне наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст., зумовлене зростаючою недовірою до глобальних історичних реконструкцій, змусило таки істориків по-новому поставитись до художніх текстів [953, с.38,40]. Так, С. Шмідт звернувся до історії ментальностей, розглядаючи твори літератури як «джерело формування історичних уявлень» у масового читача, як цінний матеріал «для розуміння менталітету часу їх створення і подальшого побутування...» [944, с.113]. М. Любарт визнавав право літератури бути «безцінним джерелом реконструкції уявлень, пов'язаних з шлюбом, сім'єю, вихованням дітей, внутрішньо сімейних стосунків...» [944, с.114]. На сторінках художньої літератури знайшли відображення найгостріші теми сімейної моралі, нові засади виховання, роль жінки в суспільстві і сім'ї, проблеми дитинства і позашлюбних дітей. Художня література допомагає зрозуміти змістову сторону багатьох демографічних процесів: вік вступу молодих людей у шлюб і мотиви його укладання, роль їх батьків, варіанти поведінки, проблеми дітонародження. Завдяки літературним замальовкам побуту дослідник отримує уяву про внутрішнє начиння житла, розпорядок дня членів родини, застільні звичаї, кухню, склад домашньої бібліотеки, повсякденні заняття домочадців, деталі внутрішньо сімейних і родинних

стосунків.

Історики усвідомили, що література здатна «намацати» і зафіксувати реальність, вловлювати на позасвідомому рівні існуючі в суспільстві настрої задовго до того, як вони будуть систематизовані мовою науки і знайдуть відображення в історіографії [1022, с.67,73].

Звернення європейських гуманітаріїв нового покоління до культурно-антропологічного, соціально-психологічного, лінгвістичного виміру минулого активізувало прагнення вітчизняних істориків до нового герменевтичного прочитання історичних текстів. Актуалізація досвіду французької школи «Анналів», зорієнтованого на вивчення історичної епохи як історії ментальностей, стимулювала активне проникнення в вітчизняну науку методів психологічної реконструкції суб'єктивних моделей буття – поведінки, мислення, почувань помітних і непомітних «творців» історії. «Вживання» дослідника у внутрішній світ творців текстів історії сприяло, в свою чергу, формуванню нового методологічного світогляду стосовно джерельної бази історичних досліджень і перегляду «історично сформованого» у середовищі вчених зневажання інформаційного потенціалу суб'єктивних «продуктів» художньої творчості.

Свідченням стрімкої еволюції поглядів російської гуманітаристики початку ХХІ ст. на джерелознавчий статус художньої літератури у зв'язку з глобальними змінами в методології гуманітарного знання є матеріали збірника «Історія Росії ХІХ – ХХ ст.: нові джерела розуміння» [601]. Так, серед обставин, що сприяють зближенню історичної науки з художньою літературою у розв'язанні джерелознавчих проблем, такі дослідники, як Ю. Нікуличев, М. Румянцева, О. Сенявська, А. Соколов, називають наступні: зміщення акценту в історичному пізнанні з соціально-політичного на індивідуально-психологічне, що зумовлене зростаючою недовірою до глобальних історичних побудов, які важко піддаються перевірці на емпіричному рівні [953, с.38, 40]; переважаюче прагнення обох сфер творчості – художньої і науково-історичної – до відтворення дійсності; історичність літератури як документованого вираження історії країни [843, с.63]; обопільна нездатність письменника та історика у повному обсязі «відтворити всі грані минулого», навіть слідуючи «герменевтичному принципу вживання в нього», оскільки «на будь-яку людину тисне вантаж знань і уявлень того часу, в якому він сам живе і діє» [990]; історичність мови літератури як «суспільного мета-інституту», що фіксує «реалії, поняття і стосунки свого часу» [843, с.63]; історична істина може бути цілком виявленою тільки засобами мистецтва; у літературі більше можливостей розкрити історичну істину, ніж у самої історії; історія-мистецтво вище за історію-науку [601, с.57].

Серед важливих чинників, що розводять літературу й історію обабіч «бар'єру» стосовно проблеми джерелознавчого статусу художньої літератури, історики визначають наступні: «у будь-якому художньому творі міститься яка-небудь доестетична даність з галузі політики, економіки, соціального життя», але «під впливом художніх прийомів вона настільки деформується, що перестає бути джерелом для науково-історичного дослідження» [1021, с.65]; існує об'єктивна суперечність між «лінійним» мовним стилем історичної науки і живописною мовою літературної творчості, що припускають численні інтерпретації при

читанні [601, с.75]; наукове історичне знання виконує соціально-політичну функцію – «формування спільної соціальної пам'яті як основи об'єднання соціуму та інформаційної основи для ухвалення політичних рішень», і цією своєю функцією воно зберігає свій суверенітет [953, с.40].

Підсумовуючи думки з приводу проблеми про джерелознавчі можливості художньої літератури, можна дійти таких висновків: по-перше, існує негласна і майже загальноприйнята думка, що художня література є не просто суб'єктивною, але знаходиться в сфері авторських фантазій і не може містити жодних історичних фактів; на цій підставі тривалий час традиційне джерелознавство, особливо нової і новітньої історії, не розглядало художню літературу як історичне джерело; по-друге, наближуючись до художньої літератури за характером впливу на читача, історичне знання має залишатися науковим, тобто отриманим на підставі історичних джерел, які піддаються відтворенню та перевірці; по-третє, поле взаємодії літератури та історії є відкритою системою і співвідносяться вони в цій системі, передусім, як два домени культури: змінюється культура, змінюється і їх взаємодія; по-четверте, маючи величезний літературний масив, з одного боку, і співтовариство істориків з природно диференційованими інтересами – з іншого, марно навіть думати про будь-яку соціальну каталогізацію літератури «для історика»; після тієї роботи, що була здійснена структуралістською гілкою суспільствознавства в останні десятиліття, сьогодні, здається, немає можливості, окрім як вважати всі літературні тексти минулого і навіть сучасності документами історичними; по-п'яте, художня література має цінність «як джерело, що відображає ментальність свого часу» [990, с.144]; література має здатність «намацати» і фіксувати реальність, вловлювати на позасвідомому рівні існуючі в суспільстві настрої, задовго до того, як вони будуть систематизовані мовою науки і знайдуть відображення в історіографії.

Водночас, як резюмує І. Манкевич, для історика (за умови, що він не збирається виходити за межі традиційних кордонів своєї галузі) художня література як джерело інформації буде складати інтерес тільки у трьох випадках [789]: 1) якщо текст є носієм унікальної інформації, незафіксованої в інших документах; 2) якщо його автор є безпосереднім свідком описуваних у творі подій; 3) якщо відомості про персонаж, що є у творі, підтверджуються джерелами іншого походження, у цьому разі літературний текст може бути використаний як ілюстрація до вже здобутих іншими науками знань, або як додаткове джерело доказів (або спростувань) наукових гіпотез, у тому числі, й стосовно історичного світобачення самого автора тексту.

Очевидно, наявне розмаїття суджень учених, що належать до різних наукових шкіл, з приводу джерелознавчого статусу художньої літератури, спонукає перенести акцент з галузевого погляду на проблему в міждисциплінарне русло історико-культурологічного знання. Тим більше, що історія повсякденності обов'язково передбачає міждисциплінарну методологію, при цьому вона «не замулює наукові поняття і історичні контексти, а, навпаки, додає рівні саморефлексії» [380, с.5].

Вітчизняна дослідниця Н. Миронець категорично наполягає на визнанні за художніми творами бути історичним джерелом лише в тому разі, коли їх автори були учасниками або сучасниками зображених у них подій чи явищ [817, с.195].

На наш погляд, для історика повсякденності художній твір вартісний з кількох причин. По-перше, завдяки розгорнутому (у часі і просторі) авторському опису характерів героїв, їх вчинків, норів, світу ціннісних орієнтирів і моральних принципів вимальовується загальне уявлення про морально-психологічний клімат епохи, про притаманні їй життєві норми і аномалії громадського і приватного життя, про стандартні і виключні, прийнятні і девіантні поведінкові реакції різних соціальних верств (чи їх представників) у певних умовах, про їх емоційно-чуттєві переживання тощо.

По-друге, присутній у художньому творі детальний опис матеріально-побутових умов життя і праці надається до відтворення цілісної образної конкретики предметно-речового оточення людей. У такий спосіб повсякдення набуває своєї «тілесності» у кількісному і якісному розумінні, у кольорі і об'ємі, у звучанні і пластиці, у плинності і мінливості. Завдяки такій «матеріалізації» повсякденного простору можна виявити в ньому типове і унікальне, масове і одиничне як на рівні побутового (їжа, харчування, одяг, взуття), так і сенсово-аксіологічному (світоглядні виміри, культурно-естетичні потреби).

По-третє, розкриття внутрішнього світу героїв, аналіз їх емоційних переживань, спостереження за ходом їх роздумів, розвитком їх мрій і намірів, споглядання за їх віруваннями і потаємними переживаннями сприяють розумінню духовної складової повсякденного життя, його ментальних складових.

Не заперечуючи доцільності використання художніх текстів у відтворенні реалій повсякдення з вказаних позицій, зазначимо, що такий підхід є доволі традиційним: літературне джерело в такому разі лише доповнює, лише підтверджує, лише уточнює, лише ілюструє висновки історика-дослідника. Але літературний текст дає важливішу інформацію: не фактографічного унаочнення, а фактологічного змісту. Для роз'яснення вдамося до оповідань М. Зоценка про повсякденне життя радянського міста у перше післяреволюційне десятиліття.

Як засвідчує К. Чуковський, на середину 1920-х рр. М. Зоценко був одним з найпопулярніших письменників. Його гумористика припала до душі широким читацьким масам. Книжки його розкуповувалися миттєво, ледь з'явившись на книжковому прилавку. «Не було, здавалось, такої естради, де б не читалися перед публікою його «Баня», «Аристократка», «Історія хвороби» тощо. Не було, здається, такого видавництва, котре не вважало за потрібне випустити хоча б одну його книжку. ... причому чимало його повістей і оповідань перевидавалися знову і знову, і все ж ненаситний читацький попит зростав з року в рік» [283, с.50].

Дворянин-інтелігент М. Зоценко став принадним для простого люду («публіки», «обивателів», «міщан») своїми оповідками про маленькі і смішні дрібниці, своїм влучним і жалючим сміхом, своєю манерою говорити від дійової особи її мовою-жаргоном. Втім для юрби він був блазнем, сміхотворцем, майстром анекдоту, гостряком, пустуном [283, с.51]. Не випадково, в роздумах «Про себе, про критиків і про свою роботу» він змушений був наголошувати: «Я тільки хочу зробити одне зізнання. Може, воно видасться дивним і несподіваним. Справа в тому, що я – пролетарський письменник. Вірніше, я пародіюю своїми речами того уявного, але справжнього пролетарського письменника, котрий існував би в теперішніх умовах життя і теперішньому середовищі... Я тільки пародіюю. Я

тимчасово заміщую пролетарського письменника» [985, с.17-18].

В історичному контексті про М. Зоценка цілком можна говорити як про «дзеркало більшовицького перевороту в Росії»: з вражаючою інтуїцією він шукав і знаходив своїх героїв у тій масі людей, котра визначилась тоді в суспільному житті, виходячи на поверхню і замішуючи повалені класи. Нагадаємо: «Собаче серце» М. Булгакова, «Чевенгур» і «Котлован» А. Платонова побачили світло тільки через шістдесят років після написання, роман Є. Замятіна «Ми» був виданий на батьківщині майже через сімдесят. А М. Зоценко видавався так багато і відкрито, мав широке коло читачів і шанувальників [948, с.133].

Час непу був дуже важким, багато хто збивався, спотикався, навіть падав, втрачаючи перспективу. Життя, що різко змінилося, створювало в повсякденній буденності епізоди, зовсім не схожі на ті, що виникали в роки громадянської війни, але натомість дуже подібні до дореволюційних. Одного разу М. Зоценко зі смутком зауважив: «Життя, як на мій мізерний погляд, влаштоване простіше, образливіше і не для інтелігентів». Інтелігентам часто доводилося чути фразу: «Революція не по вашій мірці робилася». Іноді вона звучала інакше: «Революцію не роблять у чистих пальчатках». А потім стали говорити ще коротше: «Ліс рубають, тріски летять» [948, с.228].

Слова «обростання», «розкладання», «переродження» позначали небезпеки, які чатували в повсякденному побуті. М. Зоценко оцінював людей і життя високою міркою, вистражданою ним в його бойовій біографії, і невідповідність багатьох речей у побуті і норовах того часу цій мірці породжували його «сміх крізь сльози», його глибоку і гірку сатиру, що мала точну соціальну спрямованість. М. Зоценко належав до тих, хто вступив у жорстку боротьбу з пакостями життя [283, с.94-95].

Талант М. Зоценка дозволив йому настільки проникливо побачити і, здавалось, простодушно відобразити дійсність, що наступила після Жовтня, в її протиприродній перевернутості, ненормальності стосовно до живого життя, людських взаємин, здорового глузду. І в тих його оповіданнях (друкованих у масі гумористичних журналів), в яких ця «перевернутість» ставала самостійною сатиричною темою, виходив наперед вже не комічний «ефект відбиття» ситуації героєм-оповідачем, а погляд на дійсність самого М. Зоценка – як на оточуючу людину реальність, що обертається на ірреальність, фантазмагорію життя [948, с. 135].

У числі катастрофічних наслідків Жовтня було, звичайно, наступаюче всевладдя ідеології, тотальна просякнутість нею свідомості і побуту народу, що призвело до заміщення соціалістичною ідеологією (в радянському варіанті) загальнолюдської моральності. Талант і серце письменника чутливо вловили цю згубну небезпеку для людських душ. І цей злободенний, войовничий, загальнозахватний фон, що став постійним у житті суспільства, відобразився одразу ж – але, природно, з антиідеологічною спрямованістю – у більшості оповідань М. Зоценка 1920-х рр., органічно ввійшов до їх тексту і підтексту [948, с.139-140].

М. Зоценко писав фейлетони від особи розповідача-обивателя, не від імені автора-письменника. Він, відповідно, користувався мовою своїх героїв. Він вважав їх мову адекватною реальності. Чистою літературною мовою, дистанційованою від

життя, цю реальність, на його думку, і не можна було передати. Його мовний «строкатий бісер» (М. Горький) являв собою конгломерат, в якому пізніше лінгвісти знайшли безліч віртуозно змішаних «мовленневих складників» – селянську говірку, церковнослов'янські висловлювання, воєнну лексику, злодійський жаргон, вульгарну міську фразеологію, канцеляризми, іноземні слівця [948, с.147]. Його герої ще не забули православної молитви, хоча й нахапалися газетних гасел. К.

Паустовський називав ці явища «мовним сміттям», говорив, що коли чує їх, страждає від фізичного болю. Але ж це і була повсякденна лексика! Мова – дзеркало свідомості. Майстерно користуючись нею в своїх оповіданнях і нарисах, М.

Зоценко не забував ніколи, що сама по собі ця мова простувата і що з неї можна без кінця видобувати безліч комічних і мальовничих ефектів саме тому, що вона така потворна, безглузда і смішна. Ця мова звучала тоді на базарах, у трамваях, у чергах, на вокзалах, у банях, вона була живою, свіжою, непідробною. Чутливий до слова К. Чуковський тоді вважав, що така мова може передати лише недолугість і душевну потворність, натомість М. Зоценко вважав, що вона може виразити і зафіксувати всю складність життя, найрізноманітніші і самі суперечливі її прояви. У простодушних і нехитрих за сюжетом оповіданнях М. Зоценка відобразилася величезна соціальна міграція, що змінила масову свідомість. Все зрушилось, але нічого не встановилося.

Ще одне важливе застереження – М. Зоценко писав, глибоко обдумуючи і узагальнюючи початковий матеріал своїх спостережень. За філігранною легкістю його манери – праця типологізації явищ, подій, реакцій, поглядів. У документальній книзі «Листи до письменника» (1929) він писав, розмірковуючи над читацькою кореспонденцією: «Пролетарська революція підняла цілий і величезний пласт нових «неописуваних» людей. Ці люди до революції жили, як ходячі рослини. А за раз вони, худо-бідно вміють писати і навіть складають вірші. ... У мене не було, звичайно, жодного бажання познущатися над неписьменністю моїх читачів. Я не заради сміху зібрав цю книгу. Я цю книгу зібрав для того, щоб показати справжнє і неприкрите життя, справжніх живих людей з їх бажаннями, смаками, думками» [985, с.40,41]. У дрібних пристрастях міщанського мікросвіту, в несподіваних і диких курйозах «клопиного побуту» (К. Чуковський) М. Зоценко знаходив і демонстрував усім найнебезпечніші бацили, що отруюють життя і працю людей. «Нещодавно в нашій комунальній квартирі бійка відбулася, – йдеться у «Нервових людях». – І не те що бійка, а цілий бій... Бились, звичайно, від чистого серця. Інваліду Гаврилову останню голову ледь не відтяли» [572, с.70]. Бійка учинилася через маленьку щіточку для чищення закопченого примуса. Вона виявилася важливішою за людину. Йоржик для чищення примуса правив бал, тому що найпростіших речей не можна було знайти. Такий «комунально-трамвайний» побут, така щільність (кучність) існування не могла не породити такої свідомості і такої повсякденної поведінки.

Але М. Зоценко не тільки таврує, не тільки викриває, його фейлетони і короткі оповідання – не тільки сатира. Він не тільки викривач. Його твори сповнені не тільки гнівом, а й любов'ю і співчуттям. Він у принизливих ситуаціях відшукує свідчення людяності, людськості: людині соромно в театрі роздягти пальто, тому що сорочка ледь відрізняється від останнього [571, с.19]. Його герої – дрібні люди –

це його співвітчизники, співгромадяни, їх велика кількість, якщо не більша частина. Вони не тільки брутальні, а й підступні. Оповідання «Чесний громадянин», написане у формі «заяви начальнику губміліції», дає самопортрет раннього радянського «стукача»: «Дотримуючись, звичайно, платформи, повідомляю, що квартира № 10 підозріла в смислі самогону, котрий, напевне, варить громадянин Гусєв...». І наприкінці: «А ще, як чесний громадянин, повідомляю, що дівця Варка Петрова є підозріла і гуляща». І щоб до кінця домалювати моральний і правовий лик «чесного» радянського громадянина, М. Зоценко додає до його автопортрету такі рядки, звернені ним до начальника міліції: «Котрих вищевказаних осіб можете заарештувати або як знаєте» [571, с.111].

Разом з тим, він вірить у них. У «Вогнях великого міста» письменник розповів повчальну притчу про те, як у мерзенно-грубому побуті один скандаліст і забіяка буквально переродився і став людиною, коли замість очікуваних ним зуботичин, ляпасів і сварок почув звернене до нього шанобливе слово і побачив поважний жест.

Н. Мандельштам у спогадах про письменника в 1970 р. писала: «Чистий і прекрасний чоловік, він шукав зв'язку з епохою, вірив широко проголошеним програмам, що обіцяли загальне щастя, вважав, що колись все прийде до норми, оскільки прояви дикунства і жорстокості лише випадковість, а не сутність. <...> Більшість не побачили переходу від народної революції, жорстокої і дикої, до планової роботи машини. Схильні виправдовувати першу фазу перенесли своє ставлення на другу. Таким був і Зоценко. <...> На війні його отруїли газами, після війни – псевдофілософським варивом, матеріалістичною настоянкою для слабких душ» [788, с.117].

На жаль, сучасні розвідки про мову М. Зоценка-фейлетоніста обмежуються вивченням її нелітературності. Виявлення соціального коріння окремих складових цього сплаву не вело до висновків стосовно соціально-демографічних змін в країні внаслідок революції. А письменник передбачав, що зміни у повсякденній культурі неминуче позначаться і на високій культурі: «Уже ніколи не будуть писати і говорити тією нестерпною суконною інтелігентською мовою, якою чимало ще пишуть, точніше дописують. Дописують так, наче в країні нічого не сталося» [788, с.53]. Разом з тим, зосереджуючись переважно на герої-міщанинові, письменник у нарисі «Література має бути народною» опосередковано підтверджує зламаність світу інтелігента старої формації: «У нашій літературі надто багато уваги приділено «переживанню» і «перебудові» інтелігента і зовсім мало «переживанням» нової людини. У нас до цих пір іде традиція колишньої інтелігентської літератури, в якій головним предметом мистецтва – психологічні переживання інтелігента. Слід розбити цю традицію тому, що не можна так писати, *наче в країні нічого не сталося*» [547, с.92].

Так само газетні нариси, замальовки, памфлети, оповідання і оповідки О.

Вишні обов'язково мають бути використані для характеристики епохи 20-30-х рр. П'єса М. Куліша «Мина Мазайло» метафоричною мовою розкриває трагічні гротески українізації національної високої і повсякденної культури. За фабулою урбанізаційних модернізацій у романі В. Підмогильного «Місто» криється багато точних деталей побуту, характеристик поглядів, вагань і настроїв його сучасників,

залучених до соціалістичної модернізації.

Таким чином, художня література є важливим, хоч і своєрідним, джерелом для вивчення повсякденності. Романи, повісті, нариси, новели, оповідання, п'єси не можна називати документальним джерелом у прямому розумінні і, звичайно, не можна використати для отримання прямих фактичних даних, яким би суттєвим не був у них елемент соціальних спостережень або автобіографічності. Справді, в академічно-класичному розумінні історичні романи або історичні п'єси не являють наукової цінності. Але істориками вже давно помічено, що справжні письменники, працюючи над історичною тематикою, ретельно вивчають історичні документи, занурюючись не тільки у хронологію подій, у причинно-наслідкові зв'язки між ними, а й у предметно-речове оточення персонажів, морально-психологічну атмосферу часу, прагнучи не схибити проти відповідності зображуваної реальності. Вони акуратні в головному і в деталях, для них істотним є не тільки відповідність сюжету історичній конкретиці, фабула твору при всій творчій фантазії митця не повинна суперечити справжньому минулому. Героями історичного твору можуть бути вигадані персонажі (повністю або на основі прототипу) або реальні історичні постаті (колись справді існуючі). Виписування їх характерів, обставин дій і переживань, врешті їх долі вимагає від письменника дослідницького таланту і громадянської відповідальності. Написані з таких позицій твори на історичну тематику справді набувають характеру панорамного письменства, багаті на достовірні деталі, дрібниці, нюанси. Якщо традиційним істориком художня література може бути використана як додаткова, але не обов'язкова підказка для реконструкції, то для історика повсякденності вона стає важливим важелем розуміння реалій минулого. В офіційних документах він не віднайде свідчення про повсякденні турботи пересічної людини, писемні джерела особистого походження надають досліднику таку можливість, але вона може бути фрагментарно принагідною, випадково мозаїчною. Історик-документаліст через відсутність необхідних деталей приречений на схематизм розповіді, її абстрактність і вимушену умовність. Письменник же задля цілісності і виразності зображуваної картини усуває документальні прогалини, довіряючись творчій інтуїції, він випишує історичне мереживо подій з певною часткою фантазії, підживленої загальною культурною ерудицією і творчим досвідом митця. Зрештою, історик-досліднику не зайве поруч зі суворим офіціозом документів послуговуватися яскравими літературними творами, де історичні сюжети набувають тілесності, барв і контрастів, індивідуально-психологічної виразності, соціального психологізму, гармонії чи конфліктності.

Особливої ваги для історичної реконструкції мають художні твори, написані автором синхронно з епохою, що цікавить ученого, або по її свіжих слідах, коли письменник сам був занурений в «історичну лабораторію» свого твору. Вони дозволяють проникнути в інтелектуальне і соціальне середовище описуваного періоду, в якому жив автор, а почасти містять яскравий опис його оточення [1066, с. 66]. Письменник-сучасник бачить історичні реалії не тільки «зсередини», а й «врівень». Він є співавтором свого часу, водночас він – його фотограф і літописець, він фіксує мить, те, що сплине дуже швидко і безслідно. Спостережливе і чутливе око письменника з безлічі розмаїтих проявів щоденного життя здатне вловити

виключно показове, у той момент, може, й непомітно іншим, занотувати його для майбутнього. Не випадково Ю. Тинянов зауважував: «Те, що сьогодні є літературним фактом, на завтра стане простим фактом побуту й історії» [1149, с.213].

Варто підкреслити, що художня література може в образно-сюжетній формі, метафоричною мовою сказати більше і точніше про час, коли офіційний документ не міг цього відбити. Пишучи твір, письменник моделює життя, осмислюючи його, проаналізувавши й узагальнивши всі доступні йому відомості про нього, розставляє необхідні акценти, визначає домінанти громадського життя, вирізняє особливості особисто-персонального буття людей. З цієї точки зору художній твір є не тільки відбитком змодельованої реальності, але й вмістилищем її сенсів. Отож, художній твір, так би мовити, налаштовує історика на потрібну хвилю сприймання минулого. Годі говорити, наскільки виразнішою буде історична реконструкція радянської повсякденності 1920-1930-х рр. при залученні відомостей про неї з творів М. Булгакова, Й. Бабеля, О. Вишні, М. Зощенка, А. Платонова, М. Куліша, І. Льфа і Є. Петрова та ін. Звісно, йдеться не про пряме документальне на них посилання.

У ранньорадянську епоху приватне щоденне життя задавалося і оцінювалося як втілення буржуазного індивідуалізму (антиколективізм) і ідейної, моральної приземленості – міщанства (орієнтація на минуле). Побуту «минулих класів» був протиставлений позапобутовий героїзм фанатиків, піднесено романтизований у літературі («Як гартувалась сталь» М. Островського), і «новий побут» соціальних технологів – комунальний: тотальна організація праці, сім'ї, вільного часу тощо. Повсякденні клопоти і потреби у подібній ціннісній перспективі знижувалися і витіснялися у комічну сферу (яскравий приклад, фейлетони М. Зощенка і О. Вишні). Помірковано-критична інтелігенція трактувала повсякденне як людське проти казенного, владного, бездушного (яскравий взірець – «Собаче серце» М. Булгакова).

Історичні романи, історико-літературні, теоретичні і критичні статті багатьох письменників становлять великий інтерес для історика-дослідника повсякденності через присутню в них конкретику, антураж подій, атмосферу в цілому. Ю. Лотман, глибокий знавець культури російського дворянства, у своїх дослідженнях передусім спирався на історичні факти і документи, але для нього не менш важучими були мистецько-побутові речники доби. Він вважав науковий і мистецький погляди рівноправними і взаємо необхідними методами історичної реконструкції: «... це наче два людських ока людської культури. Саме їх відмінність (і рівноправність) створюють об'єм нашого знання. Мистецтво не можна віднести до галузі розваг або наочних ілюстрацій до високих моральних ідей. Мистецтво – це форма мислення, без якого людської свідомості не існує, як не існує свідомості з однією півкулею» [770, с.432].

Звернення до досвіду письменників-реалістів у світлі нинішніх дискусій на вколо повсякденності цілком природне. У передмові до теоретико-критичних праць з проблематики повсякдення Б. Хаймор говорить про те, що художня проза заслуговує на увагу як «експериментальне дослідження дослідної сфери повсякденності» [417]. І справа не тільки в тому, що «намагання відтворити

текстуру повсякденного досвіду засобами мистецтва і літератури можуть становити інтерес ... як джерело інформації», – вони цікаві і в теоретичному, методологічному плані. В опануванні матеріалу настільки аморфного, що вперто вислизає від концептуалізації і узагальнення в конкретику деталі або невиразність загального місця, традиційний для наукового письма об'єктивізм виявляється неспроможним – звідси експерименти з гібридними жанрами, відверто «художніми» конвенціями і прийомами. Дослідники повсякдення можуть більше спільного знайти з М. Булгаковим і М. Зоценком, ніж з Е. Гарфінкелем і М. Фуко. В літературі повсякденність – це звична окресленість життя. Тут реальність повсякденного життя постає як самоочевидна і неусувна фактичність. За літературним твором стає зрозумілим, що межі повсякдення визначаються зсередини мірою усвідомлення допустимого і неприйняттого. Зі знаком «плюс» ці межі постають, як «обереги», які дають людині почуття захищеності, задоволення, впевненості, безпеки і комфорту. Й зі знаком «мінус» – як «перепони», що перешкоджають індивідуальним бажанням. І в тій, і в іншій якості межі-рамки повсякденності вважаються «природними» і тому не передбачають ані обговорення, ані запитальності. Саме завдяки відсутності першого і другого – на підставі володіння загальним знанням, природність і універсальність якого самоочевидна – у співмешканців цих меж створюється відчуття надійного взаєморозуміння («спільного смислу» – *common sense*) [417].

Як писав А. Людтке, в історії повсякденності увага спрямована не просто на діяння (або злодіяння) великих людей, світських і духовних володарів. Центральним в аналізі повсякденності є життєві проблеми тих, хто переважно залишався безіменними в історії. В цих словах міститься основна ідея і мета цього напрямку. Історія повсякденності звертається до розгляду повсякденного життя людей, до всього, що його складає: це будинок, одяг, харчування, предмети побуту, історія хвороб, історія праці і відпочинку і чимало іншого. Очевидно, що головну увагу історія повсякденності зосереджує на повсякденній діяльності, в якій переважає елемент повторюваності. Такі дослідження цікаві не тільки тим, що відтворюють історію багатьох речей, традицій, різних зрізів культури, але й допомагають краще зрозуміти ту історичну обстановку, в якій відбувалась та чи інша подія, протікали ті чи інші процеси, доповнюють і характеризують їх [1161, с.82-87].

3.5. Усні джерела з історії повсякденності

Громадська думка, почасти не маючи адекватної можливості виразитися повною мірою публічно, доволі часто піддає аналізу те, що відбувається, й оцінювання висловлюється в усній мовленнєвій культурі. З огляду на це, для відтворення повсякденності варто використовувати і таке джерело як фольклор, а також усні оповіді безпосередніх учасників подій, їх сучасників-спостерігачів. Серед фольклорних форм на селі слід зосереджуватись на піснях, частівках, байках-оповідках (бувальщинах), приказках, примовках, жартах. Прислів'я і приказки, зазвичай, породжуються обставинами, виявляючи психологічні погляди суспільства. Сучасні російські дослідники відзначають, що у роки після громадянської війни відбиття політичних суперечностей на селі помітно потіснило в селянському фольклорі любовні та побутові теми. Злобою дня стали

кооперування і розкуркулення селянства [757, с.5].

Серед усної творчості городян вирізняються кабацька (трактирна) пісенна творчість, притаманна переважно міському плебсу, та анекдот, творення якого найчастіше визнають за демократичною інтелігенцією і освіченим міщанством. Останній був ігнорований офіційними радянськими істориками, не брався до сувої аргументації, оскільки оцінювався через призму «антирадянської агітації і пропаганди». Одним з перших, хто на теренах колишнього Радянського Союзу спробував інтерпретувати анекдоти як джерела прихованої історичної інформації, був Ю. Борев [388a]. Він вважає, що виникнення історичних анекдотів в радянські часи було викликано необхідністю в умовах тотальної цензури осмислити історичну реальність навіть з ризиком для свого життя і свободи.

Сьогодні вже не випадає говорити, що анекдот має бути залученим до історичних аргументів радянського ХХ ст. (досить лише нагадати, що розповідь анекдоту була підставою не тільки адміністративного, а й карного переслідування громадян – «Оголошений конкурс анекдотів: перша премія – десять років, друга – п'ять років») [782; 1049].

За оцінкою одного з глибоких літературознавців і культурологів ХХ ст. В. Дніпрова, анекдот був єдино можливим у радянський час видом фольклору. Виникнення анекдоту породжується певною життєвою ситуацією, у цьому сенсі його можна розглядати як специфічну форму «ужиткового мистецтва» – його розповідь «вживається» до теми розмови, до осмислення якоїсь життєвої події [1049, с.6]. Він є плодом творчого синтезу словесного і виконавського мистецтва, тому що той, хто розповідає анекдот, є не лише співавтором його словесної канви, але й свого роду «самодіяльним актором», що представляє ту його форму, котру називають «художнім словом». Насамкінець, останнє, що дозволяє розглядати анекдот як модифікацію фольклору, – це його зв'язок з традицією народної «сміхової культури». Її суть, як виявив М. Бахтін, полягає в тому, що вона «вивертає навиворіт» самі піднесені ідеї, дозволяючи собі висміювати, пародіювати міфічні уявлення і культові дії, висловлюючи тим самим усвідомлення відносності, а почасти й ілюзорності їх величі. Політичний анекдот дозволяв, знімаючи наліт міфу, сакральності з політичної реальності, тверезо поглянути на політику і політичних лідерів. В умовах жорстокої несвободи політичний анекдот віддзеркалював ставлення суспільства до важливих подій і явищ [347, с.88]. Щоденник С. Єфремова, для прикладу, це яскраво засвідчує [1123]. З іншого боку, політичний анекдот транслиував керуючим настрої і сподівання керованих, він передавав те, що не потрапляло до офіційної преси через контроль цензури [345, с. 35]. Вважається, що джерелом значної частини образно оброблених чуток була інтелігенція, яка завдяки своїй специфіці знаходилась на орбіті найважливіших політичних, культурних та інших подій. І ось вона, що завжди фіксувала свій життєвий досвід у письмовій – науковій, художній, публіцистичній, щоденниковій, епістолярній – формі, зайнялась не притаманною їй справою – створенням і передачею усних оповідей, фольклору. Це був спосіб самопізнання суспільства, приведений у відповідність з політичними обставинами, тому що в умовах існуючого величезного репресивного апарату жодне слово правди не могло потрапити в книгу чи статтю. Так виник інтелігентський фольклор – містка, виразна,

абсолютно вільна в своїй невідцензурності усна культурно-історична форма втілення соціального досвіду інтелігенції [388а, с.5].

Анекдот у всі часи правив за політичний барометр соціально-економічної ситуації в суспільстві, державі. Він завжди акумулював жвавість розуму, соковитість мови, культуру стосунків, відбивав настрої людей, але для історії та істориків ці людські байки – чудові орієнтири осягнення причинно-наслідкових зв'язків і розвитку людських стосунків і безпосередньо самої розумної істоти [1025, с.134]. Анекдот у всі часи виступав невидимим психологічним захистом від сваволі влади, ударів долі, маскуванню власних слабостей. Анекдот являє собою «підпільний» канал комунікації. В цьому сенсі його цілі різноманітні: від самозахисту особи до відкритої словесної агресії. Він також виконує функцію «зняття» опозицій «влада – народ», «панування – підкорення», викриваючи амбівалентність будь-якого політичного явища, позбавляє його прямолінійності і категоричності. Тим самим анекдот вербалізує приховану реальність, стимулюючи критику офіційної ідеології. Анекдот – краща форма протесту, несхвалення того, що відбувається, оцінка подій, явищ, особи, її історичної паспортизації. Не випадково він цікавив таких великих учених як С. Аверинцев, Л. Гроссман, Ю. Лотман, Л. Столович, З. Фрейд, В. Шкловський [1049].

Анекдот завжди пуповиною зв'язаний з реальним фактом. Навіть якщо його сюжет вигаданий, він перевіряється: так могло б бути. У вигаданих героях упізнаються знайомі контури певних осіб у буденних повторюваних ситуаціях соціальної взаємодії людей. В ідеалі факти реальної дійсності, що знаходять відображення в анекдоті, перевіряються у жанрах оповідання і плітки. Тільки після цього, витримавши випробування за ознакою типізації, стають фабульною основою анекдоту. Реальність, що породжує фабулу анекдоту, – це реальність особливого роду: вона тяжіє до крайніх, екзистенційно-сміхових проявів буття [1049]. Анекдот не просто фантастично-мистецьким чином відображає життя, стаючи художнім твором, а й побутує у житті, роблячись його часткою.

Конструкція будь-якого анекдоту проста. В жодному разі анекдот – не тільки засіб протистояння режиму. Являючи собою форму критики і протесту проти жорстокості і обмеженості влади, він є водночас і способом популярної розваги [523, с.55-57], відповідно, анекдот надається й до розкриття відпочинково-дозвіллевої сторони повсякденності. О. Лосєв писав у «Діалектиці міфу»: «Насправді, лише дуже абстрактне уявлення про анекдот і взагалі про людські висловлювання може привести до висновку, що це тільки просто слова і слова» [766, с.466]. Анекдот як акумуляція гумору, як реальність комізму здатний розкрити комізм реальності, показати абсурд реальності і реальність абсурду, парадоксальність реальності і реальність парадоксу. Комедійність анекдоту надається до руйнування пафосних міфів [1040, с.476-484]. Анекдот має міфотворчі потенції, створюючи естетико-художню реальність, що переходить у масову свідомість. ... Як і міф, анекдот, за висловом Ю. Лотмана, – «один з самих давніх жанрів фольклору» [304, с.461]. За його справедливим спостереженням, «анекдот водночас дзеркало побуту і дзеркало гумору, він розповідає, як люди живуть і що їм смішно. ... є анекдоти, які сміхом викликають співчуття, а не образливу насмішку. Сміх – гнучка зброя, нею і голублять, нею й убивають, за

французьким прислів'ям» [304, с.460,462]. Гумор в анекдоті і робить його привабливим. Сміх, що лунає як відгук на анекдот і є його *розуміння* і водночас ковток *свободи*. Невипадково в період тоталітарного режиму за анекдот можна було потрапити на Волго-Дон, або взагалі, як казали, «*надолго вон*».

В Україні видані фольклорні збірки. І. Бугаєвич зібрав і прокоментував анекдоти, байки, оповідки про трагічні роки колективізації «Дожилась Україна... Народна творчість часів голодомору і колективізації на Україні» (К., 1993).

Соціокультурна функція визначає і зміст анекдоту, і його жанрову строкатість, і його національну своєрідність, і характер специфічно-анекдотичного гумору [1049, с.7]. Дослідник повсякденності може почерпнути важливу для нього інформацію з анекдотів різного жанру (і з побутового, і з політичного, і з етичного), оскільки кожний з них відбиває певну галузь повсякденних практик і норм, ставлення суспільства до них. Утім, анекдот за будь-яких обставин – яскрава квінтесенція життєвої ситуації, влучно вербалізована оповідачем, хоч і не завжди вживана в офіційному колі обговорення проблеми. Лаконічність і дотепність висловлення в анекдоті допускає інтерпретації теми, що підтверджує його осмислення в суспільстві, засвідчує його влучність та його прицільну дошкульність. Потрапити в анекдот вважалось за «особливий» талант.

По історичних анекдотах можна знайти історичні реалії, не зафіксовані в документах, за міфами «Іліади» Г. Шліман зміг знайти Трою. Насамкінець, важливе не тільки те, що насправді було, але й те, чого не було, про що думали і говорили люди. Історія духу не менш значуща за реалії історичного суспільства. Є факти, що ніколи не траплялись і живуть тільки в віруваннях, при цьому вони справляють більший вплив на хід історії, ніж деякі речі, які справді відбулися [388а, с.7]. Анекдот виказує приховану в повсякденні реальність, стимулюючи критику офіційної версії радянської історії.

Отже, історична реальність по-своєму оригінально відбивається в усній неформалізованій комунікативній творчості, при цьому народ володіє своєрідною й унікальною формою осмислення історичних фактів, недоступною для професійних істориків, – народним гумором, підробити який просто неможливо. Крім анекдотів, до цієї групи усних джерел відносяться жарти, байки, прислів'я, приказки. Наявність інформаційно-виразних засобів такого роду виразно свідчить про те, що вони відіграють певну роль у людському спілкуванні на рівні масової побутової психології. Значить, вони потрібні, виправдані і навіть корисні. По-перше, такого роду форми спілкування – це можливість релаксації людини, що періодично втомлюється від почасти надто жорстких норм офіційного спілкування. По-друге, таке спілкування – ще й досить демонстративна каналізація протесту, що неминуче накопичується в людях в жорстко організованому суспільстві.

Ще одним важливим, хоча й суперечливим джерелом для дослідження повсякденних реалій є чутки. Їх значення зростає у переломні, нестабільні епохи, коли сама атмосфера створює сприятливий ґрунт для різного роду страхів, побоювань і разом з тим надій і сподівань. Чутки – це особлива, зазвичай недостовірна інформація (і/або спотворена форма передачі будь-якої інформації, що надає їй деяку особливість), що передається виключно в усній формі, наче «по секрету», і функціонує суто у звуковому режимі. Історик має пам'ятати: чутки і плітки – це

завжди спотворена, не цілком достовірна або зовсім недостовірна, у крайньому разі , не перевірена з якихось причин інформація. Частіше за все чутки виникають за відсутності повної і достовірної інформації з питання, що цікавить людей [889]. Чутки справляли цілком конкретний вплив на суспільство: поширюючись з вражаючою швидкістю, вони формували суспільну думку, настрої і поведінку соціальних верств, вікових і регіональних груп.

Оскільки чутки – завжди тією чи іншою мірою недостовірна інформація, то один з найбільш очевидних способів побудови типології чуток, зазвичай, зводиться саме до їх класифікації за ступінню достовірності вміщеної у чутках інформації. З огляду на це, чутки поділяють на чотири типи: абсолютно недостовірні, частково недостовірні, достовірні і близькі до дійсності [856, с.275]. Прийнято вважати, що повністю достовірними чутки практично не бувають, оскільки в самому процесі циркуляції фабула чуток зазвичай набуває неминучих трансформацій. Понад те, добре відомо, що в процесі усного обертання сама правдива інформація поступово втрачає ступінь своєї «достовірності» (тотожності оригіналу), і рано чи пізно набуває ознак чуток. При «перетворенні на чутку» письмової інформації, це практично завжди неминуче.

Перша особливість чуток – це недостовірність інформації, яку вони несуть. Друга особливість – обов'язкова наявність сильного емоційного компонента. З одного боку, він спотворює інформацію, з іншого, він наче компенсує дефіцит достовірності, стимулюючи сильне емоційне ставлення. З огляду на емоціональну забарвленість виділяють три основних типи чуток: 1) «чутки-бажання», тобто чутки, які містять досить сильне емоційне бажання, що відбиває певні актуальні потреби і сподівання аудиторії, в якій вони народжуються і обертаються. ... «чутки-бажання» здійснюють подвійну соціально-психологічну функцію. З одного боку, зазвичай вони відповідають побажанням людей і тому наче підтримують тонус їх соціального існування. Такого роду чутки заспокоюють, перешкоджають поширенню негативних емоцій, не дають можливість розвинути паніку та надмірній агресивності. З іншого боку, саме такі чутки деморалізують населення, створюючи завищені сподівання. Коли з часом з'ясовується, що сформованим побажанням не збутися, можуть виникнути зворотні реакції – спалахи агресивної поведінки, паніка, ненависть до тих, хто наобіцяв, але не виконав обіцяного; 2) «чутки-пугала», тобто чутки, які несуть і викликають виражені емоційно негативні, лякаючі настрої і стани. Чутки такого типу виникають у період соціального напруження і їх сюжети варіюються від просто песимістичних до відверто панічних. До типових відносять ся чутки про підвищення цін, про зникнення окремих товарів, про голод. ... Соціально-психологічна функція таких чуток достатньо зрозуміла. З одного боку, це цілком визначене залякування населення. З іншого, – це спроба активізувати спротив новим соціальним силам і різко підсилити хаос і безлад, зруйнувати соціальний спокій; 3) «агресивні чутки», тобто чутки, що не просто викликають і поширюють виражені емоційно негативні настрої і стани, а конкретно спрямовані на стимулювання агресивного стану і цілком визначеної поведінкової «відповіді», жорсткої агресивної дії. Чутки такого роду виникають у ситуаціях пікових суперечностей, що пов'язані з соціальними міжгруповим і міжетнічними, міжнаціональними конфліктами. Провокація агресивних дій – головне

призначення агресивних чуток [856, с.276-278].

Дещо особно стоять так звані «безглузді чутки». Вони виникають довільно, як наслідок плутанини. Чутки такого типу з'являються в періоди переломів масової свідомості, коли люди розгублені через тотальний злам системи цінностей, уявлень, картин світу. Їх основна функція полягає у спробах побудови нового, більш адекватного образу світу з уламків минулих і початкових нових уявлень. Тоді і з'являються чутки, де поєднується несумісне [856, с.279].

Чутки стають можливими за двох фундаментальних умов. Перша – наявність інтересу масової аудиторії до певної проблеми, висока актуальність даної проблеми і її зв'язок з потребами людей. Друга умова – незадоволеність відповідних потреб. Це або повністю відсутня інформація, або подана інформація не сприймається як надійна. Додатковими чинниками є такі моменти, як ступінь емоційного напруження спільноти, де народилася чутка, і пов'язана з ним потреба емоційної розрядки посередництвом інтенсифікації масового спілкування.

На думку дослідників Г. Оллпорта та Л. Постмана, правдоподібність чуток визначається значимістю її змісту для людей і браком знань про справжній стан справ [856, с.282]. Змістова значимість чуток не є самим істотним фактором. Виділяються такі чинники, як тривожність і емоційна невпевненість спільноти, які сприяють сприйняттю і поширенню чуток. Чутки, як вид комунікації, поширюються стихійно, хоча переважно у «своєму» середовищі, яке пристосовує достовірність чуток до власного досвіду і сподівань. Через посередництво усного мовлення не просто циркулює інформація всередині однієї соціальної групи, а й змінює її поведінку. Нерідко чутки конкурують із засобами масової інформації. Попри те, що чутки по мірі поширення нерідко деформуються (аж до протилежного), їм все одно довіряють, значить, і враховують у повсякденних практиках, здійснюючи в них необхідні корективи (наприклад, чутки про подорожчання того чи іншого продукту швидко призводили до його скуповування навіть за відсутності такої потреби; чутки про швидку ймовірність нової війни спонукали до нагромадження побутових «стратегічних» запасів: мила, солі, сірників).

До різновидів чуток відносяться плітки – хибна або справжня, перевірена або непідвладна перевірці, але завжди неповна, упереджена, хоча і правдоподібна інформація про речі й обставини, які можуть розглядатися як особисті, але мають широкий резонанс, оскільки стосуються закритих сторін життя якихось соціальних груп [856, с.291].

Отже, історик повсякденності справді може долучати до свого дослідницького арсеналу найрізноманітніші усні свідчення, що сприяють її відтворенню прямо чи опосередковано.

Окремим джерелом є відомості, які належать до розряду усної історії, їх можна ще визначити як «спровоковані спогади», або «спогади на задану тему». Під час вербального спілкування зі свідком (учасником / сучасником) історичних подій дослідник спеціально (у вигляді інтерв'ю, анкетування) спонукає його згадати пережите, важливим у цьому разі є не тільки згадані факти і події, а й їх інтерпретація респондентом. Усна історія переважно цікавиться такими питаннями: 1) яку саме інформацію і чому зберігає час у суспільній свідомості у

вигляді образів минулого; 2) наскільки ці образи минулого схожі або відрізняються від того, що було насправді; 3) чому те, чого не було насправді, почасти відіграє у соціальній пам'яті роль того, що насправді було і як цей псевдодосвід впливає на поведінку сучасників [886, с.6]. Чи не найціннішою властивістю джерел усної історії є те, що вони відображають ставлення людини до історичних процесів, про які дослідник збирає інформацію. Не менш вартісними є суб'єктивні оцінки інтерв'юера тих суспільних проблем, про які він розповідає або ж брав участь у їх розв'язанні. Його погляд у таких випадках завжди позбавлений політичної кон'юнктури і виражає радше колективний погляд (тогочасний) на ту чи іншу проблему. Залучаючи вже відомі факти, дослідник може робити порівняльний аналіз уже відомої інформації з тією, що отримана в процесі опитування безпосередніх свідків чи учасників подій.

Центр вивчення усної історії України, який функціонує у Переяслав-Хмельницькому педагогічному університеті ім. Г. Сковороди, уже зібрав значний обсяг повноцінного усного матеріалу для подальшого наукового опрацювання у контексті історії повсякденності. Успішно діє центр вивчення усної історії при Львівському католицькому університеті. Задекларовано готовність займатися усною історією регіону в Уманському державному педагогічному університеті ім. П. Тичини.

Історик повсякденності, що послуговується усними джерелами, обов'язково зіткнеться з феноменом особливої мовної культури. Щоденна мовленнєва культура суспільства, його окремих груп, навіть особистостей виразно відрізняється від офіційно вживаної мови, притаманної офіційним документам чи пресі. Ця мова – по своєму образна, соковита, влучна – водночас не співпадає ні з офіційною мовою політиків, ні з художньою мовою письменника. Щоденна лексика, фразеологія містять унікальний пласт відомостей про практики життя, його обмірковування на рівні буденної свідомості. З огляду на це, усні пам'ятки слід «переводити» у письмовий документ, зберігаючи всю специфіку мовлення. Присутня в ній деформація мовних стандартів (орфографічна, синтаксична, граматична неписьменність), наївність, спрощеність є первинним свідченням буденної історії та культури. З іншого боку, проникнення у природну народну мову канцеляризмів і фраз, запозичених з офіційних мовленнєвих практик, розкриває, як відбувалося прищеплення нових життєвих норм крізь комунікативні канали. Феномен мовлення в радянському суспільстві яскраво розкритий у праці Н. Козлової та І. Сандомирської [660]. Мимоволі, згадується концепт оруелівського «новоязу» з «1984»: «Новояз мав не тільки забезпечувати знаковими засобами світогляд і розумову діяльність прихильників ангсоцу [суспільство «англійського соціалізму» в Океанії], але й зробити неможливими будь-які інші течії думки... Новояз покликаний не розширювати, а звужувати обрії думки...» [860, с.171]. Німецький дослідник В. Клемперер у книжці «Мова Третього рейху» писав: «... мова не тільки творить і мислить за мене, вона керує також моїми почуттями, вона керує всією моєю душевною субстанцією... А якщо утворена мова створена з отруйних елементів або слугує передатчиком отруйних речовин? Слова можуть уподібнюватися мізерним дозам миш'яку: їх непомітно для себе ковтають, вони начебто не мають жодного впливу, але через деякий час отруєння очевидне...» [

984, с.8].

Р. Барт в лекції, прочитаній при вступі на посаду завідувача кафедрою літературної семіології в Колеж де Франс 7 січня 1977 р., зауважив: «Колись ми вважали, що влада – це суто політичний феномен; зараз рахуємо, що це також феномен ідеологічний, що проникає навіть туди, де його не можна розпізнати на перший погляд... І ми починаємо здогадуватися, що її втіленням є не тільки Держава, класи і групи, але й мода, поширені судження, видовища, ігри, спорт, засоби інформації, сімейні і приватні стосунки – влада гніздитья всюди, навіть у надрах того самого поклику до свободи, що прагне її викорінення. ... Причина цієї живучості в тому, що впливовість, або, точніше, її обов'язкове вираження – мова» [352].

Варто враховувати, що мова в її різних аспектах є об'єктом вивчення у самих різних дисциплінах (філософії, психології, логіці, семіотиці тощо), і тільки враховуючи досягнення всіх цих наук можна встановити справжню роль мовознавства в культурі [491, с.437]. Проблема мови посіла одне з провідних місць в духовній культурі ХХ ст. – і особливо в філософії, коли здійснився «лінгвістичний поворот», і в культурології, коли відбулося формування семіотичного і лінгвістичного підходів до культури (семіотика культури і лінгвокультурологія).

Так, у монографії Н. Чулкіної [1124, с.34] зроблена спроба реконструкції і лінгвокультурологічного опису концептосфери російського повсякдення. Аналізуючи філософські і соціологічні дослідження категорії «повсякденність», авторка виділяє її «константи», тобто такі її якості, що не залежать від етносу і мови, і показує, як ці якості переломлюються в російській побутовій і мовній свідомості. В дослідженні використовується нетривіальний матеріал – асоціативно-вербальна мережа середнього росіянина, матеріалізована в «Російському асоціативному словнику» [957] і визнана корелятом буденної мовної свідомості. Запропоновані різні методики інтерпретації наведеного матеріалу. Зокрема, досліджувалась частота і варіативність вживання слів, посередництвом яких прагнули «реорганізувати людину». Так було зафіксоване величезне поширення «апаратної» мови серед населення. Нова мова не просто створювалась владою і поширювалась тиском згори. Цій мові прагматично навчали і старанно навчалися. Вона не просто входить до повсякденності, вона – її значима симптоматика. Характерна ситуація, коли «слова» не розуміють, але прагнуть ними оволодіти, хоча, як наслідок, мова наче діє поза сферою думки» [1124, с.35]. Свого часу Н. Козлова в своїй докторській дисертації здійснила дослідження взаємного пристосування ідеології і масової свідомості на матеріалі змін в мові післяреволюційного часу. Вона простежила, як «теорії» сприймалися «внизу» через гасла-ідеологеми, що задавали матрицю сприймання соціального світу.

3.6. Візуальні джерела у відтворенні повсякденності

В аналітичному полі історика повсякденності поруч з письмовими і усними джерелами обов'язковими є також візуальні документи, серед яких вирізняють речові і образотворчі. До перших відносять домашні ужиткові речі, знаряддя праці, предмети одягу, як висловився Л. Февр, «усе те, що, належачи людині, залежить

від неї, служить їй, виражає її, вказує на її присутність, діяльність, смаки і способи людського буття» [1156, с.205].

Жоден нарративний документ не здатний з абсолютною достовірністю, що не потребує уточнення чи підтвердження, засвідчити, якими були реалії щоденності конкретного часу, спільноти, людини. Йдеться не стільки про візуальну ідентичність, скільки про достовірність відтвореного, його відповідність минулому, його смислове наповнення і чуттєве відлуння. Адже предмети вирізняються не лише функціями, не тільки тим, з якою метою ми їх беремо в руки, але й тим, які почуття вони в нас викликають. З одним почуттям ми торкаємося старовинного літопису, з іншим – газети, що ще пахне типографською фарбою. Речі й предмети, що оточують нас, нерідко «диктують» свій вплив. На початку 1920-х рр. О. Блок дотепно зауважив, що застеріг за собою зміну поведінкових норм, змінивши засіб пересування містом: «...як тільки зайду в трамвай і одягну картуза – так і хочеться поштовхатися» [770, с.435].

За предметно-речовим рядом можна безпомилково відтворити окрім матеріального становища людини, й її морально-психологічний стан, її смаки й уподобання, визначити ступінь її охайності, заощадливості чи марнотратства, недбальства чи бережливості, врешті, її організованість і дисциплінованість не тільки в приватному, а й у громадському житті. Речі бувають не менш промовистими за письмена, кажуть археологи. Так звана «повсякденна археологія» дає можливість завдяки залишеним «культурним шарам» доповнити історичну розповідь, надати їй конкретної визначеності у візуальному прочитанні. Причому предметно-речові документи можуть точно засвідчувати історію не обов'язково за умов численного представництва. Навіть навпаки – одиничні, виключні артефакти не менш цінні за кількісні накопичення і велемовні описи. До того ж суто особиста річ може подавати виразне свідчення не тільки про її власника (його вік, стать, фах, стиль життя, матеріальний стан, уподобання, навіть здоров'я тощо), а й про цілу соціальну групу чи етнос, до якої він належав. За умови вмілого «читання» предметів можна цілком обґрунтовано говорити про суспільні явища, тенденції, настрої.

Речовий предмет візуально створює образ сприйняття, даючи можливість образного уявлення про минуле, це сприйняття безпосереднє, воно вимагає менше зусиль, ніж сприймання минулого через письмові джерела. Отже, комунікативні можливості речових джерел більш широкі, ніж у письмових [829, с.14]. Речові джерела також пов'язані з діяльністю людей, з видами життєдіяльності людини. Це предмети праці і побуту, що обслуговують, передусім, фізичні потреби людей. На відміну від письмових джерел, вони характеризують матеріальне виробництво, відбивають рівень матеріальної культури, рівень розвитку техніки і технологій, а також матеріальні переваги і недоліки свого часу, нерідко зумовлені ідеологічним диктатом, що особливо відчутно у випадку з радянською історією. Речове джерело, з одного боку, відображає дійсність, а з іншого – втілює. Для загально історичного джерелознавства на перший план виходять якості відображальні, для історика по всякденності, як і для музеєзнавця, – втілюючі. Найголовніше, що характеризує речове джерело, – це те, що воно завжди є безпосереднім свідком матеріального або духовного стану культури даної епохи, що збереглося і дійшла до наших днів

частиною самого реального життя того часу [920, с.91].

Предметний світ, що оточує людину, історичний. Людина долучається до історії за його допомогою, по-перше, через виконання своїх соціальних обов'язків (утилітарні функції предмета проявляються у трудовій діяльності, побутовій сфері, у культурних розвагах, традиційних обрядах тощо); по-друге, через опосередковану причетність речі до культури минулої епохи (річ, якщо вона надалі не піддавалась переробці, своїм зовнішнім виглядом відбиває культуру, смаки, уявлення пори свого створення); по-третє, річ може бути знаком, символом соціальних стосунків, виявляти себе як детонат певних соціальних цінностей; і, насамкінець, речовий предмет може набути функції інструмента історичного пізнання [829, с.32].

Втілюючі якості предмета в історичній науці використовуються поки що недостатньо. Можна позначити кілька шляхів ширшого використання «втілення». Перший лежить на межі відображення і втілення. Речовий предмет відображає дійсність значною мірою диференційовано. Дослідник повсякдення має тяжіти до створення природно-органічного комплексу речових предметів (це така сукупність предметів, яка склалась у ході історичного процесу. Для природного комплексу важливо, щоб просторове розташування і фізичний стан предметів відповідав їх розташуванню і стану в той чи інший момент історичного перебігу). Таким чином можна побачити «сцену» історії, «декорації» і «костюми». Як результат, спираючись на відображальні якості джерела, можна проникнути в історичний процес, що в них втілюється. Використовуючи відображення, розуміємо втілення – ось чому цей шлях лежить на межі відображення і втілення.

Друга можливість пов'язана з розкриттям візуально не спостережуваних слідів у предметі і вимагає спеціальних запозичень з потенціалу природничих наук шляхом проведення фізико-хімічного аналізу предмету.

І нарешті, можна використати властивості свідомості, її здатність взаємодіяти з втілюючими якостями предмета, тут обов'язковими є такі риси речового документа, які музейники називають атрактивністю і асоціативністю, коли завдяки емоційному впливу, викликаному зовнішнім виглядом предмету, виникає низка уявлень і створюється асоціативний ланцюжок.

Втілення історії у предметах і речах особливо гарно виявляється у ХХ ст., з його масовим виробництвом товарів широкого вжитку. В радянській країні у 1920-ті рр. низка речей просто таки стали «прецедентними текстами»: шкірянка і будь-яка нівка – в часи громадянської війни, синя блуза і червона хустина – в ранні непівські роки тощо. «Майже всі предмети: від капелюхів, костюмів і взуття до продуктів харчування – стали символами і засобами існування нових співтовариств, – відзначав дослідник американської масової культури Д. Бурстін, – ... людей оцінювали відпоідно до того, що вони споживали, а не за їх переконаннями. Ніколи раніше стільки людей не були пов'язані один з одним такою величезною кількістю речей» [371, с.116-117].

Отже, речі – не тільки як символи часу, а й як його сутність. У такому разі речі читаються як його стильові ознаки, оскільки стиль життя складають множинність чинників, котрі, об'єднуючись, створюють певну системну єдність. Речі організують, оформлюють людське середовище. Стиль сполучає предмети

самого різного призначення до візуальної єдності. Стихійно створюване довкілля завдяки стилю стає осмисленою формою. З хаосу речей вибудовується щось цілісне, закінчене. Стиль життя – це усталені форми буття людини, що знаходять своє вираження в її діяльності, відпочинку, інтересах, переконаннях, тобто в усіх зв'язках з довколишнім світом. Предметне оточення повсякденності включає в себе житлове чи виробниче помешкання, його обстановку і начиння від меблів до дрібних предметів, одяг, взуття, аксесуари, засоби пересування тощо.

Речові пам'ятки 1920-х рр. історик повсякденності може віднайти в музейних колекціях як державних, так і приватних. Вони відкладаються в них справді як пам'ятки-свідки минулого. Набуття статусу музейного предмету набувається річчю в разі її двоїстої єдності: типовості й унікальності. З огляду на це речова пам'ятка – безсумнівний документ. Уміщена в речових джерелах інформація передається безпосередньо через матеріальний бік предмета: форму, влаштування, матеріал, розмір, вагу, колір [829, с.74]. Природа речового джерела, з одного боку, визначає чуттєву достовірність, особливу переконливість, доказову силу предмета, а з іншого – обмежує його інформаційні можливості. Речове джерело не виражає абстрактних понять. Тому речові джерела багато процесів відображають лише опосередковано. Будучи рештками, реліктами дійсності, що вже минулася, вони, поза сумнівом, містять обширну і різноманітну інформацію про неї. Однак ця інформація виражена як результат практичної діяльності людей і в цьому відношенні виступає в об'єктивно-синтаксичному смислі, тобто як сліди практичної діяльності, котрі мають бути перекладені в синтаксично-суб'єктивну форму, або, інакше кажучи, виражені у тій чи іншій знаковій системі. Вона може бути природно-описовою, графічно-зображальною та іншою. Процес виявлення об'єктивно-синтаксичної інформації, вміщеної в речових джерелах, і перекладу її в синтаксично-суб'єктивну форму, тобто форму, придатну для використання у пізнавальних цілях, досить складний. Складна і технологія розшуку, реконструкції і датування цих джерел.

Окремо варто зауважити, що стильовими інформантами виступають такі феномени як мода і дизайн. Історик повсякденності їх аналіз потрібен не з точки зору естетики й мистецтва, хоча це невід'ємна складова. Організований з певною метою простір (цех, кабінет, бібліотечна кімната, аудиторія, спортивна зала, торгівельна ятка) будується завдяки структурним і функціональним зв'язкам предметів, що його наповнюють, з метою вдоволення споживача. У методології повсякденності слід розуміти, що дизайн виходить за межі прикладного (промислового, збутового, дозвільного) проектування, ним опосередковано (через систему речей) проектуються громадські смаки, стиль життя, характер суспільних стосунків. Якраз дизайн, на переконання К. Кантора, і забезпечує потреби члена масового суспільства в груповій орієнтації, в єдності з іншими людьми певної верстви [609, с.97,101]. Тому дизайн врешті можна визначити як вид ціннісного регулювання людських стосунків через промислові вироби в масовій комунікації маркетингу.

Хоча поняття моди зазвичай пов'язують з дизайнерами одягу – модельєрами, це явище набагато об'ємніше і багатофакторніше. У широкому розумінні модою вважають періодичну зміну взірців культури і масової поведінки, спочатку це сто

сувалося авангардних частин соціуму. Б. Паригін визначав моду як особливе соціально-психологічне явище: «Мода – це специфічна і досить динамічна форма стандартизованої масової поведінки, що виникає переважно стихійно, під впливом домінуючих у суспільстві настроїв і швидко мінливих смаків, захоплень тощо» [876]. Явище моди співвідноситься не тільки зі сферою одягу, і навіть не тільки з предметами, що формують життєвий стиль. Воно впливає і на ступінь авторитетності різних ідеологічних структур, на панівні в тій чи іншій епосі естетичні смаки людей і навіть на образ їхніх думок. Якщо говорити про моду на різні прояви духовного життя, то тут ідеалами для наслідування стають лідери відповідних ідейних конструкцій, їх найближчі прихильники. Звичайно, ці процеси стимулюються або гальмуються складним сполученням зовнішніх обставин, масштабними політичними і економічними подіями, що наповнюють громадське життя [1088, с.200].

Мірою демократизації суспільства й особливо з настанням масової культури вплив модних тенденцій на повсякденність виходить за межі відносно нечисленних елітарних громадських шарів. У розшифруванні мови моди історик повсякдення має спиратися на різні методологічні підходи, серед яких відзначимо наступні. *Культурно-історичний підхід* трактує моду як один зі способів поширення та функціонування феноменів культури (стилю, смаку тощо). Під модою розуміють також сукупність культурних форм у певних соціальних і історичних умовах. Зміна мод пов'язана зі змінами в культурі, економіці, способі життя, з соціальними потрясіннями. Такий підхід до вивчення моди характерний для істориків мистецтва і костюму: Ф. Готтенрот, Г. Вейс, А. Банах, Е. Тіль, Я. Буркхард, Ж. Вільхельм та ін. *Антропологічні теорії* шукають причини виникнення і зміни моди в особливостях психології людини. *Соціально-психологічний підхід* розглядає моду як один з механізмів спілкування, пов'язуючи зміну мод з психологією поведінки соціальних груп. (Г. Зіммель, Г. Блуммер). Прибічники *соціологічного підходу* Т. Веблен, М. Вебер, Д. Рісман, Р. Барт розглядають моду як відображення статусу тієї чи іншої соціальної групи, котрий впливає на поведінку людини в сфері споживання, формуючи образи речей – символів престижу [859, с.16-17].

Отже, історія моди є правдивим дзеркалом, що відбиває через речі (одяг, побутові речі, аксесуари, взуття) людську сутність тієї чи іншої епохи, на відміну від історичних документів, часто невірних від тенденційності, від теорій і концепцій своєї епохи. Б. Поршнев розрізняв моду як реальне життєве явище, і «модність» як певну соціально-психологічну характеристику, якою наділяються ті або інші предмети, явища, особливості, риси тощо, тим самим перетворюючись на феномен моди [903].

З останньої третини ХХ ст. світ став стрімко візуалізуватися – «галактика Гутенберга» почала потерпати від тиску новітніх інформативно-трансляційних технологій, віртуальний світ Інтернету дедалі стає все більш визначальним і домінантним у пізнанні, навчанні й спілкуванні. Візуальна сфера культури (кінематограф, фотографія, живопис, графіка, реклама, електронні засоби інформації) все потужніше вливають на соціальні уявлення, спрямовуючи й оформлюючи повсякденні практики людей. Візуальні носії інформації потужно витісняють вербальні, зображення підмінює текст. Такі зміни змусили наукову

спільноту замислюватися про візуальний поворот в культурі. Відповідно, виокремилась спеціальна наукова галузь – візуальна антропологія. Про її зародження можна говорити з середини XIX ст. в межах позитивізму й еволюціонізму, виходячи з ідеї, що об'єктивна реальність є видимою. Сам термін «візуальна антропологія», як зазначає американський дослідник С. Уорт, з'явився після Другої світової війни і виражав ідею використання (кіно-, фото-) камери для фіксації матеріалу культури [901, с.327]. Візуальна антропологія успішно розвивається в сучасній гуманітаристиці.

Фото, відео, кіно, електронні ЗМІ, інші різноманітні візуальні матеріали становлять інтерес для дослідника і як культурні тексти, і як репрезентації культурного знання, і як контексти культурного виробництва, соціальної взаємодії та індивідуального досвіду.

У ході міждисциплінарних взаємин з соціологами, етнографами, антропологами, культурологами можливості візуальної документалістики стали використовувати й історики повсякденності, для реконструктивної діяльності яких візуальна компетентність особливо важлива, оскільки без «бачення» повсякденних реалій у конкретиці, в деталях, образах, в динаміці змін історик повсякденності не може перейти до осмислення цієї сфери, її ролі у житті суспільства. Візуальні документи конкретизують вербальний контекст контурів повсякденності.

Цікаві дослідження здійснені Російською асоціацією візуальною антропології, до якої входять Центр візуальної антропології Новосибірського державного університету, лабораторія аудіовізуальної антропології Інституту етнології і антропології ім. М.М. Міклухо-Маклая РАН, Етнографічне бюро (Катеринбург – Тобольськ), дослідницькі центри створені при Московському, Пермському, Саратовському університетах. Серед провідних дослідників слід назвати О. Ярську-Смірнову, П. Романова, В. Круткіна та ін.

У Польщі проблематикою візуальної антропології активно займаються такі дослідники як Д. Бартушек, К. Олехніцький, С. Сікора.

В Україні візуально-антропологічні дослідження активно здійснюються етнологами, соціологами у академічних і науково-дослідницьких центрах, на кафедрах етнографії, етнології, соціології у багатьох вищих навчальних закладах, серед дослідників варто відзначити І. Ковальову, Л. Малес, Ю. Сороку, О. Босого [785; 1026].

Візуальні документи важливі не тільки фіксованим зоровим образом, що вони його зберегли, а й закодованою у них інформацією. Вона може бути відкритою, закритою, прихованою тощо. Комплексне дослідження, вилучення та використання інформації таких джерел дає змогу дослідникові не лише доповнити свої судження про історію, а й поглянути на неї в буквальному розумінні цього слова [606, с.243]. Візуальні документи розкривають історичні події і факти у вигляді конкретних статичних або динамічних зорових образів [921, с.17]. Об'єктив фотографіа чи оператора схоплює такі деталі і нюанси, властиві тому чи іншому явищу щоденності, які навряд чи можуть бути зафіксовані в іншому виді джерел.

Візуальні свідчення, документи і об'єкти відкривають для істориків повсякдення нові шляхи для розуміння минулого, збагачуючи дослідницький арсенал і способи аналізу. Художні репрезентації (кіно, фото) роблять істотний

внесок в образне визначення соціального ладу. Об'єктив може викрити, піддати сумніву, бути фіксатором стереотипів. Крім того, аналіз візуального виходить на широку галузь соціальних і культурних реалій – смаків, стилів, цінностей, уподобань тієї або іншої частини населення.

Візуальна «архівация» радянського минулого за допомогою фотографування і кінозйомки особлива – ці свідчення (майбутні документи) виникали і як спеціально меморіальні (для нащадків, для експонування в музеї), і у безпосередній гушавині подій як оригінальні артефакти свого часу. При їх використанні дослідник виходить з того, що радянський соціалізм – це щось набагато більше, ніж політичний режим, ніж ідеологія, це спосіб поведінки, побутові звички і умови повсякденного життя. До показових прикладів осмислення радянського способу життя на підставі візуальних репрезентацій відносяться ґрунтовні дослідження В. Паперного [873] про «сталінський ампір» в архітектурі, І. Голомштока [484] про соцреалістичне мистецтво, Ю. Цівьяна [1116] про рецепції радянського кінематографу.

Головна проблема джерелознавчої критики полягає в тому, як у візуальних текстах відбито антропологічний вимір радянської повсякденності і як з цим матеріалом працювати сьогодні.

По-перше, історик повсякденності сприймає візуальні репрезентації радянської реальності як культурні тексти (дослівно «фотографія» й означає «письмо світлом»). Особливість цього культурного тексту полягає в тому, що він має кілька рівнів прочитання. Як про це пише М. Бенкс, «з одного боку, візуальні антропологи мають справу з контентною (змістовною) стороною якихось візуальних репрезентацій – яка подія тут відображена, що за людина на фотографії? З іншого боку, вони мають справу з контекстною (інтерпретаційною) стороною цих візуальних репрезентацій – хто створив ці артефакти, для кого, чому зроблені знімки одних людей і потім зберігаються іншими?» [715, с.55]. Р. Барт називає «буквальне» зображення денотативним, а символічне – конотативним. Перше є аналогом реальності, а друге – способом, за допомогою якого суспільство дає зрозуміти, що воно думає про цю реальність.

«Буквальний» рівень повідомлення тому, власне, й має таку назву, що дослідник переводить зорове сприйняття у вербально-писаний режим. Цей процес здійснюється поетапно: 1) елементарний опис: хто і що зображено, скільки осіб, якого віку, якої статі, якої соціальної приналежності; які предмети і речі видно, яке тло (природа, інтер'єр), чи є зафіксовані написи (вивіски, афіші, газети, реклами); 2) відстеження темпорально-просторового маркування (часу і місця) подій, щоб візуальне посвідчення набуло чинності документа; 3) з'ясування мотивів зйомки: для преси, для приватного альбому, для службового користування, випадковість тощо; 4) по можливості, встановлення авторства, якщо не персонального, то загального (професіонал, любитель, журналіст, дослідник); 5) первинна інтерпретація: визначення головної теми світлина та її ідеї; 6) окреслення супутніх інформативних площин.

Судження про те, що зображення самі по собі містять мовчазну «правду», є сильно перебільшеним, на думку багатьох візуальних антропологів. Дослідник повсякденності має відмовитися від ставлення до світлина, лише як до так званого

мовчазного носія «застиглої реальності», промовистого самого по собі. Фотографії несуть на собі сліди величезного числа сприймань життя, в них відбивається соціально значущі реальності. «Відео і фотографії стоять у індексальному відношенні до того, що вони репрезентують, вони є лише репрезентаціями реальності, але не прямим розшифруванням її. Як репрезентації вони підпадають під вплив соціального, культурного, історичного контекстів їх виробництва і використання» [715, с.54], – вважає російський дослідник В. Круткін.

Від самого початку в зображенні присутня конотація, оскільки фотографування – це творча діяльність фотографа («... парадокс фотографії полягає в співіснуванні двох повідомлень – одне з них без коду (фотографічний аналог реальності), а друге з кодом («мистецтво», обробка, «лист», «риторика фотографії») [353, с.382]. Р. Барт виділяв такі прийоми конотації: монтаж, позу, об'єкти, фотогенію, естетизм. Так, фотомонтаж відіграв важливу роль у продукуванні образу і соціального дискурсу ще в 1920-30-ті рр., коли художні, творчі аспекти радянської фотографії були підпорядковані політичним вимогам переконливо показувати плюси життя при соціалізмі. Фотографії виконували функції соціального контролю, пізнання, ідентифікації і соціалізації. Завдання маніпуляції підкорило собі функцію документування, фоторепортери були покликані витворювати щасливих радянських громадян у праці, на відпочинку, як наслідок, виникли зображення «міфграфічні», а не «фактографічні» [944]. Культуролог Т. Дашкова пов'язує формування візуального канону в радянській масовій культурі зі спрямованою постановкою і режисированням фотозйомок [787].

Отже, розкриття додаткового (непрямого, прихованого) смислу, який виникає в фотознімку, є не менш важливим завданням для історика повсякденності. Він повинен розкодувати приписи і регламентації, що записані в світлині: «...людина дивиться очима, але бачить завдяки соціальним і культурним конвенціям; розкрити візуальний досвід – це розкрити ці конвенції, які мають свою історію та логіку» [714, с.13]. Обидва рівні «прочитання» інформації з «тексту» знімку однаково важливі, тільки синтез їх осмислення забезпечить вичерпність отримуваної інформації.

По-друге, дослідник має враховувати, що контекстивна сторона фотоінформації пов'язана з індивідуальним. Фотограф дивиться на світ крізь видошукач: що він вибере для зйомки, залежить від багатьох чинників не тільки об'єктивного, а й суб'єктивного характеру. Але оскільки світлина відображає факт дійсності, вибраний її творцем, вона, як всяке відображення, суб'єктивна. Але в тому вигляді, як сталося (відбулось як факт) відображення, воно є інваріантним [647, с.130]. Нерідко фотосвідченням інкримінується їх необов'язковість, довільність, «смаківщина» у відображенні тих чи інших аспектів фіксованої реальності. Справді, візуальні методи не можуть бути «точними» в позитивістському розумінні цього поняття. Але при всьому цьому візуальний аналіз відкриває зовсім нові грані, які роблять його досить цінним. Фотозображення, будучи начебто унікальними, індивідуальними, «неузагальненими», містять внутрішній смисловий шар переконливості і наочності. Хоч фотограф, здавалося б, може знімати що і як завгодно, тим не менш вибір предмету зображення в усій сукупності його зовнішніх ознак має силу

узагальнення і типізації. Фотографія, якою б унікальною вона не була, типова за своєю природою. Об'єктив камери перетворюється на фіксуєчий орган.

По-третє, дослідник повсякденності під час використання світлин як історичного джерела повинен пам'ятати не тільки про його пізнавальне навантаження, а й про відбите у ньому емоційне ставлення до світу. Російська дослідниця О.

Петровська зауважила, що, коли відбуваються ідеологічні зсуви і змінюється мова, на фотографіях з'являється те, чого раніше там не було [880, с.17]. Саме тому старі фотографії часто нам здаються «дивними», навіть «дивакуватими», тоді як раніше вони були скоріше «патетичними». Коли дослідник наражається на такі «дивності», у нього з'являється шанс антропологічного дослідження. Фотографування несе риси соціальної ритуалістики, що єднає групи, адже ритуали спрацьовують доти, поки люди в них вірять.

Фотографія, що на перший погляд видається лише застиглою копією побаченого фотографом, так само подає різноманітні свідчення, які потрапили в об'єктив спеціально чи випадково. Фотографія фіксує важливу подію, гарний краєвид чи інтер'єр, портретує людину чи товариство в офіційній або невимушеній обстановці. Прискіпливе знайомство зі світлинами надається до значно більшої інформативності, ніж це уявлялось під час фотографування. «Застигла мить», як нерідко називають фотографію, може бути вдалим і промовистим «кадром» з життя людини і суспільства, за яким можна розгорнути ціле полотно життя. Здавалося б, офіційні («паспортні») світлини за канцелярським призначенням мають лише засвідчити обличчя конкретної особи, втім і вони попри свою лапідарність подають більш розлогу інформацію: костюм вказує на статус і статки, зачіска – на охайність, мімічні особливості обличчя – на психологічні ознаки характеру, аксесуари (краватка, брошка, стрічка, значок, застібки) – мимовільні речники не тільки смаку, а й міри власної самодостатності і персоніфікації фотографованого. Світлини, зроблені в невимушеній обстановці, не постановочні, навмисно не режисовані, «проговорюються» неочікувано щедро і щиро. Групові портрети (творчих товариств, трудових колективів) дозволяють типізувати характерні ознаки соціальних верств, їх фахових і вікових відмінностей.

Особливе ставлення (інтимне й історичне водночас) викликають сімейні альбоми. Навіть сама наявність таких – важливий показник родинних традицій, її етичних кодів, ціннісних орієнтирів. Ю. Лотман пише: «З їх сторінок дивляться на нас знайомі незнайомці – забуті обличчя; старомодні костюми, люди в урочистих, зараз уже смішних позах, написи, що нагадують про події, котрі зараз уже ніхто не пам'ятає. І тим не менше це не чужий альбом» [768, с.29]. Відсутність родинних фотохронік – свідчення розриву зв'язку поколінь, що стався через певні об'єктивні обставини (війна, революція, міграція). Лакуни у сімейних фоторозповідях можуть бути зумовлені й суб'єктивними факторами (зміна соціального статусу сім'ї, кар'єрні перестороги). Іноді в сімейних альбомах, що змарніли і вицвіли з часом, можна натрапити на «сліди» зниклих фотографій – під вийнятою світлиною тло за лишилося неторканим, первісно барвистим, не збляклим. Такі частково втрачені, неповні фотолітописи промовисто говорять про непрості колізії не тільки приватного, а й державно-політичного життя, про суспільну несвободу, про його негуманістичну атмосферу: такі пустоти нерідко спричинені страхом наразитися на

небезпеку, побоюванням старших своєю ностальгійною пам'яттю завдати шкоди нащадкам, мимовільним острахом проронитися про затавроване осудом минуле. Фотографія може відображати різні культурні епохи, породжувати різні культурні смисли, оскільки вона є знаком, і ми можемо сказати, що вона означає (порівняймо, як важко, дивлячись на живу людину, запитати, що вона означає) [770, с.437].

Розглядання світлин сфотографованими на них людьми підсилює процес пригадування. Якщо в розшифруванні змісту фотографій дослідник вдається до послуг інформанта – учасника / сучасника зображеного, то найяскравіші наративи він отримує за світлинами, що збуджують емоційну пам'ять розпитуваного. Деякі фото сприяють не лише меморіальній реконструкції, а й створенню нових конструкцій. Якщо немає власних спогадів, інформант використовує власний досвід подібних ситуацій [433, с.137]. Фотографії, виступаючи підґрунтям для активізації наративної діяльності інформанта, допомагають відбирати і сортувати в пам'яті сюжети і образи, стосовно до яких фотографом, а потім упорядником колекції колись уже було вжито особливу цензуру, була розроблена і зафіксована когнітивна карта минулого, що оформлює спогади. Важливо відрефлексувати цей багатоступеневий процес селекції матеріалу, щоб наблизитись до логіки його учасників [944, с.166]. Візуальні репрезентації розкривають не тільки те, що на них репрезентується, але і тих, хто репрезентує і для кого репрезентує.

Наступне, що варто зауважити при вивченні світлин як історичних документів, це доречний їх відбір. Там, де з історичних фотографій можна вибирати, бажано шукати такі світлини, що відповідають таким критеріям: їх можна зв'язати з іншими джерелами і доказами (первинними і вторинними); вони здатні поставити під сумнів звичні істини чи очікування, взяті на віру припущення, стереотипи сприйняття; вони відбивають якісь протиріччя і двозначності, котрі потрібно пояснювати чи досліджувати; вони ставлять запитання, відповісти на котрі можна тільки, якщо звернутися до інших джерел; вони виявляють саме ті риси, котрі притаманні світлині, якщо її порівнювати з іншими джерелами (ставлення і емоції, котрі вона повинна викликати) [1041, с.110]. При відборі фотографій для історичного аналізу дослідник повсякденності повинен намагатися уникати однозначності, одновимірності, найкраще мати не одну-дві світлини, а фоторяд, причому добре зіставляти фотографії з різних колекцій – музейні, архівні, газетні, приватно-родинні тощо. Важливо добирати фото не лише яскраві, а й провокаційні, навіть протилежні за змістом, які демонструють різні підходи до одного й того ж (чи подібного) явища. Слід враховувати й позицію фотографа, мотиви і мету його зйомок. Він може бути нейтральним фіксатором, може безпосередньо впливати на події, які знімаються, наприклад, при зніманні політичного мітингу може бути катализатором збурення надмірної поведінки деяких осіб, може надмірно безцеремонно втрутитись у сферу приватного життя. Отже, мотиви і причини дій фотографа теж мають бути взяті до уваги при аналізі фотографій як історичного джерела.

Кращої інформативності можна домогтися користуючись колекціями, альбомами. Ступінь репрезентативності в колекціях вища, ніж у поодиноких, випадкових світлинах. При типологізації колекцій слід виходити зі способу їх комплектування і зберігання: архівні, музейні, редакційні (з фондів газет і журналів

), відомчі, приватні (любительські) тощо. Любительські альбоми можна класифікувати як сімейний, автобіографічний, присвятний (події, хобі).

Світлини сімейного альбому – приклад масової культури особливого роду фольклору. Родинний альбом відкривають для того, щоб нагадати про щось собі і близьким. І якщо світлини виживають, зберігаються, вони набувають цінності як особистий документ процесу ідентифікації. П. Бурдье вважав, що основним смислом створення сімейних альбомів був культ сімейної єдності. Сенса фотографії – в самій події фотографування: «Ніщо не може бути сфотографованим безвідносно до того, що має бути сфотографованим. Церемонія може бути сфотографованою, тому що вона вибивається з щоденної рутини, і мусить бути сфотографованою, тому що вона реалізує образ, який група воліє мати про себе як образ» [715, с.53]. У сімейних альбомах накопичуються шарами зрізи не тільки фамільної історії, а й суспільства в цілому.

(Авто)біографічні альбоми передусім ілюструють процес формування особистості, її професійно-фахове становлення і вироблення громадянської позиції. Разом з тим, вони придатні для спостереження за громадськими нормами і відхиленнями, для виявлення суспільних уподобань і осудів.

Спеціальні особисті присвятні колекції (весілля, родини / хрестини, подорожі) дозволяють простежити усталені обряди й ритуали, що супроводжують людину в її повсякденному житті, з'ясувати досвід канонічного і неканонічного, випадкового і уніфікованого.

Світлини зберігаються у архівних і музейних колекціях, видаються у формі буклетів і альбомів тематичного чи хронологічного характеру. Цінні фотосвідчення своєї доби містять сторінки газет. Фотографії супроводжують мемуари, наукові праці, нариси тощо. Врешті, у кожній родині є свій фотоархів. Отже, світлини – це справді поширене і доступне історичне джерело.

Фотографії, збережені в архівах і музеях, мають у зв'язку з цим набуті ознаки історичного документу чи музейного предмета. По-перше, фотографії, котрі зберігають для історії (в архіві чи музеї), зазнали ретельного відбору на кількох рівнях. Спочатку це зробив фотограф, обираючи сюжет, композицію, ракурс, тло, передній план тощо. Потім він же, проявляючи негативи, далі «редагував» фотографію: що зберіг, щось викинув. Наступним кроком у відборі «історичного» фото, якщо воно зроблене для газети, стає редакторське рішення: наскільки фото цікаве, наскільки доречне в газетному матеріалі, наскільки позиція газети відповідає пропонованому зображенню. Наступним селективним етапом є прийом світлини до архіву (музею). На відборі позначаються особисті міркування й культура архіваріуса (музейного працівника), його штатна приналежність до певного відомства, партії.

Таким чином, архівні і музейні фотографії становлять важливий пласт візуальних свідчень, хоча повною мірою представницьким його назвати не можна. Якщо уважно передивитися в архіві і музеї фото-колекції 1920-1930-х рр., то з'ясується, що знімки переважно постановочні і зроблені виключно в умовах майстерні, фотоательє. Світлин вуличних, випадкових, довільно фіксуєних перебіг щоденного життя практично немає. Кожен майстер-фотограф повинен був отримати право на здійснення таких зйомок. Родинні чи колективні світлини так само позначені офіціозом: сім'ю, подружжя, друзів фотографують у заданому

інтер'єрі, на визначеному красвиді (місце виїзної роботи майстра), нерідко з застосуванням штучних фонів, намальованих на картоні. Трохи вирізняються фотографії офіційних урочистостей. Репортер мав право зробити «вуличну» світлину під час святкової події (демонстрація, народне гуляння, відкриття установи (пам'ятника), виступ видатної особи на мітингу, прибуття важливих гостей тощо). Приватних (любительських) фотографій практично не було, оскільки фотокамера у цей час була малодоступна для пересічних радянських громадян. Разом з тим, такі «офіційні» й «парадні» світлини свідчать про багато сторін повсякденності: одяг і взуття виказують не тільки матеріальний статус їх власників, соціально-станову приналежність, а й прийняті норми щоденного і святкового строю, аксесуари і деталі інтер'єру вказують на етичні домінанти часу, вираз облич – на настрої тощо.

Перегляд фотографій інтелігенції 1920-30-х рр., вміщених у періодичній пресі, дозволяє відзначити такі їх прикметні ознаки: 1) домінуючим є образ «людини у праці», тобто більшість фотографій репрезентують інтелігенцію під час трудової діяльності (в кабінеті, в лабораторії, біля кафедри, за операційним столом), приватно-довільних, родинно-сімейних світлин немає; 2) переважають портрети-абстракції «лікар», «учитель», «фізик», «інженер», вкрай рідко фотографії персонально ідентифіковані (з вказуванням прізвища, імені). Дослідник Д. Попов використовує навіть термін «кентаврничий об'єкт» – «людина-верстат» [901, с.333]; 3) світлини обов'язково мають своєрідні маркери професійної приналежності портретованих – атрибути їх фахової діяльності; 4) найчастіше представник інтелігенції зображений в оточенні пролетарів, селян, дітей. Якщо інтелігент знятий наодинці, то на тлі з портретом / погруддям вождя, або закличним лозунгом чи плакатом. Деякі дослідники вважають, що обов'язковим є відображення на знімках стану піднесеності й ентузіазму, що є прикметною відзнакою радянських фотосвідчень. Адже, як пишуть П. Вайль і О. Геніс: «Плакати, заголовки газет, радіо-пісні, заклики з трибун – все нагадувало людині про те, що життя прекрасне! А прекрасне воно передусім через те, що буде ще чудовішим» [408]. Втім, інтелігентським світлинам це не притаманне. Образ радянського інтелігента можна охарактеризувати як підкреслено офіційний і аскетичний: суворий одяг, серйозні обличчя, строгі інтер'єри, неемоційність і холодність, у більшості випадків обличчя внутрішньо напружені. В цілому символічне повністю пригнічує тілесне.

При розшифруванні фотодокументів історик повсякденності має широко застосовувати аналіз невербальної мови – мови тіла, жестів, міміки, поглядів. В елике значення має і те, які написи присутні в межах знімку, а також супровідні підписи, коментарі, позначки дат, місця.

Серед традиційних істориків звернення до зображальних свідчень мають допоміжний характер, найчастіше вони просто ілюструють сказане. Нерідко відчувається, що насправді без них можна цілком обійтися, вони лише додатково унаочнюють проаналізоване і відтворене на підставі класичних історичних документів. Не буде перебільшенням, що більшість істориків незатишно себе почувають з візуальними матеріалами як із першоджерелом. Вони рідко вдаються до їх аналізу настільки ж критично, як це їм властиво при звертанні до письмових

документів [1041, с.108]. Усвідомлена й усталена звичка працювати з текстами, а не з зображеннями породила певною мірою деяку зневагу і недовіру до візуальних документів як історичного джерела. Позначалися деякою мірою й егоїзм і суб'єктивізм дослідника: часто вивчаючи документи, він складає в уяві власну картину того чи іншого факту, події, явища. Натомість автентичне зображення епохи нерідко поправляє, а то й руйнує складене уявлення [687, с.15].

Натомість фотографія, кінокартина, відеофільм – це цілком самодостатні історичні джерела, які потребують такої ж джерелознавчої критики та відповідного методичного інструментарію, як і писемні документи. Зоровий ряд сприйняття інформації є так само важливим, як і слуховий, дотиковий, інтелектуальний. Безпосередня фіксація історичної інформації у момент дії – одна з головних властивостей переважної більшості різновидів зображальних джерел.

Таким чином, фотографічні зображення не повинні бути лише ілюстраціями або замінювати словесний опис, стаючи домінуючим способом репрезентації, швидше їх слід розглядати як рівноцінний елемент досліджуваного контексту. За фіксований фотографією образ не тільки відтворює зовнішній вигляд людини, але й дозволяє наочно уявити образ тієї епохи, до якої він належить: дрібниці побуту, одягу, настрою – дух часу. Цей дух часу і міститься в тому, що саме привернуло увагу фотографа, яке розташування постатей і який ракурс він обрав, що і в якій послідовності було обрано для публікації в книзі або журналі, поміщене на рекламний щит.

Фотографії майже завжди відбивають звичаї і світогляд того періоду, коли їх знімають. Наприклад, видатний британський фотограф початку століття Ф.

Саткліфф скаржився, що часто йому було важко фотографувати людей на роботі, бо вони не бажали позувати в робочому одязі. Їм хотілося перебратися в «святкове». Натомість, радянська трудова повсякденність показана численними фотографіями цехів, шахт, майстерень, навчальних аудиторій, лабораторій, ланів, ферм тощо, без зайвої естетики (сірий та одноманітний одяг, грубе взуття), хоча з відповідною атрибутикою (прапор на видному місці у виробничому приміщенні, портрет вождя, дошка пошани чи соцзобов'язань).

Для історика повсякденності важливу групу фотосвідчень складають газетні світлини. Їх вартість як історичного джерела визначається доступністю і масовістю, чіткою визначеністю в просторі і часі. Вони зазвичай супроводжені підписами, зрідка – вказуванням їх автора. Але з іншого боку, як різновид політично мотивованих прикладів, ці фотознімки можуть бути неправдивими. Слід пам'ятати, що практика фальсифікації фотографічних зображень шляхом кадрування, використання аерографа для видалення декого чи дечого або надання комусь більшої привабливості, увиразнення чи суцільної зміни тла, корегування світлотіні, є такою ж старою, як і сама фотожурналістика [824, с.29]. Не випадково, Н. Дейвіс, посилаючись на практику ретушування офіційних фотографій за часів Сталіна, попереджав, що «фотокамера, як і історик, ніколи не говорить правду».

За зафіксованими у фото деталями можна простежити різноманітні суспільні зміни і тенденції – у моді, дозвіллі, домашньому побуті, заняттях підлітків і молоді, на робочому місці, у ролі жіноцтва. Тут особливо можуть прислужитися рекламні фотографії різних періодів: що вони розповідають про уявлення рекламодавців

щодо життя суспільства того часу; на кого вони розраховані; хто розглядається як імовірний покупець; які товари вважаються розкішшю, а які – предметом першої необхідності; чи містить зображення прихований натяк; як протягом тривалого часу змінювалася реклама того самого товару і чому. За газетними світлинами добре простежується інфраструктура міської повсякденності: якими були магазини і ринки (що і де продавали, що мало попит, як оформлювали крамниці, кіоски); яким транспортом користувались; якими були будинки, як освітлювались, озеленювались, прибиралися вулиці і площі; якими були театри, кіноконцертні зали (що в них виконувалось і переглядалось), якими були спортивні стадіони та ігрові майданчики, скільки людей їх відвідували, якого віку, статі, статусу тощо. Фото вуличних сцен, масових зібрань, робочих місць, похоронів, інтер'єрів житла тощо відповідають на питання щодо різних аспектів повсякденного життя: як люди одягалися для роботи і дозвілля; чи дійсно на вуличних сценах помітно різницю в соціальній приналежності; яким був спектр інтересів і можливості організації відпочинку і дозвілля. По можливості, можна порівнювати фотографії одного і того ж явища, вулиці, будівлі, площі, зроблені в різний час, з'ясовуючи подібне і відмінне. В такий спосіб можна дослідити фундаментальні історичні поняття плину, аналізувати наступність і зміни в соціальній історії. Для великих, панорамних фотографій доречно використовувати так звану «сітку аналізу» – розбити всю площину зображення на дрібні фрагменти.

Фотографії – це не просто наочні сліди подій у недавньому минулому. Вони викликають нашу емоційну реакцію на ті події, додаючи їм смислу без усякого аналізу.

Кінематографія виникла як галузь промисловості розваг, не як мистецтво, а як художній сурогат [466, с.9]. З іншого боку, кіно з самого початку заявило про себе як про унікальний спосіб бачити, фіксувати і зберігати інформацію. Кінематограф, як нове візуальне мистецтво, спочатку не довершено (без звуку, без кольору) фіксував щоденну історію в її розмаїтті; поява звуку і кольору вдосконалили можливості кіно. Хронікальні і тематичні документальні стрічки, художнє і навіть аматорське кіно забезпечують історика повсякденності виключним оригінальним матеріалом для реконструкції реалій щоденного життя людей у праці, навчанні, на відпочинку. Хоча хроніка чи сюжетний документальний фільм окреслені певними цілями й обмежені форматними і часовими межами, вони дають підстави для розуміння не тільки заголовної теми, а й відлунюють чисельними непрямыми алюзіями, дають поживу для більш широких, іноді несподіваних узагальнень, асоціацій про епоху, суспільство.

Слід визнати, що з часом будь-який фільм стає цікавим як об'єкт історичного, антропологічного і соціологічного дослідження: він належить певній епосі, створений відповідно до жанрових і інших конвенцій свого часу, у ньому вільно чи не вільно представлені манери одягатися, розмовляти, рухатися, способи комунікації, відповідний уклад життя тощо. Так, російська дослідниця Т. Дашкова у своїй статті здійснює аналіз радянського кінематографа як важливого джерела історико-культурних знань, з одного боку, і з іншого – як відображення певної ідеології та її функціонування в культурі «сталінського часу» [518].

На нашу думку, проблема осмислення можливостей архівних кіно- і фотодокументів у відтворенні повсякденності ХХ ст. поруч з наративними джерелами ще потребує спеціального наукового вивчення як у теоретико-методичному, так і практичному розрізі.

Таким чином, для будь-яких зображальних джерел найважливішою проблемою є виокремлення вираженої в образі інформації, що адекватно відтворює дійсність. Через це аналіз цих джерел виявляється значно складнішим, ніж звичайних, письмових. Він вимагає залучення додаткової інформації з інших документів, а зміст інформації, запозиченої з зображальних джерел, повинен набути природно-мовного вираження. На жаль, історичне джерелознавство зображальних носіїв інформації, попри їх величезний комплекс, ще не привернуло належної уваги і не набуло необхідного опрацювання [647, с.121].

Таким чином, в історичному дослідженні повсякденності дослідник має послуговуватися різноманітними джерелами, оскільки жоден тип повідомлень не дає вичерпної інформації про щоденні реалії минулого. Джерела доповнюють одне одного. В разі суперечливості отриманої різним шляхом інформації, щоб не втратити правдивості і цілісності картини, необхідно вдаватися до зіставлення, поглиблення внутрішньої і зовнішньої критики джерел.

РОЗДІЛ IV

РЕАЛІЇ ЖИТТЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ УСРР 1920-х рр.: ВІД НОРМАТИВНОЇ ДО ЕКСТРЕМАЛЬНОЇ ПОВСЯКДЕННОСТІ

4.1. Програмні ідеї партії більшовиків по організації нового способу життя інтелігенції в соціалістичному суспільстві

Умови життєдіяльності суспільства значною мірою залежать від соціальної політики держави, від конкретних дій влади, її програмних концепцій по забезпеченню потреб і добробуту населення. У радянській державі від самого початку соціальна політика формувалась крізь призму більшовицької класової ідеології, була їй суворо підпорядкована. При аналізі соціальної програми більшовиків слід пам'ятати, що її засади зовсім не були вмотивовані загальногуманістичними чи культурно-цивілізаційними потребами, а диктувалися необхідністю збереження влади будь-якою ціною і прагненням реалізації відповідної ідеологічної концепції. Отож, визначальні принципи взаємин більшовиків з інтелігенцією лежали в ідеологічно-політичній площині і завжди мали суто прагматичний характер. Оскільки у ленінській концепції інтелігенція в цілому, а національна тим більше, визнавалась постійним політичним опонентом у боротьбі за владу, ставлення до неї було, відповідно, ворожим і вимагало чіткої стратегії на всіх етапах стосунків. Вітчизняна інтелігенція сповідувала принципи демократизму і завдяки потужному інтелектуальному потенціалу мала великий вплив у суспільстві, що опиралося тоталітаристській політиці більшовиків.

Другий визначальний момент більшовицького ставлення до інтелігенції витікає з того, що вона не була однорідною верствою, в її складі можна вирізнити групи з різною ступінню лояльності чи опозиційності до влади. Більшовики слідом за В. Леніним вкрай нетерпимо ставилися до тієї частини інтелігенції, що категорично не сприйняла їх поглядів, а прихід до влади вважала незаконним. Ця частина інтелігенції була зарахована до розряду «ворогів народу» і від самого початку стала об'єктом революційного переслідування, щоб нейтралізувати її вплив на суспільство або змусити піти на службу до нової влади.

З боку більшовиків не було особливої лояльності і до тієї частини інтелігенції, що пішла на співробітництво з радянською владою, підозра у нещирості досягнутого компромісу поширювалась навіть на інтелігентів-членів партії. Серед перших пожовтневих публікацій В. Леніна вирізняється стаття «Як організувати змагання?», в якій чітко програмується образ інтелігенції якщо не ворога, то винуватця поразок і помилок нової влади: «Серед помилок, недоліків, промахів нашої революції чималу роль відіграють ті помилки та ін., що породжуються цими сумними – але неминучими у даний момент – властивостями інтелігентів з нашого середовища і відсутністю достатнього контролю за організаторською роботою інтелігентів з боку робітників» [748, с.195]. Надрукована у «Правде» лише у 1929 р. ця стаття створювала ідеологічне обґрунтування репресій проти так званих «шкідників», «шпигунів» зі старої інтелігенції.

Гнучкість ленінської позиції полягала в тому, що він, розуміючи світоглядну опозиційність інтелігенції, водночас чудово давав собі звіт у тому, що без знань і досвіду освічених спеціалістів молодій радянській державі не обійтися. Боротьба

проти інтелігенції була подана крізь призму боротьби за неї, за її залучення до державного і господарського будівництва. Навернення на бік робітників «старих спеців» В. Ленін тлумачив як одну з форм класової боротьби у перехідний від капіталізму до соціалізму період [750, с.264]. Оскільки «...не можна вигнати і знищити буржуазну інтелігенцію, – говорив вождь більшовиків, – треба перемогти, переробити, переварити, перевиховати її» [751, с.94]. Він вказував, що «організована творча дружня праця повинна стиснути буржуазних спеціалістів так, щоб вони йшли у шеренгах пролетаріату, як би вони не опирались і не боролись на кожному кроці...» [749, с.143]. Така ленінська настанова вбачати в інтелігенції необхідного, але ненадійного соціального партнера заклала підґрунтя наскрізного жорсткого і жорстокого контролю над нею і виправдовувала репресії та утиски стосовно неї.

Проблемі використання старої інтелігенції для здійснення своїх планів радянсько-більшовицька влада весь час приділяла значну увагу. В 1920-ті рр. не відбулося жодного з'їзду партії чи рад, де не розглядалися б засоби впливу на цей розряд працівників. Теоретичні настанови В. Леніна були розвинуті його соратниками і наступниками. На XV з'їзді ВКП(б) у грудні 1927 р., розглядаючи соціально-класовий розвиток радянського суспільства, Й. Сталін об'єднав «нову буржуазію», під якою розумілися тоді непмани, й інтелігенцію в одну групу [1035, с.317]. Він обґрунтував положення про зростання контрреволюційних настроїв у середовищі інтелігенції по мірі зростання успіхів соціалізму, що пояснювало і виправдовувало посилення терору проти неї. Водночас, через необхідність реалізації планів індустріалізації з інтелігенції було виокремлено інженерно-технічних працівників вищої кваліфікації як лояльну групу, «оскільки вона, будучи тісно зв'язаною з процесом виробництва, не може не бачити, що більшовики ведуть справу нашої країни вперед, до кращого» [1035, с.318].

У свою чергу, з боку інтелігенції об'єктивно неминучий зв'язок з владою на кожному історичному періоді також набував різних форм співіснування і мав свої особливості. Власне, ставлення до влади завжди було своєрідним ідентифікаційним показником, що і вирізняв інтелігенцію як соціальну верству з загального кола освічених людей. Частіше за все інтелігенції доводилось поляризувати свої стосунки з владою, будувати їх у площині протиставлення їй [354].

У складі української національної інтелігенції на рубежі XIX – XX ст. домінували представники гуманітарної сфери, що очолили політичний провід нації в революційних змаганнях. З падінням самодержавства інтелігенція України сподівалась на демократизацію політичного життя в цілому і ліквідацію національного гноблення, зокрема. Вона пішла «на монополізацію влади, політичного проводу у своїх руках, себто піднялася на діло, що переростало її природні можливості», за визначенням І. Лисяка-Рудницького. Але державотворчі намагання верхівки української інтелігенції у Центральній Раді зазнали фіаско від більшовицької партії, яка здобула нею владу жорстоко закріпила у наступні роки громадянської війни в Росії та придушення національно-визвольних змагань в Україні. З революційного тріумфатора березня 1917 р. інтелігенція перетворилась на політичного аутсайдера, була деморалізована цією поразкою. Вже в роки

еміграції один з лідерів національно-визвольних змагань В. Винниченко писав: «І скільки, справді, тієї енергії, сил, люті, крові і життя ми вклали для того, щоб створити не свою державність, ворожу нашій нації, згубну для нас! Кажучи відверто, ми рішуче нічого не змінювали в суті тієї державності, яка була в часи Тимчасового уряду. Жодної основи її ми не порушили. Ми тільки змінювали національну форму її – замість синьо-біло-червоного прапора ми вивішували жовто-блакитний...» [280, с.108].

Наріжний принцип нової, більшовицької влади („...*весь мир насилья мы разрушим до основанья*”) спонукав вітчизняну інтелігенцію, суспільною функцією якої є творення і збереження духовних цінностей, до осмислення трагічних уроків 1917-1920 рр. і визначення своєї позиції за нових владних обставин. Найбільш інтенсивні суперечки про долю інтелігенції, про її роль у долі батьківщини перенеслися за кордон, у емігрантське середовище, резонанс яких відбивався як на становищі і стані інтелігентів, що не покинули вітчизни, так і спонукав нову владу виробити засади своєї стратегії у стосунках з інтелігенцією.

Поразка незавершеної української революції викликала природну в таких випадках реакцію проти тогочасного інтелігентського проводу. Як пише О. Рубльов: «З одного боку, це була реакція проти світоглядних засад тогочасної інтелігенції – у першу чергу, проти характерної для епохи індустріалізації переоцінки можливостей розуму, що прагнув підкорити ірраціональне життя почуттів і вольових поривань, а тому перешкоджав вільному розгортанню первісних стихійних сил людської природи (прикладом такої реакції є праці Д. Донцова та ідеологія націоналізму); з другого – це була реакція проти того, щоб процесом розбудови державності керували ті, хто потенційно був в опозиції до держави. За інтелігенцією мали б залишитися лише провідні духовні функції і сервісна роль у державній і господарській організації суспільства (класократична концепція В. Липинського)» [950, с.512-513]. Таким чином, становище і самопочування вітчизняної інтелігенції, що не зуміла реалізувати свою державницьку ідею, було вкрай складним. Тут криється одна з головних причин її в наступному трагічній долі.

По-друге, становище інтелігенції в Україні після приходу до влади більшовиків значною мірою визначалося концептуальними змінами у ставленні більшовицьких лідерів до інтелігенції, в цілому й до національної, зокрема. По суті, взявши владу у ході жовтневого перевороту 1917 р., більшовики, що раніше мали інтелігенцію за «генеральний штаб революції», тепер стали сприймати її лише як попутника, що не заслуговує на довіру, оскільки не має виразно стійких «класових ознак» і по цій причині відображає інтереси різних класів – селянства і пролетаріату (революційна інтелігенція) або буржуазії (буржуазна інтелігенція) [811]. Стосовно української інтелігенції ця підозра у нестабільності й хиткості верстви помножувалась на національну проблему.

Отже, на самопочуванні вітчизняної інтелігенції спричинялись щонайменше два потужних історико-психологічних чинники: по-перше, нищівна саморефлексія самої інтелігенції з приводу поразки у національній революції та, по-друге, статус суспільно-соціальної приниженості у класовій ідеології більшовизму. Інтелігенція, яка формально не відносилась ні до привілейованих раніше станів і груп, ні до ро

бітничо-селянських мас, опинилася у післяреволюційному суспільстві справді в нестійкому становищі. Як соціальна група вона стала об'єктом превентивного контролю влади. Визначена від початку як ворожий елемент, інтелігенція стала, за визначенням Ш. Фіцпатрік, «сурогатом буржуазії» та об'єктом гніву занепокоєної партійної еліти, перед якою відкривалась перспектива опинитися сам на сам перед світом ворожого «дрібнобуржуазного» селянства і ненадійного робітничого класу, що перебував «під впливом різноманітних анархістських елементів». Дослідниця пропонує подивитись на стосунки партії та інтелігенції у 1920-ті рр. як на «дві конкуруючі еліти, прикро взаємопов'язані, що запекло і не соромлячись у засобах змагаються за досягнення своїх цілей, будучи єдино можливими претендентами на лідерство у роздробленому і неспокійному післяреволюційному суспільстві» [1100].

Серед інтелігентів панували суперечливі настрої і погляди. Одні з них від самого початку розгледіли в більшовицькій програмі дій небезпечні протисупільні й антинаціональні тенденції й категорично відмовились від співпраці з ними, вдаючись до еміграції чи демонстративного самоусунення від політичного життя.

Інші, шукаючи реабілітації за поразку, сподівались, що проголошене більшовиками «будівництво нового суспільства» демократії буде мати прогресивний характер, врешті, сприятиме розв'язанню й національній проблемі. Деяка суголосність ідей українського комунізму (боротьбистів і укапістів) з більшовицькими гаслами призвела до політичного компромісу й видатні діячі національного руху пристали на програму РСДРП(б). Націонал-комуністи на взірець М. Скрипника вірили, що перебувають в авангарді боротьби за кращу долю України.

Втім, більшість пересічних інтелігентів залишалися вірними своєму сумлінню. Коли країна гоїла виразки громадянського протистояння, опановувала наслідки революційних катаклізмів, інтелігенти у своєму повсякденному житті також гідно й терпляче зносили матеріальну скруту, професійно працювали у надзвичайних умовах, нерідко без платні, водночас не цурались важкої фізичної праці вкупі з іншими трудящими, аскетизували побут і дозвілля, ущільнили житло, мінімілізували забезпеченість приватної сфери тощо. Про це яскраво йдеться у численних спогадах [293]. З іншого боку, така жертвовність і навіть певне подвижництво інтелігентів опосередковано виправдовували більшовицький радикалізм, прищеплювали думку про недаремність боротьби і, головне, вселяли віру в тимчасовість і минуцність принесених новою владою проблем, їх природне подолання за умови наполегливої щоденної праці. У цей час закріплювалась ілюзія про доцільність і виправданість патріотичного служіння народу навіть за умов ідейно неприйнятної влади. Працювати в інтересах суспільства можна було лише під її контролем, що зумовило постійні намагання з боку інтелігенції знайти особливу, самостійну, морально виправдану позицію у складних і заплутаних стосунках із владою.

Навіть простий аналіз партійно-урядових постанов 1920-х рр. у тій частині, що стосується цікавої для нас проблеми, дає підстави для висновку, що «існував певний алгоритм у розробці політичного курсу стосовно спеціалістів» [754]. По-перше, він вироблявся в рамках загальної соціальної політики, пов'язаної з

непролетарськими верствами міста і села. По-друге, зберігалась певна спадкоємність від попереднього курсу в роки «воєнного комунізму». По-третє, політичний курс був чутливим до реальних змін, отже, не був застиглим. По-четверте, у радянських республіках Союзу обов'язково враховувались національні і регіональні особливості, етнічні та конфесійні чинники.

Зазвичай, амплітуду стосунків інтелігенції і влади учені визначають відповідно до загально історичної (суспільно-політичної) періодизації: від доби «воєнного комунізму» крізь «нову економічну політику» до «великого перелому». Українськими дослідниками, зрозуміло, не залишений поза увагою контекст національної політики радянської держави, передусім курс коренізації (в УСРР, відповідно, це «українізація») та пов'язане (хоча зумовлене попереднім історичним періодом) з ним «національно-культурне відродження». Втім, історичні факти і документи дозволяють у проблемі владних стосунків з інтелігенцією виділити й інші ключові події, що мали специфічний відбиток на цих взаєминах.

Період кінця 1920 р. – початку 1921 р. характеризувався загальною кризою суспільно-політичного, соціально-економічного і національно-культурного життя. Проголошення непу у березні 1921 р. – вимушений крок більшовиків, що в цілому визначив зміни в усіх галузях державного і суспільного життя. Перехід від режиму воєнного часу потребував і зміни політики стосовно різних соціальних верств, у тому числі й інтелігенції. Конфронтація професури і страйки викладацької інтелігенції у 1921 р., з одного боку, та необхідність налагодження мирного будівництва, з іншого, змушували владу більшовиків замислитися про стосунки з нею. Зрозуміло, що мирне будівництво в зруйнованій, ізольованій від іншого світу країні не могло відбуватися без залучення спеціалістів – фахівців у різних галузях.

Справді з весни 1921 р. у більшовицькому керівництві взяла гору так звана «м'яка» лінія вироблення взаємин з інтелігенцією. Суть цієї, за висловом А. Луначарського, «культурної політики» виразилась у обмеженні цензури, наданні можливості працівникам розумової сфери публічно висловлювати свої погляди, врешті, у заявлених намірах боротьби зі «спецеїдством». А. Луначарський наголошував: «Інтелігенція вбачається бажаним і необхідним співробітником для збереження тієї висоти культури, на якій пролетарська культура має стояти для свого подальшого просування» [1048, с.6]. Серед тих, хто підтримував ідею залучення старої інтелігенції до будівництва, переважали утилітарно-прагматичні настрої. Не випадково широко побутували терміни «використання», «застосування», «експлуатація» тощо. М. Бухарін у книзі «Економіка перехідного періоду» (1920) підкреслював, що на першій фазі свого панування пролетаріат має в особі інтелігенції опірну силу, а тому наполягав на її «перевихованні»: «Нам необхідно, щоб кадри інтелігенції були натреновані ідеологічно у певній манері» [1048, с.27]. Радянська влада проголосила право на вільне вираження поглядів, якщо вони «напрямую» не торкались інтересів радянської влади, тобто не мали «підбурювального характеру». Директива політбюро РКП(б) від 18 грудня 1921 р. рекомендувала «в інтересах більш повного використання культурно-інтелектуального потенціалу інтелігенції надати їй більш широкі можливості діяльності у загальнокультурному напрямку» [605, с.120]. У А. Луначарського знаходимо з цього приводу наступні роздуми: «Завоювання інтелігенції

пролетаріатом зводиться не до фізичного завоювання, не до того, щоб посадити до кожного організатора-інтелігента по комісару, воно навіть не зводиться до того, щоб купити інтелігенцію, хоча якщо створити їй такі умови, щоб вона не відчувала різниці зі старим своїм становищем, то це швидше примирило б її з нами, але й цього недостатньо, бо цим самим можна до певної міри приручити інтелігента і спонукати його бути співробітником, але він тільки тоді виявиться повноцінним працівником, коли він буде внутрішньо переконаним, у крайньому разі у прийнятності нашої роботи, в її доцільності, і тим більше, якщо він з ентузіазмом віддасться цій праці» [1048, с.7].

Політбюро ЦК КП(б)У своїм спеціальним рішенням доручило В. Затонському «...зібрати на свій вибір декілька найбільш відомих громадських українських діячів і запропонувати їм звернутися до української інтелігенції чесно служити радянській владі та взяти участь у розколі української інтелігенції» [145, арк.112-112зв.]. Центральний орган ЦК КП(б)У, роз'яснюючи масам рядових членів свою тактику, писав: «Життя диктує новий вихід: поки не виростає нова наука і нова професура, необхідно використати стару, по можливості пристосовуючи справу викладання до нових умов перехідного періоду і до потреб радянських республік. Як це зробити? Перш за все її необхідно «декастувати» [916, с.2]. Отже, використовуючи спеціалістів для здійснення своїх завдань, влада ставила собі за мету досягти їх розкладу і розшарування, деморалізувати їх. Для цього стали використовувати відкриті судові процеси над визначними діячами українських соціалістичних партій. У травні 1921 р. в Києві відбувся судовий процес над членами Центрального Комітету Української партії соціал-революціонерів (за рік до гучного політичного процесу над есерами у Москві), який набув широкого міжнародного резонансу. Члени ЦК УПСР В. Голубович, М. Петренко, І. Лизанівський, І. Часник, Ю. Ярослав, Г. Сиротенко, Ю. Скучар-Скварський – у минулому члени уряду УНР – були засуджені на п'ять років ізоляції, хоча припинили свою політичну діяльність, визнали радянську владу і за колишнє були амністовані. На цьому відкритому судовому процесі державний обвинувач Лебединець заявив: «Ця архішовіністична інтелігенція бажає вільно жити та легалізуватися. Навіщо ж радянській владі легалізувати того, кого вона виганяла, виганяє і буде виганяти?» [262, с.402]. Київський процес мав остаточно вдарити по самостійницьких сподіваннях інтелігенції. Їй було відмовлено в політичному довір'ї, вона потрапила до числа «позбавленців», її обмежили в обійманні державних посад, у здобутті вищої освіти її нащадками тощо. Заборонялась також і громадська діяльність поза межами партій. Її відлучали від активної політики, щоб не загрожувати утвердженню ідеологічного монополізму більшовиків.

Відповідно, центр ваги у взаєминах з інтелігенцією на початковому етапі був перенесений з репресій на ідеологічну роботу з нею [1095]. Справді, у січні 1922 р. була ліквідована ВНК (Всеросійська Надзвичайна Комісія) [302], але практика репресій не відкидалася назавжди, спадщина «надзвичайки» перейшла до ОДПУ. У числі ліберализаційних заходів передбачалось розширити радянську періодику не партійно-політичними виданнями, переорієнтувавши газету «Вісті ВУЦВК» і створивши спеціальний журнал («Червоний шлях») за активної участі інтелігентів. Втім, Л. Троцький, попереджаючи про небезпеку активізації інтелігенції, вимагав

«певних меж» її публічної діяльності, хоч і рекомендував зважитися на розширення її громадської активності: «Це дасть нам гарну інформацію і орієнтування про настрої в тих колах, звідки йдуть голоси на користь незалежних радянських газет, і дозволить краще орієнтуватися в суспільно-політичній ситуації і передусім бути в курсі настроїв основної маси інтелігенції» [605, с.123].

Влітку-восени 1921 р. було ухвалено низку декретів і спеціальних рішень РНК РСФРР і РНК УСРР про покращення матеріально-побутових умов життя і діяльності інтелігенції, а також створені у зв'язку із цим спеціальні організації – ЦЕКУБУ (Центральна Комісія покращення побуту вчених) і ВУКСУ (Всеукраїнський комітет сприяння ученим). Практика масового виселення працівників розумової праці з їх помешкань у 1917-1920 рр. була призупинена, проголошені перші укази про денационалізацію житла в особливих випадках [232, арк.22].

«М'який» курс стосовно інтелігенції мав своєрідне переломлення й у справі допомоги голодуючим – у ряді випадків конфіскація церковного майна подавалась як добровільна добродійність духівництва, хоча достеменно відомо, що до церковників вживали різних форм тиску. По завершенні громадянської війни відновлювали діяльність навчальні і наукові заклади, культурні установи. Того ж, 1921 р. у Празі вийшов друком програмний маніфест російської емігрантської інтелігенції «Зміна віх», за яким більшовики були визнані продовжувачами російської ідеї. Існує небезпідставна думка, що поява «зміновіховства» була інспірована ДПУ і більшовики підтримали рух фінансово. В Україні до «зміновіховства» поставились негативно, нищівний удар по його проявах був остаточно завданий судовим процесом Київського Центру дій.

1921-й рік у стосунках «влада-інтелігенція» набув справді маркувального характеру, хоча й не став кінцевою роз'єднувальною межею, як вважає фінський дослідник Т. Віхавайнен [425, с.138]. На нашу думку, це була лише певна віха, оскільки контроль і нагляд за інтелігенцією, як і в цілому за інтелектуально активними ідеологічними суперниками, не послаблювався і після 1921 р., швидше, навіть навпаки. Так звану «поміркувану лінію» в культурі про «мирне співіснування» зі спеціалістами і з освіченими колами в цілому, прийняту переважно всупереч волі рядових членів партії, невдовзі мала змінити «жорстка». Більшовики потребували послуг освічених людей, а ті, в свою чергу, не мали особливого вибору, якщо вони хотіли зберегти свої життя. Насправді це було досить неспокійне співіснування. Вироблені В.І. Леніним принципи у ставленні до інтелігенції як до буржуазної, ворожої верстви були наскрізними впродовж усіх 1920-х рр., ніколи не піддавались радикальній критиці, їх незначна вимушена корекція у перші роки непу була суто тактичною, продиктованою обставинами виживання влади. Не зайве нагадати, як, позуючи художнику Ю. Анненкову у 1921 р., В. Ленін розмірковував: «Взагалі, до інтелігенції, як Ви, напевне, знаєте, я великої симпатії не маю, і наше гасло «Геть неписьменність!» зовсім не слід тлумачити як прагнення до народження нової інтелігенції. «Ліквідувати неписьменність» слід лише для того, щоб кожний селянин, кожний робітник міг самостійно, без чужої допомоги, читати наші декрети, накази, звернення. Мета цілком практична. Тільки й усього» [274, с.270]. До інтелігенції був суворо прагматичний, утилітарний підхід – використати для своїх цілей.

Етапним у долі інтелігенції став 1922 р.– за межі радянської держави були вигнані її кращі представники, найбільш непохитні, талановиті і самостійні. С правжньою причиною висилки інтелігенції була невпевненість керівництва радянської держави у своїй здатності втримати владу. Замінивши політику воєнного комунізму на новий економічний курс і дозволивши у галузі економіки ринкові стосунки і приватну власність, радянська влада розуміла, що це неминуче призведе до політичних вимог про свободу слова і думки, а це являло пряму загрозу владі аж до зміни суспільного ладу. Вигнання інтелігенції слід розглядати в одному ряду з такими заходами влади як придушення Кронштадтського повстання, розгром селянських рухів, реквізиція матеріальних коштовностей церкви та її розкол, підготовка і проведення судових процесів над есерами тощо. Це були заходи попередження і викорінення суспільного руху та інакомислення в країні. «Більшовики знали, що як довго існує справжня, незалежна інтелігенція, так довго її устами вільний людський дух протестуватиме проти грубого догматизму доктрини та проти комуністичної злочинної практики», – пізніше підсумував І. Лисяк-Рудницький [759, с.367].

Задум цієї акції почав визрівати у лідерів більшовиків ще взимку 1922 р., коли вони зіткнулись з масовими страйками професорсько-викладацького складу вищих навчальних закладів і пожвавленням суспільної активності в інтелігентському середовищі. У статті «Про значення воєвничого матеріалізму», закінченій 12 березня 1922 р., В. Ленін відкрито сформулював ідею висилки представників інтелектуальної еліти країни [752, с.31-32]. Уже 19 травня він надіслав таємний лист Ф. Дзержинському з чіткими інструкціями про висилку «контрреволюційних» письменників і професорів. 21 травня В. Ленін отримав лист від наркома охорони здоров'я М. Семашка, який інформував про опозиційні настрої на II Всеросійському з'їзді медико-санітарних працівників і пропонував за допомогою ДПУ «вилучити» керівників опозиційного з'їзду. Політбюро ЦК РКП(б) 24 травня і 8 червня підтримало пропозицію В. Леніна: ДПУ доручалося скласти список по «вилученню» лікарів, стежити за їх реакцією на процес есерів; ВЦВК мав видати ухвалу про утворення при НКВС Особливої наради для розгляду питань про адміністративну висилку лікарів. Тоді ж, в травні 1921 р., з метою виявлення інакомислячих у провідних державних установах, в тому числі в наркоматах і університетах, були створені «бюро сприяння» роботі ВНК. Безпосередню підготовку і проведення заходів по висилці інтелігенції було покладено на 4-е відділення секретного відділу. Аналогічні бюро були утворені й у губвідділах ДПУ

20 липня Політбюро вперше розглянуло і 10 серпня затвердило списки підлеглих висилці наукових діячів Москви, Петрограда та України (Харків, Київ, Одеса). З цією метою на XII Всеросійській конференції РКП(б) (4 – 7 серпня 1922 р.) було підняте питання про діяльність антирадянських партій і течій. У резолюції на доповідь Г. Зинов'єва вказувалося, що «не можна відмовлятися і від застосування репресій стосовно політиканствующої верхівки удавано безпартійної, буржуазно-демократичної інтелігенції», перераховувались галузі, в яких могли діяти антирадянські елементи [447].

Л. Троцький в інтерв'ю А. Стронг, опублікованому 30 серпня 1922 р. в газеті «Известия», намагався представити вжиті заходи своєрідним «гуманізмом по-більшовицьки». «Ті елементи, котрих ми висилаємо або будемо висилати, – заявив він, – самі по собі політично нікчемні. Але вони – потенційна зброя в руках можливих ворогів. У разі нових військових ускладнень ... всі ці непримиренні і невинуваті елементи стануть військово-політичною агентурою ворога. І ми будемо змушені розстрілювати їх за законами війни. Ось чому ми волимо зараз, у спокійний період, вислати їх завчасно. І я висловлюю надію, що ви не відмовитесь визнати нашу далекоглядну гуманність і візьмете на себе її захист перед громадською думкою» [1063].

Депортація цвіту інтелігенції у 1922 р., (і, особливо, сама підготовка цієї «операції») стала чи не найяскравішим підтвердженням стабільно незмінного курсу взаємин з інтелігенцією. Задеклароване непівське «пом'якшення» не забезпечило прийняття більшістю інтелігенції ідеології більшовизму, вона не зрадила своїх переконань, щонайбільшим її компромісом було відновлення професійної діяльності, але не на користь режиму і влади, а в ім'я служіння науці і вітчизні. Більшовицьке керівництво від самого початку розуміло, що велетнів думки (чи велетнів духу!) не зламати, не спокусити ні наркомівськими пайками, ні обіцянками перспектив, ні відзнаками і посадами. 3 серпня 1922 р. ЦК КП(б)У надіслав до центрального політбюро список з 77 осіб, рекомендованих на висилку.

Однак після отримання інформації про теплий прийом, влаштований українцям-професорам чехословацьким урядом, який охоче надавав їм кафедри в Празькому університеті і особливо у відкритому для української інтелігенції Українському університеті, політбюро КП(б)У вирішило звернутися до Політбюро РКП(б) з пропозицією про перегляд ухвали про висилку за кордон української професури. Крім того, цією постановою висилались в основному професори, що викладали російською, що означало «витискування російської культури». Після тривалого обговорення в січні 1923 р. політбюро ЦК РКП(б) погодилося з пропозицією керівників комуністичної партії України замінити висилку за кордон переселенням у віддалені райони РСФРР. Визначальним мотивом такої заміни слугувала політична вигода – небажання зміцнити за рахунок емігрантів український націоналістичний рух. Висилка інакомислячої інтелігенції як репресивний захід використовувалась і надалі. За оцінками зарубіжних істориків, за кордоном опинилось понад 500 вчених [925, с.199].

За аналізом документів допитів заарештованих, здійсненим І. Казаніним, доля підслідних була вирішена наперед на рівні ЦК РКП(б) та ДПУ. Їх відповіді на обов'язкові «ключові питання» (про структуру радянської влади, про завдання інтелігенції та громадськості, про ставлення до інших партій та «зміновіхівців», про політику рад у галузі вищої школи тощо) лише уточнювали конкретні деталі [605, с.141-143]. Як доповідав М. Фрунзе у звіті уряду на VII Всеукраїнському з'їзді рад (грудень 1922 р.), «...кілька десятків осіб з вищої професури довелося вислати за межі України, усунувши їх від справи навчання підростаючої молоді» [834, с.11-12,29]. Депортацією, по-перше, усувались найбільш небезпечні ідейні опоненти; по-друге, вносився розкол у інтелігентське середовище; по-третє, вироблялись нові і вдосконалювались апробовані способи контролю над інтелігентами і методи їх

використання у цілях влади.

Негативне ставлення до інтелігенції суспільству нав'язувала партійно-радянська преса: «Чому при словах «буржуазні інтелігенти» виникає уява не про керівника робітфаку, не про червоного професора, а з'являється якась професорсько-безлика істота на п'ятому році радянської влади, яка намагається її визнати, і у виправданні свого невизнання або показує фігу в кишені кожному представнику ненависного режиму, або як камінець за пазухою тримає портрет Павла Миколайовича Мілюкова...» [588, с.1].

Слід визнати, що «помірковані» у 1921-1922 рр. досягли своїх цілей: інтелігенція відмовилась від прямої критики режиму, втратила найяскравіших своїх лідерів через депортацію або вимушену «внутрішню» еміграцію незгодних, і, головне, влада підживила негативне ставлення робітничо-селянського суспільства до працівників розумової і творчої праці – їх продовжували вважати ідейними опонентами і практичними ворогами розпочатої реконструкції. Репресивна за суттю політика стосовно інтелігенції й надалі залишалась константою «як послідовне змагання до повного підкорення. Цього напрямку дотримувалися більшовики незмінно за всі роки свого панування, хоч декілька разів міняли свою тактику» [759, с.366]. Втім, більшовикам, «очевидно, мало однієї тільки лояльності, тобто мало визнання радянської влади як факту і сили; вони вимагають ще і внутрішнього прийняття себе, тобто визнання себе і своєї влади за істину і добро» [1039, с.224], на що старі інтелігенти зголоситися не могли.

Наступні роки – 1923-1924 – у стосунках влади й інтелігенції можна умовно назвати періодом компромісів. У цей час влада активно прагнула налагодити діалог з інтелігенцією. Цьому сприяла й політика коренізації. В. Чубар на VIII Всеукраїнському з'їзді рад (січень 1924 р.) виразно засвідчив, що саме політика українізації «збила з непримиренної позиції найбільш непохитні кола інтелігенції» [444, с.13-14]. Своєрідним підтвердженням цього вважався виступ ініціативної групи діячів науки, культури і освіти (так званої «групи бб»), що виголосили декларацію на підтримку радянського режиму на VIII Всеукраїнській партійній конференції у травні. Хоча стилістика цього документу дозволяє сумніватися не тільки у щирості підписувачів листа, а й у добровільному ініціюванні його складання.

Інтелігенція продовжувала викликати недовіру. Л. Каганович на пленумі ЦК КП(б)У 1925 р. зазначав: «Що стосується української інтелігенції, то тут є різні угруповання... Мені довелося особисто спілкуватися з Грушевським в Києві. Він, як правильно зазначив тов. Чубар на з'їзді Рад, радянську владу визнавати не хоче, політику веде дуже невизначену, неясну, не хоче себе зв'язувати. ...Потім група української інтелігенції, яка близька нам, але яку ми не вміємо використати, скаржиться, що ми висуваємо бездарних, тобто ми не повинні боятися таких людей, як вони, які з партією і радянською владою хочуть працювати. Не знаю, наскільки вони відкриті. Необхідно перевірити їх. Я попросив тов. Постишева зайнятися цим питанням. ЦК КП(б)У виділило спеціальну комісію, яка повинна зайнятися цим питанням, в'яснити нашу лінію по відношенню до української інтелігенції» [142, арк.269-272]. Рішенням політбюро ЦК КП(б)У в червні 1925 р. така комісія розпочала діяльність у складі Л. Кагановича, В. Чубаря, М. Шумського, Г. Гринька, В. Балицького, пізніше кооптовані П. Постишев та М. Попов. Вона займалася ви

вченням настроїв інтелігентів і виробляла тактику стосунків з її різними групами. Вироблення діалогових стосунків набуло форми літературно-публіцистичної і наукової полеміки на сторінках партійної, радянської і незалежної преси, а також у диспутах між представниками влади й інтелігенції. Головний лідер та ідеолог «м'яких» комуністів А. Луначарський наголошував: «З точки зору суспільства, інтелігенція є групою спеціальних осіб, що мають вищі функції по організації досвіду, його збереженню і розвитку як у галузі знання, так і у сфері почуттів» [774, с.5]. Прихильникам поновлення «жорсткої» лінії він нагадував: «Не маючи можливості обійтися без інтелігенції взагалі, ми можемо створити свою власну інтелігенцію на місці старої... Але... поки зійде сонце нової інтелігенції, роса очі виїсть. По-перше, ця інтелігенція спочатку буде мати порівняно обмежений досвід. Врешті, вчитися новій інтелігенції ні у кого, як у старої. Так що навіть за наявності власної робітничо-селянської інтелігенції, ми зацікавлені у збереженні старої інтелігенції» [1047]. М. Бухарін наполягав на ідейному перевихованні інтелігенції, яка мала служити не народу, а владі, режиму, застерігав від не виправданого примусу і тиску на неї. Ухвала ЦК ВКП(б) «Про роботу спеціалістів» від 18 вересня 1925 р. надала необхідної легітимності сприятливого режиму діяльності інженерно-технічної інтелігенції.

Взаємини гуманітарної інтелігенції, передусім, літературної, з владою були складнішими. У спеціальному зведенні для ЦК КП(б)У (квітень 1922 р.) про настрої інтелігенції підсумовувалось: «...дослідники точних наук є потенційними співробітниками радянської влади, натомість гуманітарії – академіки історико-філологічної групи дотримуються петлюрівської орієнтації, є небезпечними для влади» [150, арк.60]. Прихильники «м'якого» курсу обстоювали доволі гнучку політику в галузі літератури, що припускала підтримку непролетарської інтелігенції і відмову від прямого втручання в літературний процес шляхом декретів і заборон. Вони вважали, що збереження контролю над кадрами, матеріально-технічною базою, фінансами, видавництвом гарантуватиме загальний потрібний тон письменництва. Натомість в УСРР «літературна дискусія», започаткована полемікою М. Хвильового, дуже швидко набула політичного характеру, породивши один з різновидів націонал-ухильництва – «хвильовізм». 22 лютого 1926 р. політбюро ЦК КП(б)У в черговий раз слухало питання «Про настрої серед української інтелігенції». За матеріалами В. Балицького, ухвалили рішення «вважати за необхідне взяти курс на рішучу боротьбу з правими угрупованнями в середовищі української інтелігенції» [133, арк.220]. На червневому пленумі ЦК КП(б)У було засуджено націонал-ухильництво, носіями українського націоналізму, що прирівнювався до шовінізму, були оголошені «українська дрібна буржуазія, інтелігенція, спеці, службовці, що українізують радянський апарат» [1118, с.116]. У вересні 1926 р. ДПУ видало спеціальний циркуляр «Про український сепаратизм», об'єктами спецслужби стали Академія наук, всі її інститути й організації, літературні, художні, музичні та інші українські об'єднання та гуртки, українські вищі, учительство тощо.

Зваженими і справедливими вважаємо висновки С. Красильникова про зміни становища інтелігенції на середину 1920-х рр., вона «перестала являти небезпеку політичній та ідеологічній гегемонії ВКП(б) в суспільстві і в своїй масі була по

ставлена на службу радянській владі, обслуговуючи і задовольняючи її потреби. На цей час спеціалісти старої формації вже жили в інших соціально-економічних і політичних умовах: змінився їх статус, матеріальне і правове становище, різко впав престиж інтелектуальної праці і авторитет її носіїв; посилились антиінтелігентські настрої, відбулось обмеження прийому до вищих навчальних закладів дітей спеціалістів, позбавлення виборчих прав, обмеження при прийомі в партію, зріс рівень безробіття серед інтелігенції, причиною якого була не стільки професійна некомпетентність, скільки політична неблагонадійність» [702, с.9]. Різні групи інтелігенції мали неоднакове становище і соціальні перспективи.

Початок політики індустріалізації знаменував збільшення питомого інтересу влади у стосунках з інтелігенцією з інтелектуально-світоглядної сфери у практично-прикладну. Приблизно з кінця 1925 р. інженерно-технічна інтелігенція стала отримувати від влади більше знаків уваги порівняно з гуманітарною. По-перше, на часі стояли практичні цілі реалізації індустріалізації, по-друге, «технарі» були найменш небезпечними, оскільки фахово не продукували світоглядних ідей. Для працівників інженерно-технічного сегменту створювались кращі матеріально-побутові умови, їх заробітна платня порівняно з гуманітаріями була значно вищою, велася рішуча боротьба з проявами «спецеїдства». У другій половині 1920-х рр. посилюється соціальна корозія в інтелігентському середовищі, зумовлена формуванням адміністративно-партійної номенклатури і «пролетарсько-селянських спеціалістів». «Шахтинська справа», а слідом за нею «справа СВУ» остаточно припинили діалоги і дискусії влади з інтелігенцією.

З кінця 1927 р. партійні засади стосунків з інтелігенцією стали все більше визначати прихильники «жорсткої» лінії, речником якої в Україні став Л. Каганович як перший секретар ЦК КП(б)У. Березневий 1928 р. пленум ЦК і ЦК КП(б)У прийняв спеціальну ухвалу «Про націоналістичних зрадників», що каналізувала конфлікт з національно свідомими представниками інтелігенції в русло боротьби з «шумськізмом». Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило невдовзі: «У зв'язку з посиленням активності інтелігентських ворожих груп, а також організаційним оформленням окремих угруповань у місті і селі (монархічні елементи, сіоністи, українські контрреволюційні елементи) ДПУ посилити боротьбу з групами, що ведуть активну антирадянську роботу, здійснюючи при цьому необхідні арешти» [137, арк.98]. Упродовж журналістської і літературної дискусій владі вдалося не тільки визначити лідерів національно свідомих в радянській Україні та за її межами, а й використати пафос національно-культурного піднесення на закріплення режиму. Так званий діалог національної інтелігенції з владою в умовах «українізації» обернувся провокуванням «шумськізму», «хвильовізму», «волобуєвщини», що, по суті, було перемогою влади над інтелігенцією.

У доповіді на квітневому 1928 р. пленумі ЦК ВКП(б) про «Шахтинську справу» О. Риков ще намагався довести, що без старих спеціалістів не обійтися, він наполягав на необхідності врахування особливостей психології і світогляду спеціалістів старої генерації, наголошував на шкідливості спецеїдства і необхідності його викорінення, попереджав про недостатність знань і брак досвіду молодих спеціалістів, щоб самостійно очолити індустріальну модернізацію країни.

Та вже з середини 1928 р. формулювання «саботаж», «шкідництво», «посилення ворожого крила» почастишали у пресі, партійних документах. М. Бухарін також робив спроби протистояти радикальним змінам у стосунках з інтелігенцією. 20 січня 1929 р. у «Правде» він виступив зі статтею «Ленін і завдання науки в соціалістичному будівництві», де він наполягав на тому, що ленінська ідея «навчатися у капіталізму» не тільки не втратила своєї актуальності, але й загострилась наприкінці 1920-х рр., оскільки західні країни помітно прогресували в науково-технічному відношенні за післявоєнний період. Він піддав критиці тенденцію «комчванства», що стала, за його висловом, «загальною пошестю, коли портфель і партквиток серед бюрократичної сарани вважаються речами, що замінюють справжні знання і справжню відданість справ» [404]. Він відзначав, що компетентність молодих спеціалістів є недостатньою, закликав до боротьби проти «напівзнавців»: «...наша молодь повинна ...*доводити* свої знання, а не апелювати до своєї комуністичної стовідсотковості».

З літа-осені 1929 р. лайливий тон ще більше посилювався. Відтепер старі спеціалісти переводяться у розряд другосортних, їм закидається нейтральність і аполітичність, чітко формулюється вимога якнайшвидшої «радянзації» світогляду, наростають звинувачення у шкідництві і відповідальності за нього старої інтелігенції.

На літо 1929 р. ДПУ розпочало готувати операцію щодо «українського контрреволюційного активу» у 23 округах України. До «оперативного аркуша на арешт і обшук були включені 811 осіб, серед яких 685 були віднесені до «української контрреволюції», 126 – до духовенства. Пропонувалося ув'язнити 32 науковці, в т.ч. 13 професорів, 40 представників кооперації, 211 учителів, 89 службовців, 23 колишніх члени українських партій, 61 студента, 113 селян, здійснити 179 трусів [1118, с.137-138]. Так була сфабрикована справа «Спілки Визволення України», підсудними за якою, за підрахунками Ю. Шаповала, стали понад 700 осіб [1127]. Більшість заарештованих мали стійкі ідейні переконання і національні позиції, не відповідні радянській державно-національній політиці, тому попри організаційну оформленість опору інтелігенції все ж можна говорити про інтелектуальну опозиційність. Справу СВУ використали для винищення верхівки української наукової інтелігенції.

За архівними документами і працями вітчизняних дослідників С. Білоконя, В. Нікольського, Р. Подкура, В. Ченцова, Ю. Шаповала та ін. можна стверджувати, що репресивна практика щодо інтелігенції була константою політики радянської держави. Підстави для арешту могли бути найрізноманітніші: обстоювання автономії університету як у випадку з ректором Дніпропетровського гірничого інституту В. Маковським, необережне висловлювання директора трудової школи з Могилева-Подільського про суть «Шахтинської справи», підтримка демократичної петиції професором В. Бузескулом, неучасть у Першотравневій демонстрації, різке зауваження на адресу керівника-комуніста, критичний виступ на зборах колективу тощо. Найчастіше інтелігентів переслідували, звинувачуючи у «колишніх» поглядах, діях, переконаннях, приналежності до партій, угруповань, товариств, за походження.

Політику більшовиків супроти інтелігенції можна коротко схарактеризувати, як послідовне змагання до повного підкорення. У ній можна визначити такі наскрізні завдання приборкання інтелігенції, як її етатизація (одержавлення, радянізація), ідеологізація (більшовизація), уніфікація і колективізація інтелектуальної праці (деіндивідуалізація), денаціоналізація (неорусифікація) тощо [675, с.144]. Поруч із залякуванням широко стали вживатися засоби деморалізації і підкупу. Більшовики вдалися до тактики нацькування один на одного інтелігентів, українізація вищої школи, наприклад, почасти зводилася до вигнання висококласних російськомовних професорів, до глузливого ставлення останніх до «доморощених малоросійських вчених» і бойкоту ними заходів національно-культурного відродження в Україні. Радянська влада пильнувала за настроями інтелектуальної верстви, не припускаючи їх солідарності в справі викладання і виробництва, нищила традиційні духовні цінності та ознаки еліти нації.

Таким чином, політика партії більшовиків стосовно інтелігенції у 1920-ті рр. мала чітку спрямованість на приборкання інтелігенції, використання її потенціалу для розпочатого «соціалістичного» будівництва. У ставленні до інтелігенції в партійно-державному керівництві склалось два основних угруповання – так звані «м'які» і «жорсткі». На різних етапах боротьба між ними точилась у відкритому чи завуальованому вигляді, але в будь-якому разі вона не зашкодила досягненню мети. Вироблені В. Леніним засадничі принципи у ставленні до інтелігенції як до ворожої верстви були наскрізними, ніколи не піддавались радикальній критиці, їх незначна вимушена корекція була суто тактичною, продиктованою обставинами втримання більшовиками важелів влади.

У сучасній вітчизняній історіографії переважно об'єктивуються такі проблеми історії інтелігенції 1920-х рр.: інтелігенція та національна політика більшовиків (передусім, українізація); репресії та обмеження інтелігенції; участь інтелігенції в розв'язанні культурних і господарських завдань влади (боротьба з безпритульністю й неписьменністю, проведення реконструкції господарства); формування «соціалістичної» інтелігенції; «перевиховання» академічної інтелігенції тощо. Проблеми повсякденного життя в умовах радянізації частково знайшли відображення крізь призму матеріально-побутового забезпечення життєдіяльності інтелігенції. Водно час, аналізу повсякдення з точки зору адаптації самої інтелігенції до нової влади та її участі і ролі у процесі перевиховання всього суспільства поки що не здійснено в належному обсязі.

Натомість аналіз повсякденних реакцій і дій інтелігентів на зміни звичних реалій їх життя, що відбувались під тиском більшовицької ідеології і радянської політики, простеження становлення нових життєвих практик і норм, а також з'ясування системи методів і прийомів влади і партії у перетворенні інтелігента «ветхого» на інтелігента «нового» посередництвом повсякденного середовища сучасною історичною наукою розглядається як обов'язковий компонент історичної реконструкції.

Сучасні вітчизняні історики суголосні у тому, що радянська система значною мірою стала можливою і життєдіальною саме завдяки адаптації політичних програм та ідеологічних гасел у повсякденні. Нині суспільство (його окремі верстви і групи) все частіше розглядають не тільки як об'єкт більшовицької радянізації,

а й як її суб'єкт, активний чинник творення радянського способу життя. Саме у щоденному житті відбувалась апробація й адаптація проектів і програм влади, буденними реакціями вони корегувались, набували легітимності.

У повсякденному житті інтелігенції першого радянського десятиліття можна відстежити кілька важливих тенденцій, що сприяли радянзації як самої інтелігенції, так суспільства в цілому. Початок 20-х рр., коли ще не вичерпались інерційні сили революційності національно свідомої інтелігенції, її демократизм і подвижництво, позначений її бажанням зберегти незалежність від влади й опозиційність до неї.

З середини 20-х рр. провідною тенденцією у взаєминах влади й суспільства стає «конформізація», тобто пристосування широких мас, різних соціальних груп, у тому числі й інтелігенції, до пануючого ладу. За лаштунками ранньонепівської го сподарсько-підприємницької свободи більшовики швидко винаходили і конструювали систему нагляду за суспільством, його безпосереднім життям, щоб домогтися його «примирення з дійсністю». В ідеологічній сфері це виразилося у налагодженні системи політконтролю, в національному питанні яскравим виявом системного впливу була «українізація». Досвід Кронштадту виразно виказав невідповідність реалізованих практик політичним «кресленням», тому влада зосередила свою увагу на повсякденному житті громадян. Зміну людей, їх світогляду, моралі, норм життя більшовики здійснювали, застосовуючи випробувані ними у роки перевороту і громадянської війни методи «рукоприкладства» до тілесної організації людини та її внутрішнього світу. Щоб змусити інтелігенцію до співробітництва з владою, допустимими були різні шляхи і методи: «позбавленство», заборона партій і газет, «виховання» голодом, «пайколовство», «спецеїдство», політичне ярликування тощо. Водночас на свідомість інтелігентів діяли гасла соціального реформування: ліквідація злиднів і безправності, створення справедливого соціального устрою і рівності, ліквідація неписьменності, безробіття тощо, – котрі імпонували їх демократичним переконанням.

Роль політичного контролю в конформізації суспільства не вичерпувалась лише тим, що крізь його сито «просіювали» неблагоннадійних, здійснюючи на них тиск, або погрозами змушували зректися будь-якого опору [583]. Чистки, звільнення, гласні і фактичні заборони на ведення професійної діяльності, арешти і висилки з санкції ОДПУ і владних інстанцій – все було суттєвим навіть не як репресивний вплив, а, передусім, змушувало багатьох вдаватись до посиленої самоцензури, маскувати свої настрої псевдолояльністю, звужувати коло тих, з ким можна було поділитись своїм обуренням або відверто обмінятися думками. В такий спосіб опозиційність «танула», замикалась у вузьких рамках, втрачала масовість – і йшлося вже не про гуртування прибічників, а про самозбереження. Більше того, людина почала шукати самовиправдання через відсутність власної політичної благонадійності. Таке змушене дисциплінування формувало поведінку самореабілітації й обережності, що поступово корозійно точила позиції впевненості у сповідуваних принципах. Як відзначає німецький дослідник ранньосталінської радянської доби Й. Хелльбек, не менш важливими чинниками, що впливали на репрезентацію й інтерпретацію особи, були релігія та спогади про

дорадянські політичні і моральні цінності [1108, с.223]. Конфлікт ментальної організації інтелігента з новою дійсністю неминуче призводив до роздвоєння особистості. Натомість, практика навмисного удавання радянської (принаймні, не опозиційної) людини вела за собою призвичаєння і мимовільне сприйняття і схвалення радянських норм життя.

На засвоєння радянських норм впливала мовленнєва культура, найбільш виразною ознакою якої була її крайня політизація. В повсякденному спілкуванні поступово з'являлись елементи, формули, звороти, цілі блоки мови влади, бо слід було шукати роботу чи звертатися в клопотаннях до різних місцевих інстанцій. Аби бути почутими, доводилось переймати мовний режим, спираючись на владні схеми інтерпретації. Багаторазові використання і маніпулювання ними приводили до засвоєння і «чуже» переставало видаватися неприйнятним, ставало «своїм», його переставали спростовувати і відкидати. Так у повсякденні відбувалось унормування ідеологічних схем. Російський історик-психолог С. Яров наполягає на тому, що політизована мова не тільки нав'язувалася «згори», а й була затребувана «знизу»: «Щоденно розмовляючи політизованою мовою, в якій основні поняття і кліше були визначені більшовицькою догматикою, людина неминуче, хоч не завжди прямо і швидко, змінювала свої світоглядні орієнтири» [1165].

Як наслідок численних нормативних інструкцій вищих інстанцій, що регулювали сферу культури, а також зусиль місцевих партійних і профспілкових структур, поступово відбувалася й політизація дозвілля. Позавиробничий (позааудиторний) час інтелігента піддавався подальшій формальній регламентації й змістовому корегуванню: участь і відвідування обов'язкових заходів, читання партійно-радянської преси, обговорення партійних рішень тощо – взагалі відбувалося вимивання «вільного часу». У Будинках учених і будинках відпочинку для інтелігенції лекторська робота і художні вечори планували таким чином, щоб дотриматись ідейно-політичних доміант влади. Про цілеспрямовані зміни урочисто-святкового календаря, використання релігійних і традиційних ритуалів для сакралізації нових стандартів життя йшлося вже у багатьох публікаціях вітчизняних дослідників.

Оскільки інтелігенція була на маргінальному становищі в «пролетарській» державі, вона мусила бути обережною, мімікрувати, прилаштовуватись до режиму, аби не бути звинуваченою у ворожості й підступності. Варто підкреслити, що пристосуванські тенденції часто були спровоковані страхом перманентних репресій і переслідувань, спричинені невпевненістю у прийдешньому дні, втому поневірянь, турботою інтелігента не стільки про свій особистий статус, скільки занепокоєнням стабільністю сімейного благополуччя, в тому числі матеріального забезпечення близьких, прагненням зберегти вірність професії і продовжити розпочату справу. Інтелігенти бажали нормального життя – будь-який протест, незгода, навіть мовчання (підозріле) створювали перешкоди, призводили до збитків, загрожували втратами.

На підставі існуючих джерел і, головне, користуючись звичними методиками їх інтерпретації, нам важко сказати, що саме – відчай, цікавість, нужда, ілюзія, розрахунок, ейфорія, протест – обумовлювали «перевиховання». Ідеологізоване суспільне життя було тим середовищем, де конформістські настрої чутливо

вловлювалися й підхоплювалися, і спрацьовували механізми, що налаштовували готову до компромісу людину на наступне зближення з режимом, гамуючи сумніви і припиняючи її блукання. Пристосування представників інтелігенції до нових реалій відбувалося у різній формі: чи то «нейтральність», чи «навернення» у більшовизм, чи «діловий» реалізм, чи державна потреба – і з різною швидкістю, кожною людиною по-своєму. Водночас перехід людини на нові позиції значною мірою здійснювався завдяки колективним практикам. Послідовна принциповість в умовах загальної згоди, за рідкісним виключенням, ставала неможливою, опірність режиму піддажувалась.

4.2. Реформування виробничої діяльності інтелігенції та модифікація її трудового повсякдення

Отже, за задумом більшовиків, інтелігенцію слід було позбавити ролі ідеологічно-духовного ферменту суспільства і перетворити на обслуговуючу інтереси держави верству. Для виконання такої програми радянська влада і керівництво більшовицької партії повинні були чітко уявляти, з ким вони мають справу. Опонент був серйозний, адже до повалення царизму, за підрахунками дослідників, інтелігенція України становила четверту частину працівників розумової праці всієї імперії [626, с.82]. Але революційні події минулися не безслідно – на початку 20-х рр. Україна мала у своєму розпорядженні вже досить нечисленний загін інтелігенції, що нараховував близько 200 тис. осіб [834, с.3], тепер працівники розумової праці в республіці склали лише 2% інтелігентів всієї країни Рад і 0,7% від загальної кількості мешканців України.

З огляду на це, сили інтелігенції треба було зберегти і накопичувати. З цією метою розпочалась робота з обліку спеціалістів промисловості, транспорту, сільського господарства. Власне, відомості про кількісний склад інтелігенції на початок мирного будівництва запозичені з документів установ, що забезпечували обов'язкову трудову повинність у роки воєнного комунізму. Зрозуміло, що дані мають приблизний характер, оскільки облік не був досконалим і регулярним, життєві складності зумовлювали високу плінність кадрів всередині республіки і країни, давалася взнаки еміграція, а також наслідки голоду і епідемій початку 1920-х рр.

Міський перепис 1923 р. зафіксував у містах і містечках (великих селищах) України 334,7 тис. службовців. Як уже йшлося, до категорії «службовці» поряд зі спеціалістами, що професійно займалися розумовою працею, відносили й молодший обслуговуючий персонал. У статистичних довідниках і зведеннях службовців класифікували за сферою професійної зайнятості. Сьогодні історики оперують такими даними щодо кількісного складу інтелігенції: адміністративний і юридичний персонал – 24 928 осіб, технічний – 25 952 особи, обліково-контрольний – 48 152 особи, медичний – 27 376 осіб, культосвітній – 38 357 осіб, працівників вільних професій (актори, музиканти, літератори, вільно практикуючі лікарі, адвокати, педагоги, служителі культу) – 25 054 особи [324, с.18, 26]. Надзвичайно важливе значення для відбудови народного господарства мали спеціалісти наукової, науково-технічної та сільськогосподарської інтелігенції. За

підрахунками загальносоюзного наркомату праці, у 1922/1923 господарському році в країні нараховувалось 38 385 інженерно-технічних працівників та 18 179 спеціалістів сільського господарства. 16% з них, тобто близько 6 тис. спеціалістів промисловості та 3 тис. – сільського й лісового господарства, припадало на територію України [626, с.82]. Вони відзначались високою фаховою підготовкою: близько 70% інженерно-технічних та 54,3% спеціалістів аграрної сфери мали закінчену вищу або середню спеціальну освіту [834, с.4]. На початок мирного періоду нараховувалось 62,7 тис. учителів у республіці, більше половини з них працювали на селі. У закладах охорони здоров'я трудилися 7 648 лікарів та 24 тис. осіб середнього медичного персоналу [834, с.4].

Драматичні наслідки національно-визвольних змагань і закріплення влади більшовиків важко позначились на долі інтелігенції України. Чи не найбільш потерпала науково-академічна та освітянська інтелігенція. На початку 1921 р. у наукових установах і вищій школі республіки працювало близько 2,5 тис. наукових співробітників, професорів і викладачів [267, с.175]. До них варто додати 3,5 тис. працівників технікумів і 100 викладачів робітфаків. У самій Академії наук налічувалося 54 співробітники, в її 65 установах, включаючи бібліотеки, працювали ще близько 200 осіб. У наукових закладах союзного підпорядкування на території України працювали три десятки спеціалістів. Якщо до цієї кількості додати понад 1,5 тис. аспірантів і асистентів науково-дослідних кафедр, то загальна кількість наукової і вузівської інтелігенції сягне 7,9 тис. осіб [626, с.83].

Становище інтелігенції, як і всього населення, на початку 20-х рр. було важким. Наслідки воєнної розрухи, голод, паливна криза, епідемічні хвороби і безробіття особливо відчутно позначились на міській інтелігенції. Сільські вчителі, агрономи, лікарі мали хоч якусь матеріальну підтримку з присадибних господарств і натурального обміну з сільськими жителями. Більш-менш здатною до самостійного утримання була нечисленна інженерно-технічна інтелігенція. Найбільше потерпала від матеріальної скрути науково-академічна еліта. Демонтаж традиційної мережі наукових, науково-дослідних і освітніх установ, розпочате на початку 20-х рр. реформування вищої і загальноосвітньої школи призвели до масового безробіття серед науковців і педагогів, їх матеріальної незабезпеченості, соціальної незахищеності і крайнього злидарювання. Серед центральних проблем вищої школи була ліквідація університетської автономії і підпорядкування вишів наркомату освіти. Для більшості професорів і викладачів старої генерації це дорівнювало втраті свободи діяльності й було неприйнятним.

Позбавлені державної опіки, осиротіло-занедбаними почувались вищі навчальні заклади, Академія наук та її науково-дослідні осередки, зовсім чужі і непотрібні новій владі [264, с.253]. У Києві, далеко від харківського адміністративного центру, державна скарбниця хронічно страждала на брак грошових знаків, і декрети, проголошені в Харкові, фактично не могли здійснюватися [897, с.21]. На Академію видавалися з місцевого бюджету смішно-маленькі суми. Замість місячної платні у 1921 р. співробітники Академії наук отримали «аванси» по 6 тис. крб. на місяць, – і це тоді, коли фунт хліба коштував 200-300 крб., або ще й дорожче. На таку платню не можна було купити собі навіть фунт хліба на день. В. Короленко, стурбований станом інтелектуальної еліти, писав

наркому А. Луначарському: «Взагалі серце стискається, коли думаєш про долю тієї верстви нашого суспільства, яку прийнято називати інтелігенцією. Розгляньте ставки наших заробітків і порівняйте їх з цінами на хліб. Ви побачите, яка тут смішна, вірніше трагічна, невідповідність. І все-таки живуть. Так, живуть, але чим? – продають залишки колишнього майна: скатертини, хустки, кофти, пальта, піджаки, брюки. Якщо перекласти це на образну мову, то виявиться, що вони продають усе, що було заготовлено за колишнього ладу» [296, с.213].

Академік А. Кримський у своїх знаменитих «Звідомленнях» про працю ВУАН, які стали, фактично, її літописом, описав, як академіки та наукові співробітники, не будучи в стані боротися зі злиднями та холодом, втікали з Академії і з Києва взагалі; але більша частина їх, проте, залишилась і мужньо переносила бідування [293, с.179]. «Будинки не опалювались зовсім, всі сиділи в пальтах, в шапках, з помороженими руками, диханням розгрівали замерзле чорнило, – згадувала Н. Полонська-Василенко, – чи мерзнути в холодних академічних приміщеннях, чи мерзнути вдома, вони – холодні й голодні – провадили й далі свою академічну роботу» [897, с.22-23]. В. Вернадський у щоденнику нотував: «...В будинках 3-5°, рятуюсь у засіданнях, де палять, але холоднувато. Кияни в апатії і розчаровані. І холод, і розруха, і дорожнеча, і неможливість виїхати. Стає не краще, а гірше. ... Спостерігаючи все, що коїться довкола, – можуть опуститися руки. ...Холодно на вулиці. Заметіль. У мене в кімнаті в Академії, куди я переїхав через холод (на Тарасівській 2-3°) [проживав у М. Василенка – О.К.], тепло і можна займатися. Настрій навкруг тяжкий і тривожний. Стає все гірше жити. Хто може, виїздить і вивозить сім'ї з Києва. ...Вдень на засіданні Українського наукового історико-філологічного товариства, присвяченого Сковороді. Маса народу, що уважно слухав у холодній неопаленій аудиторії. Всі в шубах, рукавичках, калошах» [279, с.178, 180]. Так, попри відсутність платні й належних умов для праці вчені продовжували виконувати свої наукові плани, професори читали лекції. «Щось символічне було в цих вечірніх лекціях, коли при світлі кількох каганців, у холоді і сутінках, читалися лекції про вічні цінності культури, про великі твори людського генія. І слід сказати ще те, що професори і студенти трималися разом, мали контакт» [293, с.181].

Колишній університет Св. Володимира конав у холоді й голоді. Про опалювання годі було й мріяти. Тодішній студент-історик О. Оглоблін згадував: «По безконечних коридорах величезного будинку гуляли пронизливі вітри, і крізь побиті (під час недавніх бомбардувань і вибухів) шибки, погано залатані диктом, віяло білим сніжком. Трохи ogrівалися лише урядові приміщення. Зате в аудиторіях стояв морозний туман, а нагорі, де бібліотека, була правдива «Арктика», і працювати там було справжнім подвигом. Люди сиділи, а більше ходили в шубах і шапках, теплих кашне – що в кого було. Але на цьому не кінчалось. Ще більше, як ця холоднеча, допікала нам думка про хліб насущний. Ця думка володіла всіма, від правління (бюро) ВІНО й професури – до останнього службовця» [293, с.240].

Близько 100 учених Харківського технічного університету та 190 професорів і викладачів Медичного інституту майже водночас (січень-лютий 1922 р.) звертались до Комітету сприяння вченим: «Ми не отримували жалування за грудень 1921 р., січень і половину лютого 1922 р. При тій стрімкій швидкості, з якою

відбувається падіння вартості паперового карбованця, затримка жалування навіть на кілька днів тягне великі збитки для отримувача. Затримка на два місяці, по суті, анулює зарплату» [22, арк.111-111зв.].

Коли науковцям таки видали платню за попередніх півроку, ціна радянського карбованця різко впала. Якщо комусь належало за липень, наприклад, 30 тис. крб., то коли б він здобув їх вчасно, то міг би купувати тоді мало не щодня по фунту хліба, бо хліб коштував у липні 1 тис. крб. за фунт. А коли співробітникам видано було належні йому тії липневі 30 тис. крб. вже в січні, чи в лютому 1922 р., то він зміг купити собі хліба хіба одну-однісіньку днину, бо ціна за фунт хліба тепер не 1 тис. крб., а 33 тис. крб.: місячної платні не стане людині вже й на фунт хліба» [264, с.295]. Для чіткішого розуміння ситуації наведемо дані про ринкові ціни у березні 1922 р. [Див.: Додаток 1].

До революції звичайний професор Київського університету діставав 250 крб. щомісяця, не рахуючи додаткових оплат за інші роботи. Тоді фунт хліба коштував у Києві 3 коп., тобто скромний професор університету міг купити 8 333 фунти хліба на місяць [897, с.22].

Брак готівки влада деякою мірою компенсувала «натурою». Перш за все, всім службовцям, в тому числі і співробітникам Академії всіх рангів, стали відводити землю під городи: спочатку городами наділяли в межах міста, але незабаром ви явилось, що там вільної землі замало і городи службовців широкою смугою оточили весь Київ. Для Академії відведено було землю кілометрів за 5 від міста, в районі передмістя Соломенки. Земля там була неорана, яку треба було з великими зусиллями підготувати для городу. Садили картоплю, редьку, помідори, цибулю. «Прибуток з городу був, звичайно, мізерним, все краще розкрадали, а те, що лишалось, не важило того часу високої інтелектуальної праці, яку витрачав на це Микола Прокопович», – згадувала Н. Василенко» [168, арк.227]. Довелося академікам і науковим робітникам по черзі вартувати ночами. Чим далі, тим грабунки збільшувалися. Довелося збільшити варту. Але це не врятувало становища: вартували тільки вночі, а днями працювали в бібліотеках та лабораторіях, а коли прийшов час збирати врожай картоплі, то виявилось, що хтось вже повикопував її. Але таке було життя, і доводилось підкорятись його реаліям.

За спогадами Н. Василенко, «1920-1921 рр. були часами, коли всі вчені, вчителі та інші представники розумової праці перетворились на городників, лісорубів, дровосіків. Микола Леонтійович Яснопольський возив з Борисполя крупу і картоплю. Звістка про те, що приїхав М.Л. вмить облітала район Тарасівської і Нікольсько-Ботанічної і за пару годин його імпровізована лавка на Тарасівській, 8 ставала порожньою <...>. Професор С. Гіляров ходив з пилкою і сокирою і наймався різати дрова. І як він шкодував, коли «булочник»-приватник, якому він тривалий час різав дрова, отримуючи понад встановлену платню ще й хліб, відмовив йому, довідавшись, що він професор: «Ніч не спав, – говорив булочник, – все думав, як я можу допустити, щоб професор у мене дрова різав». Надалі Гіляров нікому не говорив про своє звання» [169, с.228].

Коло київських науковців тануло, дехто виїхав за кордон, дехто, маючи зв'язки з селом або провінційними містами, подався подалі з Києва. Частина інтелігенції з найвищим науковим ступенем докторів виїхала учителювати на село,

або просто жати, косити, вибирати картоплю. [168, арк.253]. Професор В. Карпека разом з жінкою та донькою покинув Київ, рятуючись від голоду. Протягом року або й двох його родина жила в Білій Церкві й існувала з того, що торгувала на ринку. Десь у 1923 або 1924 р. В. Карпека повернувся до Києва і знов читав лекції в індустріальному і кооперативному інститутах, спеціалізуючись на фінансах. Одночасно працював у ВУАН.

Як згадувала дочка К. Василенка, Ніна Костянтинівна, її мати, що мала роботу в радянських установах, зі страху занепасти хвору дочку, «покинула все, взяла мене і бабусю, і ми переїхали до Святошина» [277, с.210-211]. Святошин ще не входив тоді до міської межі, а був дачним містечком у сосновому бору з чудовими ставками. Переважно там були дачі професорів, академіків та інших представників інтелігенції. Спочатку родина Василенків проживала у покинутій дачі академіка Навашина поруч з інтернатом, де якимось дивом вціліли ще вікна і двері. Вражало, як швидко квітуче дачне містечко занедбувалось. Багато будинків стояли без скла і заборів. Там оселились сови і пугачі. Було розграбоване все, що можна. У Святошині залишились тільки місцеві мешканці, школа та інтернат для безпритульних. На зиму перебрались у дві кімнати професора Ракочі. Раніше у нього були коні й екіпаж для виїзду в місто. Зараз цього не було. Взимку померли старший син і мати Ракочі. Життя в Святошині було нелегким. Доводилось самим добувати дрова. Ночами з хлопчиками Ракочі у лісі валили сосни і розпилювали їх на дрова. Ходили на обмін» [277, с.212].

Київські неокласики М. Зеров, М. Драй-Хмара, П. Филипович, Ю. Клен, М. Рильський, В. Домонтович залишили вражаючі спогади про рятувну полтавську Баришівку, де вони перебули київський голод. Баришівка була в ті роки тихою вигідною провінцією, містечко вважалося «заштатним» і справді мало чим було схоже на місто, радше виглядало воно як українське село [562]. Баришівка натомість пропонувала «пайок»: кілька пудів борошна, пшоно й сало замість проблематичних грошей; дровами забезпечувалося і школу, і вчителів, які гуртом разом з учнями йшли рубати ліс. Життя в Баришівці не було розкішне; воно було не голодне, але воно було просте, суворе, сповнене праці, сутужне й ощадне, і добробут був придбаний упертою й невсипущою працею [293, с.294, 296]. Серед мешканців було багато чинбарів, які виробляли шкіру, і, порівняно з прибулими киянами, жили вельми заможні. На їх задрість у них світилися яскраві гасові лампи «блискавки», бо їм доводилося задовольнятися найпростішим маленьким «каганцем» або «мигасиком» – саморобним гнотиком, спущеним у слоїк з гасом або оливою. При такому освітленні не лише тяжко було працювати, але навіть пересуватися в кімнаті треба було з великою обережністю: від кожного рвучкого чи швидкого поруху крихітний вогник погасав. Але навіть при цьому жалюгідному, дуже шкідливому для очей освітленні Зеров знаходив змогу працювати.

Родина академіка В. Тутковського була у відчайдушному стані, в листі до А. Кримського взимку 1920 р. він писав: «В самому близькому часі мені з дружиною загрожує голодна смерть. Це анітрішечки не фраза, а сама нестямна дійсність без усяких метафор, гіпербол і т. ін. Становище всіх одчайне, це правда. Але нас двічі обікрадено, майна для продажу, хоча б самого злиденного, нема й єдина підпора – заробітки. Що це за підпора тепер – нема чого казати. Єдиний спосіб відвернути

голодну смерть – виїхати на село. Я довідався, що в одному селі, близько Ржищева, потребується вчитель-українець для селянської гімназії. ... Отже, моє прохання до Вас полягає в тім, щоб в разі можливості, Ви ласкаво допомогли мені одержати з Академії командировку в Ржищів та його околиці. ... [доведесться] розлучатися з моєю працею в Академії, працею, яка, бачу це аж тепер, найбільш відповідає всьому складові мого ума і всім моїм уподобанням [288, с.22-23].

Маса представників інтелігенції з мішками на плечах з «пайковою» махоркою, сірниками, платками, серветками йшло у село, щоб виміняти цей товар на хліб, цукор. «Дами» перетворились на базарних торговок. Центр життя пересунувся на товкучку, на базар і інтереси пайка, спекуляції, купівлі-продажу почали пригнічувати всі інші прояви розуму і душі. Інтереси дрібнішали, падали. «Уявіть собі цю людину, – говорив в 1924 р. на процесі Центру дій Пухтинський, згадуючи 1920-1921 рр. про професора П. Смирнова, – в якихось штанях з мішківини, з граблями, мішком на плечах, короткозорого, в окулярах, що читає газету на стовпі або стіні і засвоює політичне життя Радянської Росії. Зрозуміло, що він мав обов'язково відстати» [168, арк.229].

Доктор хімічних наук, академік А. Фрумкін згадував, що, коли у 20-ті рр. він опублікував за кордоном статтю з описом деяких своїх дослідів, в якій було посилення на те, що досліди проводились при температурі 5-8 градусів вище 0, то викликав здивування у закордонних колег: «Чому це вам прийшло в голову ставити досліди у такому холоді?». Насправді, чому? Адже така температура зовсім не входила в обов'язкові умови експерименту. Для того, щоб пояснити, чому, я мав би довго-довго розповідати про Одесу 20-х років, про те, як ми тоді навчались, навчали і працювали, про те, що дров майже не було і що в моїй лабораторії ртутний стовпчик не піднімався вище восьми градусів. І попри те, що було холодно, голодно, не вистачало приладдя і реактивів, ми не почували себе знедоленими...» [1102, с.377]. А. Фрумкін закінчив до війни одеську гімназію, потім навчався у Страсбурзькому університеті, який йому не вдалося закінчити через початок Першої світової. Університетський курс за фізико-математичний факультет він склав екстерном в Новоросійському університеті – всі 24 екзамени на «відмінно», але, всупереч рекомендацій викладачів, не був залишений попечителем для набуття професорського звання. Це стало можливим тільки після Лютневої революції 1917 р. В Одеському ІНО в 1921 р. він очолив кафедру хімії. Про цей час він свідчить: «Працювали ми ці роки вдень і вночі. ... У 1922 р. я виїхав до Москви, мені потрібно було поставити деякі досліди, а обладнання для них в Одесі не було. Я довго шукав роботу, але інститутів було обмаль, штати в них були крихітні, мене всюди запрошували приходити на семінари, але треба було на щось існувати. Так тривало ціле літо, поки я не потрапив до Олексія Миколайовича Баха – відомого біохіміка і хіміка-неорганіка» [1102, с.382].

У спогадах киян, сучасників зламного часу, відбито не тільки фізичні страждання городян, знесилених голодом, холодом і розрухою, а й невимовно щемливий біль від руїни традиційного усталеного способу життя, інтелектуально-духовного знелюднення і варварської провінціалізації міста. Попри всі матеріально-побутові незручності і життєві проблеми все одно у більшості інтелігентів зберігалася віра на краще. 26 березня 1926 р. М. Василенко писав до Наталі

Дмитрівни: «Я вірю у торжество людського розуму, який врешті-решт перейде до влаштування таких форм спільного життя, коли всякий талановитий, енергійний науковий робітник отримає можливість розгорнути свої сили. я вірю у швидке настання цього часу» [168, арк.230-231].

Представник Українського Червоного Хреста доктор Холодний в «Українських робітничих вістях» у статті «Становище вищих шкіл на Україні» від 15 квітня 1922 р. писав: «Професура часто залишала наукову працю і мусила робити те, що давало їй можливість не вмерти з голоду – переносила вантажі, рубала в лісі дерева, колола дрова в місті, шила чоботи і т.д.» [260, с.263]. Голодні і майже босі професори і викладачі вузів «із запалими щоками та мутними очима» на численних одеських базарах спродували за безцінь хатній скарб і бібліотеки, сподіваючись, «може, Бог надішле яку милосердну душу» [260, с.158]. За відомостями секції наукових працівників Одеси, лише взимку 1921 – весною 1922 рр. померли від тифу професори і викладачі Ф. Клименко, А. Філіппов, Є. Єльчанінов, І. Кон, К. Дубовський, Зільберг, А. Нестурх, Л. Райміст, В. Зеленський, Н. Бачинський [29, арк.128]. Їх сім'ї після смерті годувальника опинилися на межі виживання.

На початку 1920-х рр. арешти серед інтелігенції були звичайним явищем. Управління Південної залізниці, агрономічна служба 2 лютого 1922 р. звернулись до ВУКСУ з проханням клопотатися про перегляд справи агронома Б.Н. Усовського, що був притягнутий про «справі гласних Харківської міської думи», т. з. «Націоналістичного центру». Він пробув в ув'язненні понад рік, переніс у тюрмі три тифи (висипний, черевний, поворотний). Його арешт різко розладнав наукові роботи. Під час арешту 14 травня 1920 р. Губчека відібрала у Б. Усовського записи і матеріали по агрономії. Політичного там нічого не було [21, арк.8, 11,15].

Влітку 1922 р. у Києві були ув'язнені М. Василенко, М. Птуха, Корчак-Чепурківський, Чеховський та ін. Намагаючись зберегти науковий потенціал, Академія робила все для врятування своїх співробітників. Був запроваджений такий порядок: у кожному окремому випадку про арешт сповіщалося Спільне зібрання, яке ухвалювало рішення клопотатися в цій справі перед державною владою, що фіксувалося в протоколі; негайно надсилали листи у відповідні інстанції. Досить часто ці заходи були успішними [1117, с.225-226].

Арешти нервово впливали на настрої, а вже до арешту С. Єфремова поставилися як до вчинку, ворожого цілому українству, як до сваволі ДПУ. Пізніше, влітку 1929 р., при допитах у справі СВУ М. Левченко, названий син А. Кримського й, по суті, його секретар, відтворить події таким чином: «Треба сказати, що Єфремов тішився величезною пошаною і авторитетом. Навіть люди ворожі українству вважали його за ідеальну чесну людину. Українські кола з цього боку ставили Єфремова на п'єдестал: «Єфремов найперше чесна людина й політично й у громадському та особистім життю. Єфремов – громадська совість, що не покривить душею й постане на бік невинного, хто б він не був». Його арешт вважали за цілком безпідставний і всі твердо певні були, що Єфремов перед своїм поворотом на Україну, давши слово покинути політичну діяльність, – слово своє твердо додержує». Після арешту С. Єфремова у 1922 р. Спільне зібрання ухвалило: «В зв'язку з арештом ДПУ акад. С. Єфремова... нагадати відповідним інстанціям, що

акад. С. Єфремов має від голови СНК УСРР т. Раковського охоронний лист, а також клопотатися про звільнення академіка за порукою цілої Академії». І це ще більше впливало на настрої, бо, мовляв, як же тоді дивитися на ці листи і як довіряти обіцянкам влади?! На бік заарештованого С. Єфремова став тоді увесь науковий київський світ. А. Кримський особисто вдавався до всіх знайомих відповідальних робітників. Вплуталася профспілка, Комітет допомоги вченим» [1117, с.224]. Після звільнення у вересні 1922 С. Єфремову запропонували залишити Україну, він відмовився *добровільно* покинути Київ, звернувся з відповідними заявами до ДПУ та РНК. Академія ухвалила відрядити його за кордон з науковою метою. Та Голова РНК УСРР Х. Раковський надіслав телеграму з заборонаю це робити і наказував С. Єфремову виїхати до Москви. По тривалих клопотаннях ВУАН ученого таки залишили в Україні [176, арк.1]. Це знов сколихнуло трохи заспокоєні настрої.

НКО УСРР, якому була підпорядкована ВУАН, на початку 20-х рр. мав намір перевести її до Харкова. Розрахунок був досить прозорим: послабити потужний осередок національно свідомої інтелігенції, коли не вдавалося його ліквідувати з усім. Сподівання були на те, що слабка у матеріальному відношенні українська інтелігенція не зможе переїхати до нової столиці і буде поставлена в розряд устано ви-філіалу або пересічного наукового товариства. Зрештою зручного приміщення для Академії та її співробітників не було знайдено, крім того, НКО давав собі звіт, наскільки необережним був би такий крок, і залишив АН у Києві, чим і повернув порушений спокій академічному колективі [1117, с.229]. Неодноразовими на початку 20-х рр. були спроби радянізувати академічний колектив за допомогою профспілкових прийомів – прирівняти вищий персонал до професури, а середній і нижчий – до учительства. На практиці це виразилося у тому, що Київський відділ губернської освіти не вніс ВУАН до списку установ, що мали забезпечуватися вчительським пайком [2, арк.93-94].

Отже, на початку 1920-х рр. становище вітчизняної інтелігенції було настільки важким, що радянська держава мусила вдатися хоча б до її мінімальної підтримки, оскільки через контакти з інтелігентами-емігрантами відомості про злидарський стан працівників інтелектуальної поширювалися за кордоном і не додавали авторитету більшовикам.

Одним із засобів екстрених заходів допомоги було створення Всеукраїнського комітету сприяння ученим (ВУКСУ). Комітет розпочав роботу за обставин повоєнної розрухи і післяреволюційної реорганізації умов життя і діяльності інтелектуально-творчих працівників як екстраординарний орган з підтримки наукового і творчого потенціалу республіки на зразок ЦЕКУБУ (Центральної комісії покращення побуту вчених) – подібної структури в радянській Росії.

31 жовтня 1921 р. РНК УСРР ухвалив спеціальне «Положення про Всеукраїнський комітет сприяння вченим» [12, арк.7], спрямоване на реалізацію раніше ухвалених урядом декретів «Про поліпшення стану вчених, спеціалістів і заслужених працівників науки та мистецтва» (від 31 серпня 1920 р.) [13, арк.5] та «Про покращення побуту наукових працівників» (від 30 серпня 1921 р.) [12, арк.12]. «Збереження наукових сил і особливо цінних працівників науки, мистецтва і літератури, потрібних для соціалістичного будівництва, для розвитку народного

господарства і культури, а також для найбільш дієвого забезпечення потреб робітничо-селянської оборони» [13, арк.4] у цьому документі визначалось за державну необхідність.

До компетенції ВУКСУ, за цим положенням і декретами, належало, передусім , проведення обліку кваліфікованих наукових працівників. ВУКСУ мав безпосередньо опікуватися забезпеченням матеріально-побутових умов наукових і творчих працівників, необхідних для їх результативної життєдіяльності, шляхом видачі академічного забезпечення (продуктового і грошового). З метою заохочення праці інтелігенції ВУКСУ запроваджував преміювання наукових, науково-навчальних і науково-популярних досягнень. Комітет покликаний був також обстоювати інтереси і потреби інтелігенції у житлово-комунальній сфері, а також у сприянні пенсійного забезпечення. Здійснення намічених заходів мотивувалось необхідністю найкращого використання наукових сил для відбудови господарства країни.

Комітет сприяння вченим був створений при РНК УСРР і складався, відповідно, з осіб, персонально призначених урядом. ВУКСУ очолив Д.

Мануїльський. Почесним головою Комітету було обрано В. Короленка. До бюро Комітету ввійшли Г. Гринько, В. Затонський, М. Зотін, М. Долинко, С.

Семковський, Д. Багалій, І. Кавалеров, О. Алов [12, арк.7]. Перший час Комітет існував практично на громадських засадах, хоча і був напівурядовою організацією. На членів бюро покладалась персональна і відомча відповідальність. У такий спосіб забезпечувалась необхідна узгодженість роботи Комітету з РНК УСРР, з одного боку, з центральними органами, безпосередньо зацікавленими у справі допомоги науковим працівникам, якими були наркомати освіти, охорони здоров'я, а з іншого боку, з наркоматами, які мали реалізовувати державну допомогу (наркомати продовольства, соціального забезпечення, житло-комунального господарства) та профспілковими організаціями.

З правом дорадчо-консультативного голосу до ВУКСУ були введені також представники науки, освіти, мистецтва. Так, на початковому етапі до нього входили Д. Яворницький, Л. Пісаржевський, А. Кримський, Пшеборський, В. Данилевський, Д. Граве [12, арк.1].

Комітет мав право входження до Раднаркому УСРР з питань забезпечення матеріально-побутових умов життєдіяльності наукових працівників, готував і проводив через РНК відповідні рішення, спрямовані на їх поліпшення і, насамкінець, безпосередньо їх здійснював, узгоджуючи і контролюючи дії органів та установ, відповідальних за реалізацію державної допомоги інтелігенції. Види цієї допомоги: продовольче забезпечення у вигляді академічного пайка, грошове академічне забезпечення, що видавалось щомісяця по твердих ставках, лікування наукових працівників у спеціально відкритих санаторіях і будинках відпочинку, сприяння у пенсійному забезпеченні та інших соціальних гарантіях, а також захист житлових прав науковців. ВУКСУ навіть клопотався про звільнення з ув'язнення наукових працівників, заарештованих безпідставно, лише за підозрою, «для профілактики», без ордерів. Документи засвідчують, що ВУКСУ справді став рятівною установою для багатьох наукових працівників.

Водночас основне призначення ВУКСУ не вичерпувалось колом завдань обстоювання інтересів і потреб інтелігенції в складних матеріальних умовах. ВУКСУ мав забезпечити встановлення радянсько-більшовицького контролю над інтелігенцією. Наскрізний напрям діяльності Комітету складали заходи, спрямовані на культурне об'єднання діячів науки і мистецтва з метою встановлення контролю над інтелектуальними і творчими працівниками, з'ясування їх настроїв, нівелювання в їхньому колі альтернативних поглядів на майбутнє країни, усунення ідейних опонентів. ВУКСУ мав сприяти владі в її політиці використання інтелігенції для реалізації її програм і планів. Створювані у цей час Будинки вчених, творчі клуби, лекторії мали виконувати, передусім, організаційну функцію по гуртуванню інтелігенції під контролем владних органів та інститутів.

Таким чином, основою всієї діяльності ВУКСУ було поєднання заходів радянської влади, що надавала грошові та матеріальні фонди і правову охорону, з самодіяльністю самих наукових і творчих працівників під суворим контролем влади.

Механізмом реалізації такої програми був апарат ВУКСУ, що складався з Експертної кваліфікаційної комісії та Управління справами. При останньому діяли постійні спеціальні комісії з питань: 1) курортно-санаторного лікування і організації відпочинку; 2) пенсійного забезпечення і соціальної підтримки; 3) з житлово-комунальних проблем; 4) заохочення та преміювання; 5) зв'язків з відділеннями і уповноваженими на місцях, 6) зв'язків із закордонними науковими закладами і товариствами. Діяли також тимчасово створювані комісії (наприклад, ювілейні). ВУКСУ мав своє господарське управління і бухгалтерію.

На місцях Комітет створював свої органи: у великих містах з розвинутою науково-освітньою, художньо-мистецькою інфраструктурою – відділення Комітету при виконкомах, які включали до свого складу представників місцевих органів влади, профспілок і вищих навчальних закладів; у малих, провінційних містах Комітет мав своїх спеціально призначених уповноважених.

Початково передбачалось, що Комітет сприяння вченим – орган тимчасовий і діятиме лише в екстремальних умовах, поки не нормалізується життя і трудова діяльність академічних науковців, освітян, інженерно-технічної та художньої інтелігенції. М. Семашко в грудні 1922 р. писав: «Поза сумнівом, такі «ударні» спеціальні організації мають тимчасове призначення: привернути спеціальну увагу до даної галузі справ, висунути дане завдання як «ударне», налагодити низку практичних заходів у даному напрямку. Поза сумнівом, настане момент, коли не буде необхідності у цьому надзвичайному органі, коли ті ж завдання будуть виконуватися звичним, «нормальним» шляхом» [988, с.14].

За перший рік діяльності ВУКСУ було проведено 50 засідань його бюро, на яких розглянуто понад 600 питань, біля чверті з них складали питання принципового, постановочного і організаційного характеру, решта – питання поточної практичної роботи. За цей час ВУКСУ сформувався в самостійний орган, що професійно і кваліфіковано виконував свої обов'язки та забезпечував необхідний зв'язок влади з інтелігенцією. РНК УСРР 26 вересня 1922 р. схвалив спеціальну постанову «Про утримання ВУКСУ», яка внесла зміни до попередньої

постанови (від 31 жовтня 1921 р.). Відтепер кошторис утримання Комітету був переданий з балансу РНК до НКО УСРР [23, арк.27]. У постанові політбюро ЦК КП(б)У від 12 лютого 1923 р. робота ВУКСУ «по організації інтелігенції» визнавалась задовільною [132, арк.27].

Я. Ряппо, виступаючи на з'їзді наукових працівників у лютому 1925 р., визнає роль Комітету сприяння вченим у збереженні наукового потенціалу УСРР і, водночас, віддасть належне особистій мужності вітчизняних учених: «Наукові працівники залишилися відданими своїй справі у тяжкі роки аж до 1923 р. Вони залишились відданими, не отримуючи від держави достатньої кількості коштів, живучи в голоді і холоді, будучи обірваними і часом справляючи враження жебраків. Вони залишилися на своєму посту» [968, с.87].

Уже в цей час стало зрозумілим, що ВУКСУ, виконавши роль екстраординарного органу, повинен бути збережений і надалі. Відповідно, його обов'язки і повноваження розширювалися. 18 травня 1923 р. РНК УСРР схвалив постанову «Про склад ВУКСУ» [23, арк.60]. Очолив Комітет заступник Голови РНК УСРР М. Владимирський, його заступниками призначені Д. Мануїльський та В. Затон-ський. Члени комітету: В. Данилевський, Д. Багалій, А. Кримський, Д. Граве, М. Левітський, Л. Пісаржевський, Д. Яворницький, В. Блакитний, Г. Хоткевич, Кратко, Г. Гринько. Повноправними членами ВУКСУ стали представники наркоматів: Лобачев (продовольства), Гуревич (охорони здоров'я), Новицький (фінансів), Брон (внутрішньої торгівлі), Ейнштейн (соціального забезпечення), Я. Ряппо (освіти), Масло (УРНГ), М. Долинко (Південбюро ВЦРПС). 25 травня рішенням РНК УСРР додатково до складу ВУКСУ ввели професорів О. Алова (голова СНР Харкова), І. Кавалерова (Харківський медичний інститут), С. Семковського (Науковий комітет НКО), М. Зотіна («Робос» при НКО) [23, арк.49]. Остаточне рішення щодо ліквідації ВУКСУ в роки непу так і не було ухвалене. Пролонгація терміну дії Комітету зумовлена тим, що він став головною сполучною ланкою у взаєминах влади з інтелігенцією, був випробуваним регулюючим інститутом і налагодив необхідну на той час систему контролю над нею. ВУКСУ діяв до 1938 р., з часом його повноваження змінювалися, у колі його функцій головними ставали наглядові і навіть репресивні.

Головна роль по визначенню статусу науковців була покладена на Експертну комісію по кваліфікації наукових працівників при ВУКСУ, склад якої був затверджений постановою Раднаркому від 21 лютого 1922 р. [14, арк.14]. До неї ввійшли Я. Ряппо (голова) як заступник наркома освіти, О. Алов як голова Центрального бюро секцій наукових працівників (СНП), Д. Синцов, В. Мотич як члени ВУКСУ, Слуцький як член Укрбюро ЦК Профосвіти та С. Семковський як представник Народного контролю НКО [43, арк.5].

У Положенні про Експертну комісію вказувалося, що всіх потребуючих учених і митців держава не може однаково задовольнити, та й не бачить у цьому нагальної необхідності, їх матеріальний статус визначатиме корисність їх праці для молодій державі. З таких позицій кваліфікаційні експерти й мали визначити категорії науковців.

Втім, зробити це належним чином виявилось дуже складно, практично не можливо. Події Першої світової війни, революційні катаклізми, розпочаті

більшовиками реформи у галузі науки й освіти унеможливили для більшості інтелігентів продовження їх фахової діяльності, перервали дослідницьку справу. Повоєнна розруха і голод початку 1920-х рр., загальна матеріальна скрута звели наукову продуктивність багатьох учених нанівець. Демонтаж раніше існуючих наукових, освітніх і культурних закладів дезорганізував інтелігенцію, позбавив її звичного статусу і належного стабільного заробітку. Чимало інтелігентів за таких обставин покинули свої традиційні професійні заняття, заробляли на прожиття в інший спосіб, відмінний від притаманного їм у попередні стабільні часи. Науковці і викладачі вищої школи покидали міста, подавалися в глибоку провінцію, де фізично проіснувати було дещо легше, ніж у столиці та промислових центрах, займались городнім господарюванням, наймалися на фізичну роботу, замовчуючи свою соціальну приналежність, набуту освіту та спеціальність, іноді прилаштовувались до виконання бюрократично-чиновницьких обов'язків, перебивалися тимчасовими, разовими або сезонними заробітками. Частина інтелігентів працювала над своїми науковими темами самотужки, сподіваючись (і не сподіваючись) на зміни і пізнішу затребуваність їх доробку. Чіткого обліку науково-академічних, інженерно-технічних, освітянських, художньо-мистецьких працівників уже тривалий час не велося ні в центрі, ні на місцях.

За таких обставин судити про вартість того чи іншого науковця за поточними результатами не надавалося. Заступник наркома освіти РСФРР М. Покровський з досить цинічним прагматизмом розмірковував: «Цілком могло бути, що учений, котрий видавався зовсім «спрацьованим», ні за яких умов не здатним рухати науку вперед, насправді, позбавившись необхідності вести щоденну жорстоку боротьбу за виживання, опиниться ще цілком корисним працівником. ... Без побоювання похибки можна виключити лише тих, хто по очевидній старості і слабкості, міг бути предметом лише соціального забезпечення, але ніяк не академічного» [895, с. 16].

Отже, на початковому етапі Експертній кваліфікаційній комісії довелося розділити вчених по розрядах не по їх поточній діяльності, а за вже набутою науковою репутацією. Було запропоновано розділити вчених по п'яти категоріях (розрядах): V – вчені світового значення і великі представники галузі в УСРР; IV – видатні представники різних напрямків в науці; III – самостійні дослідники; II – викладачі вищої школи зі стажем і вченими ступенями; I – початкуючі вчені. Восени 1922 р. в УСРР було ухвалено ввести категорію 0 – «молоді науковці», вони не могли розраховувати на соціальні виплати чи пільги, але підлягали обліку.

Упродовж першого року дії Експертна комісія по кваліфікації наукових працівників засідала понад 40 разів, розглядаючи списки науковців, надані їй з місць, в яких перераховувалися спеціалісти різних наукових галузей з пропозицією віднесення їх до тієї чи іншої категорії. Справа ця гальмувалася неакуратним надходженням даних (пошта працювала нечітко з частими перебоями) і недостатньою повнотою попередніх списків і анкет (через організаційну неорганізованість і розпорошеність інтелігенції).

Прикметною відмінністю пакету документів, що надходили до ВУКСУ для складання перших реєстрів було те, що в числі супровідних матеріалів надсилалися розлогі наукові автобіографії (*Curriculum vitae*), повні списки наукових праць, в

тому числі й іноземними мовами, вказувалися дипломи, відзнаки і нагороди, йшлося про членство в наукових установах Європи, студіювання і викладання в закордонних університетах, підготовку наукової зміни, участь у міжнародних симпозиумах і конференціях, редагування фахових часописів і наукових видань тощо. З часом таких відомостей стає все менше, а приблизно з середини 20-х рр. весь облік був зведений до уніфікованої анкети, де визначальною ставала позиція «діяльність з 1918 р.».

Початково складені кваліфікаційні списки були не повними і не досконалими. Зрозуміло, що в умовах розрухи і безладу справді скласти чітку і безпомилкову картину про науковий і творчий потенціал республіки було не реальним. Похибки були неминучі: частина потребує підтримки, працездатних вчених виявилися поза рекомендаційними списками, а частина «випадкових» спеціалістів скористалась ситуацією. Як висловлювались чиновники від науки, до списків потрапило багато «ученого шлаку», який «не вдалося спочатку відокремити від чистого металу, але звільнення від якого – лише справа часу» [479, с.18]. Місцевим відділенням Комітету та уповноваженим на місцях було повідомлено, що укладені списки тимчасові і не дають права на гарантоване забезпечення на тривалий час.

Формальний розгляд поданих на Експертну комісію документів часто призводив до невідповідних призначень і образливих принижень заслужених учених. У доповідній записці до ВУКСУ від 2 вересня 1923 р. знаний у Ніжині професор І. Турцевич писав: «У нинішній час наукова комісія НКО України деградувала мене як ученого, оскільки я опинився в одній категорії з моїм колишнім учнем, що значно молодший за мене і не був не тільки заслуженим ординарним професором, але й професором взагалі. Це для мене образливо й у матеріальному відношенні відчутно, та і для справи може бути шкідливим. ... Мені якось незручно і навіть соромно після 40-річної наукової і викладацької діяльності складати автоапологію, доводячи, що я щось зробив для своїх колишніх учнів і слухачів та для науки. Якби знайшлись якісь недоліки в моєму науковому формулярі, то я сподівався, що будуть дивитися не на формальний бік, а на сутність справи. Я впевнений, що оцінка мене як ученого, дана мені багатьма російськими і кількома іноземними вченими, не співпала би з оцінкою комісії Наукового комітету» [32, арк.24-24зв.].

Станом на 1 жовтня 1923 р. ВУКСУ зареєстрував в УСРР 3 362 наукових спеціалісти, з них по V категорії – 12, по IV – 99, по III – 387, по II – 775, по I – 1 094, по 0 – 995 осіб [70, арк.33] [Див.: Додаток 2].

Кваліфікаційні списки не мали сталого характеру, постійно підлягали перегляду, будь-який вчений мав підтверджувати свою лояльність і готовність працювати на користь держави. Для прикладу, у першому півріччі 1925 р. було проведено перереєстрацію членів СНР Києва. Було виключено 52 особи, які «втратили зв'язок з радянською наукою і вищою школою і були зараховані помилково» [70, арк.1-1зв.].

У березні 1926 р. набули чинності нові правила кваліфікації наукових працівників та інструкції по їх виконанню, схвалені ЦЕКУБУ та ЦБ СНР. В УСРР при ВУКСУ була створена нова кваліфікаційна комісія, яка отримала назву «Об'єднана експертна комісія по кваліфікації наукових працівників ВУКСУ та ЦБ

СНР УСРР». До її складу ввійшли такі особи: Я. Ряппо – голова, І. Красуський – заступник, О. Алов, С. Бойм та С. Семковський – від ВУКСУ, Г. Радченко – від ЦБ СНР, В. Рубашкін – від СНР медиків, Д. Синцов – від СНР математиків, Богатирьов – від СНР мистецтва [68, арк.11].

Об'єднана Експертна комісія станом на 1 жовтня 1926 р. зареєструвала по ВУКСУ 3 436 наукових працівників, серед них 1 014 – молодих вчених [69, арк.17]. Хоча насправді вказане число не відповідало дійсній кількості наукових працівників в Україні. По наукових центрах розподіл був наступним: 1 154 – у Харкові, 915 – у Києві, 572 – в Одесі, 153 – у Дніпропетровську, 36 – у Кам'янці-Подільському, 34 – у Житомирі, 28 – у Чернігові, 27 – у Полтаві, 25 – у Вінниці, 19 – у Миколаєві, 18 – у Херсоні, 16 – у Ніжині, 12 – у Сталіно, 11 – в Луганську [73, арк.8].

Наприкінці 1925 р. ВУКСУ отримав рекомендаційну інструкцію від ЦЕКУБУ і ЦБ СНР СРСР про припинення розділу наукових працівників по розрядах. Водночас, реєстрацію наукових працівників пропонувалося все одно проводити по категоріях: А, Б, В [77, арк.6-6зв]. В УСРР нова інструкція про реєстрацію наукових працівників набула чинності 27 лютого 1927 р. За нею п'ятирозрядний поділ замінювався на трирозрядний: до I (В) категорії – нижчої – були віднесені початкуючі вчені (колишні 0 і I категорії), до II (Б) – основної – наукові працівники і стажисти (колишні II і III категорії), до III (А) – вищої – висококваліфіковані спеціалісти (колишні IV і V категорії) [13, арк.12]. Перереєстрації підлягали не тільки вчені, що викладали у вищій школі, але й ті, що працювали самостійно або при науково-дослідних кафедрах. Знову було категорично застережено враховувати «корисність даної особи для республіки в сучасному і минулому» [13, арк.15].

Таким чином, Експертна комісія по кваліфікації наукових працівників виконала завдання, покладене на неї Всеукраїнським комітетом сприяння вченим, вона облікувала інтелігенцію, розділивши її за категоріями. Цей розподіл був покладений в основу диференційованого забезпечення працівників розумової праці

Одним зі складників матеріального забезпечення працівників за умов воєнного часу і нестабільного виробництва були продуктові пайки. Принагідно згадаємо, що вперше ідея була висловлена В. Леніним ще в листопаді 1917 р.: «Хліба у нас немає, посадить буржуїв на восьмушку, а якщо не буде у нас і цього, то зовсім не давайте, а пролетаріату дайте хліб» [872, с.231]. Влітку 1918 р. був апробований «класовий пайок» як своєрідна частка «натуроплати», на початку 1920 р. РНК РСФРР запровадив трудовий, або «броньований» пайок для заохочення робітників [1121, с.250]. Така методика забезпечення населення за умов постійної нестачі продовольства мала яскраво виражений ієрархічний характер, що відбивав специфіку соціальної структури суспільства і соціально-політичні пріоритети влади в конкретний період [743, с.276]. Як екстраординарні спеціально адресовані видачі пайки були поширені на працівників державного апарату та партійної номенклатури. В умовах дії карткової системи, фінансово-економічного безладу, демонтованої торгівлі вони, по суті, не тільки замінювали їм заробітну платню, а й гарантували мінімум матеріального утримання. Зазвичай пайки видавали щомісячно за спеціально складеними списками у вигляді продуктових

пакунків, що включали найнеобхідніші харчі і предмети широкого попиту – від борошна й солі до сірників і гасу.

Тоді в повсякденному житті радянського суспільства з'явилося так зване «пайколовство», стимульоване варіативністю пайків і системою привілеїв у новому суспільстві. Зростаюча в умовах інфляції значимість натуральної оплати праці змушувала міських обивателів прилаштовуватися до місць розподілу найбільш «вагомих» пайків. Ю. Анненков згадував: «Найхарактернішим у нашому житті часів воєнного комунізму було те, що всі ми, окрім наших звичних справ, таскали пайки. Пайків існувало безліч, потрібно було тільки вміти їх видобувати. Це називалося «пайколовством» [274, с.73].

У лексиконі радянського суспільства тоді ж виникло слово «пайкіст» Вирізняли навіть різні категорії «пайкістів»: «*філософ*», здавалося, зовсім не думав про пайок, лише мимохідь нагадував про нього і тільки начальнику господарського відділу; «*розсіяні*» пайкісти «не помічали», що вони отримують зразу кілька різних пайків; «*колекціонери*», які мали їх декілька (червоноармійський, академічний, раднаркомівський); «*наївні*» сподівалися на справедливість у системі розподілу [832, с.471]. Російська дослідниця радянської повсякденності Н. Лебіна підкреслює, що хоч саме слово «пайкіст» зникло з ужитку на середину 1920-х рр., практика шукати подібних способів виживання збереглася на тривалі роки [743, с.278].

На урядовому рівні вперше питання про матеріальне забезпечення працівників розумової праці було піднесене у грудні 1919 р. Рішення про організацію адресних видатків продуктами було схвалене на початку 1920 р. Ці пайки набули найменшого вання «академічних», оскільки спочатку справді охоплювали лише працівників АН, науково-дослідних установ, конструкторських бюро тощо. Пізніше вони були поширені й на викладачів вищої школи, ледь по тому – й на письменників, художників, художньо-творчих працівників театрів, клубів, цирків тощо.

Запровадження академпайка було вимушеним заходом, оскільки становище інтелігенції було настільки катастрофічним і жалюгідним, що вона знаходилась на межі фізичного виживання. Лишитися ж без науково-інтелектуального потенціалу країні рад було неприпустимо. Влада вдалась до академічного пайкування не на знак визнання інтелігенції і довіри до неї. Та й як їй можна було довіряти, коли вона ігнорувала розпорядження властей, дозволяла відверті критичні висловлювання на їх адресу, не крилась у своєму негативному ставленні до розпочатих реформ в освіті, науці, культурі, глузувала з більшовицьких пропагандистів і агітаторів. Інтелігенція не брала участі у зборах і мітингах, що їх з нагоди революційних свят чи подій проводили більшовики. Більшість з інтелігентів не вступали до жодних громадських організацій і товариств, продовжували сповідувати самостійні політичні погляди, не виявляли захоплення доктриною більшовизму, навпаки викривали її хиби і попереджали про негативні практичні наслідки. Червоний терор, розв'язаний ВЧК не тільки проти політичних опонентів, а й пересічних незгодних був підданий категоричній критиці з боку інтелігенції. Листування В. Короленка з Х. Раковським, А. Луначарським і його звернення до М. Горького [295, 302] (що так і залишились без відповіді) подають вражаючі свідчення про дійсне ставлення більшовиків до українських інтелігентів, котрі сповідували альтернативні політичні погляди або були причетними до інших

партій, в минулому чи на сучасному етапі. Не пристаючи на соціальні експерименти більшовиків, українське інтелігентське середовище повсякчас і повсюдно продукувало відверту незгоду або частіше приховане протистояння.

Ліквідація системи соціальних гарантій, в тому числі пенсійного забезпечення, а також свавільна практика реквізиції майна і виселення з особистих помешкань, розрив наукових і ділових контактів з європейськими і світовими науковими інститутами і установами, порушення системи особисто-приватних зв'язків призвели багатьох авторитетних людей науки і мистецтва не тільки до крайніх матеріальних бідувань, злидарства і повсякденної незахищеності, а й до професійної розгубленості й соціальної незатребуваності. За таких обставин значна частина інтелігенції подумувала про еміграцію. Так, у 1920 р. В. Вернадський писав у щоденнику: «Думка про еміграцію міцніє. ... Я дуже часто міркую про від'їзд. Дуже важко під більшовиками. Хочеться на великий простір: два роки не знаєш, що діється на Заході і в світовій літературі» [279, с.204,208].

Державне забезпечення працівників розумової праці академічним пайком покликане було не тільки виправити до певної міри це становище, а й привернути інтелігенцію на бік влади. У Положенні про академічний пайок йшлося, що він надається працівникам науки і мистецтва з метою створити для них умови, за яких їх праця протікала б у найбільш сприятливих умовах з точки зору держави і особи вченого [17, арк.96].

Склад академпайку був розроблений Центральною комісією з постачання при Наркоматі продовольства радянської Росії за участю академіка П. Лазарева і професора Я. Нікітського у січні 1920 р. До академічного пайка входили такі продукти і товари: 35 ф. борошна, 12 ф. круп, 6 ф. гороху, 15 ф. м'яса, 5 ф. риби, 4 ф. жирів, 2 ,5 ф. цукру, 0,5 ф. кави, 2 ф. солі, 1 ф. мила, 0,75 ф. тютюну, 5 к. сірників [479, с.30]. Варто зауважити, що останні чотири найменування були виключені з переліку державного плану постачання у травні 1922 р., а у жовтні – ще й цукор і чай через перехід відповідних галузей на госпрозрахунок. Забезпечення української інтелігенції тривалий час зволікалося ще й через те, що вона не потрапила під чинність централізованих видатків з Москви, натомість спеціальних розпоряджень Харкову вчасно дано не було. Тому у 1920 р. – першій половині 1921 р., коли державна продуктова підтримка могла б справді бути запорукою виживання інтелігентів, особливо у потерпілих від голоду губерніях, пайок не видавався. Можна вважати, що лише з початком діяльності ВУКСУ у жовтні 1921 р., її відділень і уповноважених на місцях пайкове забезпечення зрушилося у площину реальності.

На початковому етапі, влада в центрі і, відповідно, на місцях виходила не з реальної кількості беззастережно потребуючих харчових пакетів, а з огляду на продуктові можливості приблизно встановленого числа інтелігентів. Так, для Харкова, як столиці, і Києва, як одного з провідних наукових центрів, початково було призначено, відповідно, 170 і 120 пайків [14, арк.10]. За приблизною оцінкою Харківського відділення ВУКСУ, в українській столиці в листопаді 1921 р. академпайок отримували близько 25% учених і лише 4% митців міста [238, арк.10-11]. Відведених по квоті ВУКСУ пайків (грудень 1921 р.) для Одеси бракувало і на третину осіб, які мали незаперечне право на отримання академпайка [238, арк.10]. Крім того, частими були випадки викреслювання зі списків чийось одноосібним

рішенням, таке траплялось не тільки з пересічними науковцями, а й визнаними вченими. Так сталося з відомим виноробом, засновником Одеської науково-дослідної станції виноробства В. Таїровим. Його разом з заступником В. Гарнетом то включали, то виключали з переліку на отримання академпайка, аж поки до справи його забезпечення не втрутився нарком землеробства Д.З. Мануїльський, за наполяганням якого їх поновили у списку з жовтня 1921 р., втім весною 1922 р. знову виключили [22, арк.36].

Лімітоване число академпайків на початковому етапі не нормалізувало належним чином продовольче становище працівників розумової сфери. Більше того, навіть викликало непорозуміння останніх у стосунках з владою та конфлікти у власному середовищі. У тому ж Харкові, лише за листопад-грудень 1921 р. до місцевого відділення ВУКСУ надійшло близько 30 заяв (клопотань, звернень, пояснень) від працівників вищих шкіл столиці про необхідність включення їх до списків на академзабезпечення [238, арк.12-54], серед аргументів на власну користь траплялись відверті нарікання на адресу інших про несправедливе включення до переліку потребуючих. До інтелігентського середовища застосовувалася перевірена система імперського панування – «поділяй і володарюй», – заснована на розбраті і задрощах, конфлікті і протиставленні. З приводу цього професор Ніжинського інституту народної освіти М. Бережков констатував у своєму щоденнику: «Пошлість, глупство, невігластво, брутальність воцарились, захопили всіх, навіть благородних і чесних людей. Ми опустилися до ницості, до дрібного розрахунку, торгашества, добування пайків. ... Службовці отримали у пайок, чи у гостинець (не знаю, як назвати) по півфунта коржиків, півфунта повидла і по фунту солі, всього на суму близько 90 крб. (Потіштеся, поласуйте, як діти..., а потім виплатіть за задоволення). ... Без віри, без надії, без діяльної любові немає справжнього, істинного життя, а тільки існування тваринне, рабське» [177, арк.24-24зв]. Таким ставленням до інтелігенції було заздалегідь продуманим, про що прямо говорив Л. Троцький: «Ми голодом змусимо інтелігенцію працювати на нас» [1064, с.25]. Тодішній ректор Московського університету Д. Боголепов у 1921 р. слухняно підтверджував: «...загрозою позбавлення академічного пайка можна будь-якого контрреволюційного професора змусити читати курс марксизму» [377, с.31]. Система академічного забезпечення створювала можливість владі контролювати вчених, тримати їх у залежності і схилити їх до компромісу в разі необхідності. Не випадково філософ-емігрант П. Струве влучно назвав таку практику підтримки інтелігенції «пайковою дресурою» [581, с.463].

«Диригування» потребами глибоко впливало репресивним чином на життєвий світ інтелігенції. Вона шукала способів протистояння. Витрати на їжу з початку 1920-х рр. стали посідати значно більше місце у бюджеті і свідомості людей. Харчування забирало стільки матеріальних коштів, фізичних сил і часу на його здобич, що пошук став головним сенсом життя і єдиним способом виживання. Життя перетворювалось на суцільне стояння у чергах за пайком, у «вічне очікування з мішком за спиною зі сподіванням на щось їстівне» [1204, с.6]. Такий побут неминуче призводив до переоцінки цінностей, до матеріалізації масової свідомості від постійних думок про продовольство. «Думки про їжу набували нав'язливого характеру. Це було самим страшним: змінювався звичний спосіб

думати і сприймати світ» [1101, с.61].

Налагодження системи забезпечення академічним пайком особливо на початковому етапі було справою складною, клопітною і вимагало злагодженої дії багатьох державних органів як на рівні наркоматів, так і на рівні місцевих відповідних установ.

Документи засвідчують, що академічні пайки у 1921-1922 рр. видавалися зі значними порушеннями. Одним з головних недоліків академпайкування була його несвоєчасність, видача зі значним запізненням, іноді за кілька минулих місяців поспіль. Через брак продуктів зазвичай пайки видавалися у неповному асортименті. Замалі резерви харчів зумовили недотримання вказаних норм на кожен пайок. Видача нерідко здійснювалась неякісними харчами або товарами, зовсім непридатними до вжитку. Вимушені заміни іншими продуктами далеко не завжди можна було вважати еквівалентними відсутнім. Так, на 1 травня 1922 р. в Одесі у списках на академпайок нараховувалось 570 осіб по ВНЗ (1 269 пайків) і 107 осіб з позашкільної групи – художники, письменники, артисти, музиканти – та індивідуально зараховані (178 пайків), разом – 677 осіб на 1 447 пайків [29, арк.127]. Та забезпечити навіть це число пайків не завжди вдавалось, наприклад, у жовтні 1922 р. за ордерами Губпродкому отримано 475 пуд. 20 ф. круп, олії – 95 пуд., м'яса-солонини – 475 пуд., борошна – 951 пуд., що могли покрити лише 951 академпайок [29, арк.60]. Особливо критичним було становище з хлібом. Рознарядка по академпайку, станом на початок червня, за квітень була не виконана на чверть норми (не додано 368 пуд. борошна), а з запланованих на травень 1 493 пуд. борошна видано лише 125 пуд. (0,8%) Одеське відділення ВУКСУ зверталось до урядових установ з проханням вжити рішучих заходів у видачі борошна по академпайках нарівні з військпродпостачанням і здороввідділом [29, арк.130-131]. У серпні 1923 р. керівництво Одеського відділення звернулося до ВУКСУ з терміновим клопотанням про негайний перегляд усталеної практики, коли за академпайком замість свіжого м'яса видавалася низькоякісна солонина. У літні місяці вона була зовсім непридатною до вживання. Хімічна лабораторія засвідчила, що в червні розклавсь 90% білків. Солонину довелось викинути, натомість учені не тільки нічого не отримали замість м'яса, але й на них було покладено подвійні невиробничі витрати по перевезенню і розвантаженню солонини, а також витрати на керосин для її знищення. У листі наголошувалось, що неякісна солонина складає пряму загрозу отруєння наукових працівників та їх сімей. ОВ ВУКСУ змушене відмовитися від подальшого використання солонини наступні три місяці (замість 993 пудів м'яса) і просило замінити рослинною (соняшниковою) олією у пропорції: замість 1 пуд м'яса-солонини 0,5 пуд. олії, отже загалом – 446,5 пуд. олії [29, арк.43-43зв.]. Повсюдно поширювалась практика заміни найістотніших частин пайка (хліба, м'яса, масла) оселедцями (часто теж неякісними), їх навіть стали іронічно називати «оселедцевими» [268, с.26].

Інтелігенція провінційних і невеликих міст, порівняно зі столичною та великих наукових центрів, була обділена пайками і кількісно, і якісно. Уповноважений ВУКСУ у Чернігові у своїх звітах повідомляв, що працівникам вищих навчальних закладів за березень, квітень і травень 1922 р. не додано щомісяця по кожному академпайку пшеничного борошна – по 2 ф., м'яса – по 5 ф.,

мила – по 2 ф., тютюну – по 3/4 ф., чаю/кави – по 1/2 ф., цукру – по 2 ф., круп – по 6 ф. [32, арк.15-15зв.]. На запит ректора і політкомісара Ніжинського ІНО про незадовільне забезпечення пайків пролунала цинічна (хоч, може, й правдива) відповідь наркома продовольства: по-перше, ніякої заборгованості за минулі місяці НКП покривати не буде: «прожили ви, з голоду не померли (!) і вважайте цю справу завершеною»; по-друге, жодних зобов'язань на майбутнє на себе НКП не бере: «чого у нас немає, того не даємо і не будемо давати, не купувати ж нам для вас (!). Нехай наркомат освіти, якщо він у цьому зацікавлений, знаходить способи задовольнити вас» [32, арк.13зв.]. Ректор Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту у серпні 1922 р. писав голові ВУКСУ: «Впродовж всього минулого року вищі школи міста позбавлені були будь-якої матеріальної підтримки. Утримання за весь минулий рік заплатили у лютому 1922 р. і воно було еквівалентним для найбільш оплачуваних 2-3 ф. сала. Пайок у минулому році отримували не у повній нормі, нерегулярно. На членів секції нічого не давали. Академперсонал прожив усі свої, накопичені раніше, пожитки. На зиму академперсонал не має теплого одягу, взуття, білизни» [38, арк.28]. До заяви доданий список академперсоналу з 38 осіб, серед них професори М. Федорів, М. Геращенко, А. Малинівський, Є. Сташевський, приват-доценти О. Долинський, О. Городецький та ін. [38, арк.1].

Особливо складним було становище інтелігенції у південних губерніях, які найбільш потерпали від голоду початку 20-х рр. За офіційними даними Центральної Комісії допомоги голодуючим при ВУЦВК, тут було зареєстровано 3 млн. 793 тис. голодних (40% всього населення), не беручи до числа тих, що загинули і втікали [260, с.318] Керуюча справами ВУКСУ С. Бойм зверталась до Д. Мануїльського 21 лютого 1922 р.: «Частина України визнана голодуючою. В Одесі, Запоріжжі, Херсоні, Миколаєві, Катеринославі та ін. містах півдня України сконцентровані значні кадри працівників науки, що потребують термінової допомоги» [10, арк.70].

У Херсоні лишилось менше 60% науково-творчих сил. У відповідь на термінову телеграму ВУКСУ про необхідність визначення найбільш гостро потребуючих директор Херсонського археологічного музею В. Гошкевич за тиждень повідомляв: «Важко було б в короткий термін точно перевірити наявні в мене відомості про стан тих, що залишились в живих; тому, пропонуючи список з 20 осіб, що невідкладно потребують негайної допомоги. Всі, перераховані у цьому списку, є викладачами середніх навчальних закладів» [Див.: Додаток 3].

Далі у листі йшлося: «Загальний стан перерахованих осіб може бути охарактеризований так: загинуло або продане все майно і продавати більше нічого. Харчуються малопоживними харчами або кормом для худоби (макуха, лушпайки тощо). У всіх спухли лиця. Часті запаморочення. У багатьох опухли ноги, ледь ходять від виснаження або ледь встають з ліжка. У багатьох цинга та інші важкі хвороби, викликані або загострені голодом. Чимало старих і немічних. У інших – малі діти, що потребують особливого піклування. Але є й такі, сильні духом, що ще борються з усіма жахами життя і безкорисливо провадять наукову діяльність. Лише двоє з двадцяти отримують академпайок. Решта з різних причин позбавлені і цього харчового мінімуму і приречені на муки голодування» [31, арк.21-22]. У

листі-доповненні від 2 травня В. Гошкевич назвав ще п'ятьох. 3 травня надіслав ВУКСУ список особливо нужденних у Миколаєві (26 прізвищ, потім перелік зріс до 60 осіб) [31, арк.29-30, 36-38].

Про власні бідування автор не повідомляв, хоча був уже хворим і голодував. Про стан вченого і його думки свідчить лист від 21 лютого 1922 р. (який швидше скидається на звіт-заповіт) в науковий відділ Головмузею. У ньому він детально переповів історію створення музейної колекції, її сучасний стан, напрацювання колективу, наукові зв'язки з науковою громадськістю України, Росії, Європи [31, арк.10-20]. Лист завершувався такими словами: «Подаючи викладене науковому відділу, я змушений звернутися до нього за допомогою. Вік мій, стан здоров'я і сам рід занять абсолютно виключають можливість стороннього приробітку. Мікроскопічне жалування при колосально зростаючих цінах на все видається з запізненням на півроку (вчора я отримав 56 тис. крб. за серпень минулого року). Пайки натурою видавалися неакуратно і неповно в минулому врожайному році, а у цьому голодному році законне вимагання пайка зустрічає іронічні відмови місцевої «влади». За весь січень видано мені на трьох їдців 4,5 ф. хліба з попередженням, що більш нічого не дадуть. Я розпродав без лишку весь свій домашній скарб.

Мої колеги по академпайку одні вже залишили Херсон, інші на днях виїздять, покидаючи свою жалюгідну господарку, вивозять не зважаючи на зимову холоднечу малих своїх дітей. Але це все «північні», чужі Херсону люди, причому вони всі професійні педагоги, праця яких може бути використана у будь-яких навчальних закладах будь-якого міста.

Мені ж виїхати неможливо: я не можу кинути напризволяще і розграбування музей, зібраний моєю натхненної копіткою працею впродовж всього мого життя. І все-таки я коливаюсь між перспективою продовжувати культурну працю в інших кращих умовах і необхідністю охороняти своє дітище, піддаючи себе, свою хвору дочку і малолітню онуку голодному ризику. Єдиним нормальним виходом з важкого становища є термінова державна підтримка в розмірі, що забезпечить мене з сім'єю від голоду, холоду і гострої скрути. Необхідно і твердо встановити можливість своєчасного отримання жалування. По гіркому досвіду минулих літ я маю право стверджувати, що місцеві виконкоми – повітовий і губерньський, – завалені своєю роботою, неспроможні уявити розміри цінності такого культурного інституту як обласний археологічний музей – і тому безпосередня участь цінностей залежить від дій центральних органів або їх прямих вказівок місцевим властям» [31, арк.19-20]. Авторитет директора був настільки значним, що городяни просто називали археологічний музей «Музеєм Гошкевича». Роком пізніше уповноважений ВУКСУ у Херсоні Мирненко писав до ВУКСУ: «У 1922 р. місцева рада профспілок присудила В. Гошкевичу орден Героя праці, єдиному з робітників інтелектуальної праці. Зараз йому потрібне лікування, відпочинок, гарний догляд. Мною видана одноразова допомога 30 крб., але цього мало. Прошу надіслати 100 крб., збільшити щомісячну допомогу на 100% (зараз Гошкевич отримує 20 крб.), щоб дати йому можливість відпочити на Голопристанському курорті» [25, арк.7].

На ім'я В. Гошкевича з Харкова невдовзі були надіслані продукти – борошно і сало. У листі-подяці від 30 травня вчений писав: «Від імені 34 родин голодних працівників освіти Херсону приношу Комітету щирю вдячність за цю допомогу, – і

далі продовжував, – тим часом здійснюю подальшу перевірку потреб інших осіб цієї ж категорії для з'ясування їх становища. Скрута наростає. Донік вже помер; Пехляр, Рясенський, Піотровська – у висипному тифові. Багато страждають на гостре малокрів'я, розлад нервової системи, послаблення пам'яті» [25, арк.42]. За місяць з Миколаєва за підписом хворого і ослабленого голодом В.І. Гошкевича прийшов перелік ще 60 інтелігентів з детальним описом їх відчайдушного становища, а тижнем пізніше – реєстр 46 херсонців, що потребували безвідкладної допомоги [25, арк.42-45].

Злиденне і принижене існування не вбивало людської гідності і честі. Серед численних прохань про негайну допомогу, про збільшення грошових видатків чи продуктових пайків нерідко натрапляємо на документи, що засвідчують незбориму жодними обставинами товариськість, шляхетність, скромність. Під клопотанням асистента зоологічного кабінету М. Хитькова про негайну допомогу професору Кам'янець-Подільського ІНО П. Бучинському підписалися 32 науковці [38, арк.22-23]. Харківський професор В.Ф. Тимофеев звернувся до наукового комітету 18 червня 1922 р.: «З приватних джерел я довідався, що при розподілі ученого персоналу по групах додаткового соціального забезпечення, я зарахований до найвищої групи. Якщо це справді так, то прошу Комітет взяти до уваги, що, на мою думку, оцінка моєї наукової діяльності є досить перебільшена і тому звертаюся з категоричним проханням для мого душевного спокою у жодному разі не включати мене до цієї найвищої категорії» [30, арк.98]. Відомий рентгенолог, професор, завідувач кафедрою Одеського медичного інституту Я. Розенблат, всупереч клопотанням наркома охорони здоров'я Росії М. Семашка, відмовився від надісланої йому допомоги: «Прошу довести до відома ВУКСУ, що я не підносив жодних клопотань про надання мені допомоги і нікому цього не доручав. Я надзвичайно зворушений бажанням Комітету допомогти мені і прошу передати мою щирю вдячність правлінню. 100 крб. прошу повернути куди слід або розділити між моїми колегами, що потребують» [75, арк.181,185, 223, 224].

Важливим регулятивним моментом було те, що списки «академіків» (так називали тих, хто отримував академпайок) були тимчасовими, термін їх чинності на першому році запровадження тривав квартал. Складені в умовах повоєнного безладу вони справді не могли безпомилково визначити наукові ресурси. Помилки були неминучі: частина потребуючих підтримки, працездатних вчених виявилися поза рекомендаційними списками, а частина «випадкових» спеціалістів користувалась ситуацією на власну користь. Член ЦЕКУБУ, заступник російського наркома освіти Ф. Кипарисов називав їх «ученим шлаком», який «не вдалося спочатку відокремити від чистого металу, але звільнення від якого – справа часу» [479, с.18]. Періодичний перегляд списків дозволяв стежити за працівниками, визначати ступінь їх науково-професійної віддачі (так званої, корисності) і рівень лояльності до влади. Інакше кажучи, система академічного забезпечення давала можливість владі контролювати вчених, тримати їх у залежності і схиляти їх до компромісу в разі необхідності. Будь-яка необережно сказана фраза проти системи могла стати підставою для вилучення зі списку «визнаних». Крім того, науковець мав постійно відчувати свою залежність від влади, перманентно переживаючи стреси з приводу своїх матеріально-продуктових перспектив. За положенням про академпайки, мала

підтримуватися тільки «жива» праця, у жодному разі – не колишні здобутки. Якщо вчений упродовж року не виявляв доцільної наукової чи науково-навчальної творчості, його виокремлювали зі списків, не з'ясовуючи причин і не враховуючи обставин його праці.

Крім того, у первинному положенні про академпайок вказувалося, що комісія виходить з «державної необхідності», у першу чергу буде опікуватися інженерно-технічною та лікарською інтелігенцією, їм відводилось найбільше вакансій; наступними були представники точних і природничих наук; останніми у праві на пайок були представники суспільних і гуманітарних галузей. З огляду на такий підхід, наприклад, археолог, що розкопав кілька курганів, вважався постаттю другосортною і міг не сподіватися на підтримку держави, оскільки його науковий доробок не мав прямого застосування і зиску для пролетарської держави. Започатковане в такий спосіб ранжування інтелігенції за професійно-фаховою вартістю збережеться ще на довгі роки, набуде потворних форм і дасть негативні наслідки.

Російська дослідниця радянської системи забезпечення 20-30-х рр. О. Осокіна підсумовує: «Світовий досвід засвідчує, що чимало держав вдавались до регламентації постачання переважно в періоди війн. Саме війни створювали дві необхідних для цього обставини: гострий дефіцит товарів і посилення централізації. Однак при всьому розмаїтті систем державного регулювання, сталінська залишається унікальною. За малим виключенням, державна регламентація постачання в інших країнах не супроводжувалась знищенням приватного сектору в економіці. <...> система була вкрай прагматичною. В ній практично відсутні принципи соціальної справедливості і у гіпертрофованому вигляді виражені принципи державної вигоди» [862, с.84].

У лютому 1923 р. було ухвалене нове «Положення про право на академічний пайок». З нього витікало, що ним мали бути забезпечені, по-перше, професори, завідувачі кафедрами і викладачі, що мають друковані праці при 6 викладацьких годинах на тиждень; по-друге, викладачі, що не мають друкованих праць при 12 год. тижневого навантаження; по-третє, асистенти, ординатори, лаборанти, що мають не менше 24 год. щотижня, і особливо цінні для кафедри кадри; по-четверте, залишені при кафедрі за схвалення їх наукової роботи комітетом Укрголовпрофосвіти [26, арк.47зв.]. Щоб отримувати академічне забезпечення, професор мав виконувати не менше 528 год. на рік, а викладач – 792 год. [76, арк.35]. Об'єктивно це ускладнювало науково-дослідну працю, відповідно, загрожуючи працівникам вищої школи бути «вичищеними» зі списків через «некорисність». Академічний пайок видавався лише працюючим науковцям, враховувався їх науковий статус, звання, посада, педагогічний чи науковий стаж, а також результативність і доцільність (корисність) наукової праці.

Передбачалась також видача академпайків на утриманців, тобто на членів родин, включених до академзабезпечення учених, які не мали інших джерел існування, знаходячись на повному утриманні голів сімейств.

Відтепер у кожному навчальному закладі, науково-дослідній чи культурно-мистецькій установі складався повний список працівників на продуктову підтримку. До нього додавали анкетні відомості, перелік наукових праць, особові листки. Далі список передавали спеціальній комісії по кваліфікації у місцеве відділення

КСУ, де він набував рекомендаційного для академзабезпечення. Ці реєстри надходили до ВУКСУ, де Експертна комісія виносила кінцевий вердикт: зголошувалась з пропозиціями знизу чи, найчастіше, корегувала списки. У ВУКСУ зберігались персональні списки на академпайок по кожній установі.

За новим положенням, на 1 липня 1923 р. Експертна комісія рекомендувала забезпечити академпайками 1 043 особи (44,3% від загальної кількості), по вищих категоріях (V і IV) – 62 (2,6%), по III – 209, по II – 254, по I – 518 чоловік (22%) [34, арк.42-85]. З поданих 2 354 заяв 11,5% прохань не були задоволені зовсім, а 44,1% учених не потрапили до пайкових категорій [Див.: Додаток 4].

У жовтні того ж року число пайовиків зросло до 2 367 науковців (70%) [29, арк.35]. Розподіл інтелігенції за кваліфікаційним рівнем був одним з дієвих важелів впливу на неї з огляду на матеріальну диференціацію категорій. Слід визнати, що певною мірою розряди були виправдані, оскільки держава попервах справді не мала можливості забезпечити всю масу наукових працівників вповні так, щоб вони могли весь свій час присвячувати науковій праці, зовсім не потребуючи заробітку. Різниця у забезпеченні вищих і нижчих категорій була досить істотною, таким чином, диференціація матеріальної підтримки, за задумом, мала також заохочувати продуктивність наукової діяльності вже сформованих спеціалістів і сприяти фаховому зростанню молодих творчих сил. Доцільним вважалося в абсолютно забезпечене матеріальне становище поставити лише верхівку вченого світу; наукових працівників середнього калібру можна було, при існуючих матеріальних можливостях, тільки підтримати більшою чи меншою мірою, зважаючи на цінність їх роботи. Насамкінець, залишалась учена молодь, стосовно якої йшлося не стільки про академічне забезпечення у прямому розумінні цього слова, а про свого роду стипендії, що були ледь більшими, ніж у стипендія «залишених при університеті».

Оскільки якість продуктів в академпайку була вкрай низькою, з часом не поліпшувалась, тому він поступово став втрачати своє значення і популярність, свідченням чого стала відмова від нього. Серед київських науковців у 1923 р. у I кварталі від неякісного пайка відмовились 2% претендентів, а у III кварталі їх кількість зросла по деяких СНР до 25-29% [59, арк.39]. За підрахунками, реальна цінність натурального повноцінного пайка у червні 1924 р. складала 3,5 крб., коли середня ставка наукового працівника становила 22 крб. Отже, прибавка, яку давав пайок до місячної зарплатні, насправді була невеликою. Незатребувані рештки академпайків зараховували частково до фонду допоміжних видатків. Крім використання натурою, деякі продукти з академпайків продали, що дало 3 326,8 карбованців золотом.

Натуральний пайок не включав усіх необхідних продуктів і товарів, його стали доповнювати грошовим. В УСРР ця норма офіційно набула чинності з вересня 1922 р., хоча реальні виплати розпочались у січні-лютому 1923 р. Провінційну інтелігенцію певний час тримали у невіданні, як, наприклад, свідчить лист письменника Й. Дроздова з Чернігова до ВУКСУ: «З номера «Известий ВЦИК» від 13 лютого 1923 р. довідався, що в Росії в нинішній час академзабезпечення крім продовольства включає і грошові допомоги у розмірі від 180 до 900 млн. крб. залежно від категорії й заслуг. Воно є додатковим, крім службового академпайка. У нас про додаткову академічну підтримку й не

йдеться» [32, арк.13]. Додаткове грошове академзабезпечення восени 1923 р. отримували 1 753 наукових працівники (52,14%) [43, арк.5]. У Харкові його отримували 468 осіб, у Києві – 670, в Одесі – 329, в Катеринославі – 80, в провінційних містах – у межах кількох десятків (Чернігів, Полтава, Вінниця) або одиниць (Кременчук, Зінов'євськ, Глухів) [44, арк.3, 6, 18].

У жовтні 1923 р. натуральний пайок був остаточно замінений грошовим еквівалентом. Втім перехід на нього був не чітко прописаний і зрозумілий для інтелігенції. У відповідь на запитання неодмінного секретаря АН А. Кримського, як діяти, Д. Багалій у січні 1924 р. писав: «Еквівалент для всіх грошовий дано Комітетові [ВУКСУ – О.К.], але його даватимуть лише «нуждающимся» по окремим анкетам, що я лічу неправильним, бо це право тих, хто пайок одержував. «Дополнительные академические обозные обеды» теж буде даватися лише тим, хто заявить про «свою нуждаемость». З платнею додатковою декретованим справа ще не вирішена – все мудрують, а призначається 15 червня у повному складі утримання по усім посадам з додатком» [288, с.63]. Отже, аби отримати грошові відповідники за колишні пайки, знову треба було писати заяви до ВУКСУ, супроводжувати їх необхідними анкетами і звітами. При визначенні суми виплат замість натурального пайка були внесені істотні відмінності у видатках столичній і провінційній інтелігенції. Якщо в столиці по найбільш поширених III і II розряду виплачували по 50 і 30 крб., відповідно, в великих наукових центрах – по 40 і 25 крб. в середньому, то в провінційних містах – по 22-17 крб. [58, арк.110,112, 116, 118].

У січні 1924 р. у Києві додаткове академзабезпечення отримували по V категорії 4 особи, по IV – 30, по III – 141, по II – 258, по I – 334, по 0 – 220, всього 987 осіб [59, арк.39зв.].

Після запровадження у січні 1927 р. триступеневої кваліфікаційної шкали правом на додаткове академзабезпечення користувались зареєстровані в ВУКСУ науковці лише III вищої категорії, іншим його надавали як виняток. За новою інструкцією враховувався рівень платні. Так, вченим-одинакам, що мали зарплату 150 крб. і більше, у додаткових виплатах відмовляти. Для сімейних враховували й кількість утриманців. Сімейні могли сподіватись на додаткові видатки, коли при одному утриманці їх зарплати не перевищувала 200 крб., при двох – 250 крб., при трьох – 300 крб., при чотирьох і більше – 350 крб. Право на додаткове грошове забезпечення втратили пенсіонери [13, арк.10].

З 1921 р. була започаткована також практика надання виключного харчового забезпечення, що поширювалась на дуже визнані авторитети і за особливих обставин. Перше подібне рішення було прийняте 16 квітня 1921 р., коли РНК УСРР ухвалив постанову «Про забезпечення професора В. Данилевського» [23, арк.69], в якій йому гарантувалось звільнення від усіх повинностей і податків, а також забезпечення житлом і продуктами. 2 серпня 1921 р. адресна допомога була призначена родині професора медицини Шатілова [23, арк.67]. Врешті, 13 вересня 1921 р. був ухвалений спеціальний декрет РНК УСРР «Про спеціальне забезпечення заслужених працівників науки, техніки і мистецтва», за яким академіки Д. Багалій, Д. Граве, П. Тутковський, А. Кримський, В. Єрмаков, Д. Кларк отримували особливі пільги, в тому числі й стосовно матеріально-

продуктового забезпечення. 9 і 10 січня 1922 р. дії декрету були поширені на професора Г. Сулова, академіка Д. Яворницького і заслуженого діяча науки і мистецтва П. Кравцова [23, арк.68, 70]. У березні 1922 р. професорсько-викладацький склад Української Академії Мистецтв клопотався про встановлення спеціального продуктового пайка для родини колишнього ректора УАМ Г.

Нарбута та видатного художника професора О. Мурашка. Втім вдалося домогтися лише призначення пенсії у розмірі річного окладу професора академії, а також разової грошової допомоги. Поза клопотанням з приводу особливого харчового забезпечення залишилися й родини покійних композиторів М. Леонтовича, К. Стеценка і Я. Степового [20, арк.30,33; 14, арк.47].

Зрозуміло, що кількість «декретованих» персон, або як їх називав нарком освіти УСРР Г.Ф.Гринько, «наукових буйволів», не могла невпинно зростати. Через продовольчі проблеми у країні у серпні – вересні 1922 р. особливо заслуженим працівникам пайок видавався в урізаному вигляді: по 20 ф. борошна житнього і пшеничного, стільки ж різних круп, по 22,5 ф. м'яса, 7,5 ф. жирів, 45 ф. овочів [24, арк.65]. Лише 27 листопада 1922 р. окремим наказом Наркомату продовольства УСРР був остаточно затверджений єдиний для всіх «декретованих» інтелігентів склад пайка [Див.: Додаток 5].

Реалізація офіційних рішень про підтримку авторитетних учених на місцях нерідко ігнорувалась. Від ухвалення рішення до його реалізації, на жаль, лежала велика прірва. У листі А. Кримського до Д. Багалія (січень 1923 р.) читаємо: «Будь ласка, повідомте нас – декретованих – чи вирішено нарешті справу з нашим утриманням, обіцянним в декреті. М. Птуха казав, що 180 золотих карбованців щомісяця кожному присилатимуться для нас на адресу Академії. Коли це так – ми дуже боїмося наріканнів, бо очевидно, гроші нам присилатимуться разом з іншими академічними кредитами, й завсігди в Харкові буде нахил зменшувати тії кредити, бо вкупі з утриманням для декретованих й так вийде значна цифра. Нам буде дуже прикро чути від службовців всякі здогади й міркування на таку тему. Значно краще б пересилати утримання для декретованих на адресу дослідчих кафедр, або ще простіш – на Держбанк, тільки не на Собезі не на Академію» [288, с.41].

Що справа не зрушила з місця, свідчить лист (лютий 1924 р.) А. Кримського писав до М. Астермана: «Я безмежно пишаюсь, що вищі і кращі представники до рогаї для мене Робітничо-селянської держави цінують мою наукову діяльність, знаходять її корисною для держави і вважають необхідним забезпечити мене матеріально. Але ж народні комісари, навіть вся Рада Народних Комісарів, це одне, а підпорядковані їм органи, тлумачники наказів – це інше... Декрет РНК [УСРР] про моє повне забезпечення виданий уже кілька років тому, а на практиці старання виконавців до чого його звело [!]. У Декреті йдеться, що я повинен отримувати довічне жалування поза всякими тарифними нормами, а на практиці я отримую не тільки безконечно менше за будь-якого спеца на якомусь підприємстві, але навіть менше отримую, ніж професор середньої руки. Декретом РНК [УСРР] мені і моїй голодній родині на все життя призначений продовольчий пайок, а на практиці у мене забрали взагалі всякий пайок, і старання виконавців, напевне, роз'яснить, що мені за відібране не належить навіть еквіваленту» [288, с.72]. Втім, далі А. Кримський писав: «Я працюю зовсім не тому, що мені можуть заплатити, а

виключно через те, що я звик напружено працювати; що наукова праця, в тому числі , і над словником, дає мені глибоке моральне задоволення і насолоду. Найвищою нагородою для себе я вважаю, наприклад, такий лист, як я отримав від наркома освіти В.П. Затонського. Він пише, що моя праця над словником має реальне значення для радянської держави <...> я буду працювати над словником з усіх сил тому, що вважаю це своїм найпершим обов'язком» [288, с.73].

У грудні 1923 р. платня ординарного академіка становила 40 золотих крб., вона справді підвищилася у 20 разів порівняно з 1922 р., але була недостатньою для нормальної життєдіяльності, цих коштів ледь ставало для вдоволення елементарних потреб; на одяг, книжки не залишалось нічого. Тому більшість академічних учених шукали додаткового заробітку. Наприклад, з анкети, заповненої професором М.П. Василенком 27 листопада 1920 р. для вступу до профспілки «Робос», довідуємося, що він, вже немолода і шанована людина, вимушений був працювати у п'яти навчальних закладах. Водночас, і це не забезпечувало належного існування. У Київському ІНО (колишній Комерційний інститут) за 6 год. отримував 12 800 крб.; у Вищому ІНО імені Драгоманова (колишній університет Св. Володимира), на Українських педагогічних курсах, в Археологічному і Кооперативному інститутах – по 8 800 крб. за 4 год. Разом – 20 000 крб. на місяць. [254, арк.49]. Д.О. Граве у 1924 р. в Академії мав ставку 48 крб., а місячний дохід його за рахунок сумісництва, почасової викладацької роботи становив 284 крб. Побічні доходи академіків значно перевищували основну зарплату. Разом з тим, не всім вдавалося знайти додаткову працю, нерідко нездоров'я чи родинні обставини не дозволяли вивільнити час для приробітку. У того ж А.Ю. Кримського читаємо: «...скажу щиро, що коли б мою платню довели до 150 крб. золотом на місяць, то я це вважав би за щастя. Я ніде не служу, окрім Академії (лекцій ніде не читаю), і досі я навіть 50 крб. золотом місячно не мав. Взагалі моє матеріальне становище погане, бо окрім себе я повинен дбати про старезну, слабу сестру, а до того Звенигородський комгосп (чи, там, комунвідділ) збирає з мене податки за садибу з садком, заявляючи, що звільняюся від податків тільки я, особа, а не моя садиба» [288, с.66]. «Декретованим» Наркомат освіти з власного кошторису в лютому 1924 р. призначив додаткові грошові видатки по 5-6 крб., якщо вони спеціально звернулись з проханням до Наукового комітету [9, арк. 81].

На нашу думку, варто зауважити, що не тільки (а почасти й не стільки) заробіток спонукав інтелігенцію до різноманітної діяльності. Передусім, це була потреба *працювати*. Як не парадоксально, в 1920-ті рр. виникла можливість створювати наукові товариства, літературно-мистецькі угруповання, активно займатися аматорською пошуковою роботою на ґрунті краєзнавства, музеєзнавства, фольклористики, етнографії тощо. Тоді культурно-національне життя було надзвичайно активним; радянська влада ще не тотально контролювала громадську діяльність. Тільки у Вінниці у першій половині 1920-х рр. окрім ІНО діяли філії бібліотеки ВУАН та Сільськогосподарського наукового Комітету України, історично-побутовий музей, Подільське відділення Укрметереології, Сільськогосподарська дослідна станція, Кабінет виучування Поділля, Краєзнавче товариство. Показово, що «стара» інтелігенція, позбавлена можливості працювати

за фахом, знаходила себе у справах за покликом власного серця і потреб суспільства: юрист Г. Брілінг став організатором музею, історик права В.Д.

Отамановський очолив Кабінет виучування Поділля і філію бібліотеки ВУАН, юрист за освітою В. Подольський відзначився як висококласний статист, природознавець, музейник. Працювали вони самовіддано, забуваючи про нестатки, нехтуючи незручностями, зазвичай на повну віддачу. В. Отамановський, згадуючи вінницький період своєї діяльності (1920-1929 рр.), писав: «Я цілком з головою поринув у свою наукову працю. Встаючи за півгодини перед світанням, я працював аж до смеркання. Цілком виснажений надвечір я, узявши собаку, найменш людними вулицями виходив на поле біля стадіону й там годину-півтори гуляв, щоб відпочив мозок. Я лягав спати о десятій-пів-на-одинадцяті годину вечора, бо ж інакше не витримав би такого сильного напруження» [219, арк.9].

В цілому матеріальне становище навіть еліти української інтелігенції було гіршим порівняно з інтелектуальними працівниками РСФРР. У зв'язку зі складанням бюджету на 1927-1928 р. спеціальна комісія політбюро ЦК КП(б)У в складі В. Чубаря, Радченка, Сиволапа, вивчивши питання про матеріальний стан інтелігенції, 1 липня 1927 р. запропонувала визнати політично неможливим встановлення на Україні нових ставок для інтелігенції [135, арк.1].

У не менш важкому становищі були працівники середньої ланки освіти та вчителі загальноосвітніх шкіл. Реальна заробітна плата 1920 р., за підрахунками Ю. Ларіна, складала третину її довоєнного рівня, тому перестала виконувати стимулюючу функцію [734, с.97]. У 1921 р. уряд через нестачу коштів перевів забезпечення освітян у відання місцевих установ. Це ситуації не тільки не покращило, а ще й загострило її. Представники Кам'янець-Подільського повітового відділу народної освіти неодноразово зверталися до ГубНО з проханням налагодити виплату платні місцевим вчителям: «У кращому разі повітові вчителі за минулий навчальний рік отримали 10 пуд. зерна, з них половину мішанки; грошей ніхто ніяких не отримував. У сільвиконкомі у плані розподілу натурального пайка школи залишаються на останньому місці або взагалі не згадуються. Стосовно забезпечення мануфактурою учительства і слів витратити не варто. Між тим учительство і голе, і босе. Безумством було б сподіватися, що на таку заробітну платню можна було б хоч мінімально задовольнити потреби, якщо платні учителя стає лише на 95% харчування однієї особи, а не всієї сім'ї». Втім, виплат не були налагоджені, рівень заробітної платні навіть падав [207, арк.4-5, 28]. На всіх працівників у 18 трудових школах, 18 інтернатах, 14 денних будинках і 10 профшколах Кам'яниччини у травні 1922 р. було призначено 470 пайків з забезпеченням на них 208 пуд. зерна [207, арк.29-30].

Частина подільської інтелігенції, доведена до відчаю, самостійно шукала порятунку за кордоном, серед них, за свідченням очевидця, – професори, агрономи, інженери, народні вчителі, кооператори, лікарі та службовці. Втікачі з жахом підкреслювали, що більшовицька влада вважає кожну інтелігентну людину ворогом держави тільки за те, що вона людина письменна, тобто «білоручка» [400, с.16]. Чи слід дивуватися, що в учительському середовищі посилювались настрої відчаю, тривала повільна деморалізація. Не маючи жодних засобів до існування, вчителі навіть почали здійснювати тиск на учнів, виявляти до них виключну суворість і

вимогливість і примушувати їх до додаткових занять, бо приватні уроки на дому давали хоч якусь матеріальну, грошову і, основне, продуктову підтримку [796, с.52]. Повітовий відділ НО звертав увагу Губнаросвіти на абсолютно ненормальне становище оплати праці учителів шкіл і, знаючи їх настрої, попереджав, що надалі учительство вийде зі стану пасивної оборони, або ж почнеться масове залишання ними шкіл і перехід до інших форм праці [196, арк.22]. Не випадково, очевидно, (але чи справедливо?!) на з'їзді працівників освіти та культури Кам'янецького повіту (4-9 травня 1921 р.), який проходив під жорстким контролем місцевого парткомітету, завідувач міської НК Лавров звинуватив учителів у «саботажі та відсутності допомоги у боротьбі за революційні здобутки». На цьому ж з'їзді було визнано «факт арешту великої кількості працівників освіти», тому делегати звернулися до місцевих органів влади з вимогою, щоб безпідставних арештів більше не відбувалось [845, с.157]. У червні 1922 р. Кам'янець-Подільська комісія «З чистки радянських установ від негідного елемента» ухвалила звільнити з посад 82 особи, в тому числі й керівника наросвіти Ф. Приймака як «петлюрівця» [842, с. 157-158]. Щоб не загострювати ситуацію у прикордонній Кам'ячеччині, Подільська губнаросвіта вважала за необхідне збільшити число пайків по Соцвиху і Профосвіті до 750; відкрити кредит на травень, червень, липень, просила ВУКСУ сприяти отримати по 15 арш. мануфактури на пайок (для двох змін білизни на одного пайщика), тобто загалом на 750 пайків – 11 250 арш., а також 350 комплектів шкіряних підшов [194, арк.96]. Ситуація була скрутною по всій Україні. Київський губвідділ наросвіти зафіксував, що за у 1922 р. зарплата становила одну сьому прожиткового мінімуму [1, арк.17].

Між тим, учительство на селі справедливо займало позиції культурної верхівки сільської спільноти. Учитель, як і священник, визначав духовно-культурні пріоритети громади. Його діяльність не обмежувалась дидактичними вправами з дітьми, його спеціальна освіта і загальна освіченість розумілась як спільний скарб громади і була джерелом знань для односельців. Через неписьменність більшості дорослих селян саме на учителя покладався обов'язок тлумачити економічні і політичні новини, нововведення, читати і коментувати пресу, спростовувати чи підтверджувати чутки, пояснювати події та явища в суспільстві і природі, оцінювати критичні ситуації й підказувати способи їх розв'язання, прогнозувати ймовірні зміни чи обставини тощо. По мірі посилення модернізації на селі роль учителя зростала, почасти витісняючи з провідних позицій священника. Без думки учителя особливо не можна було обійтися у змінюваних обставинах державного і суспільного життя. Селяни йшли до вчителя за роз'ясненням змін, що відбувались, і практичною порадою, як діяти за нових умов. Учитель разом з агрономом, землевпорядником, земським уповноваженим був задіяний у налагодженні господарювання на землі, поширював нові знання про аграрні відносини, роз'яснював основи ринкових стосунків та їх кон'юнктурні коливання. Будинок чи помешкання вчителя – це водночас культурно-громадська установа: бібліотека, клуб, пошта, консультаційний пункт, майстерня.

За умов пробудження національної свідомості і становлення нації учитель на селі був камертоном національного життя. Він підносив не тільки загальну письменність, а й був національним просвітником, поширював знання про

вітчизняну історію та культуру, сприяв формуванню національної пам'яті та міфології як складників національної ідентифікації. Величезний вплив на селянство мали Просвіти (рух розпочався у 1905-1906 рр.), кількість яких у 1921-1922 рр. (в умовах голоду й розрухи) зростає з 4 тис. до 4,5 тис. [626, с.74]. На Всеукраїнській нараді завідувачів відділами освіти губкомів у лютому 1922 р. Просвіти були охарактеризовані як «небезпечний ворог пролетаріату на селі» [131, арк.75] і розпочалась політика їх «завоювання». На початок 1923 р. на селі залишилось 573 Просвіти [626, с.75], натомість їх національно-патріотична діяльність була підмінена політикою «коренізації». Свідомий український учитель мав виконувати агітаційно-пропагандистську роботу серед селянства на користь більшовицької ідеології, натомість за підтримку національної ідеї його піддавали переслідуванням. Селянство, спостерігаючи таку зумисну метаморфозу, так само зневірювалось у переконаннях освітян, відмовляло вчителю у власній довірі.

Традиційно на селі вчитель був уособленням моральності, правдивості, порядності. Його приватне життя, ще більшою мірою, ніж усіх селян, підпадало тотальному контролю громади. Статус учителя на селі у перші роки радянської влади був помітно понижений погіршенням його матеріально-побутового забезпечення [797, с.101]. Якщо до Першої світової війни сільський учитель мав платню, що була вище середньої по країні і забезпечувала йому цілком нормальне життя, то на початку 20-х рр. він не мав жодної державної підтримки, коли ж виплати були налагоджені, коштів бракувало для гідного існування. Вчителі вимушені були займатися нефаховою справою, шукати засобів до існування за межами села, обмінювати приватні речі на продукти харчування, а то й жебракувати у селян, жили на позички. Більшість мусила значну частину свого робочого часу витратити на городню працю, а не віддавати професійним обов'язкам, у тому числі й з підвищення своєї кваліфікації. Злидарські умови життя, хатня занедбаність, особиста неакуратність провокували громадянську байдужість учителя, викидали його на маргінальні терени з кола сільської спільноти. Позбавлене учительського просвітництва селянство прирікалося на примітивізацію громадського життя, його профанізована свідомість ставала здатною до сприйняття догматики більшовизму, а в більшості випадків просто блокувалася щодо адекватного сприйняття реалій великої політики і власного повсякдення. Гальмування процесів критичного мислення селянства і активної опірності (за умов нагляду і репресій) убезпечувало владі прищеплення необхідних норм життя, селянська звичка мовчки переносити випробування, перечікувати важкі часи спрацювала на збайдужіння селянства та сприйняття психології приреченості і настроїв фаталізму.

З іншого боку, долаючи авторитет «Просвіт» і їх національно-патріотичне спрямування, наркомат освіти УСРР цілеспрямовано вжив низку заходів по чистці української учительської інтелігенції. У обов'язкових облікових анкетах слід було вказати не тільки кваліфікацію, спеціалізацію, стаж, а й соціальне походження і рід занять, партійну приналежність до і після революції 1917 р. [214, арк.8]. На підставі цих відомостей, ДПУ Подільської губернії у вересні 1922 р. вдалось до запобіжних заходів: близько 30 вчителів були піддані арешту через підозру в антирадянській діяльності. Губнаросвіта мусила надавати органам Держполітуправління [215, арк.

16]. Слухачів Вінницьких, Гайсинських, Могилів-Подільських педагогічних курсів було звинувачено в опозиційності до влади за навчання учнів у дусі національних традицій. У 1923 р. було «ліквідовано» групу вчителів Поділля в кількості 106 осіб. 25 з них засудили до страти, 56 – до різних термінів ув'язнення, решту звільнено з роботи [764, с.61]. У справах Подільського губкому КП(б)У в стенограмі ІХ-ї губернської партійної конференції (1923 р.) йшлося, що вчителі переважно знаходяться у «ворожому таборі», що викликає негативне ставлення до них і до справи народної освіти. Однак вони «...в цілому ще політично невиховані, не йдуть з Радянською владою і не працюють в дусі будівництва соціалізму, а отже з такими кадрами нам буде важко піднімати всю політичну й культурну роботу на селі» [187, арк.23]. В спецогляді Подільського ДПУ (серпень 1923 р.) в розділі «Інтелігенція» вказувалося про взяття на облік 128 неблагонадійних учителів, 60 лікарів, 48 інженерів і техніків [807, с.341].

Ситуація з оплатою праці дещо стабілізувалася лише на середину 1920-х рр.. В 1924 р. фактичний заробіток вчителя сільської місцевості становив трохи більше 14 крб. [205, арк.165]. У сільській місцевості вчителі отримували меншу заробітну плату, ніж вчителі міст і робітничих селищ, оскільки ведення присадибного господарства вважалося фактором, що компенсує скруту їх матеріального становища [Див.: Додаток 6].

Набула сталості і заробітна платня у вищих школах і спеціальних середніх навчальних закладах. Поступове покращення ситуації було відносним. За анкетним опитуванням 21 викладача педагогічного технікуму, місячної зарплати вистачало на покриття третини матеріальних потреб сім'ї з 4-5 осіб [200, арк.62-69].

Подолання кризи збуту, стабілізація фінансової системи, пожвавлення економічної кон'юнктури позначились і становищі інженерно-технічних працівників. Заробітна плата інженерів у гірничій промисловості Донбасу коливалась від 76-109 крб. на місяць за нижчим розрядом до 286-332 крб. за вищим [626, с.88]. Згадана постанова «Про роботу спеціалістів» (вересень 1925 р.) закріпила саме за цією категорією спеціалістів низку важливих поступок: комунальні послуги (світло, вода, опалювання) надавалися безкоштовно, у деяких містах інженерам взагалі житло надавалося безкоштовно; діти інженерно-технічних спеціалістів при вступі до вищої школи прирівнювались до дітей робітників; запроваджувалася заохочувальна система преміювань і нагород за гарну працю.

Одним із результативних способів нагляду за інтелігенцією було створення профспілок. Вони, з одного боку, полегшували нагляд за розпорощеними групами інтелігентів, а з іншого, – створювали видимість захисту матеріальних і правових інтересів інтелігентів. Формування комуністичних фракцій у профоб'єднаннях остаточно закріпило більшовицький контроль над їх членами. Залишатися поза профспілками дедалі ставало неможливим, оскільки членство в них не тільки було запорукою нехай обмежених соціальних прав і гарантій, а й обов'язковою умовою для отримання робочого місця. Згідно з Кодексом законів про працю 1922 р., першочергове право на працевлаштування надавалося членам профспілок, причому профорганам дозволялося контролювати діяльність бірж та порядок найму і звільнення працівників на промислових підприємствах.

Свого часу, у перші післяреволюційні роки, реагуючи на диктатуру держави в науково-академічній сфері, В. Вернадський запропонував створити фахові товариства інтелігенції – спілки наукових працівників, – щоб спільно відстоювати професійні і людські інтереси. В Україні професійні громадські об'єднання інтелігенції виникли на хвилі демократизації суспільного життя після Лютневої революції 1917 р., в тому числі і відділення Всеросійської спілки інженерів, що діяло до грудня 1918 р. і було ліквідоване через незгоду з більшовиками. Відтепер профоб'єднання інженерно-технічних працівників могли бути створені тільки як секції профспілки відповідної промислової галузі. Перша інженерна секція (ІС) була організована весною 1920 р. у Спілці робітників-металістів України, восени такі секції виникли серед гірників, хіміків і будівельників [837, с.14]. Найактивніший етап оформлення ІТС пов'язаний з початком непу. На середину 1920-х рр. близько 90% інженерно-технічних працівників УСРР ввійшли до ІТС [118, арк.321]. У червні 1925 р. був утворений керівний орган – Всеукраїнське міжсекційне бюро інженерів і техніків (ВУМБІТ), – що координував діяльність ІТС галузевих профспілок.

Одним з основних напрямків діяльності ІТС у 20-ті рр. була так звана тарифно-економічна робота, спрямована на соціальний захист ІТП, передусім, шляхом обґрунтування рівня заробітної платні, забезпечення належних умов праці, побуту і відпочинку, гарантування соціального захисту і пенсійного забезпечення, обстоювання їх професійно-кваліфікаційних інтересів. Так, аналіз протоколів засідань президії ВУМБІТ за 1925 р. показує, що найбільш часто розглядалися питання «організаційне» і «тарифно-побутове» [120, арк.266]. ІТС активно брали участь у «тарифікації» інженерно-технічного персоналу, тобто у визначенні оплати його праці. Розробляючи методи оплати праці ІТП, спеціалісти розглядали оклад як оплату праці, що виконана працівником в умовах певної посади (а значить – кваліфікації) з точним виміром робочого часу [917, с.8], інакше кажучи, це спосіб покриття нормальних витрат працівника на якісне виконання своєї праці. За їх наполяганням, у колективних договорах пункт про оплату інженерно-технічних працівників був спеціально виокремлений і передбачав пропорційну залежність платні від тривалості робочого часу інженерів і техніків та їх внеску в результативність виробництва [333, с.17-19]. Витрачений працівником час поділявся на нормальний і надурочний. За нормальний робочий день працівник мав отримувати гарантований заробіток, який нормально його забезпечив би, тобто покривав його нормальний витратний бюджет (по так званому «ситому мінімуму»). Надурочна праця мала оплачуватися за принципом надстроковості.

Для обрахунку бюджету платні пропонували включати три групи витрат: розділ А – основні витрати: 1) на утримання приміщення (квартирна плата, опалення, освітлення, водопровід і каналізація, поточний ремонт тощо); 2) на харчування; 3) на одяг, білизну і взуття; розділ Б – витрати по збереженню працездатності: 1) комфорт і зручність домашнього помешкання; 2) гігієнічно-санітарне забезпечення (щоденне прибирання, повсякденний догляд за тілом, баня, прання білизни); 3) по культурній організації відпочинку (придбання книг, передплата преси, відвідування театрів, лекцій тощо, організація і забезпечення відпустки, прогулянки на повітрі, виїзди на дачу або городню ділянку, витрати на

тютюн, екстрені звертання до лікарів, лікування хвороб); розділ В – витрати для підтримки і підвищення кваліфікації: 1) придбання видань по спеціальності і самоосвіті; 2) зв'язок з науковими організаціями; 3) зручність занять вдома [917]. Згідно рекомендацій, нормальний витратний бюджет середньо-сімейного працівника вищого розряду мав складатися з 320-350 крб. [917, с.15]. З них на основні витрати (розділ А) припадало 66,7%, на підтримання працездатності (розділ Б) виділялось 30,5%, на підтримку і підвищення кваліфікації (розділ В) – лише 2,8% [917, с.19].

З листопада 1923 р. ІТП Спілки гірняків зарплата стала нараховуватися по розрядній системі твердих ставок від 50 до 175 крб. Для особливо цінних інженерів і техніків передбачались індивідуальні ставки від 250 до 400 крб., а також премії за виробничі досягнення. Щоб володіти реальною ситуацією, ІТС періодично здійснювали перевірки матеріального рівня становища інженерів і техніків. Так, губернське міжсекційне бюро інженерів і техніків Донбасу з 30 червня по 12 липня 1924 р. проаналізувало матеріально-побутове становище ІТП у Микитівській, Щербинівській, Горлівській, Краматорській, Костянтинівській, Скалківській і Донсодівській секціях шляхом особистого відвідування і, в окремих випадках, за допомогою анкетування. У ході перевірки з'ясувалось, що на заводах платня інженерів нижча, ніж на рудниках на 12-15%. В цілому молодший ІТП (12-13 розряди) отримував від 50 до 120 крб., середній (14-15 розряди) – 120-150 крб.; вищий (16-17 розряди) – 150-350 крб. [560]. [Див.: Додаток 7] У Лисичанському рудоуправлінні за травень 1924 р. головний інженер отримував по 180 крб., заступник головного інженера – 172 крб., інженер технічного відділу – 144 крб., завідувач рудником – 130-148 крб., технічний секретар – 120 крб., механік рудника – 110 крб., черговий і дільничний штейгер – 85-100 крб. [560, с.13]. Причому гірникам, металістам до 50% зарплати, (а у хіміків – до 75%) видавали товарами по книжках місцевих кооперативів, що викликало значне невдоволення на місцях [560, с.12].

Через матеріальну скруту інженерно-технічні працівники Донбасу ініціювали створення кас взаємодопомоги, що формувалися з 2% щомісячних відрахувань з зарплати ІТП і деінде ще з 3-5% вступних внесків. Третина суми каси надходила до центрального фонду взаємодопомоги при губернському бюро ІТС. Центральний фонд поділявся на: 1) фонд А – 50% всіх надходжень, з яких 20% – недоторканий запас, а 30% знаходилися у розпорядженні президії для видачі зворотних виплат; 2) фонд Б – 20% для видання зворотних виплат і пенсій; 3) фонд В – 30% для видатків на випадок смерті, нещасних випадків або інвалідності (пенсії до 50 крб. на місяць впродовж трьох місяців, одноразова допомога – до 100 крб.) [561].

У Спілці металістів ставки ІТП обраховувались до 1 серпня 1924 р. за методом кратності, виходячи зі ставки І розряду 8 крб. 50 коп. у співвідношенні 1:16 (плюс премія). З 1 серпня 1924 р. між Південсталлю і Укрбюро ЦК ВСРМ укладено нову тарифну угоду, за якою молодший і середній техперсонал мав отримувати: по-перше, основну ставку за 17-розрядною тарифною мережею; по-друге, приробіток в 25-80%; по-третє, надбавку за невраховану працю до 50% (для осіб, пов'язаних з безперервною роботою у цехах і на рудниках). Вищий технічний персонал міг розраховувати на доплату зі спецфонду за індивідуальним договором; середній оклад

вищого техпрацівника дорівнював 180 крб. До кінця 1924 р. заробітна платня інженерів металургійної промисловості вищого розряду досягла 286-332 крб., по нижчому – 76-109 крб. [561, с.13].

У ході контролю за оплатою праці ІТП були викриті значні порушення матеріального заохочення, зокрема, у справі преміювання. Попри розроблене положення про премії винагородження мало випадковий характер. Зазвичай, і виплачували премію з великим запізненням, її розмір і умови отримання заздалегідь не повідомлялись, тому ІТП дивилися на премію як на приємний сюрприз. Зрозуміло, за таких обставин головної своєї мети – стимулювання праці – преміювання фактично не досягало.

Досить поширеним у середині 1920-х рр. було судження, що інженерно-технічний персонал обходиться виробництву надзвичайно дорого. Це підживлювало настрої «спецеїдства». ІТС мали протистояти цій тенденції. Так, було підраховано, що на Донбасі в середньому оплата техперсоналу не перебільшувала 3-4% платні всіх робітників. Наприклад, на Щербинівському руднику з загального фонду оплати праці (198 755 крб. 48 коп.) техніки у травні 1924 р. отримали 4 776 крб. 95 коп. (2,4%), службовці – 10 395 крб. 90 коп. (5,2%), робітники – 183 755 крб. 24 коп. (92,4%); на содовому заводі технікам перепало 4, 2% від загальної суми зарплати, службовцям – 10,0%, робітникам – 85,8% [561, с. 13]. По інших інженерно-технічних секціях відсоток їх зарплатні теж не був обтяжливим для бюджету: Краматорська ІТС – 3,1, Горлівська – 4,26, Голубовська – 3,8, Антрацитівська – 3,03, Гришинська – 3,2, Краснодонська – 3,2, Червонопрапорна – 3,9, Кадіївська – 2,2, Первомайська – 2,8, Красногвардійська – 3,0. При цьому робочий день техника тривав не менше 12-14 год. Штейгер у Горлівці працював упродовж 14 год., за таким розкладом: ранковий наряд – з 5.00 до 7.30 (2,5 год.); огляд робіт і денний наряд – з 8.30 до 15.30 (7 год.); заняття в гірничій конторі – з 19.00 до 22.30 (4,5 год.) [560, с.16].

Центральний друкований орган ІТС «Инженерный труд» писав: «Абсолютно неприпустимим слід визнати те цькування інженерно-технічних працівників, котре ведеться через робкорів місцевою пресою, де поруч з суцільно необґрунтованими звинуваченнями застосовуються такі найменування на адресу інженерів як “паршива вівця”, “паразит”» [840, с.4]. До морального терору додавалися погрози фізичної розправи, а почасти траплявся неприкритий розбій, аж до застосування холодної і вогнепальної зброї [119, арк.170-174].

Таким чином, інженерно-технічні секції профспілок України у першій половині 1920-х рр. приділяли значну увагу питанням заробітної платні. Але в умовах загальних матеріальних нестатків, неврегульованості трудових стосунків між ІТС і державою, нестабільності ринкових регуляторів, а особливо через загальний курс радянської і пролетаризації інженерно-технічних сил реалізувати економічно обґрунтовані проекти матеріального забезпечення ІТП було нереальним.

На початку індустріалізації умови праці техперсоналу більшості підприємств Донеччини були надзвичайно важкими. В той час як робітники працювали 6-7 год. на добу, робоча зміна ІТП тривала 12-16 год. Це обумовлювалось надзвичайно високими темпами економічного розвитку регіону та гострим дефіцитом кваліфіко

ваних спеціалістів. Разом з тим робочий час використовувався край нераціонально. Так, в 1928 р. ІТП-вуглярі знаходились на виробництві 7 год., а ще 4 год. витрачали на канцелярську роботу. Враховуючи різноманітні громадські навантаження та необхідність займатися саморозвитком, на сон і відпочинок у них залишалось 5-6 год. На відміну від цього, тривалість робочого дня службовців управлінського апарату становила 8 год., тобто відповідала нормам трудового законодавства. Якщо до цього додати, що 61% ІТП-гірників не мали вихідних, 79% працювали на свята, 76% систематично працювали надурочно, а 67% були вимушені брати роботу додому, стають зрозумілими причини великої плинності техперсоналу на виробництві [633, с.153-154]. У наступні роки навантаженість інженерно-технічних кадрів ще збільшилась. Так, у 1928 р. робочий день ІТП вугільної галузі тривав пересічно 11 год., у 1929-1930 рр. – до 13 год. [1249, с.16]. Звісно, така інтенсифікація праці призводила до хронічної перевтоми, поширення професійних захворювань, високого травматизму. Для відновлення ж здоров'я спеціалісти мали обмежені можливості. В 1928 р. лише 60% ІТП скористались правом на відпустку, яку більшість провела в пансіонатах і санаторіях. В подальшому ці показники постійно зменшувались.

В атмосфері суцільної політизації громадського життя нейтральність деяких представників старої інтелігенції, що не входили до ІТС, вступала у суперечність з офіційними постановами і ставала небезпечною.

Наступним етапом по посиленню контролю за інтелігенцією було створення у жовтні 1927 р. об'єднання не на професійній, а на ідейній основі – Всесоюзної асоціації працівників науки і техніки для сприяння соціалістичному будівництву в СРСР (ВАРНІТСО), у березні наступного року відбулось організаційне оформлення Українського товариства працівників науки і техніки для сприяння соціалістичному будівництву (УТОРНІТСО). Організаторами і першими її членами були відомі вчені Д. Багалій, М. Яворницький, О. Палладін, О. Соколовський, Л. Пісаржевський, П. Супруненко, М. Пакуль, Л. Громашевський, В. Маковський, С. Герчиков, Є. Опоков та ін. [627, с.30].

Серед гуманітаріїв одними з перших спілку наукових працівників (у традиції 20-х рр. вживалось наймення: спілка наукових робітників – СНР) створили вчені столиці. Харківська СНР увійшла до складу профспілки освітян «Робос», її очолив професор О. Алов [627, с.31; 70, арк.26]. У Києві влітку 1921 р. була створена спеціальна «трійка», що опікувалась покращенням матеріального становища працівників науки, до її складу входили П. Лозієв, Г. Хименко, М. Мітіліно. У листопаді 1922 р. рішенням міськвиконкому вона була розпущена у зв'язку зі створенням відділення КСУ, його, за дорученням В.П. Затонського, очолив П. Лозієв [46, арк.1-6]. Тоді ж була зареєстрована Київська СНР [41, арк.39], упродовж 1923 р. спілки наукових працівників були створені у більшості університетських і освітніх міст УСРР, а на I з'їзді науковців республіки в лютому 1925 р. було створено Українське бюро СНР на чолі з академіком Д.І. Багалієм, тоді ж було й озвучено число членів цих об'єднань – 3 тис. [127, арк.261]. При Укрбюро діяли спеціальні комісії: житлова, експертно-кваліфікаційна, культурно-освітня, тарифно-економічна, медична, по організації Будинку відпочинку, по організації каси взаємодопомоги, по організації Будинку вчених [70, арк.28-28зв.].

Профспілка «Медсанпраця», що об'єднувала працівників усіх медичних галузей (лікарсько-лікувальної, санітарно-епідеміологічної, аптекарсько-фармацевтичної, ветеринарної), знаходилась під особливим контролем влади, оскільки в умовах недоїдання і голоду, антисанітарії, спалахів епідемічних захворювань, загальної фізичної ослабленості населення без санітарно-медичної допомоги і контролю було не обійтися. Навернути ж на свій бік медичних працівників було непросто, бо лікарі належали до числа найбільш затребуваної і забезпеченої частини інтелігенції, вони не такою мірою залежали від соціальної політики держави. Жалування персоналу Харківського медичного інституту у вересні 1921 р. виплачено на 68%, у жовтні – на 11%, у листопаді – на 27%, у грудні – на 9%, у січні 1922р. – на 18% [97, арк.223]. Старих визнаних спеціалістів позбавляли посад, права викладати навчальні дисципліни. Так, з посади завідувача кафедрою фізіології і патології через підозру у політичній неблагонадійності, чому і був заарештований і підданий допитам, був звільнений, професор Харківського медичного інституту, відомий не тільки в столиці, а й за кордоном лікар О. Репрев, автор понад 20 наукових монографій, трьох підручників із загальної патології для студентів, у числі учнів якого – знані професори М. Павлов, Л. Постишев, І. Кудинцов, П. Андрієвський, Ф. Соловійов, Б. Шаццо, Д. Гри-ньов [232, арк.26]. Професора Ф. Піснячевського також усунули від практики через неблагонадійність його соціального походження – з родини священиків – та попередні «буржуазні заслуги»: кавалер орденів св. Анни III ступеня, св. Станіслава III ступеня, св. Владислава IV ступеня, срібної медалі Олександра III, статський радник, член ради Харківського благодійного товариства [250, арк.1-2, 11].

В. Ленін ще у 1919 р. вдався до такої пропагандистської риторики: «Звичайно, є ще такі лікарі, які ставляться з упередженням і недовірою до робітничої влади і вважають за краще одержувати гонорар з багатих, ніж іти на важку боротьбу із висипним тифом. Але таких меншість, таких стає все менше, а більшість – таких, які бачать, що народ бореться за своє існування... і ці лікарі вкладають у цю складну і важку справу не менше самопожертви, ніж будь-який військовий спеціаліст. Вони згодні дати свої сили на роботу для трудящих» [750, с.384-385]. 1 липня 1922 р. при Харківському губернському відділенні спілки «Медсанпраця» організовано касу взаємодопомоги, наскільки назрів момент її створення говорить те жахливе безробіття, яке виникло через колосальне скорочення штатів і ліквідацію медично-лікувальних закладів [242, арк.18]. 31 жовтня 1922 р. Харківському губернському відділу охорони здоров'я для видачі натурального пайка 3 243 співробітникам лікарсько-медичних установ м. Харкова за вересень 1922 р. було виділено хліба 2 792 пуд., 295 пуд. круп, 143 пуд. солі, 71 пуд. жирів, з попередженням, що наступного місяця натурального забезпечення вони можуть не отримати через «проблеми постачання» [233, арк.61, 62-62 зв.].

Тиск здійснювався на лікарів будь-якого рівня визнання і кваліфікації, в центрі і в провінції. Лікар Я. Аркавін 1920 р. організував у Харкові клініку грудного віку, провів не тільки курс фізіологічного, анатомічного обстеження, а й патологічного стану дітей грудного віку. Брав участь у діяльності наркомату охорони здоров'я, а саме: був членом наукової ради по охороні матері і дитини, консультував при губернському відділенні Охматдиту; брав участь у туберкульозній секції,

консультував Південну і Північно-Донську залізницю; був членом наукової комісії по вивченню інфекційних хвороб, очолював секцію дитячих хвороб при медичному товаристві, редагував відділ педіатрії наукового журналу. Всі ці обов'язки виконував оплати [232, арк.31-32]. Професор Є. Браунштейн у зв'язку з важкою епідеміологічною обстановкою в країні організував прискорену підготовку лікарів у 1920 р. Брав активну участь в реформуванні медичної освіти, очолював Медичне товариство як до революції, так і після неї. З 1918 р. – редактор відділу «Лікарська справа по офтальмології», з 1921 р. – голова Державного випробувального комітету. Всі названі посади обіймав на громадських засадах [232, арк.38]. Навіть за такої очевидної відданості справі цих спеціалістів піддавали арештам, здійснювали обшуки в їх кабінетах, лабораторіях, квартирах. Під листом видатного російського хірурга С. Федорова до В. Леніна від 2 травня 1920 р. могли б підписатися й вітчизняні лікарі: «...поки що жити і працювати дуже складно і важко: життя протікає в неможливих умовах, доводиться самому таскати важке, дрова, рубати, пиляти і виносити помий й нечистоти. Крім того, виселяють, ущільнюють, обшукують. Нарешті, всі ми живемо під загрозою постійного арешту. На жаль, все це вірно. Все це робили і зі мною, хірургом і науковим ім'ям відомим в Європі і в Америці. І попри те я, людина далеко не цілком здорова, працював упродовж двох років і практично і науково, пропустив через свою клініку сотні поранених і хворих. Я ні на що не скаржусь і не прошу нічого, а хочу сказати Вам лише кілька слів. Ви повинні зрозуміти, що ми люди науки і практичні лікарі (що спеціально не займаються громадською діяльністю) не можемо належати до політичних партій і не повинні піддаватися гонінням. Ми лікували і лікуємо всіх, до яких би партій не належали наші хворі, ми, як і священники, часто знаємо інтимні справи наших пацієнтів. <...> все ж, щоб жити, доводиться весь час розпродувати різне майно. А що далі? У багатьох воно закінчується. Це дуже важко, але що найважче за все, то це те, що немає ні хвилини душевного спокою і треба мати велику силу волі, щоб працювати науково і продуктивно. Я переконаний, що науково-практична діяльність (медична) слабшає. Дехто працює попри все, і прагне забути в роботі, але це – останні могікани, і прагнення до забуття не повинно бути стимулом до праці. Сподіваюсь, що Ви можете зрозуміти мене і оцінити як слід мій лист. Зніміть з нас моральний гніт і дайте нам душевний спокій – матеріальні випробування переносити легше. Не губіть нас нерозумно, цим губите й себе» [929, с.934].

На 1924 р. становище медичних працівників деякою мірою стабілізувалося, оскільки в цілому вдалося впорядкувати мережу медичних закладів, налагодити виплату мінімальної заробітної плати медпрацівників. За переписом 1726 р., в Україні нараховувалось 11 286 лікарів, щоправда, понад 80% з них були зосереджені у містах. З другої половини 20-х рр. посилювався тиск на індивідуально практикуючих лікарів, у них відбирали «зайві» кімнати в їх квартирах, де здійснювався прийом хворих, забороняли приватну практику.

Не кращим у першій половині 1920-х рр. було становище працівників культурної сфери. Творча інтелігенція, «майстри культури», значною мірою була потіснена пролеткультівцями, які заявляли, що нове суспільство може обійтися і без інтелігенції [908, с.86-89]. У грудні 1920 р. резолюція ЦК РКП(б) «Про

Пролеткульту» поклала край амбіціям цієї організації. У листі ЦК, надрукованому у «Правде», говорилося, що Пролеткульт став гаванню для дрібнобуржуазних і соціально ворожих елементів. Стверджувалося, що на чолі організації стоять інтелігентські ділки, що прагнуть поширити під виглядом пролетарської культури свої декадентські художні смаки і реакційні політичні ідеї [908, с.198]. Вплив Пролеткульту у першій половині 1920-х рр. почав зменшуватися, але його місце лідера поборників нового ладу, що добивали стару інтелігенцію, зайняли інші організації – Асоціація пролетарський письменників і споріднені з нею організації пролетарських художників, композиторів, архітекторів. Немає нічого дивного в тому, що більшовики вбачали в інтелігенції представників буржуазної культури, минулого, пережитки якого все ще зберігались у суспільстві трудящих, хоч органічно йому чужі. Природно, соціально активна частина старої інтелігенції була обурена приписуванням їй «буржуазності».

Звична й налагоджена діяльність театрів, оркестрів, творчих (музичних, танцювальних, співочих) колективів і солістів була припинена через загальний розлад державного і суспільного життя. Художні заклади підлягали реформуванню. Замість класичних закладів художньо-мистецької освіти створювались нові навчальні заклади, спрямовані на «зв'язок з виробництвом і практикою будівництва нового ладу». У Харкові, Києві, Одесі були замість консерваторій відкриті музичні інститути; музичні технікуми замість музичних училищ запроваджені в Харкові, Києві, Одесі, Катеринославі, Миколаєві, Полтаві, музичні профшколи планувалося відкрити в усіх губернських центрах [99, арк.6].

Реорганізація столичної консерваторії у Музично-драматичний інститут розпочалась з перегляду навчальних програм і курсів, супроводжувалась ревізією матеріальної бази закладу, чистками викладацькому складі. У висновку інспекторів губернського відділу освіти констатувалося: «Педперсонал інституту складається з осіб, непохитно переконаних у «специфічності» своєї праці, що робить їх, на їхню думку, недосяжними авторитетами в галузі музики, так що Радянська влада має вічно дякувати долі за те, що ці жерці милостиво зійшли до праці. Педперсонал складається з осіб, що глибоко всотали попередню естетичну культуру і тому не припускають жодної можливості реального здійснення на ділі ідей виробничого і практичного підходу до музики. Педперсонал складається з осіб, котрі подібно до переважаючої більшості міщан-музикантів недавнього минулого наскрізь просякнуті і до цих пір міщанською змагальністю, вузьким суперництвом, що породжує склоки, підсиджування, інтриганство та інші принади міщанського побутування» [102, арк.6]. У грудні 1923 р. було неблагонадійними названо 11 осіб. У кінцевому вердикті партійної комісії (грудень 1924 р.) йшлося дослівно так: «Ядро опозиції складають Н. Ландесман, П. Луценко, М. Славінська, Л.

Фанненштиль. Надія Борисівна Ландесман доволі відома у Харкові піаністка, типова міщанка, вузька і обмежена, що вважає, що її призначення вколоти своїм учням лише те, що в неї свого часу вколотили. То вона виступає на естраді, це надає їй певний авторитет, і вона користується цим, веде велику кампанію проти реорганізації, вважаючи її «маячною божевільною», за її висловом. Павло Кіндратович Луценко, хибний і удаваний авторитет, інтриган вищого ґатунку. Має великі зв'язки з типово інтелігентськими колами. Принизливо дивиться на все

радянське. Марія Олександрівна Словінська – головне джерело всіх бід і нещастя в інституті. Перша пліткарка в місті, причому все нещастя міститься у тому, що вона рідна сестра дружини наркома [Золотарьова]. Через неї вона ввійшла до кола видатних партійних товаришів і наркомів, і в своїх вчинках і розмовах цими знайомствами страшенно зловживає. Два епізоди: 1) влітку 1924 р., коли вона була намічена до вичистки з Інституту, вона заявила: «Мене все-одно накажуть взяти»; 2) коли її відхиляв партосередок, вона у присутності ректора сказала: «Мені досить сказати тов. Скрипнику, як від осередку нічого не залишиться». Вона відома всьому Харкову як незносна баба міщанського укладу з досить сумнівним минулим» [102, арк.6-7]. 29 січня 1925 р. партосередок ухвалив видалити з інституту цих чотирьох осіб [102, арк.5]. 19 лютого політкомісар Нестеренко Харківського музично-драматичного інституту надіслав до голови Профосвіти Я. Ряппо доповідну записку про звільнення кількох осіб зі складу професури. У ній йшлося: «Обстеження Інституту було ще минулого року (за участю РСІ). Було ухвалено виключити вказаних професорів, але вони залишились, а під суд потрапив ректор Полферов, який прагнув навести порядок. Головпрофосвіта не наважилась звільнити професорів, напевне, побоюючись «зв'язків» і впливу тих, хто підпадає звільненню. Справу слід з'ясувати по партійній лінії». [102, арк.12-13]. Показова доля засновника консерваторії, відомого композитора й організатора культурного життя міста І. Слатіна. У квітні 1920 р. його викладацька і громадська діяльність була перервана. 78-річний професор для підтримання існування змушений був заробляти приватними уроками [232, арк.67-68]. Наступного року непоміченим минув 50-річний ювілей його творчої діяльності в Харкові (1871-1921) [232, арк.68a].

Творчі установи (філармонії, театри) восени 1921 р. були переведені в режим самоокупності, оскільки держава не мала засобів на утримання їх працівників. В звіті Вінницького відділення «Робмис» за 1922 р. вжито парадоксальний вислів «актори положительно голодают», їх виручка була мізерною, її бракувало на покриття витрат, а не тільки для зарплати [197, арк.11]. Новостворювані колективи і творчі трупі наражались на чиновницько-бюрократичні перешкоди, відсутність чіткої державної політики, безгрошів'я потенційних відвідувачів і глядачів, а то й шахрайство ділків від культури. Кількість безробітних акторів драми, музикантів, вокалістів і танцюристів зростала [209, арк.5]. За тих обставин мати роботу інтелігентові було рівнозначне першій умові виживання. С. Єфремов у своєму щоденнику в квітні 1925 р. записав: «Безробітних інтелігентів посилають на роботу на буряки. Робота – од сонця до сонця. Плата – 35 коп. за днину. За квартиру та харчі треба платити не менше 50 коп. Отже виходить, що праця не тільки дурно одбувалась, а ще за день каторжної роботи робітник приплачує златого. Коли на таких умовах безробітні відмовились працювати, їх знято з обліку безробітних: ухилиється, мовляв, од роботи, то нема що з ними панькатися. Багато з тих інтелігентів – люде взагалі ні на яку фізичну роботу не здатні (хворі на серце тощо), але всім одна шана: йди на 35 коп., а ні – геть з списку безробітних. Певне жадна буржуазна держава про таке знущання над людиною не чула» [287, с.223]. Працівники мистецьких професій потерпали від реквізиції у прямому сенсі професійно, їх інструменти потрапляли до експропріації «на користь голодуючому

Поволжю», не рятували навіть «охоронні» документи [244, арк.20, 25, 27, 30, 71, 78]. 18 липня 1922 р. професор скульптури Л. Блох отримала припис чиновників про стягування з неї податку, оскільки її творча майстерня з професійної лабораторії була перекваліфікована у приватне підприємство і, відповідно, її студенти потрапляли до розряду експлуатованих нею [244, арк.40].

Люди розумової і художньої праці найменше піддавались «пролетарській» уніфікації. У середовищі людей, звиклих до самостійного мислення і привчених до відповідальної індивідуальної діяльності, технології натовпу не мали спонукального імпульсу і не давали сподіваних результатів. У післяреволюційний час інтелігенція виявилась найбільш інертним середовищем для реалізації радикальних намірів більшовиків. Передусім, вона тверезо і критично до них ставилася, розуміла їх утопічність і нездійсненність, піддавала їх сумніву, подекуди й гострій критиці. Розгублена й деморалізована інтелігенція на початку 1920-х рр. не була перейнята революційним шалом. Вона, по-перше, шукала пояснення тому, що відбулося, і, по-друге, визначала своє місце в нових реаліях, сподівалась на застосування своїх знань і умінь для суспільного блага, яке тлумачила як служіння вітчизні і науці. Інтелігенти знадобились у період «культурної революції». Підвищення культурного рівня мас мало здійснюватися силами рядових інтелігентів: викладачів, спеціалістів у різних галузях.

Втім, попри побутову невлаштованість і матеріальні нестатки ці люди продовжували працювати, разом з країною долаючи «тимчасові» труднощі.

4.3. Радянські соціальні гарантії для інтелігенції: пенсійне забезпечення, медичне обслуговування й оздоровлення

До соціально-гарантованих благ радянська держава передусім відносила пенсійне забезпечення. Першим офіційним документом, котрий засвідчив початок формування радянської системи пенсійного забезпечення, був декрет РНК УСРР «Про передання пенсійних відділень у підпорядкування народного Комісаріату соціального забезпечення» від 28 лютого 1919 р., а декрет РНК УСРР від 16 квітня 1919 р. «Про врегулювання пенсійної справи» фактично і юридично скасував діючу до цього структуру пенсійних установ [1256, с.28]. Варто підкреслити, що сенс і вістря політики радянської держави в галузі пенсійного забезпечення було спрямоване на підтримку робітничого класу, а також інвалідів та ветеранів війни, що втратили працездатність. Чітких положень стосовно пенсійного забезпечення спеціалістів у згаданому декреті не було прописано. Лише в середині 20-х рр. пенсійні клопотання інтелігенції отримують унормоване юридичне поле розгляду. Отже, оптимізація організаційної структури пенсійної справи тривала протягом першої половини 20-х рр., упродовж якої з'явилася система державного соціального страхування, відбулося розмежування функцій між наркоматами – Наркомсоцзабезом (НКСЗ), Наркомпраці (НКП), Наркомохоронздоров'я (НКОЗ). Держава скасувала становий принцип оформлення пенсій та запровадила класовий.

У 1920 р. з'явився термін «персональне призначення пенсій», тобто врахування конкретних заслуг клієнта собою перед суспільством. Призначення таких пенсій стосувалось соціально-професійних груп: учених, інженерів, акторів, музикантів, які мали заслуги перед суспільством та республікою, що дозволяло їм одержувати

тимчасові «підвищені пенсії» або «довічні» [1256, с.31]. Так, 19 серпня 1920 р. колегія НКСЗ УСРР призначила пенсії сім'ям померлих професорів, інженерів і революціонерів та загиблим «на посту партійної роботи» [92, арк.22]. Коли невдовзі ВУКСУ на підставі постанови РНК УСРР від 13 вересня 1921 р. «Про соціальне забезпечення заслужених працівників науки» підніс клопотання про підвищення пенсії А. Кримському, П. Тутковському, Д. Багалію, В. Данилевському, Д. Граве, М. Грушевському, Д. Яворницькому, Суслову, Воробйову» як заслуженим діячам науки, то НКСЗ відповів, що жодних заперечень не має, але це збільшення вимагатиме додаткових 15 тис. крб., яких НКСЗ не має [11, арк.149]. Наркомат юстиції роз'яснював: «...в сучасний момент обґрунтувати призначення для професора Кримського та ін. професорів спеціальних позакатегоріальних пенсій є неможливим» [11, арк.150].

Лева частка пенсійних справ інтелігентів проходила через спеціальну пенсійну комісію ВУКСУ. Призначення пенсії розпочиналось поданням індивідуальних заяв до ВУКСУ, супроводжених низкою документів і довідок: автобіографією, відомостями про загальний стаж і стаж після жовтня 1917 р., витягами з трудових документів про стягнення і відзнаки, характеристиками від СНР, ІТС, керівництва тощо, медичними довідками про стан здоров'я, довідками про склад сім'ї та її матеріально-побутовий стан тощо. Нерідко додавалися ще спеціальні клопотання від авторитетних осіб, організацій, установ про заслуги того чи іншого спеціаліста. Ці документи розглядалися зі зволіканням, нерідко по декілька разів, через бюрократичні зачіпки змушуючи літніх працівників залишатись без підтримки. У разі позитивного розгляду клопотання ВУКСУ ставало підставою для НКСЗ УСРР у поновленні чи призначенні пенсії за віком, або вдовам (дітям/родині). Для прикладу, професори Ніжинського ІНО В. Резанов, І. Турцевич, М. Бережков знаходились у ролі безнадійних прохачів упродовж трьох-чотирьох років [32, арк.15; 39, арк.2, 34; арк.41-85]. Отже, розв'язання питання пенсійного забезпечення спеціалістів залежало від багатьох обставин: від вчасно поданої і правильно сформульованої заяви самого прохача, від супровідних документів, від їх подання представниками Комітету в наркомсоцзабезі, від суголосності дій всіх наркоматів, причетних до призначення пенсії, від бюджетних можливостей держави та її установ. Не меншою мірою пенсія визначалась соціальним походженням, статусом і ставленням до влади.

9 серпня 1922 р. ВУЦВК та РНК УСРР прийняли постанову «Про підвищені пенсії», а 20 серпня – інструкцію про її застосування. Аналіз листування Комітету та його пенсійної комісії з НКСЗ УСРР яскраво засвідчує, що замість соціальної гарантії для старої інтелігенції пенсійне забезпечення перетворилось на спосіб її соціального приниження. Список вдів і престарілих учених, представлених на посилену пенсію ВУКСУ на 1923 р. нараховував 72 особи, втім лише близько половини з них її здобули [45, арк.1-6]. Так, на підставі заяви Столярова Миколи Олександровича, професора Харківського технічного інституту з 1914 р., доданих до неї медичного висновку про непрацездатність (міокардит, атеросклероз, збільшення печінки, запалення сечових шляхів тощо) від 23 березня 1917 р. та клопотання СНР ХТІ, ВУКСУ звернувся до НКСЗ УСРР про дочасне (46 років) призначення пенсійного утримання спеціалісту, але позитивного рішення не

домігся. Професору були запропонована разова грошова допомога, ВУКСУ рекомендовано знайти спосіб для зміцнення здоров'я вказаного спеціаліста [251, арк.8, 14, 28].

Нерідко причиною для відмови в пенсії було «ідеологічно шкідливе» минуле. Так сталося з професором історії І. Філевським, що працював у Харківському університеті з 1904 по 1920 рр. приват-доцентом по кафедрі церковної історії, відповідно, читав лекції з історії богослов'я. Вже за радянської влади у 1922-1923 рр. видавав «Церковну газету», випустивши п'ять номерів, де роз'яснював декрет радянської влади про відокремлення церкви від держави і церкви від школи. Його позбавили права викладати, попри 22-річний науково-педагогічний досвід. Не дивлячись на поважний вік (64 роки), утримання літньої дружини (59 років), жодної пенсії не призначили. Повторне клопотання ВУКСУ в січні 1927 р. так само не знайшло підтримки в НКСЗ [11, арк. 10,13, 15-15зв.].

ВУКСУ брав на себе турботу про забезпечення спадкоємців видатних діячів пенсіями. Так, успішно було розв'язане питання забезпеченням Ольги Франко, прийомної дочки В. Антоновича Катерини [54, арк.48; 47, арк.121]. Були надані пенсії В. Стефанику, О. Кобилянській. Хоча нерідко траплялися зволікання, що, для прикладу, засвідчує лист до ВУКСУ Марії Олександрівни Бикової від 13 вересня 1923 р.: «Приблизно 20-25 липня цього року мною були заповнені надіслані мені дві анкети на предмет отримання допомоги або пенсії як рідної онуки покійного поета О.С. Пушкіна з доданням необхідних документів, що підтверджують мій прямий родинний зв'язок з Пушкіним, але до цього часу жодної відповіді від Вас не отримала. Між тим, матеріальний стан моєї великої сім'ї змушує мене вдруге нагадати Комітету про себе і ще раз просити прискорити розв'язання питання, оскільки потрапила у виключно гостру нужденність, і надалі не відмовити мені на адресу: м. Полтава, Пеленський пров., №27. P.S. Вважаю не зайвим додати, що мій брат Григорій Олександрович, також онук О.С.Пушкіна, проживає в Москві. Центральна комісія по призначенню персональних пенсій задовольнила його прохання і він зараз отримує пенсію у розмірі 17 розряду» [33, арк.145].

Удова академіка В. Щавинського не дістала пенсії попри клопотання ВУКСУ [288, с.133]. Вона передала, за волею небіжчика, як дар ВУАН його бібліотеку – приблизно 2000-2500 примірників, котрих третина торкається України та українського мовознавства. Академік В. Перетц з Ленінграду писав у приватному листі до А. Кримського 2 січня 1925 р.: «...Олена Олексіївна хоч не стара, але ж слабує на астму. Події останнього часу особливо виявили вплив на здоров'я: і вона цілком не здатна до праці, а грошей небіжчик жадних не залишив... Виконуючи його волю, вона позбавляє себе можливості продати цінні колекції, але вище усього вона ставить оцю волю» [288, с.115]. Неодмінний секретар ВУАН С. Єфремов, що опікувався пенсійними питаннями, гостро реагував на бюрократичні зволікання з призначенням пенсій видатним діячам національної культури М. Саксаганському та В. Самійленкові, навіть спеціально звернувся до О. Вишні піддати критиці у пресі недбальство чиновників, оскільки їх пенсійні документи разом з клопотаннями від Академії та ВУКСУ «загублено» в Харкові тричі поспіль [287, с. 153].

Вкрай непросто було отримати гідну пенсію провінціалам. Серед фундаторів Ніжинської історичної школи – професор російської медієвістики Михайло Миколайович Бережков (1850-1935), що пов'язав свою долю з краєм з 1882 р. до самої смерті. За радянських часів М. Бережков працював на посаді бібліотекаря в ІНО, але у 1925 р. подав заяву на звільнення за станом здоров'я, її задовольнили і невдовзі він опинився без жодного утримання. Колишній ректор О. Карпеко звернувся до ВУКСУ про призначення посиленої пенсії для заслуженого професора. На засіданні пенсійної комісії НКСЗ це питання представники ВУКСУ підносили тричі. Врешті ухвалою від 24 січня 1927 р. було вирішено перевести професора М. Бережкова на повну академічну пенсію у розмірі 120 крб. [184, арк. 2зв.-3; 177, арк.17; 11, арк.59]. Значною мірою це сталося завдяки наполегливості О. Покровського і В. Бузескула [184, арк.24зв.; 185, арк.3зв.]. Натомість з виплатою її зволікали: «... у Харкові чи тут затримують її? Говорять, що пенсія має видаватися індивідуально. Виходить «по людині судячи», як начебто не всяка людина хоче їсти. Справді, щось дивне тут є, не висловлене нам на наші запитання» [186, арк.5]. Так знову шановану людину наражали на приниження й випробування, а на початку 1927 р. ще й викликали у відділ ДПУ для дачі свідчень про участь російських партій в організації єврейських погромів. М. Бережков назвав це наклепом на ніжинських росіян [186, арк.3] і категорично відмовився зголоситись на шовіністичні нагінки. У щоденнику ж – розпачлива й промовиста фраза: «Жаль минулого, страшно за майбутнє!» [186, арк.18].

З 1925 р. поняття «персональний пенсіонер» набуває іменного статусу. Положення про персональні пенсії встановило два основних види пенсій – республіканського та місцевого значення, які призначалися працівникам партійно-радянської номенклатури та діячам культури. Право «довічної пенсії» мали відомі вчені та політичні діячі, а також їхні родини. Відомому антикознавцю професору В. Бузескулу, академіку АН СРСР і ВУАН, персональна пенсія республіканського значення була призначена довічно [73, арк.4]. Між тим, отримати персональну пенсію було непросто навіть при великих заслугах і визнанні. Показовою є справа визначного театрального діяча М. Синельникова. У 1924 р. громадськість столиці відзначала 50-річчя його професійної діяльності. Він з 1910 по 1920 рр. очолював Харківський драматичний театр, за цей час склав багатий і найкращий серед тодішніх провінційних театрів інвентар. Щонеділі його актори давали безкоштовні концерти для учнів народних шкіл, а також благодійні вистави. Був ініціатором і організатором загальнодоступних «понеділків» – вистав для бідноти за низькими цінами [232, арк.27-27зв.]. М. Синельникове плідно працював у Житомирі, Миколаєві, Ставрополі, Владикавказі, Казані, Ростові-на-Дону, Сімферополі, Москві, Новочеркаську, Одесі, Києві і останні роки у Харкові. За пропозицією А.В. Луначарського у 1918 р. очолив Александринський театр у Петербурзі, але події громадянської війни перервали цей контракт і він повернувся до рідного міста. М. Синельников – видатний театральний наставник і педагог. Під його керівництвом працювали такі актори, як Самойлов-Мічурін, Самойлов-Павел, Рошин-Інсаров, Сашин, Радич, Климов, Чарін, Остужев, Леонідов, Петровський, Петіпа, Баров, Певцов, Стефанов, Блюменталь-Тамарін, Рощина-Інсарова, Пасхалова, Коммісаржевська, Полевицька, Смирнова-Надеждіна, Леонтович, Шатрова,

Барановська. Його невідомо вважали засновником власної акторської школи [54, арк. 80, 94, 95, 96]. 1925 р. ВУКСУ звернувся з клопотанням до НКСЗ про призначення заслуженому артисту, театральному і педагогічному діячеві персональної пенсії. У відгуку О. Білецького, доданого до листа-клопотання, висловлена висока оцінка його діяльності, відзначалось широке визнання публікою творчості М. Синельникова [54, арк.92]. У той же час Спеціальна комісія Р обсілінспекції рекомендувала бюро НКСЗ відхилити клопотання ВУКСУ. У протоколі бюро НКСЗ було врешті сказано: «Беручи до уваги, що М. Синельников був антрепренером і експлуатував чужу працю, у призначенні пенсії йому відмовити» [54, арк.78].

Дедалі ставало зрозумілішим, що зволікати з впорядкуванням пенсійного забезпечення спеціалістів не можна, тим більше, що в радянській Росії вже був ухвалений новий закон про пенсії для працівників розумової праці. В свою чергу, ВУКСУ звернувся з листом до НКСЗ УСРР від 29 червня 1925 р., в якому пропонував врахувати назрілі соціальні моменти: «З огляду на те, що закон про пенсію за вислугою років професорам та викладачам вузів і наукових установ уже пройшов в РСФРР, а в УСРР проект такого закону вноситься на затвердження ВУЦВКу, а та кож беручи до уваги, що штатна система в вузах, яка вводиться наркомосвітою з 1 жовтня цього року, викличе вихід з вузів багатьох професорів за старістю або за вислугою років, Бюро ВУКСУ для забезпечення останніх прохає Вас ввести до свого кошторису на наступний рік 369 600 крб. Роботу залишать 5 осіб V категорії, 35 осіб – IV категорії, 80 осіб – III категорії, 80 осіб – II категорії. Розмір пенсії для осіб V категорії складає 180 крб., для IV – 180 крб., III – 40 по 160 крб., 40 – по 150 крб., для II – 130 крб.» [68, арк.14-14зв.].

11 листопада 1925 р. набув чинності закон «Про пенсійне забезпечення викладачів вищих навчальних закладів, робфаків і наукових працівників». За ним, штатні викладачі інститутів, технікумів, вищих педагогічних курсів і робфаків, наукові працівники АН, науково-дослідних кафедр та інших наукових установ, що про служили як штатні викладачі або наукових працівників не менше 25 років або досягнувши 65-річного віку, прослуживши не менше 10 років, мали право на отримання довічної пенсії у розмірі окладу встановленого для відповідних штатних посад викладачів ВНЗ і наукових працівників з автоматичним підвищенням пенсії по мірі підвищення тариф [101, арк.62] [Див.: Додаток 8]

На 1925/26 бюджетний рік встановлений такий розмір пенсії професорам і викладачам вищих навчальних закладів (за законом 11 листопада 1925 р.): професор I групи – 140 крб. на місяць, професор II групи – 120 крб., викладач I групи – 90 крб., II групи – 75 крб. [69, арк.16зв.]. Наступного року закон «підкорегували» явно не на користь науковців. Пенсію встановили в розмірі до 120 крб. для професорів і до 75 крб. для викладачів [626, с.91].

Новий пенсійний закон мав уніфікаційний характер, скасовував всі попередні варіанти пенсійних надбавок. У відповідь на запит ВУКСУ щодо особливого забезпечення пенсіями «декретованих» діячів НКСЗ 29 серпня 1927 р. дав наступне роз'яснення: «Соціальне забезпечення наукових робітників тепер регулюється постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 11 листопада 1925 р. «Про пенсійне забезпечення викладачів вищої школи і робітничих факультетів, а також наукових

робітників» [11, арк.151]. Професор Київського медінституту Ф.Ломинський за ухвалою Комісії по призначенню академічних пенсій 26 червня і 10 серпня 1926 р. отримав її в сумі 120 крб., але в грудні 1926 р. за розпорядження НКСЗ видача пенсії йому була призупинена, а потім зменшена до 90 крб. [11, арк.12].

Крім того, НКСЗ висунув альтернативу для науковців, що досягли пенсійного віку: отримувати пенсію у повному розмірі або її половину у разі продовження трудової діяльності. Заступник голови ВУКСУ Я.Ряппо у доповідній записці до голови РНК УСРР цілком обґрунтовано зазначав: «...така постановка питання шкідливо відіб'ється, з одного боку, на діяльності наших вищих навчальних закладів та науково-дослідних установ, з іншого – на матеріальному становищі наукових робітників. Академічна пенсія становить 30-70 крб., персональна – 50-60 крб. Пропоную до нового бюджетного року надати особам, що отримують за декретом 11 листопада 1925 р., право на приробіток не більше 80 крб., це право поширити й на персональних пенсіонерів» [79, арк.28]. Втім, до працюючих пенсіонерів дії вжито було безоглядно на суму приробітку. Так, професору-академіку М. Кащенко, директору Київського акліматизаційного саду, замість 112 крб. встановлено тільки 60 крб. пенсійного забезпечення [11, арк.144зв.]. Так само, професору Київського політехнічного інституту 26 червня 1926 р. було призначено пенсію 120 крб., але згідно з новою інструкцією НКСЗ від 25 лютого 1927 р., у зв'язку з тим, що він продовжує працювати, її зменшено до 60 крб. [11, арк.144].

На 1926/27 р бюджетний рік за новим законом за клопотанням ВУКСУ були нараховані 14 пенсій для наукових працівників, що втратили працездатність, 14 пенсій для родин, що втратили годувальника, 67 пенсій у половинному розмірі за вислугою років, 4 персональні пенсії для діячів науки і мистецтва та 20 таких пенсій для родичів. Всього 119 пенсій [73, арк.4-5]. Кількість персональних пенсіонерів на 1 лютого 1927 р. становила 228 осіб: у 1924/25 р. призначено 149, у 1925/26 р. – 63, у 1926/27 – 16 пенсій [71, арк.8; 69, арк.10]. Отже, на кінець бюджетного року по ВУКСУ нараховувалося 334 пенсії: 31 повна академічна пенсія, 70 половинних пенсій, 18 пенсій для утриманців, 37 персональних пенсій для наукових працівників та 163 для утриманців, 15 по соціальному страхуванню [74, арк.6]. Фонд академічних пенсій (73 тис.) не зміг задовольнити всіх наукових працівників, що за декретом 11 листопада 1925 р. мали право на половинну пенсію, тому ВУКСУ 22 справи направив до НКСЗ [73, арк.6].

До кінця 20-х рр. було 1600 персональних пенсіонерів, з них 34 академічних [1256, с.31].

Питання про невідкладну підтримку здоров'я працівників розумової сфери і діячів творчих спеціальностей також гостро стояло у зв'язку з катастрофічними наслідками голоду початку 1920-х рр., особливо у південних губерніях. Ця справа також була покладена на ВУКСУ.

Спеціальна комісія ВУКСУ з питань охорони і підтримки здоров'я працівників розумової сфери була створена в червні 1922 р. [31, арк.12], (пізніше реорганізована у санаторно-курортну комісію), восени того ж року ВУКСУ розіслав обов'язковий циркуляр щодо з'ясування стану здоров'я взятих на облік науковців і митців. Більш-менш ретельно ця робота була проведена у Харкові і Києві, а також у губернських центрах, які були визнані голодуючими. В цілому з

квітня 1922 р. по грудень 1923 р. за участю ВУКСУ було взято на облік 3 128 наукових працівників і представників творчої інтелігенції, які найбільш гостро потребували допомоги [100, арк.1].

Опікування фізичним станом і здоров'ям інтелігенції ВУКСУ провадив кількома напрямками: а) профілактичне обстеження здоров'я вчених на місцях з на данням лікарських рекомендацій і медичної допомоги; б) екстрені (разові) грошові видатки в разі хвороби (чи допомоги сім'ям у випадку смерті науковця-годувальника); в) лікування в санаторіях ВУКСУ і ЦЕКУБУ; г) організація літнього відпочинку в будинках відпочинку.

Загальне почування і стан здоров'я переважної частини інтелігенції на початку 20-х рр. були незадовільними. Тривалі бідування під час імперіалістичної і громадянської війн, незадовільне харчування, а то й голодування, постійне переохолодження у неопалюваних житлових помешканнях і трудова діяльність у холодних приміщеннях, антисанітарія приводили до загального послаблення опірності їх організму інфекціям, простудам тощо. Складались сприятливі умови для розвитку масових захворювань (грип, тиф, туберкульоз) і епідемій (холера). Кількісно зросли і ускладнились хронічні хвороби, особливо кардіологічні, судинні, які часто завершувались летально. Фізичне знесилення тягнуло за собою низку захворювань психічного характеру – від депресій до серйозних розладів нервової системи, суїцидних симптомів і фобій.

Упродовж осені 1924 – весни 1925 р. з ініціативи ВУКСУ було проведено плану перевірку здоров'я наукових працівників. У ході її проведення було встановлено, за неповними даними, що 27% науковців, старші 50 років, мають судинно-кардіологічні хвороби, 25% – захворювання органів травлення [127, арк. 311], Перевіркою встановлено, що близько п'ятої частини науковців мають різні розлади нервової системи – від депресії до неврастенії. Так, медкомісія полтавського відділення ВУКСУ, зафіксувала у кожного четвертого науковця часті головні болі, запаморочення, нав'язливі настрої у вигляді страхів різного роду, надмірну дратівливість; послаблення пам'яті, швидку втомлюваність, розлад сну, безсоння [64, арк.9-10].

З метою підтримки здоров'я за сприяння ВУКСУ у великих містах – Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі – впродовж 1923 р. були організовані Будинки відпочинку (БВ) для інтелігенції. Так, в Одесі державні установи пішли назустріч науковцям в організації БВ. Губернський виконком відпустив продукти, відділ освіти – деякі меблі і овочі, відділ охорони здоров'я – білизну і посуд, а курортне управління надало досить гарне приміщення з необхідним обладунком. На утримання Будинку відпочинку за січень-березень 1923 р. було витрачено 162 212 крб. з каси Одеського відділення ВУКСУ [670, с.125].

У Катеринославі Будинок відпочинку санаторного типу був створений на базі товариства «Аксільгосп». Це колективне сільське господарство, організоване на спільні засоби викладачами трьох катеринославських вищих шкіл – Медичним інститутом, Інститутом народної освіти, Гірничим інститутом. Мета створення – покращення матеріального становища працівників цих закладів [28, арк.45-46]. «Аксільгосп» знаходився в с. Писмечівка Ново-Покровського повіту. ВУКСУ виділив 100 тис. крб. для проведення ремонту і підготовки кімнат для

відпочиваючих. Значні кошти надійшли від благодійних організацій «АРА» і «Джойнт». У середині серпня 1922 р. сюди прибули перші медики на чолі з Л. Пісаржевським. Вони дійшли висновку про прийнятність використання садиби у санаторних цілях. Розпочав свою роботу санаторій 25 травня 1923 р. За перше літо тут пролікувались 95 осіб, з 1 327 людино-днів 506 припадало на викладачів, 478 – на членів їх родин, службовців ВНЗ – 343 [28, арк.26, 93,95]. Вартість путівки у 1924 р. була 35 крб., за літо відпочили 50 осіб [55, 8зв.].

Для київських учених було утворено два будинки відпочинку – Преображенський та Лук'янівський [70, арк.3]. Організований раніше київським відділенням КСУ санаторій для наукової і творчої інтелігенції у Святошині був рішенням Наркомохоронздоров'я переданий спілці робітників медицини [12, арк.8]. 10 липня 1922 р. секретар київського відділення КСУ звернувся до центрального бюро ВУКСУ: «Цим повідомляємо, що подальше спільне господарювання в одному й тому ж санаторії двох господарів – Комітету і Профради – неможливе. Різне харчування (для робітників – м'ясо і каша, для учених – зелень, молоко), різниця інтересів двох родів пацієнтів, що зустрічаються в одному приміщенні, за одним і тим же столом при не розвіяному до цих пір упередженні ради профспілок до професури, як до контрреволюційної сили, а також різниця завдань двох існуючих в санаторії інституцій, з яких одна перед іншою обстоює свої права на першість. Прийняти становище тимчасового, сезонного мешканця в санаторії означає позбутися всіх прав на нього» [20, арк.139]. В середині липня 1922 р. в санаторії лікувались 82 науковці, в серпні – 30 осіб, 25 місць забрала Профрада [20, арк.140].

У загальнореспубліканських санаторіях ВУКСУ організовував оздоровлення централізовано за заявками своїх місцевих відділень і СНП за наявності лікарських рекомендацій. Іноді до розгляду бралися й індивідуальні заявки-прохання вчених, але в такому разі санаторно-курортна комісія все ж вимагала клопотання-підтвердження від СНП. Право відпочивати у будинках відпочинку, лікуватись у санаторіях мали лише зареєстровані у ВУКСУ науковці і митці, їх родичі могли отримати путівки за повну ціну зі згоди місцевих відділень Комітету.

Спочатку базовим будинком відпочинку ВУКСУ в Криму була колишня дача інженера Чаєва, орендована в Ялтинського комунгоспу. Будинок відпочинку «Чаєвка» діяв з липня 1923 р. по лютий 1924 р. [49, арк.41]. Тут лікували хворих на туберкульоз, бронхіальну астму, малокрів'я, одужуючих від малярії. За дорученням ВУКСУ налагоджував роботу в ньому професор гігієни Харківського медичного інституту А. Цветаєв. Він вирішив організувати його як трудову колонію з підсобним господарством: придбав корову, завів крільчатник, пташник, свинарник тощо, орендував дві сусідні ділянки землі, зручні для городів, а також легку вантажівку «Форд» для перевезення продуктів та екскурсій відпочиваючих. Швидко і економно (2 814 крб. зол.) провів ремонт [50, арк.169]. Перших пацієнтів «Чаєвка» прийняла наприкінці літа. Впродовж осіннього сезону в Ялтинському БВ відпочили 128 осіб, з них 33 професори, 53 викладачі і аспіранти, а також 42 членів родин учених [50, арк.243]. Але «Чаєвка» припинила своє існування, оскільки вчасно не отримувала коштів від ВУКСУ для розрахунку за продукти харчування та ліки.

Натомість у березні 1924 р. під новий будинок відпочинку для науковців ВУКСУ орендував маєток «Бюорнус» поблизу Гурзуфа [66, арк.11; 102, арк.270]. Цього разу представникам ВУКСУ не вдалося напряму домовитися з міськими властями. Курортне управління РНК РСФРР встановило високу орендну плату, вносити яку було складно [66, арк.13]. За літні місяці 1924 р. в «Бюорнусі» відпочили 66 осіб, що мали хвороби дихальних шляхів, нервові розлади, малокрів'я, гіпертонію [66, арк.143]. Керівництво намагалося дотримуватися хоча б мінімальних норм харчування на одну людину. До раціону входили такі продукти: 1 ф. м'яса або риби, 2 ф. хліба, 3 яйця, ½ ф. вершкового масла – 2 склянки молока, 1 ф. овочів, 16 зол. цукру, ¼ зол. чаю, 3 зол. какао, 1/8 ф. жирів, ½ ф. фруктів – на загальну суму 1,5 крб. [53, арк.19]. З 1925 р. ВУКСУ домовився з ЦЕКУБУ про спільне використання відпочинкової бази. Паралельно представникам ВУКСУ вдалося домовитися з Кримським виноділуправлінням про оренду палацу «Карасан» у Масандрі на 4 роки за 6 тис. крб. [66, арк.45]. Упродовж 20-х рр. «Бюорнус» і «Карасан» стали головними відпочинковими базами ВУКСУ в Криму. На початок 1927 р. в цих кримських будинках відпочинку могли одночасно відпочити 512 наукових працівників та діячів культури і мистецтва [71, арк.3].

Крім власних санаторіїв і БВ ВУКСУ забезпечував відпочинок у загальносоюзних здравницях Кавказу і Криму. З 1925 по 1927 рр. вдалося збільшити кількість місць на Кавказі з 62 до 121. ВУКСУ придбав місця не тільки в Кисловодську, Єсентуках і Залізноводську, а також у Таберді, Боржомі, Сочі-Мацесті, П'ятигорську, а також у Севастополі [75, арк.15]. Так, на 1926/27 р. за прямим кошторисом ВУКСУ на купівлю місць на курортах призначено 4 086 крб., але завдяки наполяганням Комітету наркомат фінансів республіки зголосився переадресувати для цієї мети 5 тис. крб. з сум одноразової допомоги та 7 тис. крб. з сум дотацій на будинки вчених, разом 12 тис. Таким чином, на купівлю курортних місць виділено 16 086 крб. На придбання курортних місць на Кавказі в кошторисі 1926-27 р. закладено 14 433 крб., для підтримки Кримських БВ – 30 тис. крб., для місцевих (в Харкові, Одесі, Києві, Катеринославі) – 17 тис. [75, арк.11]. У останніх покращили своє здоров'я 480 осіб, у Криму – 515, на Кавказі – 62, на Одеському лимані – 20 осіб. Всіх – 1 075 (34,6%). 597 з них отримали спеціальне та кліматичне лікування [75, арк.3]. Наступного року ВУКСУ отримав додатково на ремонт від землетрусу в Гурзуфі з резервів фонду РНК УСРР 15 тис. крб., з місцевих коштів (Харків, Одеса, Київ, Дніпропетровськ, окружних виконкомів) – 10 тис. крб. В цілому на курортні справи у фінансовому році витрачено 46 687,94 крб., з яких на безпосереднє лікування наукових працівників пішло 65,1%, членів їхніх родин – 6,0%. Втім, середній розмір допомоги (85 крб.) був недостатнім [75, арк.50зв.]

Собівартість одного санаторного місця на один місяць, крім путівок ЦЕКУБУ на 35 діб до Кисловодська, становила 159 крб., ВУКСУ надавав ці місця науковим працівникам приблизно за півціни, цебто: до Кисловодська, П'ятигорська, Залізноводська, Єсентуків, Сочі і Севастополя – за 85 крб., до Теберди – за 65 крб., до Одеси (лиман) – за 70 крб. Відпочили влітку 170 осіб. Хоча кількість місць зросла, але вдалося задовольнити лише частину, 52% заяв залишились не задоволеними. Курортні місця ВУКСУ розподіляв між місцевими СНП так: Харкову – 27, Києву – 22, Одесі – 13, Дніпропетровську – 11, Полтаві, Артемівську, Кам'янцю-

Подільському – по 1. ВУКСУ опікувався також забезпеченням доїзду на відпочинок, бронюючи місця на залізниці, частково покриваючи вартість квитків на проїзд. Кількість пільгових посвідчень для проїзду збільшилась з 200 до 270-350 [75, арк. 51а, 51зв., 35зв., 16].

Для підтримки здоров'я вчені мали можливість відпочивати у будинках відпочинку, санаторіях поблизу Харкова або в Криму чи Північному Кавказі. Путівки могли отримати тільки зареєстровані в ВУКСУ у разі медичного підтвердження необхідності лікування. За 1922-1926 рр. у Буюрнусі в Криму відпочили близько 200 харків'ян, у Кисловодську – до 80 осіб [254, арк. 118-220].

Однією з форм підтримки нормального психологічного самопочування учених було створення Будинків учених. 29 листопада 1925 р. у Харкові було урочисто відкрито Будинок учених, в його установчих документах вказувалося, що з метою створення є «об'єднати працівників науки і мистецтва на ґрунті суспільних проблем сучасної наукової думки і художньої творчості, а також культурного будівництва Радянської України і СРСР» [70, арк. 58, 67]. Будинок вчених був закритою установою тільки для зареєстрованих у ВУКСУ вчених, гості допускались за наявності письмових рекомендацій двох членів Будинку вчених. До правління Будинку вчених входили 15 осіб (шестеро з них вибиралися за квотою: від ВУКСУ – 2, від ЦБ СНП – 1, від бюро Харківської СНП – 3; решта 9 членів – за гальними зборами на один рік). Матеріальні засоби формувалися асигнуваннями ВУКСУ і НКО УСРР, членськими внесками (6 крб. на рік з особи), видатками бюро СНП, доходами з реалізації наукової продукції чи проведення масових заходів. У перших пунктах статуту чітко вказувалося, що члени Будинку вчених мають працювати для підвищення культури пролетарських мас [70, арк. 69-71]. Проведення лекцій, зустрічей, диспутів, вечорів мало суворо визначений характер, хоча певною мірою враховувалися фахові потреби учасників заходів. У будинку вчених була своя бібліотека, спочатку вдавалося отримувати частково наукові видання і періодику з-за кордону, на 1927 р. ця практика припинилась через «надмірну витратність». Так само перестали практикувати і без того нечасті закордонні наукові відрядження.

Одеська Секція наукових працівників ініціювала створення Будинку вчених. У звіті про роботу СНР м. Одеси йшлося: «Здавна в Одесі, як і в інших містах, наукові працівники жили нарізно, відокремлено один від одного і працювали ізольовано, виявляючи свою діяльність лише у замкнених закладах кожен за своєю кваліфікацією або друкуючись у спеціальних виданнях. Живе спілкування між ними було мінімальним» [61, арк. 33]. На початку своєї діяльності, у листопаді 1922 р., Будинок учених об'єднував 200 вчених, а через сім років згуртував понад 600 осіб, він перетворився на справжній центр культурного життя Одеси. За статутом, Одеський будинок учених мав сприяти організації і розвитку наукових товариств і асоціацій в Одеській губернії; організувати комітет лекторів з різних галузей науки і мистецтва; створити комісії а) по рецензуванню наукових і навчально-педагогічних праць (рукописних і друкованих), б) по складанню керівництв, підручників, популярних брошур тощо; сприяти періодичним виданням у організації ними відділів «Наука», «Техніка», «Бібліографія»; створити довідково-інформаційне бюро; видавати літопис Будинку вчених [70, арк. 75-77]. Під опікою

БУ невдовзі запрацювали такі громадські об'єднання як товариство краєзнавців, художнє товариство ім. Костанді, наукове при ВУАН товариство, літоб'єднання «Перевал», товариства друзів кіно, письменників і художників, любителів світовідання [80, арк.13]. Регулярно діяли гуртки вивчення української, англійської, французької, німецької мов, шаховий. Для аспірантів і молодих вчених були організовані, за велінням часу, гуртки марксизму-ленінізму та методики викладання. При БУ наприкінці 1924 р. почав діяти загальнодоступний Народний університет. До його діяльності на громадських засадах були задіяні кращі науковці. Так, математично-технічний цикл лекцій забезпечували математики Д. Крижанівський, І. Гібш, І. Дуб, фізики Якубов, В. Анатольєв, В. Бурксер, астроном А. Стефановський, хіміки В. Богатський, М. Розенберг, Д. де Рібас та багато інших. Цікаві різноманітні лекції з історії мистецтва, літератури і музики пропонували слухачам громадського університету П. Наумов, Б. Варнеке, М. Алексеєв, С. Лозинський, М. Покорний, А. де Рібас, А. Смирнов, С. Кондратьєв, Б. Тюнеєв, Павлов-Арбенін, Н. Вілінський та ін. Зрозуміло, такий університет не обходився без історичних оглядів революційного минулого, які пропонували М. Златопольський, М. Талпа, П. Самулевич [61, арк.32, 41-43, 43зв.].

23 травня 1923 р. при БУ відкрито їдальню для наукових і творчих працівників та їх сімей, на облаштування якої організація «Джойнт» відпустила 25 млрд. карбованців, а «АРА» надала безкоштовно продукти. Щомісяця організація «Джойнт» видавала по 10 тис. крб. на утримання, завозила по 24 пуд. білого борошна, 16 пуд. рису, 35 фунт. какао, 3 пуд. цукру [61, арк.45]. Уже наступного місяця було в ній відпущено понад 6,5 тис. обідів (при ціні 1 крб. 26 коп.), а через рік число відвідувань зросло у 2,5 рази, хоча ціна обіду тепер становила вже 6 крб. [62, арк.18]. На жаль, ця динаміка не закріпилась, оскільки ціни вже в липні становили в середньому 7,5 крб., а в серпні – вересні сягнули 9 крб., відповідно, кількість обідів зменшилась до 10,5 тис. Ті, хто продовжував отримувати обіди, часто вимушені брати їх у кредит. На початок жовтня заборгованість за обіди перевищила 1 тис. крб. Очевидно, їдальня була потрібною, але зростаючі ціни залишали багатьох бажаючих за її дверима. До 1 липня 1924 р. їдальня підтримувалась американською секцією європейської допомоги, тому вдавалось помітно зменшити відпускні ціни на обіди. Враховуючи скрутне становище деяких вчених, їдальня щомісяця близько 50 обідів надавала безкоштовно. Собівартість обіду у другому півріччі складала 11-12 крб., але підносити ціни вище 9 крб. ставало небезпечним, тому СНР звернулася до ВУКСУ про фінансову допомогу на діяльність їдальні для вчених (по 600 крб. щомісяця) [62, 18зв.].

При Одеському БУ з 25 лютого 1923 р. діяв також речово-продовольчий розподільник, до нього постачались продукти з держустанов, трестів і інших приватних установ за пільговими умовами, які продавались майже по собівартості особам, що отримують академпайок. Академічний розподільник довів свою необхідність, реалізаторські ціни у ньому були більш прийнятні для професорів і науковців. Наприклад, масло вершкове на ринку коштувало 1 крб., а в розподільнику його відпускали за 66 коп., гречана крупа була дешевшою на 2 крб., картопля – вдвоє (5:2,5 крб.), натомість ціна солі, цукру, олії була виграшною лише на 50 коп. [62, арк.95].

Будинок учених справді перетворився на центр гуртування наукової інтелігенції міста, він був відкритий для всіх бажаючих, але його потужності були замалими. За ініціативою голови ОБ ВУКСУ В. Анатольєва було створено комісію з архітекторів Ф. Нестурха, Л. Прокоповича та інженера Б. Бауера, яка розробила перспективний план реконструкції і добудови БУ з відповідними кресленнями, витратними розрахунками і етапами реалізації [84, арк.84-86].

ВУКСУ належало опікуватися й організацією наукової праці вчених: виділяти кошти на друкування праць, передплачувати спеціальну науково-фахову літературу, в тому числі зарубіжну, організувати і оплачувати стажування, відрядження, участь у конференціях тощо. На жаль, часто проголошена ухвала не гарантувала її реалізації. Академік П. Тутківський, що належав до числа вчених, кому надавались пільги за особливі заслуги спеціальним декретом (від 13 вересня 1921 р.) 10 жовтня 1922 р. писав до ВУКСУ: «...пройшло більше року, а цей декрет виконується в Києві лише по §3 (харчовий пайок). Маючи виготовлені до друку чисельні наукові праці, прошу дати мені можливість (згідно з §1 декрету) надрукувати хоч деяку частину цих праць, що мають і наукову і практичну вагу. Прошу теж (згідно §2) про видачу мені щомісячної грошової стипендії, необхідної для життя і праці. Досі мені абсолютно нічого з цієї стипендії не видано і жодного утримання я не одержував, крім дуже малих авансів ВУАН і ВІНО» [20, арк.167].

У звітних документах по Чернігівській і Ніжинській СНР за 1924-1927 рр. не вдалося знайти свідчення ні про друкування державним коштом підготовлених праць, ні про отримання необхідної літератури (4 заявки бібліотекаря НІНО М. Бережкова залишились без відповіді) [82, арк.29; 83, арк.187]. Найчастіше наукові клопотання про відрядження покривались лаконічним написом: «до з'ясування фінансових можливостей на поточний рік» [20, арк.35].

При ВУКСУ була створена комісія по преміюванню, до її складу ввійшли: від ВУАН – Д. Багалій (голова) і академік А. Нікольський, від наукового комітету НКО – І. Красуський та І. Кавалеров, від НКО – М. Зотін, від НКЗ – А. Фінкельштейн, від ВРНГ – Є. Форафопов, від Артемівського університету – Б. Рохкін, від СНП Харкова – професор О. Алов [42, арк.3-4]. За 1923 р. першу премію отримав професор-кліматолог Л. Данилов за працю «Коливання температурного режиму південного регіону України», у 1924 р. – А. Кримський за працю «Історія Туреччини» [35, арк.18; 48, арк.117]. У неофіційному листі до Д. Багалія він зокрема писав: «Окрім честі, мені дали радість і присуджені гроші, бо я страшенно бідував матеріально. В Звенигородці завалилася в мене хата, – і той ремонт, який довелося мені зробити, матеріально зруйнував мене: я весь загруз в борги. А заробітків цілий рік у мене не було, бо мусів сидіти – працювати над словником, одмовившись (через езуїцьке поведження М. Астермана) од того гонорару, який хтіла мені дати колегія нарком проса» [288, с.106]. Преміювальна комісія проіснувала до 1 січня 1925 р., потім була напряму підпорядкована НКО УСРР, а не ВУКСУ. Питання про видачу преміальних відтепер суворо контролювалось урядом і партійними комітетами [134, арк.99].

4.4. Конфлікт житлової площі і життєвого простору

Після приходу більшовиків до влади житлові помешкання інтелігенції потрапили під житловий переділ у ході розгорнутої націоналізації та муніципалізації житлового фонду в 1918-1920 рр. Спочатку пролетарів розміщували лише в спорожнілих квартирах, які виникли внаслідок еміграції їх власників за кордон, відрядження чи вимушеної затримки в справах, а також тривалого літнього відпочинку на дачах або на селі, що призвів до постійного перебування там, тощо. Пізніше робітників і радянських службовців стали підселяти не тільки у квартири буржуазії, а й інтелігенції, ущільнюючи її з огляду на великі площі. Ще в листопаді 1917 р. В. Ленін запропонував заселяти пролетарями квартири, де число кімнат дорівнювало або перевищувало число мешканців [753, с.380]. Традиційно науковці і викладачі вищої школи мали додаткові кімнати: кабінети, бібліотеки, лабораторії тощо; повсякденною нормою приватного помешкання інтелігенції був його розділ на функціональні кімнати: вітальня, спальня, їдальня, гостьова, вбиральня, буфетна, комора тощо. Зрозуміло, що саме їх квартири і будинки підпадали ущільненню. Багатьом інтелігентам доводилося потіснитися і набути некликаних сусідів не тільки в окремих кімнатах, а часто й у новоутворених за допомогою тонких перегородок, самим залишалось тулитися в тисняві.

Декрет 1918 р. «Про скасування приватної власності на нерухоме майно» офіційно позбавляв домовласників їх права на житло. Зручні приватні будинки інтелігенції стали широко використовувати під державні установи (відділи наркоматів, дитячі будинки, службові контори), а то й віддавати під житлове використання партійно-державної та місцевої адміністративно-бюрократичної верхівки. Інтелігенція потерпала від ущільнення житла, прямого виселення з квартир, що їм належали, від ревізій майна, перетворення квартир з приватного помешкання на комунальне, виселення з центру на окраїни міст.

Тому однією з самих гострих проблем повсякденного життя інтелігенції УСРР у перше мирне радянське десятиліття було забезпечення працівників розумової праці житлом. Проголошена революцією експропріація, а потім націоналізація майна експлуататорських класів розумілася дуже широко, в разі «революційної потреби», тобто необхідності забезпечити помешканням новостворені радянські органи, установи, організації, ревізійний вибір цілком міг припасти і на житлові помешкання інтелігенції. Як це сталося, для прикладу, з професором Харківського університету Єленевським. Належний йому маєток у селищі Покотилівка, садиба з будовами (200 квадратних сажнів), був зайнятий 1918 р. Губрадпрофом, потім у ньому був влаштований Будинок відпочинку, згодом у ньому розташувався лазарет Заволзького дивізіону. 1920 р. будинок був націоналізований, а його власник позбавлений права ним користуватися, хоча й продовжував сплачувати належні податки, що видно з квитанцій. 1921 р. ситуація загострилася тим, що професор під падав виселенню із займаної квартири у будинку Союзу Швейпрому. Так, немолода заслужена людина опинилася у безвихідному становищі, тому він і звернувся до ВУКСУ із заявою: «Наростаюча з кожним днем дорожнеча життя і прогресивно зростаюча плата за квартиру у місті спонукає мене шукати притулку у передмісті. Все це вибиває мене з ділової спокійної праці і змушує просити Комітет

сприяти мені по наданню маєтку в довічне безкоштовне користування (або передачу мені в оренду на пільгових умовах). 30 років працюю на кафедрі патологічної анатомії Харківського університету як теоретик, не маю сторонніх заробітків, крім жалування, колишня моя садиба теж не може стати джерелом наживи і експлуатації» [33, арк.433-434зв.].

Аналогічно вчинило командування 51 піхотними курсами у Києві, реквізувавши у професорів Кагарова і Хотинського їх робочі кабінети, професора В.Кричевського виселили з квартири, професора Забело ущільнили [16, арк.7].

1 листопада 1921 р. набув чинності новий «Житловий закон УСРР» [266, с.13-14]. У петиції наукових працівників до ВУКСУ (від 1 грудня 1921 р. – 1 січня 1922 р.) за підписом понад 100 осіб учені просили розібратися з порядком його застосування: «Житловий закон УСРР від 1 листопада 1921 р. встановив принцип платності зайнятих мешканцями приміщень і право денаціоналізації міських будинків і господарських будов, при вказівці на існування пільгових квартир і при відновленні права власності по деяких домоволодіннях. Через скасування раніше виданих декретів і постанов, що йому суперечать, і відсутність вказівок на наявність особливих законів пільгового характеру «про покращення становища учених спеціалістів і заслужених працівників літератури і мистецтва» ці останні потребують роз'яснень стосовно ... 1) звільнення осіб, що обслуговуються Декретом від 31 серпня 1920 р. і постановою від 30 серпня 1921 р.; 2) підтвердження інструкції про недоторканість їх квартир і звільнення від неправильного оподаткування; 3) відновлення права власності по їх дрібних і середніх домоволодіннях» [36, арк.46].

Втім, справа з місця не зрушувалась, як видно з письмової доповіді президії Харківської міської ради у травні 1922 р.: «...багато вчених виселені зі своїх квартир і будинків, а у набутих і прилаштованих за рахунок влади не мають елементарних умов для життя, не кажучи про наукову роботу. ...Антисанітарія в них загрожує їх здоров'ю і життю. ...Інші ущільнені так, що змушені припинити суто наукову роботу через відсутність місця для бібліотеки, лабораторії, креслярського чи письмового стола, через неприпустиму скупченість сімей. ...вони вимучені фізично і переживають серйозні захворювання. ... Їх майно, набуте особистою працею, підпало різноманітним вилученням, у них забирали речі, вивозили обстановку, реквізували трофеї, що відзначали наукові і художні заслуги – ювілейні дарунки, срібні вінки тощо, знищували інвентар і начиння квартир. При такому стані справ «покращення побуту» наукових працівників є неможливим!» [10, арк.112-112а].

Учені столиці звертались до Харківської міськради з проханнями про відновлення права на колишні помешкання і майно на підставі діючого закону, про припинення вилучень, що тривали під різними приводами. Йшлося про необхідність відновлення нормальних умов праці для науковців шляхом надання окремих кімнат для бібліотек і лабораторій (така норма запроваджена в Росії 16 квітня 1922 р.), про звільнення від квартплати, муніципальних та інших стягувань, про передачу в розпорядження ВУКСУ особливих будинків для організації гуртожитків для потребуючих вчених.

Ухвалою ВУКСУ від 27 липня 1922 р. було оголошено список осіб, квартири яких підлягали денационалізації, враховуючи особливі заслуги в галузі науки і мистецтва [36, арк.14-15]. У Харкові до переліку початково потрапили 17 осіб: Д. Багалій, В. Бузескул, В. Левицький, С. Раєвський, П. Ріттер, М. Пономарьов, Ф. Піснячевський, М. Синельников, О. Бекетов, О. Репрєв, П. Барабашев, А. Нікольський, Н. Євдокімов, Ю. Гіршман (як вдова Л. Гіршмана), Х.О. і М.О. Алчевські, Н.П. Трінклер, Є.П. Браунштейн [36, арк.15-16; 232, арк.22]. Висувались також кандидатури Я. Аркавіна, І.Слатіна, П.Чейшвілі, В. Гордона та ін. [232, арк.17, 37]. Постановою Харківського губвиконкому від 11 листопада 1922 р. у денационалізації було відмовлено В.П. Бузескулу, Д. Багалію, Ю. Гіршман, В. Тимофєєву, О. Бекетову, М. Синельникову, Алчевським, Ф. Піснячевському, Є. Браунштейну. Їх домоволодіння остаточно були передані міськкомунгоспу [36, арк.23]. Натомість було ухвалено надати цим науковцям помешкання на засадах безкоштовного користування. Наркомат освіти УСРР підтримав це рішення Харківського ГВК. Під безоплатністю цих квартир розумілося звільнення від оплати утримання двірника, коменданта, вивозу сміття, поточного ремонту і страхування. Науковим працівникам передавались лише квартири, а самі будинки переходили у розпорядження комунгоспу [241, арк.235], у разі передачі своїх помешкань вказаними особами у найом стороннім особам 50% отриманих ними коштів мали надходити до міськкомунгоспу [13, арк.6].

Відмовляли у денационалізації переважно з двох причин: по-перше, реквізовані квартири чи будинки були зайняті різними установами (від райнаросвіти до ЧК); по-друге, з мотивів політичної неблагонадійності колишніх власників. Наприклад, будинок професора В. Бузескула по Сорочинському провулку, 6 з усім його хатнім майном зайняв дитячий будинок №5 [36, арк.35а]. З огляду на проголошені засади соціальної справедливості, і не могло йтися про переваги шанованого професора, його клопотання знайти житло подібного типу виявились також безрезультатними [232, арк.61], не вдалося також повернути забрані під час реквізиції особисті речі. 20 березня 1921 р. В. Бузескул отримав довідку від домового управління №154 м. Харкова про те, що у момент зайняття його помешкання дитячим притулком знаходилися речі, особисто йому приналежні: 18 віденських стільців, 12 столових стільців з плетеними сидіннями, 1 обідній стіл, 1 круглий стіл, 1 ломберний стіл, 4 простих, 1 тахта, 4 дивани, 1 шкіряне крісло, 7 різних крісел, 6 напівкрісел, 2 буфети, 3 гардероби, 1 столова шафа, 2 етажерки, 2 табуретки, 2 лавки, 4 маленьких столики, 4 скрині, 4 великих дзеркала, 5 маленьких дзеркал, 2 електричні люстри, 17 бра, 3 настільні лампи, 1 гасова лампа, 1 умивальник [49, арк.61].

Відомий хірург, професор медичного інституту Н.П.Трінклер 21 грудня 1921 р. писав до ВУКСУ: «Цим клопотанням прошу сприяти отримати мені меблі зі старої квартири, яка в даний час знаходиться у віданні Райнаросвіти. Я в даний час живу в лікарні, де у мене немає самої необхідної обстановки для існування. Мені доводиться тулитися на дуже маленькому і незручному лікарняному ліжечку, у мене немає шаф для книг, білизни і костюма. Сім'я живе у двох кімнатах зруйнованої казарми. Прошу повернути 4 ліжка, 1 шифонер, 1 рояль, 1 книжкову шафу, 1 туалетний столик, 1 трюмо, 1 мармуровий умивальник, 1 стіл з мармуровим верхом

, 4 стільці металевих, 2-3 картини, 1 люстру, 2 майолікових підноси, 1 аптечку, 2 етажерки, 2 килими, 1 кахлеву пічку, 2 штепсельні електролампи» [37, арк.3-3зв.].

Завідувач кафедрою фізіології і патології Харківського державного медичного інститут професор О. Репрєв «видав» зі списку денационалізації і не був включений до «безоплатників» через те, що був напередодні викликаний до ДПУ, хоча і був відпущений після дачі відповідей без жодних обмежень [37, арк.126].

Влітку 1922 р. внаслідок денационалізації було задоволене прохання професора, ректора Харківського інституту народного господарства П. Фоміна про повернення йому садиби у селищі «Зелений гай» (Харківська губернія) для наукової роботи [49, арк.44 арк. арк.].

3 березня 1923 р. ВУЦВК підтвердив розпорядження Харківського міськвиконкому про надання 12 квартир вченим столиці [36, арк.39]. Документи показують, що повернення чи надання житла гальмувалось бюрократичними перешкодами, недбальством чиновників, їх прямим зловживанням. Професору В. Тимофєєву було запропоновано на заміну квартиру на вул. Пушкінській, але вона швидше скидалась на звалище, густо заселене блошицями. Професор не вважав можливим вселятися без ремонту і дезинфекції, чого не було зроблено до початку зими 1922 р. Не виправленою залишалась ситуація й через рік – 18 грудня 1923 р. Президія наукового комітету знову слухала питання про унормування житлових умов професора В.Ф. Тимофєєва [33, арк.129, 131-132].

26 грудня 1922 р. ВУКСУ звернувся до Харківського губвиконкому з листом за підписом Д. Багалія з приводу денационалізації домоволодіння професора Я. Аркавіна (по вул. Лібкнехта,24) і професора Раєвського (по вул. Чернишевській, 6). Ці будинки були передані ВУКСУ 25 жовтня 1922 р., але тепер їх відбирають на користь спілки «Медсанпраці». Позбавлення Комітету закріплених за ним будинків позбавляло його можливості здійснювати один з головних обов'язків, покладених на нього «Положенням...» від 31 жовтня 1921 р. по організації будинків учених» [237, арк.12].

Аж у липні 1925 р. за поданням Малої президії ВУЦВК Харківська міська прокуратура таки домоглася вивільнення квартири професору ХТІ академіку архітектури О.М. Бекетову [67, арк.181; 247, арк.2, 7].

Як згадувалось, до списків претендентів на денационалізацію квартир була включена вдова відомого лікаря Л. Гіршмана. Спеціальним рішенням Харківського губвиконкому після його смерті у довічне користування родині справді було закріплене житло по вул. Рівності і Братерства, 15, що складалося з 8 кімнат на верхньому поверсі і 3 – на нижньому [241, арк.236]. У лютому 1926 р. Ю.

Гіршман, вдова професора, померла. У квартирі залишилися мешкати син Олександр, 46 років, і внук, 19 років, що займали по одній кімнаті. Решта членів сім'ї жили за кордоном (син Микола – у Фінляндії, внук – у Парижі). Тому інші кімнати у цьому домі зайняли приватні особи, не пов'язані з родиною професора жодними сімейними зв'язками. Відповідно, робсільінспекція підняла питання про перегляд рішення ВУЦВК від 3 березня 1923 р. на предмет відбирання зайвої площі [241, арк.238-238зв.]. Заступник голови ВУКСУ Я. Ряппо 11 липня 1927 р. застерігав від такого рішення: «Професор Гіршман Л. не тільки в нашому Союзі, а й далеко за його межами відомий своїм безкорисливим служінням працюючим

масам, а також своїм працелюбством. ... закріплене за ним помешкання є єдиною нагородою дітям професора Гіршмана за великі заслуги їх батька. Позбавлення їх помешкання було б несправедливим відносно пам'яті професора. На нашу думку, не слід порушувати клопотання про позбавлення їх житла або його зменшення» [241, арк.242]. Д. Багалій, як голова Українського центрального бюро СНР, 9 липня 1927 р. так само обстоював непорушність рішення ВУЦВК стосовно житлового забезпечення родини Гіршман [241, арк.243]. Попри це, 15 вересня міська рада Харкова ухвалила рішення порушити перед Харківським окрвиконкомом клопотання про закріплення за міськкомунгоспом квартири по вул. Гіршмана, 15 [Дозволимо собі репліку: цілій вулиці присвоєне ім'я лікаря, а от квартира не могла належати його нащадкам (!) – О.К.]. У відповідь на це, Олександр Гіршман подав 14 жовтня прохання до ХОВК відхилити рішення про ревізію 8 кімнат [241, арк.247]. У розлогому супровідному листі він писав: «Брат і племінник виїхали за кордон у 1916 і 1920 рр., тобто до визначення розмірів квартири. Брат виїхав до Фінляндії через втрату місця податкового інспектора Богодухівського району, зіткнувшись з царською адміністрацією, коли обстоював інтереси селян. У нинішній час він хворий, без грошової підтримки звідси не зможе існувати. Племінник бажає повернутися, зараз безробітний у Франції. Пенсією, що була призначена 10 березня 1922 р. сім'ї, ми не користуємося. ... З 1880 по 1918 рр. у кімнатах, які прагнуть відібрати, батьком було прийнято 181 тис. хворих. Батько побудував будинок на трудові заощадження у 1880 р.» [241, арк.253-255]. Все ж 27 грудня 1927 р. ХОВК ухвалив залишити родині Гіршман 5 кімнат, зайві 8 передати Житлокоопу [241, арк.249]. Так само сталося і випадку з квартирою лікаря Ф. Піснячевського, якому за особливі заслуги було надано квартиру з 13 кімнат по вул. Садово-Куликівській, 11/2. Після його смерті міськкомунгосп зняв клопотання про вилучення зайвої площі у спадкоємців Ф. Піснячевського [241, арк.94]. ВУЦВК ухвалив відібрати 10 кімнат і передати їх у фонд міськради [241, арк.98, 103].

Уповноважений ВУКСУ по Миколаєву В.М. Фідровський просив Комітет потурбуватися про збереження за вдовою професора Миколаївського ІНО В. Мурзанова його дачного будинку в Криму: «Володимир Олексійович Мурзанов був хранителем музею імені В. Верещагіна. СНР клопоталась про повернення його вдові дачі в Коктебелі, що була побудована у 1914 р. на кошти В. Мурзанова. Він закінчив Петроградську академію мистецтв, є автором багатьох картин, засновником і хранителем музею Верещагіна в Миколаєві, організатором художньої школи у місті. Ця дача, вже розорена, була передана судом вдові і трьом дочкам О. Мурзанова у серпні 1923 р., але 1 червня 1924 р. раднарком Криму відхилив це рішення» [25, арк.24-24зв.].

Такі порушення ухвалених власних рішень були типовими і непоодинокими, зловживання радянських чиновників і службовців у житловому питанні нерідко були відверто провокативними за своєю безкарністю. Так, недобросовісне розв'язання житлових потреб столичних педагогів привернуло увагу О. Вишні. У газетній замальовці «Це, товариші, «содействіє», але не тому, кому слід» [427] він описує ситуацію, коли до Харкова прибула молода вчителька, їй дали кімнату у підвалі по вул. Чернишевського, 73, вогку, темну, в якій проходять труби каналіза

ції. Натомість завідувач будинком І. Кавалерідзе має дві гарні кімнати (по вул. Чернишевського, 73 і по вул. К. Лібкнехта, 104). Письменник резюмує: «Учена» – в підвалі, «хазяїн» – у двох кімнатах із можливістю кричати: «Не сміть!». Коли редакція наполягла на розгляді критичної замітки, то отримала роз'яснення такого змісту: «Товаришка Дубовик не погодилася перейти у кімнату з голландською грубкою (без центрального опалення), а також у другому випадку – до кімнати, де протікала стеля, але ж кімната цілком придатна для наукового працівника, її треба було тільки побілити» [52, арк.1-1а].

Житлова комісія СНР 2 вересня 1924 р. ухвалила звільнити І. Кавалерідзе від обов'язків завідувача будинками І району, оскільки він завдав «багато неприємностей і збитків». Його стиль управління настільки самовпевнений, що межує з самоуправством. За ним зауважено зловживання своїм службовим становищем і шахрайство – довільно збирав кошти на оплату послуг пічника, наприклад, у березні під цим виглядом зібрав 101 крб., а до сплати вніс лише 28 крб. [52, арк.95, 99].

Так само до ВУКСУ надходили численні скарги про житлові зловживання не тільки в столиці, а й в глибинці. Охоронні документи державного рівня, офіційні розпорядження влади стосовно забезпечення норм житла для працівників вищої школи, спеціалістів, діячів культури і мистецтва почасти спотворено тлумачилися місцевими органами або просто ігнорувалися. ВУКСУ доводилося звертатися до місцевих адміністрацій з приводу особливо гострих порушень.

Зловживань і порушень накопичувалося настільки багато, що 14 травня 1923 р. голова РНК УСРР Х. Раковський надіслав до всіх губернських виконавчих комітетів циркулярний лист, що роз'яснював позицію уряду стосовно житлового забезпечення інтелігенції: «За відомостями, що надходять останнім часом, в багатьох містах взагалі не враховується необхідність підтримки наукових робітників, котрі продовжують зазнавати виселень, обкладань у розмірах, що перевищують їх заробіток, ущільнень, конфіскації меблів і т.п. Такого роду дії місцевих органів і установ завдають значної шкоди радянській республіці і є цілком неприпустимими» [23, арк.158]. У ньому категорично рекомендувалося «...при-рівняти до індустріальних робітників наукових працівників, зареєстрованих в ВУКСУ та його місцевих органах, стосовно квартирної плати і оплати комунальних послуг, поширивши на них усі пільги і переваги, надані місцевими радами і виконкомами. Скасувати для вищезгаданих наукових працівників всі додаткові обкладання. Забронювати за ними спеціальні кімнати (робочі кабінети), що знаходяться у їх користуванні, без особливої додаткової платні. Не допускати в жодному разі ущільнення наукових працівників, уникати всіляких виселень, заборонити вилучення меблів. Вдів наукових працівників прирівняти до інвалідів» [23, арк.159]. 7 липня 1923 р. Харківський ГВК схвалив постанову «Про житлові гарантії для наукових працівників». В ній вказувалося, що зареєстровані ВУКСУ наукові працівники, які проживають у Харкові і Харківській губернії, мають право для своїх наукових занять на додаткову одну кімнату. Виселення наукових діячів в адміністративному порядку виключається [23, арк. 140-141].

Ще наприкінці 1922 р. ВУКСУ отримав у користування від Вищої Житлової комісії ВУЦВК 18 будинків (всього 800 кімнат загальною площею 3 тис. куб. саж.) у Харкові. Така кількість на той час була цілком достатньою для забезпечення наукових працівників Харкова, але в момент отримання кімнат, в них проживали тільки 7% наукових працівників. Будинки виявилися зайнятими майже виключно членами профспілок, виселення яких з метою звільнення квартир для наукових працівників хоч і допускалося законом, але за умови надання виселенцям рівноцінного приміщення. Оскільки знайти такі при існуючій міській житловій кризі було майже неможливо, то виселення довелося проводити вкрай рідко. Про наслідки на літній час можна судити за наступними цифрами: серед загального числа мешканців наукових працівників у цих будинках було ледь 20%, членів профспілок – 64%, інші трудящі елементи – 10%, установи – 3%, торговці – 1,3% [42, арк.7-8]. Для нагляду над будинками ВУКСУ був створений спеціальний орган, а через рік вони перейшли під контроль і утримання Харківської СНР. Голова Харківської СНР О. Алов у листі до ВУКСУ 22 грудня 1924 р. повідомляв про свавільну передачу вказаних будинків учених у відання міськомунгоспу після проведеного в них силами СНР ремонту, налагодження водопостачання, опалення, каналізації тощо, начебто через наднормове користування житловою площею вченими: «В 1922 р., беручи до уваги житлову скруту наукових робітників м. Харкова, уряд закріпив за ВУКСУ 18 будинків. Для їх впорядкування створений спеціальний орган, а через рік вони перейшли під контроль СНР. 16 грудня 1924 р. Вища житлова комісія вирішила вилучити ці будинки з володіння ВУКСУ і передати до міськкомунгоспу. Підстава – акт обстеження наших будинків» [52, арк.8]. Цей останній був навмисно сфальсифікований комісією, у ньому було показано, що наукові працівники у цих будинках користуються великими квартирами (на людину припадає по 7 кв. сажнів, насправді – 2,8), а інші жильці («працюючі елементи»), що теж мешкали у цих колективних будинках, мали площі 1,8-2,09 кв. сажнів на особу. У висновку не було згадано про встановлення нових котлів централізованого опалення в 4-х будинках, про відновлення системи централізованого опалення в інших 11 будинках, не згадано про ремонт дахів, тротуарів, заборів, водогонів, каналізації [52, арк.9].

Не кращою була житлова картина у Києві. З проведеного органами КК-РСІ у 1924-1925 р. анкетного обстеження умов проживання працівників ВУАН у Києві з'ясувалося, що тільки третина з них визнавали житлові умови задовільними, на думку 46,6% опитаних, їх помешкання не відповідало елементарним гігієнічним умовам. Окрему кімнату для наукової роботи мали лише 39% науковців, тільки 20,8% мали можливість користуватись власною бібліотекою, розташувавши її в шафах і на полицях. 32,3% опитаних клопоталися перед різними установами про покращення своїх житлових умов, утім поліпшити щонайменше своє становище змогли лише 1,1% з них, натомість 37,2% працівників впродовж року підпадали ущільненню або виселенню [103, арк.82]. Професор Київського політехнічного університету Правдич-Неминський у анкеті повідомляв: «Упродовж 2,5 років неодноразово піддавався спробам незаконного ущільнення (впритул до заяв адміністрації КПІ про прорубування дверей у мою квартиру з сусіднього приміщення). Врешті був виселений взимку в нерівноцінне приміщення попри

закон від 14 травня 1923 р. і телеграму ВУАН на ім'я Г. Петровського від 6 грудня і розпорядження останнього не чіпати моєї квартири. Після чергового переселення дружина мала інсулт, який ледве вдалося пролікувати. Я не маю жодного спокою, що невдовзі не повторяться квартирні поневіряння» [103, арк.357].

Академік В. Шапошніков в анкеті повідомляв, що з 1900 по 1924 рр. користувався службовою квартирою в садибі Політехнічного інституту. В 1921 р. добровільно віддав частину помешкання («самоущільнився»), але з 1923 р. його намагалися позбавити службового житла, за наполяганням проректора І.К асьяненка таки виселили геть у 1924 р. Нове помешкання вдалось отримати після тривалих і важких зусиль, воно мало придатне для наукової праці, бібліотека (9 шаф з книгами) розміщена у тому ж житловому помешканні [103, арк.452]. Професор Й. Гермайзе жив у кімнаті, що не опалювалася взимку, в будинку без каналізації, з даху якого текло під час дощів. М. Василенко та Н. Полонська-Василенко мешкали разом з дев'ятьма дорослими людьми на загальній площі 11 кв . сажнів. В 1924 р. у них відняли дві підвальних кімнати, викинувши з приміщень речі без попередження. Бібліотека (близько 6 тис. томів) була розкидана. Вчений з розпачем писав: «Окремого приміщення не тільки не маю, а можна сказати, жодного приміщення не маю. Мені доводиться шукати книг по інших бібліотеках, які є в моїй, але неприступні для користування» [103, арк.345], Н. Полонська додає: «...значна частина книжок міститься також у кухні та холодних сінях, де книжки звалені, як дрова, на долівці» [103, арк.391]. Їх клопотання про поліпшення умов праці і проживання, підтримане АН, залишилося без задоволення.

Проголошена опіка над талановитими і заслуженими людьми дуже часто залишалась декларативною не тільки на початку 1920-х рр., а й в період розквіту не пу. «Зайшов до Самійленка. Живе в льоху, кімната маленька, вогка, без сонця. Вже не встає з ліжка і став мов дитина маленький-маленький, худий, виснажений. Видимо, доживає; скаржиться, що не спить і що все болить у йому. От доля за наших часів письменника з талантом, з заслугами. Ніхто про його не дбає, пенсії для його добитись ніяк не можемо (вже вдруге в Харкові загублено клопотання про його з Академії) і насилу вижебрали допомогу в 150 крб., та чи надовго її стане? Хіба що помре раніш, ніж розійдеться ця нужденна жебранина...», – записав у своєму щоденнику С. Єфремов у січні 1925 р. [287, с.234].

Слід враховувати, що потужні процеси урбанізації справді об'єктивно зумовили житлову кризу в Україні. На середину 1920-х рр. фонд житлових помешкань був абсолютно недостатнім. Норму житлової площі довелося офіційно занизити до 13,65 кв. м, замість рекомендованих НКОЗ УСРР 18 кв. м [133, арк.2]. Надзвичайно гострою була житлова криза у Харкові, тут на 1 душу населення припадало житлової площі 7,5 кв. м, проти 13,5 кв. м – в Ленінграді, 6,9 – в Москві, 8,1 – в Києві, 9,2 – в Одесі [139, арк.137]. У другій половині 1920-х рр. щільність населення в столиці зросла настільки, що пересічно розмір житлової площі складав на душу 5,7 м² [438, с.41]. 25 квітня 1928 р. для столиці УСРР офіційна норма була пониження до 9 м², а також йшлося про посилення контролю за розподілом житлової площі і, відповідно, про необхідність і неминучість утиснення тих жильців, що мають надлишки площі [241, арк.30-31]. До кінця 1920-х рр. знову посилювався процес комунізації житла, що призвів до нової хвилі ущільнення

помешкань наукових працівників, переселення їх з центру на околиці міст [455].

Окремо варто сказати не тільки про кількісне забезпечення родин інтелігенції житловою площею, а й про її якісний бік. Обстеження квартирних умов викладачів Харківського художнього технікуму, проведене у листопаді 1925 р., виявило, що у багатьох співробітників житлові умови не відповідають нормам. Так, керівник малярської майстерні Падалка мешкав у маленькій, холодній, не придатній для життя і праці кімнатці в підвальному приміщенні, не міг через це забрати з-під Києва свою сім'ю. Керівник фрескової майстерні Прохоров також проживав у підвалі [245, арк.88-88зв.]. Архівні документи дають можливість зауважити прикметну особливість: життєвим притулком для багатьох інтелігентів були підвальні приміщення, вологі, холодні, темні, важко провітрювані [245, арк.100-101]. У іншому акті занотовано: «...артист Попов Н., з родиною з чотирьох осіб, не має постійної кімнати, чотири місяці поспіль кочує з квартири на квартиру по друзях; віолончеліст Карпачевський упродовж семи місяців не має навіть кутка, ночує в півній лавці «Нова Баварія»; Кравченко П. проживає у підвальній кімнаті, де стіни не висихають, немає своєї грубки, віконце на північній стороні на рівні з землею, сирість така, що речі покриваються пліснявою; у Когана житлова кімната є частиною магазину, від якого відокремлена фанерною перегородкою, без опалення і вентиляції» [241, арк.178-180]. Скрипаль оперного театру М.Портной, переведений з Києва до Харкова у серпні 1925 р., житла не отримав, по черзі ночував у товаришів, з переїздом до нього дружини і сина залишилися просто неба; співак театру С. Пронський після запрошення до Харкова вимушений був ночувати в читальному класі ДПУ(!), у вільні від вистав дні виїздив до тестя у Богодухів, де зупинявся в будиночку в болотистій місцині, через виснаження в нього відкрився туберкульозний процес з кровохарканням [245, арк.9, 149]. Проблемність забезпечення житловим помешканням засвідчує такий факт, що навіть директор Харківського музично-драматичного інституту Я. Єнакієв, що з квітня 1923 р. працював спочатку політкомісаром у вказаному навчальному закладі, згодом став проректором, не мав житла. Він з родиною (сім'я з 5 осіб) займав класну кімнату в інституті, але з початком занять у листопаді 1925 р. мусів її звільнити [245, арк.11, 13, 30, 31].

В цілому і в невеликих містах тенденція мешкання інтелігентів у не прилаштованих для житла приміщеннях також була доволі виразною: у Вінниці працівник історико-краєзнавчого музею Ю. Александрович жив у комірчині архіву; завідувач трудовою школою №5 І. Давидовський з родиною тулився у кутку шкільної канцелярії [199, арк.121]; у Ніжині – професори О. Покровський, І. Резанов винаймали лише кімнатки, М. Бережков, самотній і нездоровий, мешкав то у будинку Павлович, потім винаймав помешкання у професора О. Грузинського, в останні роки йому довелося перейти до казенної квартири, наданої Ніжинським ІНО, де йому було ще більш незатишно і самотньо [177, арк.4, 21, 72; 182, арк.29]. За ініціативою професора В. Гериновича у першому півріччі 1924 р. було проведено спеціальне обстеження умов проживання працівників вищих шкіл м. Кам'янця-Подільсько-го [49, арк.12-49]. Було опитано 60 працівників ІНО, сільськогосподарського та хіміко-технологічного інституту, робітничого факультету. Лише 20 осіб мали власні помешкання, зазвичай, приватні будинки,

інші, в кращому разі, винаймали квартири (7 чоловік), у гіршому – тільки кімнату, а то й куток, як дехто позначив: «маю стіл».

Реалізуючи накази центральної влади про створення нормального помешкання для освітянських працівників, Подільська губнаросвіта утворила кілька будинків-гуртожитків і взяла їх на свій баланс. В архівних документах знаходимо свідчення, що організувати такі будинки було непросто. Зневажливе ставлення до інтелігенції спричиняло іноді варварський вандалізм: колишні мешканці при виселенні знімали навіть електричні дроти, руйнували східці, псували водогони [196, арк.22]. Перевірка санітарного стану цих будинків шляхом анкетного опитування їх мешканців викрила невтішну картину: викладачі проживали у маленьких кімнатах комунального типу, не забезпечені водою, освітленням, паливом, каналізацією. В анкеті лектора вечірніх робітничих курсів М. Соколова повідомлялося, що надане йому право безкоштовно користуватися водою у відомчому будинку виявилось номінальним, оскільки фактично води майже не було (труба лопнула ще минулого року). За користування світлом стягнуто більше половини заробітку, сім'я складалась з 7 осіб [199, арк.113, 116].

Інженерно-технічні працівники, на відміну від художньої й освітянської інтелігенції, були у порівняно кращій ситуації. ІТС у межах їх функцій обстоювали цю сторону матеріально-побутових умов своїх членів. На Донбасі середні сім'ї інженерно-технічних працівників (родини в середньому по три особи) забезпечувались квартирами або кімнатами від рудників. За умовами колективного договору, вони надавались їм безкоштовно. На великих рудниках і заводах їх мешканцям розвозили коштом підприємства вугілля і воду; за відсутності електричного освітлення видавався керосин; передбачалось проведення поточного ремонту коштом підприємства. Але заплановане і визначене на папері далеко не завжди набувало реальних обрисів. Надані ІТП кімнати і квартири часто не відповідали елементарним вимогам. Так, у Донецько-Грушівському рудоуправлінні квартири були тісні, не супроводжувались надвірними будовами, на Краматорському заводі – те ж саме, тут через відсутність житла частина ІТП мешкала у Слов'янську, щоденно доїжджаючи на роботу поїздом чи кіньми; у Лисичанську більшість інженерів і техніків жили у тисняві у так званому «будинку для приїжджих», давно і марно сподіваючись на розв'язання квартирної проблеми. Лише окремі підприємства в обмежених пропорціях видавали компенсацію на покриття витрат по самостійному винаймання квартир [560, с.19]. [Див.: Додаток 9]

Для характеристики загального стану добробуту Одеської ІТС можна додати також відомості про забезпечення невідкладних потреб. Тільки 2,2% інженерів закладів міського бюджету могли задовільно подбати про повсякденні потреби у одязі і теплі, лише 4,4% з них виділяли кошти на придбання книг та преси, відвідування вистав тощо [560, с.14].

Житлову проблему в роки непу намагались розв'язати шляхом будівництва кооперативного житла [849]. Науковці Києва, Харкова, Одеси, Дніпропетровська звертались з проханням дозволити їм створити житлово-будівельні кооперативи. У квітні 1927 р. був зареєстрований статут житло-будівельного кооперативу «Науковий робітник» у Харкові, у червні – у Києві, у серпні – в Одесі [81, арк.3, 6,

14]. Голова СНР Харкова О. Алов до бюро ВУКСУ 15 листопада 1927 р. писав: «Величезна кількість наукових робітників не тільки не має окремого кабінету або зручного помешкання для провадження своїх наукових праць, але стиснуті в бувших майстернях-повітках, підвальних приміщеннях, за фанерними перегородками, або скупчені у надзвичайно малих приміщеннях (1 кімната розміром 1,6 кв. саж. на 3 особи), де, звичайно, не лише інтенсивно, а й взагалі провадити наукову роботу неможливо. В будинках, що їх відведено для наукових робітників, черга на отримання житлової площі така (137 чол.), що останню кімнату одержав товариш, що був у черзі майже три роки. Науковці пропонують збудувати кооперативний будинок на 60-65 квартир з 3-4 кімнатами у кожній» [81, арк.2-3]. Інженерами міста було підраховано, що для будівництва такого чотириповерхового будинку (з розрахунку на 1 куб. саж. 220 крб.) потрібно 660 тис . крб., 10% суми готові дати члени ЖБК «Науковий робітник» [81, арк.10]. ВУКСУ підтримав ініціативу СНР Києва, Одеси, Харкова. 26 січня 1928 р. на бюро ВУКСУ було поставлене питання про розподіл коштів на ЖБК наукових працівників. [84, арк.1]. [Див.: Додаток 10]. В цілому на житлове будівництво ВУКСУ отримав з держбюджету в 1927/28 р. 300 тис. крб., не рахуючи довгострокових кредитів, 1928/29 р. – 450 тис. крб. [86, арк.8]. Це дало можливість завершити в 1929 р. житлові кооперативи в Харкові (70 квартир), Києві та Одесі [85, арк.111].

Одним із способів покращання житлових умов було будівництво індивідуального житла, особливо це практикувалось у великих індустріальних містах і столиці. Сприятливі умови для приватного будівництва були створені для робітників. Працівникам розумової сфери отримати дозвіл і кредити на будівництво було вкрай важко, по суті, цим могли скористатися лише окремі представники інженерно-технічної інтелігенції [412].

З літа 1921 р. у будинках, що належали до комунальної власності, знаходились під контролем житлових відділів виконкомів місцевих рад, стали створювати органи домоуправління, що мали наглядати за санітарним станом будинку, збереженням його в цілості, поведінкою його мешканців, дотримання ними встановленого порядку користування житлом та комунальними службами. Домоуправління спирались на так звані домові комітети, в представництві до яких інтелігенцію також обмежували. Надзвичайно складним було дотриматися «класового тарифу» у нарахуванні коштів за користування комунальними послугами. С. Єфремову було доручено обрахунки по одному з «академічних» будинків. У березні 1925 р. в щоденнику він записав: «За воду та світло тепер платимо «по класовому тарифу». Що воно за штука – ніхто не знає. Всяк тільки знає, що доводиться платити більше і писанини та списків стільки, що кожен дім повинен мати свою канцелярію. ...Складав рахунок на воду «по класовому тарифу». Просидів дві години. Це я, що легко розбираюся в казуїстичному мудруванні, і до того ж у невеликому будинкові на 40 чоловік. Уявляю, скільки «труду мозольного» і часу доводиться потратити на цю штуку по великих, на сотні мешканців, будинках людям, що не звикли оперувати з теперішніми законами! Одне слово – 20000 канцелярій почали працювати. ... Але от курйоз: найбільше доводиться платити людям, які не мають ні копійки прибутку, безробітним, жебракам у буквальному розумінні. Це тому, що вони не служать і не належать до

професійних спілок. Чисто собі совітська арифметика. Взагалі це «класовий тариф» – така нісенітниця, що тільки дивуватись можна, що його вигадали. Кажуть, що Одеса, спробувавши такого самого тарифу, на другий місяць його занехаяла і звернулася до звичайного «буржуазного»: і дешевше, і спокійніше, і справедливіше» [287, 213, 217]. Домоуправління повинні були забезпечувати будинки, що не мали централізованого опалення, дровами. Талони на дрова зберігалися практично до кінця 1920-х рр. За дрова слід було платити, менші ціни встановлювались робітникам і членам профспілки, крім того, дрова треба було доправити, нарізати й нарубати.

У грудні 1926 р. ухвалений закон «Про квартиру плату і заходи по врегулюванню користування житлом у містах і селищах міського типу» [80, арк.4]. В Росії такий закон набув чинності в серпні 1926 р. За ним, при встановленні ставки квартирної плати з осіб, що займаються педагогічною працею, враховувався їх заробіток на основному місці роботи у спеціалізованих установах за норму робочого часу. Додаткова платня за наднормову працю при вирахуванні квартирної платні до уваги не бралася. В проекті українського закону про комірне така норма не була врахована. З огляду на це, ВУКСУ запропонував наркомюсту таку редакцію: «Квартирна плата з наукових працівників, що провадять науково-педагогічну роботу в вищих навчальних закладах та науково-дослідних установах, вираховується з заробітної плати за основну норму навантаження, яку встановив НКО УСРР як для позаштатних, так і штатних працівників ВНЗ. Плата за додаткове навантаження, як плата за надурочну роботу, до уваги не береться незалежно від того, чи проводить він роботу в одному чи декількох ВНЗ» [80, арк. 11]. На думку житлової комісії ВУКСУ, негативне розв'язання цього важливого питання «переведе в ніщо всі заходи поліпшити матеріальне та житлове становище українських наукових працівників, бо витрати на помешкання складають значну частину їхнього бюджету і таке рішення унеможливить притягнення нових наукових працівників, що нині перебувають і працюють в Україні, бо за межами України вони матимуть ліпші умови для існування» [80, арк.5].

З 1 квітня 1928 р. по всьому СРСР було запроваджено нові норми квартирної плати на підставі обліку повністю всіх елементів, що характеризують якість помешкання [57, арк.95]. За новою редакцією закону УСРР «Про комірне», його розмір для робітників і службовців вираховувався з основного розміру комірною, встановленого для кожної місцевості на підставі обліку коштів експлуатації і нормальної амортизації: а) для міст Харкова, Києва, Одеси і Дніпропетровська від 40 коп. до 44 коп. за 1 кв. м; б) для міст, де людності понад 35 тис., крім Черкас і Умані, відповідно, – від 37,5- 40 коп. за 1 кв. м; в) для міст з населенням 25-35 тис., крім Кам'янця-Подільського і Конотопу, а також для Черкас і Умані – 35-37,5 коп. за 1 кв. м; г) в інших містах, а також для Кам'янця-Подільського і Конотопа, в межах від 30 до 35 коп. за 1 кв. м; д) для селищ міського типу – 26-30 коп. за 1 кв. м [57, арк.99-101]. Для тих, що мають заробіток понад 125 крб. на місяць, розмір комірною збільшувався на 3,5 коп. за кожен 1 кв. м [57, арк.102]. Справа оплати житла набирала гострих форм. На засіданні вченої ради Дніпропетровського гірничого інституту голова місцевому професор С. Гембіцький занепокоєно повідомляв: «... у зв'язку з новим розрахунком квартплати, виходячи з 2 сажнів

квадратних на чоловіка, нинішнього року збільшилась квартирна плата і тим самим кепсько відбивається на матеріальному становищі наукових працівників. Місцевком просить у будинках, що належать Гірничому інституту, встановити норму у три сажні. Крім того, представити у їхніх квартирах окремі кімнати під бібліотеки» [220, арк.42-42зв.]. У лютому 1929 р. професор В. Нікітін через важкі житлові умови припинив читання лекцій, ректорат в ультимативній формі попередив про ймовірність звільнення. В. Нікітін поновив заняття, але лише до завершення навчального семестру [220, арк.59-59зв., 67]. Така вимушена форма професорського протесту була непоодинокую: у травні 1929 р. 25 професорів оголосили на вченій раді про звільнення у разі неро'язаності житлового питання. Було прийнято рішення звернутися до Дніпропетровського окрвиконкому та наркомату освіти передати в розпорядження інституту окремих будинок або надати відповідну кількість квартир у міському житловому фонді [220, арк.98]. Аналогічні відомості знаходимо в архівних документах Дніпропетровського медичного інституту, тут кількість безквартирних викладачів складала майже третину, більшість вимушені були винаймати житло [230, арк.51-54]. Варто зауважити, що у Дніпропетровську житловий фонд був надзвичайно ушкоджений наслідками громадянської війни. Якщо у Харкові, за підрахунками на 1921 р., було зруйновано 1 581 будинок, або 6,4% від загального числа житлових помешкань, то у Катеринославі відсоток руйнувань сягнув понад п'яту частину – непридатними до користування були 2 251 будинок. Міські органи Дніпропетровська приділяли значну увагу житловому будівництву: у 1923-1926 рр. до експлуатації було здано 30 430 м² житла, а у 1926-1929 рр. – 152 692 м² [231, арк.134-135]. На засіданнях Дніпропетровського міського виконкому впродовж березня 1927 р. – серпня 1928 р. двічі ставилося питання про сприяння будівництва кооперативного житла науковцями і освітянами міста [223, арк.215, 372].

Таким чином, сформована у дожовтневий період інтелігенція виявилась тією категорією населення, що вкрай сутужно піддавалася більшовизації, вперто зберігаючи дистанцію у стосунках з радянською владою. З гідністю перенісши лихоліття світової війни та випробування громадянського протистояння, усвідомлюючи поразку національної революції, вітчизняна інтелігенція за умов утвердження радянської держави в переважній своїй більшості обрала тактику нейтралітету стосовно влади. Втім її діяльність і творчість вона продовжувала справляти вплив на широкі верстви населення. Більшовицьке керівництво цілком обґрунтовано вбачало в інтелігенції небезпечного опонента, якого слід було або привернути на свій бік, або усунути як чинника суспільно-політичного життя.

Проблема опанування нового політичного простору і нового соціокультурного дискурсу виявилась досить гострою і важко розв'язуваною для інтелігенції. Особливо гостро стали ці питання на рівні щоденного, повсякденного існування. Впроваджувані більшовиками нові норми, ідеали і практики повсякдення видавались їм сумнівними, нерідко – прямо протилежними тим, що формувались упродовж десятиліть, відповідно до яких було виховане не одне покоління. Принципи колективізації, зрівнялівки, усупільнення сприяли уніфікації життєвих потреб, повоєнна розруха і громадянський безлад виправдовували і закріплювали їх низький рівень, крайню мінімілізацію особисто-приватного і примітивізацію

громадського. Від самого початку більшовики підпорядкували соціальну політику державним, а не суспільним, тим більше не суто людським, інтересам і потребам. На місці зруйнованого колишнього життя став виникати тотально одержавлений та ідеологічно уніфікований соціум, що мав обслуговувати потреби форсованого воєнно-індустріального розвитку.

Важливим звинуваченням проти інтелігенції була теза про те, що вона обстоює монополію на знання, опирається розповсюдженню більшовицьких ідей. Навіть аполітичність інтелігенції тлумачилась як опірність більшовицькій ідеології. Відсутність цікавості до більшовицьких намірів, недовіра до влади, впертий професіоналізм, з яким більшість інтелігентів продовжували робити свою справу, не могли не дратувати більшовиків.

У ранньорадянський час інтелігенцію прагнули прирівняти до «обивателів». Подібність між ними, на думку більшовицьких теоретиків, полягала не тільки в їх спільному консерватизмі, прагненні протистояти потоку невисокої пролетарської культури, культурній революції більшовиків у цілому, а й у повсякденному побуті. Сталася істотна підміна змісту понять «інтелігенція» та «міщанство». Цілеспрямовано стиралися зовнішні прояви соціальних меж, зникала й внутрішня індивідуальність окремо взятих особистостей в суспільстві.

У повсякденному житті інтелігенції значну роль відігравала релігія, відтепер духовність і релігійність інтелігентів – достатнє підґрунтя для самих серйозних звинувачень у ворожості.

Деконструктивні заходи були вжиті у всіх сферах повсякденності: у виробничій був зламаний звичний трудовий ритм і спосіб діяльності; дозвілля було піддане примітизації, уніфікації та контролю; приватно-сімейні кордони брутально порушені, родинні і станові цінності знівельовані. Матеріально-побутовій тріаді повсякдення (харчування – одяг – житло) було завдано руйнівного удару всією системою заходів.

ВИСНОВКИ

Аналіз стану наукової розробки проблеми засвідчив недостатність її вивчення. В науковій літературі з історії української інтелігенції періоду непу пріоритетне місце посідали публікації з суспільно-політичного, національно-культурного, господарсько-економічного життя. Фрагментарно присутні в працях радянських істориків описи реалій щоденності мали переважно ілюстративний характер. У пострадянській період дослідники соціальної сфери ранньорадянського часу розглядали її у концепті державницької та національної історії, з огляду на це зосереджувались переважно на її макроструктурах та соціальних інститутах, оцінюючи суспільні явища і події з позицій об'єктивістського підходу.

Пошук відомостей і динаміка нагромадження знань про буденне життя інтелігенції в переломні 20-ті рр. ХХ ст. зумовили висновок автора, що осмислення її життєвого світу потребує особливої пізнавальної методології та спеціальних методик відбору й аналізу джерел. Відсутність в українській історичній науці комплексної теоретико-методологічної праці з історії європейських шкіл повсякденності спонукала до спеціального історіографічного аналізу і відповідної джерелознавчої критики.

Здійснений історіографічний аналіз становлення історії повсякденності дозволив виявити важливі закономірності й особливості її формування в європейській і вітчизняній історіографії. В усіх національних школах Західної Європи цей напрям склався як відповідь на кризу традиційних концепцій і методологій, відповідно коло наукової проблематики повсякдення вимальовувалось з необхідності заповнення теоретичної і практичної неповноти історичного відтворення минулого. Так, долаючи кризу позитивізму, першими приступили до проблематики повсякденності французькі анналісти; німецькі й італійські історики винайденням «історії знизу» відповіли на обмеженість структурно-інституційної соціальної історії; в пострадянській Росії повсякденність актуалізувалася на протигагу монометодології марксизму. В незалежній Україні її започаткування – не лише реакція на недостатність тоталітаристської, модернізаційної концепції історії радянського минулого, це передусім відновлення тривкості людинознавчого напрямку класичної української історіографії, репресивно перерваного в часи сталінізму. Сьогоднішня піднесена увага до повсякденності, з одного боку, є яскравою ознакою обвалу великих пояснювальних схем минулого, а з іншого – віддзеркалює інтеграційно-демократичні тенденції суспільного життя в цілому і наукового зокрема. Історія повсякденності стає все більш самодостатньою, її цінність зростає завдяки утвердженню громадянських свобод і пріоритету приватного життя. З огляду на це осмислення її феномену сприятиме корегуванню оцінок інших явищ і процесів минулого.

На сучасному етапі історія повсякденності (англ.: *everydaylife history*; нім.: *Alltagsgeschichte*; фр.: *histoire de la vie quotidienne*), пройшовши шлях від першого покоління французької школи «Анналів» до «Нової історичної науки», в європейській історіографії не викликає заперечень по суті, хоча предметні

окреслення й методологія напряму мають свої особливості у кожній з національних шкіл. Загалом, у західній гуманітаристиці можна виокремити такі три спеціальні напрями дослідження сфери повсякденності: історико-антропологічний; соціолого-феноменологічний; культурно-семіотичний. Спектр сучасних історичних студій представлений двома рівнями: концептуально-теоретичним (методологічним) і конкретно-історичном. Останній значно переважає як за кількістю праць, так і за тематикою досліджень.

Втім, і до сьогодні зберігається певна концептуальна і категоріально-термінологічна невизначеність історії повсякденності та нечіткість її предметних меж і взаємин з іншими близькими течіями в сучасній історіографії (історія приватного життя, нова культурна історія, мікроісторія, історія низу, історія ментальностей, усна історія, інтелектуальна історія тощо). Більшість дослідників визнають, що напрям повсякденної історії завдячує своїй появі історико-антропологічному повороту і є відгалуженням історичної антропології.

Ми виходили з того, що історія повсякденності є галуззю *соціально-антропологічних студій*, оскільки її об'єктом є людина у життєвому світі щоденності в інститутах суспільної організації і культурної комунікації: відповідно її предмет локалізується в теренах соціальної історії, водночас її ядром і домінантою залишається антропологічна спрямованість. Людинознавчий підхід історії повсякдення сфокусований на соціальній взаємодії людей у повсякденних практиках як активних суб'єктів культурно-історичних взаємовпливів і в жодному разі не зводиться до антропологічного типізування в анатомічно-фізіологічному сенсі чи етнографічного побутописання. Йдеться про осмислення буденного рівня життя суспільства в його історії, з'ясування його чинності й впливовості у складанні історії, а не про «розфарбовування» соціальної історії через надання їй барвистої конкретності в дрібницях і деталях.

Перетворення повсякденності на об'єкт наукових студій засвідчує усвідомлення її як особливо значимої життєвої сфери, що має інтегративний характер. Мережею присутніх і апробованих у ній смислів вона поєднує в одне ціле різні прояви життєдіяльності людини: приватне життя з публічним, утилітарно-прагматичні дії з ідейними і морально-етичними виборами, побутові аспекти життя з трудовою діяльністю, групові й вікові інтереси з загальносуспільними, локальні події вписує у загальнодержавні, буденні настрої трансформує у ментальні характеристики тощо. Універсальність повсякденності дає право визнавати її за *фундаментальну соціально-антропологічну категорію*.

Здійснений у ході дослідження аналіз проблеми дозволяє стверджувати, що в сучасній гуманітаристиці попри визнання повсякденності цілком самодостатнім об'єктом наукового аналізу не вдалося досягти повної суголосності у визначенні самого поняття «повсякденність», оскільки жодне зі спеціально-інструментальних визначень гуманітарних дисциплін не охоплює всієї повноти й розмаїття повсякденного. Запозичене з розмовної практики до наукової лексики слово «повсякденність» швидко в ній прижилось, хоча його

категоріальна окресленість у гуманітаристиці варіюється й до сьогодні досить активно і різноманітно. Багатозначність поняття відбиває багатоплановість повсякденного життя що диктує необхідність об'єднання зусиль науковців-гуманітаріїв. Сучасне дослідження повсякденності може бути тільки комплексним і системним. Досягти хоча б відносної понятійної визначеності і несуперечливості можливо при визначенні методів, способів, «технік» збору і осмислення матеріалу, в цілому – методології дослідження. Це завдання непросте, оскільки доводиться інтегрувати методи і підходи інших наукових дисциплін.

Під *повсякденністю історичною* слід розуміти цілісний соціокультурний життєвий світ, безпосередню самоочевидну умову людської життєдіяльності для забезпечення певних потреб і запитів. Це історична реальність, в якій здійснювалося безпосереднє і опосередковане (через предмети культури) спілкування людей, виникав їх спільний, комунікативний світ, що уможлилював наріжну історико-культурну форму соціалізації людини. Через повсякдення людина соціалізувалася, засвоювала соціальні норми (у праці, дозвіллі, відпочинку, приватно-родинній сфері, побуті тощо). Власне метою і призначенням повсякденності була і є турбота про збереження органічного тіла людини і створення йому фізичного і психологічного комфорту, отже, повсякденні практики можна визначити як комплекс прагматичних зусиль індивіда, спрямованих на задоволення біологічних, соціальних і духовних потреб і зміну зовнішніх умов існування людини і суспільства.

Царина повсякденності не обмежується лише матеріально-побутовим забезпеченням життя. До повсякдення відносять сферу настроїв, почувань особи в суспільстві, особливості організації суспільства, комунікативні практики в широкому розумінні: це й сприймання інших людей, матеріальних і символічних продуктів сучасної людини культури, природних об'єктів. У повсякденності соціалізація людини відбувається завдяки визнанню засвоєних і прийнятних для всього соціуму правил і норм, що стосуються, по-перше, звичайної мови та її вжитку; по-друге, використання і маніпуляції об'єктами, створеними руками людини; по-третє, людського спілкування, так званих звичаїв. Ці правила і норми взаємопов'язані, оскільки створюють необхідний зміст лише у контексті одного з одним. Повсякденність невід'ємна від суспільно-політичних трансформацій в суспільстві – формальних і неформальних правил взаємодії, поведінки, що включає способи адаптації, стратегії виживання як у типових, так і в екстремальних ситуаціях. Повсякденність постійно відтворюється як потужний пласт стосунків, цінностей, як постійна система людських турбот. Це неминуче змушує всі сфери діяльності суспільства, що виходять за межі повсякденності, вписуватися в неї або, навпаки, пригнічувати її, як це було у випадку радянської державності.

На нашу думку, у повсякденні за домінуючим способом виявлення щоденної життєдіяльності можна вирізнити кілька важливих сфер (зі значною мірою умовності меж між ними): 1) *трудова* (праця, навчання); 2) *дозвіллево-відпочинкову* (читання, театр, цирк, кіно, музеї, концерти, виставки, спорт, ігри,

розваги, свята, урочистості, мандрівки); 3) *репродуктивно-забезпечувальну* (харчування, лікування, торгівля, транспорт, одяг, побут); 4) *приватно-родинну* (сім'я, родина, кохання, шлюб, діти, дім); 5) *комунікативно-громадську* (товариства, дружба, об'єднання).

Історія повсякденності затребувала до своєї методології полідисциплінарні запозичення. Аналіз основних напрямків дослідження повсякденності в філософії, соціології, культурології, лінгвістиці, семіотиці показує, що кожний з них по-своєму окреслює предмет дослідження, визначає мету вивчення повсякденного життя і виходить з певних методологічних передумов при з'ясуванні цього феномену. У західній гуманітарній науці рух до інтегративного, комплексного і системного дослідження повсякденності здійснювався в межах історичної та культурної антропології, активний розвиток та інституалізація яких сталися в останній третині ХХ ст. Сучасні методологічні підстави напряму та його інструментарій дозволяють не лише реконструювати реалії повсякденного життя суспільства, але й по-іншому розуміти макроісторичні процеси в цілому.

Теоретичний і практичний досвід, накопичений автором упродовж вивчення проблеми історії повсякденного життя вітчизняної інтелігенції у перше радянське десятиліття, дозволяє стверджувати, що її адекватне осмислення можливе тільки за умови комплексного підходу, що забезпечується передусім методами макро- і мікроісторичного дослідження. Відтворення і розуміння життєвих реалій можливе лише за врахування загальноісторичного контексту, сприйняття минулого у цілісності. Повсякденність (як сплав об'єктивних умов і суб'єктивної сторони діяльності людей, виявлення їх соціальної активності на всіх життєвих рівнях) потребує залучення різних рівнів аналізу (згори – зсередини – знизу), такий арсенал дослідницької оптики унеможливує однобічність, релятивізм та уніфікацію. Історія повсякденності дозволяє побороти жорстку суб'єкт-об'єкту дихотомію і відобразити світ минулого зсередини тієї чи іншої людської ситуації.

У процесі евристичної пошукової роботи в державних архівах, бібліотеках, музейних і приватних колекціях України було виявлено й опрацьовано значну кількість джерел, необхідних для одержання достовірних та обґрунтованих результатів дослідження. Документальну базу дисертації склали першоджерела, що зберігаються в архівосховищах країни: офіційні документи фондів ЦДАВО України, ЦДАГО України, ЦДАМЛМ України, обласних і міських державних архівів; документи особового походження (як видрукувані, так і збережені в оригіналах в архівних збірках); матеріали періодичної преси. До інформаційно-документального забезпечення були задіяні нетрадиційні джерела: усні, візуальні, художньо-публіцистичні тощо.

Життєвий світ інтелігенції УРСР може бути відтворений об'єктивно й у повній мірі лише за умови залучення до аналізу джерел різноманітного походження, критичного їх опрацювання, встановлення між ними зв'язків, аналогій, діалогів.

В основу стратегії вивчення повсякденного життя національної інтелігенції у 20-ті рр. ХХ ст. лягли вище означені загальні теоретико-

методологічні підвалини. Опрацьовані з деякими смисловими корективами, вони є цілком обґрунтованими і доцільними у реконструюванні повсякденного світу інтелігенції УСРР в період непу.

Темпорально-просторові характеристики повсякденного світу інтелігенції визначаються наступним чином. У часових координатах повсякденного життя, за аналізом праць сучасних вітчизняних і зарубіжних гуманітаріїв, можна вирізнити такі темпоральні зрізи: 1) *щоденний* (добовий), коли життєві обставини й умови повторюються безперервно, з дня у день, відповідно життєві практики повторюються і закріплюються без часових розривів. Погоджуючись з російським культурологом В. Лелеко про визначальність добової періодичності, вважаємо, що незначна дискретність не є підставою виключати повторювані практики з повсякденності; 2) *календарний*: з поділом на будні – вихідні (свята), за яким визначається загальний плин повсякденного життя; 3) *історичний*, в якому часова вісь «минуле – сучасне – майбутнє», як ланцюг поколінь і епох, відображає, з одного боку, континуум і наступність усталених норм, а з іншого – їх динамізм і мобільність. Особливого значення цей рівень набирає у перехідні періоди, якими й були радянські 1920-ті рр., коли природно-еволюційне формування й засвоєння норм життя піддавалося штучній і радикальній корекції з боку держави.

Просторова презентація життєвого світу інтелігенції надзвичайно широка і різноманітна. Її локалізацію можна визначати за адміністративно-територіальним підходом (столиця, провінція, регіон, місто, село); інституційно-інфраструктурним (установа, ринок, їдальня, майдан, церква); спеціалізовано-виробничим (кабінет, лабораторія, бібліотека, майстерня, аудиторія); індивідуалізовано-приватним (житло, дача, сім'я), вона включає перехідні і тимчасові локуси (відпочинку, оздоровлення, комунікацій). Темпорально-просторові характеристики повсякденності інтелігенції з онтологічної та аксіологічної точки зору не є константними, вони відносні і динамічні, відповідно життєвий світ людини і суспільства в цілому обумовлюється конкретно-історичною обстановкою.

При визначенні *структур повсякденності* ми виходили з визнання того, що вона має дві сторони: те, що зветься *рівнем життя* (що вживають, купують, споживають), і *стиль життя* (як живуть: мораль, звичаї, традиції, преференції). Відповідно у першому разі за структури можуть бути взяті її матеріальні речники (згадана тріада повсякденності: житло – їжа – одяг). Виробниче повсякдення структурується за сферами діяльності та їх основними забезпечувальними складниками. Другий рівень постає через звичаї, мораль, традиції, ціннісні орієнтири та їх носії.

Зміна повсякденного життя інтелігенції в Україні в 1920-ті рр. відбувалась під впливом багатьох об'єктивних і суб'єктивних чинників. Дореволюційний державний устрій і суспільний порядок життя був підданий катастрофічному руйнуванню наслідками Першої світової війни і революційних подій 1917-1920-х рр. Безпроблемно повернутися до традиційного способу життя було неможливим і через те, що соціально-економічна сфера трансформувалася під потребами війни та внаслідок численних і непослідовних реформ, упроваджу

ваних тимчасовим, національними і більшовицькими урядами. Міграційні процеси, спровоковані розпачатою модернізацією промисловості і надмірною експлуатацією ресурсів сільського господарства, докорінно змінили суспільну структуру, зумовили низку соціальних деформацій.

По мірі утвердження радянської влади та поширення більшовицької ідеології в Україні її інтелігенція дедалі більше піддавалася маргіналізації. До неї застосовувалися різноманітні економічні і політичні засоби впливу, що врешті призвели до зниження її життєвого рівня, деформації умов праці і суспільної діяльності. Обмеження свободи творчості для художньої інтелігенції, «спецеїдство» в середовищі інженерно-технічних працівників, втручання в наукову і викладацьку діяльність академічних учених при унеможливленні самостійного політичного позиціонування, обмеженні загальнодемократичних свобод поставили інтелігенцію перед вибором культурного виживання. Упродовж першого радянського десятиліття тривало цілеспрямоване пониження її соціального статусу.

Прихід більшовиків до влади супроводжувався руйнуванням і правового простору, правоохоронної системи як такої. В суспільстві гору взяв культ сили і насильства. Різні громадянські інститути (сім'я, школа, професійні об'єднання) підпорядковувалися контролю, припускали втручання у всі сфери життєвого світу людини, часто виконуючи при цьому і свою специфічну частину репресивних функцій.

У дисертації доведено, що повсякденне життя інтелігенції УСРР в 1920-ті рр. визначалося її менталітетом як духовної та інтелектуальної верстви, саме аксіологічні вибори визначили її поведінку, реакції, щоденні практики в умовах радянської суспільства. Переважна більшість інтелігентів зберегла дореволюційні світоглядні переконання, що дозволило їй мінімізувати негативні наслідки зламу їх способу життя і продовжувати реалізовувати фаховий потенціал в умовах радянської модернізації.

Нагромаджені відомості про матеріально-побутову сторону повсякденної життєдіяльності таких категорій інтелігенції, як науково-академічна, освітньо-викладацька, художньо-мистецька, інженерно-технічна показують, що репресії влади, реорганізація виробничої і житлової сфери, матеріальні випробування періоду післяреволюційної руїни і непу підірвали життєві підвалини буття інтелігентів. Завдяки ідеологічному контролю і послідовній соціальній політиці владі вдалося впродовж 1920-х рр. спочатку нейтралізувати, а потім і конформізувати інтелігенцію.

Досягнутий рівень знань зумовлює доцільність поглибленої розробки низки проблем з історії повсякденного життя інтелігенції УСРР в 1920-ті рр.: комплексне вивчення змін ментального світу соціальних верств на підставі аналізу щоденних практик і реакцій в умовах радянської; спеціальне поглиблене вивчення життєвих реалій представників інтелігенції окремих фахових спеціальностей (медичної, військової, аграрної, церковної); компаративний аналіз повсякденних світів інтелігенції та партійно-радянської номенклатури у роки непу; реалії повсякденного життя української інтелігенції в СРСР та за його межами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

АРХІВНІ ДОКУМЕНТИ

1. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (м. Київ)

Ф.166 Наркомат освіти УСРР (НКО УСРР, Наркомос УСРР, 1921-1938).

оп. 2

1. Спр. 287. Протоколи загальних зборів студентів Вищого інституту народної освіти ім. Драгоманова в м. Києві про підсумки академічної роботи за 1921-1922 р. та листи відповідальних працівників губернського відділу народної освіти про матеріальне становище київських робітників народної освіти, моральні настрої, стан освіти, 1921-1922 рр., 65 арк.
 2. Спр. 451. Матеріали про організацію та роботу Всеукраїнської академії наук (постанова РНК УСРР та статут про завдання Всеукраїнської академії наук, протоколи, звіти, доповідні записки, кошториси, штатний розклад), 1921-1923 рр., 634 арк.
 3. Спр. 464. Матеріали про організацію та роботу науково-дослідних кафедр: історії України, історії культури і мови, російсько-української філології, античної культури при Ніжинському інституті народної освіти (звіти, доповідні записки, виписки з протоколів, кошториси, характеристики наукових робітників), 1921-1924 рр., 269 арк.
 4. Спр. 471. Матеріали про організацію та роботу науково-дослідних кафедр при Харківському інституті народної освіти, технологічному та інституті сільського господарства і лісоводства (протоколи, звіти, доповідні записки, кошториси, вимогові відомості, штатний розклад), 1921-1923 рр., 85 арк.
- оп. 4
5. Спр.139. Протоколи та виписки з протоколів засідань Комісії Агітпропу ЦК КП(б)У. Листування з ЦК КП(б)У та ЦК ЛКСМУ про перегляд п'єс та склад

репертуару театрів, роботу радянсько-партійних шкіл, підготовку пропагандистів для шкіл політграмоти, порядок розподілу стипендій та проведення антирелігійної пропаганди, 1924-1925 рр., 312 арк.

6. Спр. 180. Положення про літературну раду при відділі мистецтва Укрполітосвіти, статuti, кошториси та звіти культурних та літературних товариств: спілки пролетарських письменників «Гарт», спілки пролетарських письменників Донбасу «Забій», спілки селянських письменників «Плуг», спілки революційних письменників «Західна Україна», асоціації російських революційних письменників «Київ-АРП», Всеукраїнської асоціації комуністичної культури «Комункульт» та ін.; виписки з протоколів та листування про їх організацію та роботу, 1924-1928 рр., 192 арк.

7. Спр. 186. Протоколи засідань президії, плани, звіти, кошториси та ін. матеріали музичного товариства ім. Леонтовича, 1924-1928 рр., 275 арк.

8. Спр. 219. Листування з видавництвами «Путь просвещения», «Червоний шлях» та ін. про друкування та надсилку брошур, учбових програм, журналів та ін. літератури по народній освіті, 1924 р., 86 арк.

Ф. 331 Уповноважений Комісії сприяння вченим РНК СРСР при РНК УСРР (1921-1938)

оп. 1

9. Спр. 1. Протоколи засідань комісії з покращення побуту вчених при ВУКСУ та матеріали до них, 1922-1923 рр., 118 арк.

10. Спр. 3. Протоколи засідань постійної комісії з призначення пенсій при Народному Комісаріаті соціального забезпечення УСРР та матеріали до них, 1921-1927 рр., 152 арк.

11. Спр. 4. Звіт про роботу ВУКСУ за листопад 1921 р. – грудень 1922 р., 8 арк.

12. Спр. 5. Документи про планування роботи ВУКСУ (постанови, положення, інструкції, доповіді, повідомлення, листування) за 1921 – 1927 рр., 33 арк.

13. Спр. 7. Документи про забезпечення наукових робітників України і їх сімей продуктовими пайками (анкети, заяви, списки, листування), 1921-1925 рр., 413 арк.
14. Спр. 8. Документи про надання продуктових пайків, забезпечення житлом, одягом, 1921 р., 44 арк.
15. Спр. 9. Документи про надання продуктових пайків, забезпечення житлом, одягом, 1921 р., 139 арк.
16. Спр. 11. Положення про право на авторські права, 1921 р., 15 арк.
17. Спр. 12. Листування з уповноваженими КСУ в Подільській та Полтавській губерніях, 1921 р., 324 арк.
18. Спр. 13. Листування Катеринославського КСУ з ВУКСУ з питання забезпечення наукових робітників, 1921 р., 190 арк.
19. Спр. 14. Документи про покращення побутових умов наукових робітників м. Києва (протоколи, відомості, листування), 1921-1922 рр., 232 арк.
20. Спр. 16. Листування з губернськими Надзвичайними Комісіями про перегляд судових справ наукових робітників УСРР, 1921-1922 рр., 30 арк.
21. Спр. 21. Листування з наркоматами УСРР про надання житла, постачання продуктових пайків, одягу, взуття, покращення медичного обслуговування, оздоровлення на курортах країни наукових робітників УСРР, 1921-1922 рр., 332 арк.
22. Спр. 22. Декрети та постанови ВУЦВК та РНК УСРР та матеріали до них, 1922-1923 рр., 166 арк.
23. Спр. 23. Декрети та постанови ВУЦВК та РНК УСРР та матеріали до них, 1922 р., 67 арк.
24. Спр. 29. Протоколи засідань бюро ВУКСУ, 1922 р., 45 арк.
25. Спр. 30. Документи про надання ЦЕКУБУ при РНК РСФРР продуктових пайків науковим робітникам УСРР (витяги з наказів, доповідні записки, інформації, фотокартки, листування), 1922 р., 79 арк.

26. Спр. 31. Документи про забезпечення продуктами, одягом, взуттям наукових робітників м. Кременчука Полтавської та м. Юзівки Донецької губерній (протоколи, доповідні записки, листування), 1922- 1923 рр., 12 арк.
27. Спр. 33. Документи про забезпечення продуктами, одягом, взуттям наукових робітників м. Катеринослава (протоколи, доповідні записки, листування), 1923-1924 рр., 98 арк.
28. Спр. 35. Документи про постачання продуктами, одягом, взуттям наукових робітників м. Одеси (накази, доповідні записки, листування), 1922-1923 рр., 129 арк.
29. Спр. 37. Доповідь про постачання продуктами, одягом та взуттям наукових робітників м. Харкова (протоколи, доповідні записки, листування), 1922 р., 159 арк.
30. Спр. 38. Документи про постачання продуктами, одягом, взуттям наукових робітників м. Херсон та м. Миколаїв, 1922 р., 63 арк.
31. Спр. 39. Документи про постачання продуктами, одягом, взуттям наукових робітників Чернігівської губернії (протоколи, доповідні записки, листування), 1922-1923 рр., 38 арк.
32. Спр. 40. Документи про розгляд скарг і заяв наукових робітників УСРР, 1922-1923 рр., 424 арк.
33. Спр. 42. Відомості про надання продуктових пайків науковим робітникам Харкова за січень – червень 1922 р., 394 арк.
34. Спр. 45. Документи про збереження житлової площі сім'ям наукових працівників УСРР (довідні записки, заяви, довідки, листи), 1922 р., 371 арк.
35. Спр. 46. Документи про забезпечення наукових робітників УСРР житлом (постанови, плани, доповідні записки, листування), 1922-1924 рр., 176 арк.
36. Спр. 47. Документи про покращення житлово-побутових умов науковим робітникам УСРР (накази, доповідні записки, списки, листування), 1922-1923 рр., 143 арк.

37. Спр. 48. Документи про покращення житлово-побутових умов наукових робітників м. Глухова та м. Кам'янець-Подільського (протоколи, доповіді, списки, листування), 1922 р., 34 арк.
38. Спр. 51. Документи про покращення житлово-побутових умов наукових робітників м. Ніжин Чернігівської губернії (протоколи, доповідні записки, списки, листування), 1922 р., 78 арк.
39. Спр. 52. Документи про покращення житлово-побутових умов наукових робітників Одеси (протоколи, доповідні записки, списки, листування), 1922 р., 56 арк.
40. Спр. 60. Документи про необхідність організації бази відпочинку для вчених в Ялті, 1922-1923 рр., 169 арк.
41. Спр. 68. Звіт про роботу ВУКСУ за 1923 р., 30 арк.
42. Спр. 69. Звіт про роботу ВУКСУ за 1923-1924 рр., 11 арк.
43. Спр. 70. Документи про роботу ВУКСУ (звіти, протоколи, доповідні записки, листування), 1923-1924 рр., 216 арк.
44. Спр. 78. Документи про надання продуктових пайків, забезпечення одягом, взуттям та з особового складу наукових робітників м. Вінниці (накази, протоколи, відомості, заяви, списки, листування), 1923 р., 86 арк.
45. Спр. 79. Документи про надання продуктових пайків, забезпечення одягом та взуттям наукових робітників по м. Київ, 1923 р., 269 арк.
46. Спр. 81. Документи про надання продовольчих пайків, забезпечення одягом, взуттям та з особового складу наукових робітників м. Полтави (накази, протоколи, відомості, заяви, списки, листування), 1923 р., 25 арк.
47. Спр. 102. Документи про розгляд заяв наукових робітників УСРР про забезпечення житлом (довідні записки, відомості, заяви, довідки, листування), 1923 р., 137 арк.
48. Спр. 120. Документи про організацію будинку відпочинку вчених, заміну продуктових пайків грошовим еквівалентом, забезпечення взуттям, одягом наукових робітників УСРР (постанови, доповідні записки, довідки, листування), 1923 р., 61 арк.

49. Спр. 122. Документи про необхідність організації будинку відпочинку для вчених в Ялті (протоколи, доповідні записки, відомості, листування), 1923 р., 290 арк.
50. Спр. 124. Документи про розгляд заяв наукових робітників УСРР про забезпечення житлом відряджених учених (довідні записки, відомості, заяви, довідки, листування), 1923-1924 рр., 72 арк.
51. Спр. 139. Протоколи житлової комісії при ВУКСУ і матеріали до них, 1924 р., 75 арк.
52. Спр. 140. Протоколи засідань з питань організації літнього відпочинку вчених при ВУКСУ, 1924 р., 29 арк.
53. Спр. 142. Документи про розгляд скарг та заяв наукових робітників, зареєстрованих у ВУКСУ (заяви, довідки, прохання), 1924 р., 93 арк.
54. Спр. 145. Документи про роботу Секції наукових робітників Катеринославського губернського відділу «Робос» (плани, звіти, протоколи, листування), 1924 р., 122 арк.
55. Спр. 146. Документи про роботу Секції наукових робітників Катеринославського губернського відділу «Робос» (плани, звіти, протоколи, листування), 1924-1925 рр., 88 арк.
56. Спр. 147. Документи про роботу Секції наукових робітників Подільського губвідділу «Робос» (протоколи, плани, звіти, листування), 1924-1925 рр., 37 арк.
57. Спр. 148. Документи про роботу Секції наукових робітників Кам'янець-Подільського губвідділу «Робос» (план, звіт, протоколи, листування), 1924 р., 116 арк.
58. Спр. 149. Документи про роботу Секції наукових робітників Київського губернського відділу спілки «Робос» (плани, звіти, протоколи, листування), 1924 р., 280 арк.
59. Спр. 150. Документи про роботу Секції наукових робітників Київського губернського відділу спілки «Робос» (плани, звіти, протоколи, листування), 1924-1925 рр., 143 арк.

60. Спр. 154. Документи про роботу Секції наукових робітників Одеського губвідділу «Робос» (протоколи, плани, звіти, листування), 1925 р., 70 арк.
61. Спр. 155. Документи про роботу Секції наукових робітників Одеського губвідділу «Робос» (плани, звіти, протоколи, листування, 1924 р., 124 арк.
62. Спр. 157. Документи про роботу Секції наукових робітників Кам'янець-Подільського відділу спілки «Робос» (плани, звіти, протоколи, листування, 1924-1925 рр., 154 арк.
63. Спр. 158. Документи про роботу Секції наукових робітників Полтавського відділу Робос (плани, звіти, протоколи, листування), 1924-1925 рр., 47 арк.
64. Спр. 166. Документи про розгляд скарг та заяв наукових робітників, зареєстрованих у ВУКСУ (заяви, довідки, прохання, 1924р., 93 арк.
65. Спр. 176. Документ про оздоровлення наукових робітників УСРР в санаторіях і на базах відпочинку (доповідні записки, угоди, списки, листування, 1924 р., 280 арк.
66. Спр. 181. Протоколи засідань бюро ВУКСУ, 1925 р., 45 арк.
67. Спр. 183. Протоколи засідань бюро ВУКСУ., 1925 р., 48 арк.
68. Спр. 187. Звіт ВУКСУ за серпень жовтень 1925 р., 1927 р., 34 арк.
69. Спр. 188. Звіт про роботу секції наукових робітників Київського окружного відділу Робос за січень – червень 1925 р., 93 арк.
70. Спр. 192. Звіт ВУКСУ за жовтень 1925 р. – лютий 1927 р., 1927 р. 43 арк.
71. Спр. 250. Протоколи засідань СНР Київського обласного відділення спілки «Робос» і матеріали до них, 1926 р., 220 арк.
72. Спр. 253. Звіт ВУКСУ за 1926-27 рр., 11 арк.
73. Спр. 254. Звіт Одеського Будинку вчених (протоколи, статут, доповідні, відомості, листування за 1926-1927 рр., 12 арк.
74. Спр. 255. Звіт ВУКСУ за 1926-1927 рр., 57 арк.
75. Спр. 257. Звіт про роботу Секції наукових робітників Кам'янець-Подільського окружного відділу Робоса за січень – березень 1926 р. та матеріали до нього, 1926 р., 94 арк.
76. Спр. 260. Інструкція для реєстрації наукових працівників, 1926 р., 18 арк.

77. Спр. 273. Документи про охорону праці та оздоровлення наукових робітників (постанови, протоколи, відомості, листування, 1926 р., 76 арк.
78. Спр. 283. Доповідна записка заступника голови ВУКСУ, 1927 р., 12 арк.
79. Спр. 302. План роботи Одеського Будинку вчених на 1927/28 рр., 1927 р., 20 арк.
80. Спр. 303. Документи про житлове будівництво для наукових робітників, зареєстрованих у ВУКСУ (статут житлово-будівельного кооперативу, кошториси, доповідні записки, креслення, листування, 1927 р., – 91 арк.
81. Спр. 321. Документи про надання матеріальної допомоги робітникам освіти УСРР (постанови, доповідні записки, заяви, листування, 1927 р., 169 арк.
82. Спр. 322. Документи про надання матеріальної допомоги робітникам освіти (постанови, доповідні записки, заяви, листування, 1927 р., 127 арк.
83. Спр. 325. Протоколи засідань бюро ВУКСУ, 1928 р., 18 арк.
84. Спр. 359. Листування з Головсоцстрахом УСРР про призначення пенсій науковим працівникам, зареєстрованим у ВУКСУ, 1928 р., 39 арк.
85. Спр. 360. Тези доповідей та доповіді ВУКСУ на пленумі Центрального Бюро Спілки наукових робітників, 1929 р., 187 арк.
- оп. 2
86. Спр. 78. Список вдів та пристарілих учених, поданих на посилення пенсії ВУКСУ за 1923 р., 28 арк.
87. Спр. 100. Автобіографії академіків Граве, Яворницького, Кримського, Грушевського, Тутковського, Бузескула, Сулова, 1929 р., 60 арк.
88. Спр. 272. Пенсійна справа Покровського Олексія Івановича, 1920-1927 рр., 31 арк.
89. Спр. 312. Особова справа доктора сільськогосподарських наук Таїрова Василя Єгоровича, 1933-1938 рр., 53 арк.
90. Спр. 360. Особова справа Яворницького Дмитра Івановича, 1926-1930 рр., 89 арк.

оп. 1

91. Спр. 163. Протоколи засідань Колегії Наркомату соціального забезпечення УСРР, 1920 р., 29 арк.

92. Спр. 164. Документи про співпрацю Наркомату соціального забезпечення УСРР з Наркоматом охорони здоров'я УСРР, 1920-1921 рр., 26 арк.

93. Спр. 165. Документи про співпрацю Наркомату соціального забезпечення УСРР з Наркоматом освіти УСРР, 1920-1921 рр., 9 арк.

94. Спр. 1596. Документи про надання персональних пенсій, 1926-1927 рр., 132 арк.

Ф. 539 Народний комісаріат робітничо-селянської інспекції УСРР (НК РСІ УСРР, 1925-1931)

оп. 1

95. Спр. 14. Документи про розгляд скарг органами РСІ УСРР (постанови, доповіді, акти, заяви, листування), 1921-1922 рр., 1218 арк.

96. Спр. 581. Документи про обстеження закладів охорони здоров'я УСРР (накази, доповіді, акти, листування), 1921-1922 рр., 360 арк.

97. Спр. 588. Документи про обстеження і постачання курортів УСРР (інструкції, протоколи, акти, акти, накладні, листування), 1922 р., 246 арк.

98. Спр. 613. Документи про фінансування народної освіти і функції підрозділів НКО УСРР (постанови, циркуляри, інструкції, положення, протоколи). Постанова РНК УСРР від 24 січня 1922 р. про увічнення пам'яті В.Г. Короленка, 1921-1922 р., 21 арк.

99. Спр. 614. Документи про соціальне забезпечення в УСРР (постанови, протоколи, доповіді, акти, листування), 1922 р., 147 арк.

оп. 3

100. Спр. 1377. Документи про розвиток народної освіти в УСРР, реорганізацію нарком осу і пільги працівників освіти (проекти постанов,

резольюція, протоколи, доповідні і пояснювальні записки, відомості, листування), 1925 р., 130 арк.

101. Спр. 1421. Документи про фінансування народної освіти в УСРР і виплату заробітної платні працівникам освіти (протоколи, доповідні записки, довідки, відомості, листування), 1924-1925 р., 210 арк.

102. Спр. 1425. Документи про діяльність і особистий склад Всеукраїнської академії наук і вищих навчальних закладів УСРР (протоколи, звіти, бюлетені, доповідні записки, акти, листування), 1924-1925 р., 730 арк.

Ф. 2595 Всеукраїнська професійна спілка робітників металургійної промисловості

оп. 1

103. Спр. 119. Плани, доповіді, звіти про роботу Південного Бюро ЦК спілки металістів, 1922 р., 76 арк.

104. Спр. 186. Протоколи президії і секретеріату Катеринославського райкома спілки металістів, 1923 р., 210 арк.

Ф. 2602 Всеукраїнський комітет Всеросійської професійної спілки гірничних робітників

оп. 1

105. Спр. 201. Протоколи засідань президії Криворізького райкома, 1920 р., 124 арк.

106. Спр. 244. Доповідь тарифного відділу Південного Бюро ЦК спілки гірничних робітників, 1920-1921 рр., 67 арк.

107. Спр. 318. Протоколи засідань президії Південного Бюро ЦК спілки гірничних робітників, 1920-1921 рр., 112 арк.

108. Спр. 1526. Житлобудівництво, покращення житлових умов і комунальних послуг. Т.1, 1925-1926 рр., 139 арк.

109. Спр. 1527. Житлобудівництво, покращення житлових умов і комунальних послуг. Т.2, 1925-1926 рр., 158 арк.

110. Спр. 1528. Житлобудівництво, покращення житлових умов і комунальних послуг. Т.3, 1925-1926 рр., 203 арк.
111. Спр. 1529. Житлобудівництво, покращення житлових умов і комунальних послуг. Т.4, 1925-1926 рр., 187 арк.
112. Спр. 1534. Інші види покращення побуту робітників, 1925 р., 138 арк.
113. Спр. 1538. Листування з питань пенсій, 1925-1926 рр., 312 арк.
114. Спр. 1553. Конфлікти на підприємствах Донбасу, 1924 р., 54 арк.
115. Спр. 1554. Конфлікти на громадських підприємствах і установах, 1925 р., 49 арк.

Ф. 2605 Всеукраїнська рада профспілок

оп. 1

116. Спр. 1184. Стенографічний звіт I Всеукраїнського з'їзду ВУМБІТу, 1925 р., 316 арк.
117. Спр. 1187. Протоколи засідань президії і секторів ВУМБІТу, 1925-1926 рр., 357 арк.

оп. 2

118. Спр. 229. Протоколи засідань президії ВУМБІТ при ВЦРПС, 1926-1928 рр., 189 арк.
119. Спр. 233. Матеріали діяльності ВУМБІТу (обіжники, положення, інструкції, звіти, доповіді, повідомлення), 1926 р., 424 арк.

Ф. 2708 Всеукраїнська професійна спілка робітників мистецтва «Робмис»

оп. 1

120. Спр. 34. Резолюції, інструкції, циркуляри ЦК Робмис, 1924-1925 рр., 13 арк.
121. Спр. 75. Другий Всеукраїнський з'їзд робітників мистецтва, 1925 р., 123 арк.
122. Спр. 177. Конференція художньо-мистецьких вузів, 1925 р., 186 арк.
123. Спр. 179. Шостий з'їзд робітників мистецтва, 1925 р., 327 арк.

Ф. 2717 Всеукраїнська професійна спілка робітників освіти «Робос»

оп. 1

- 124. Спр. 102. Дача в Гурзуфі, 1923-1924 рр., 272 арк.
- 125. Спр. 129. Листування з ВУРПС, 1924-1925 рр., 323 арк.
- 126. Спр. 130. Листування з Наркоматом освіти УСРР, 1924-1925 рр., 370 арк.
- 127. Спр. 156. Про журнал «Робітники Освіти», 1924-1925 рр., 107 арк.
- 128. Спр. 158. Справа Сартрського РМК на Поділлі, 1925 р., 62 арк.

**2. Центральний державний архів громадських організацій України
(м. Київ)**

129. Ф.1 Центральний комітет комуністичної партії України

оп. 6 Протоколи засідань Політбюро ЦК КП(б)У

- 130. Спр. 32. Матеріали до протоколів №№9-20 засідань Політбюро ЦК КП(б)У, 1922 р., 176 арк.
- 131. Спр. 41. Матеріали до протоколів №№16-18, 20-30 засідань, 1923 р., 216 арк.
- 132. Спр. 106. Матеріали до протоколів №№24-36 засідань Політбюро ЦК КП(б)У, 1926 р., 223 арк.
- 133. Спр. 121. Протоколи №№67-101 засідань Політбюро ЦК КП(б)У, 1927 р., 101 арк.
- 134. Спр. 122. Протоколи №№102-124; 1-5 засідань Політбюро ЦК КП(б)У, 1927 р., 85 арк.
- 135. Спр. 142. Протоколи №№6-32 засідань Політбюро ЦК КП(б)У, 1928 р., 111 арк.
- 136. Спр. 143. Протоколи №№33-61 засідань Політбюро ЦК КП(б)У, 1928 р., 107 арк.

137. Спр.144. Протокол і стенограма об'єднаного засідання Політбюро ЦК КП(б)У і Президії ЦКК КП(б)У, 1928 р., 107 арк.
138. Спр. 146. Матеріали до протоколів №№ 10-12 засідань Політбюро ЦК КП(б)У, 1928 р., 286 арк.
139. Спр. 147. Матеріали до протоколів №№13-15 засідань Політбюро ЦК КП(б)У, 1928 р., 281 арк.
140. Спр. 163. Протоколи №№62-81 засідань Політбюро ЦК КП(б)У, 1929 р., – 158 арк.
141. Справа 166. – Протоколи №№82-89 засідань Політбюро ЦК КП(б)У, 1929 р., 137 арк.
- оп. 7 Оргбюро і Секретаріат ЦК КП(б)У
142. Спр. 10. Протоколи №№ 8-104, 2-3 засідань Оргбюро ЦК КП(б)У, 1921 р., 209 арк.
143. Спр.12. Протоколи №№ 8-104 засідань Оргбюро ЦК КП(б)У, 1921 р., 209 арк.
144. Спр. 13. Протоколи №№1-2 засідань Секретаріату ЦК КП(б)У, наради Секретаріату ЦК з секретарями губернських і повітових комітетів партії, що прибули на 5 з'їзд Рад, 1921 р., 7 арк.
145. Спр. 14. Матеріали до протоколів №№8-18 засідань Оргбюро ЦК КП(б)У, 1921 р., 114 арк.
146. Спр. 16. Матеріали до протоколів №№28, 30-35, 43, 44, 60, 66, 73, 94, 2 засідань Оргбюро ЦК КП(б)У, 1921 р., 227 арк.
147. Спр. 17. Протоколи №№ 4-69 засідань Оргбюро ЦК КП(б)У, 1922 р., 158 арк.
- оп. 20 Документи відділів Центрального комітету КП(б)У
148. Спр. 761. Листування з губкомами партії, радянськими організаціями про стан партійно-радянських шкіл. Стаття «Українська контрреволюція» (автор не вказаний), 1921 р., 190 арк.

149. Спр. 1020. Документи про покращення матеріального становища робітників юстиції, 1921-1922 рр., 54 арк.
150. Спр.1035. Документи про повернення емігрантів на Україну (українських «зміновіховців», «поворотівців»), 1921 р., 226 арк.
151. Спр. 1286. Відомості про голодуючих по губерніях України, 1921-1922 рр., 67 арк.
152. Спр. 1588. Листування з Народним Комісаріатом охорони здоров'я, Народним Комісаріатом соціального забезпечення, Народним комісаріатом праці, Народним Комісаріатом внутрішніх справ про оздоровлення партійних та радянських робітників, 1922 р., 256 арк.
153. Спр. 1596. Листування з наркоматами, радянськими установами, курортним управлінням, санаторіями про надання медичної і матеріальної допомоги, санаторно-курортне обслуговування партійних працівників, членів їх родин, 1922 р., 292 арк.
154. Спр. 1600. Листування з Центральним житловим відділом про надання житлової площі співробітникам ЦК КП(б)У, окремим комуністам, слухачам ВПШ, 1922 р., 171 арк.
155. Спр. 2265. Документи про настрої різних соціальних верств у зв'язку з курсом українізації, 1924-1925 рр., 214 арк.

Ф. 57 Колекція документів з історії КПУ

оп. 2

156. Спр. 469. Копії протоколів, витяги із стенограм, резолюції, тези, доповіді, повідомлення, телеграми IX з'їзду РКП(б), ЦК РКП(б), передруки з газет «Комуніст», «Боротьба» про взаємини з КП(б)У, самоліквідацію боротьбистів, порядок прийому колишніх боротьбистів у члени більшовицької партії, 1920 р., 187 арк.
157. Спр. 472. – Заява Д.З. Мануїльського і Г.І. Петровського до Комінтерну про поведінку боротьбистів після їх вторгнення до Всеукраїнського ревкому, про їх агітацію на користь сепаратистського військового утворення, 1920 р., 5 арк.

158. Спр. 485. Фотокопія з газети «Нова Україна», 1921 р., 2 арк.
159. Спр. 490. Про тактику РКП(б)У щодо ставлення до партії боротьбистів, 1918-1937 рр., 29 арк.

3. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (м. Київ)

Ф. 28 Микола Костянтинович Зеров, український перекладач і літературознаєць

оп. 1

160. Спр. 74. Виписки та нотатки до теми «С.Єфремов», б/д, 56 арк.
161. Справа 218. Фотографії М.К.Зерова з дружиною і сином, робочий кабінет, 1928-1930 рр., 8 арк.

Ф. 50 Стефан Андрійович Таранушенко, український мистецтвознавець і етнограф

оп.1

162. Спр. 6. Автобіографія, 1968 р., 6 арк.

Ф. 542 Микола Прокопович Василенко, український правознавець

оп. 1

163. Спр. 44. Спогади Н.Д.Полонської-Василенко, 536 арк.
164. Спр. 45. Спогади Н.Д.Полонської-Василенко, 497 арк.
165. Спр. 46. Листи родини Василенків, 503 арк.

Ф. 690 Олександр Петрович Довженко, український кінорежисер

оп. 1

166. Спр. 16. Автобіографія, 1939 р., 15 арк.
167. Спр.18. «Автопортрет», дружні шаржі на Вишню О., Пилипенка С., 1920-ті рр., 3 арк.

оп. 4

168. Спр. 60. Матеріали до статті, 1924 р., 19 арк.

169. Спр. 115. Автобіографія, 1928 р., 6 арк.

Ф. 871 Василь Михайлович Еллан-Блакитний (справжнє прізвище Елланський),
український радянський письменник

оп. 1

170. Спр. 6. Записка до рідних з Лук'янівської в'язниці, 1918 р., 1 арк.

Ф. 1208 Микола Григорович Хвильовий (справжнє прізвище Фітільов),
український поет, прозаїк, публіцист, літературний критик

оп. 1.

171. Спр. 15. Індивідуальні фотографії М.Г.Хвильового, 1925 р., 9 арк.

172. Спр.16. М.Г.Хвильовий в групі з Довженком О.П., Зеровим М.К.,
Косинкою Г.М., Коржем О., Сосюрою В.М., Тичиною П.Г., 1923-1925 рр., 5 арк.

173. Спр. 18. Групові та індивідуальні фотографії родини, б/д, 23 арк.

4. Інститут рукописів Національної бібліотеки

України ім. В.І. Вернадського (м. Київ)

Ф. ХХІІІ Особовий фонд професора М.М.Бережкова

174. Спр. 48. Щоденник професора М.М.Бережкова, 1920 р., 25 арк.

175. Спр. 49. Щоденник професора М.М.Бережкова, 1921 р., 31 арк.

176. Спр. 50. Щоденник професора М.М.Бережкова, 1922 р., 30 арк.

177. Спр. 52. Щоденник професора М.М.Бережкова, 1922 р., 41 арк.

178. Спр. 53. Щоденник професора М.М.Бережкова, 1922 р., 13 арк.

179. Спр. 54. Щоденник професора М.М.Бережкова, 1922-1923 рр., 26 арк.

180. Спр. 55. Щоденник професора М.М.Бережкова, 1924 р., 17 арк.

181. Спр. 56. Щоденник професора М.М.Бережкова, 1926 р., 15 арк.

182. Спр. 57. Щоденник професора М.М.Бережкова, 1927 р., 24 арк.

183. Спр. 58. Щоденник професора М.М.Бережкова, 1928 р., 10 арк.

5. Держархів Вінницької області (м. Вінниця)

Ф. П-1 Подільський губернський комітет КП(б)У (губком КП(б)У)

оп.1.

184. Спр. 3. Протоколи засідань і стенограма ІХ-ої Подільської губернської конференції КП(б)У, 16-23 березня 1923 р., 281 арк.

185. Спр. 18. Протоколи засідань Бюро Подільського губернського комітету КП(б)У, 1924 р., 129 арк.

186. Спр. 49. Протоколи Подільської губернської наради. Протоколи обстеження комісії ВУЦВК низового радпартапарату прикордонної смуги Поділля. Політогляд. Витяги з протоколів засідань ГПК КП(б)У, циркуляри, доповіді та ін. Матеріали, 1925 р., 370 арк.

187. Спр. 58. Огляд обстановки і умов праці в прикордонній смузі, доповідь про діяльність секретної групи Кам'янецького окружного відділу ДПУ, про стан хлібного експорту на Поділлі, про меншовиків на Поділлі, про політичний стан Подільської губернії та ін. і листування Подільського губернського відділу ДПУ, 1923-1924 рр., 49 арк.

Ф. Р-254 Губернський відділ народної освіти

оп. 1

188. Спр. 65. Циркуляри РНК УСРР про продуктове постачання наукових працівників, що отримують академпайки, 1923-1924 рр., 14 арк.

189. Спр. 220. Листування з губвиконкомом про оплату праці вчителів, 1923 р., 23 арк.

190. Спр. 249. Циркуляри, розпорядження, інструкції НКО УСРР, 1922 р., 58 арк.

191. Спр. 285. Списки співробітників губернського архівного управління, губернської комісії профосвіти, відділу постачання, посвідчення осіб, листування з губернським архівним управлінням про покращення побуту, 1922 р., 159 арк.

192. Спр. 294. Розпорядження, інструкції Губнаросвіти, списки співробітників установ освіти губернії, 1922-1923 р., 586 арк.

193. Спр. 307. Накази, розпорядження, рекомендації Губнаросвіти навчальним закладам губернії, листування з радянськими установами і організаціями з питань наросвіти, 1923 р., 112 арк.

194. Спр. 600. Річний, місячні звіти Губполітпросвіти, 1921-1922 рр., 38 арк.

Ф. Р-256 Окружний відділ народної освіти

оп. 1.

195. Спр. 7. Обіжники, інструкції Вінницького ОВК, окружної комісії по боротьбі з голодом, Подільського губернського комітету «Допомога дітям», 1923 р., 41 арк.

196. Спр. 27. Протоколи засідань районних комітетів профспілки «Робос», розціночно-конфліктної комісії при ОНО, відомості про виплату зарплати вчителям трудових шкіл, 1924 р., 375 арк.

197. Спр. 162. Листування з народним судом про звільнення з посад учителів, 1929 р., 44 арк.

оп. 4.

198. Спр. 28. Документи про особовий склад культурно-соціальних закладів, довідки і заяви вчителів про матеріальне становище, 1923-1925 рр., 259 арк.

199. Спр. 37. Листування з райвиконкомами про призначення і звільнення вчителів по фінансових питаннях, 1924-1925 рр., 118 арк.

оп. 5.

200. Спр. 11. Особова справа вчителя Пірус П.М., 3 арк.

оп. 6.

201. Спр. 5. Інструкції, директиви, розпорядження НКО УСРР, листування з районними інспекторами відділів НО, окружним відділом ДПУ про роботу шкіл, перевірку вчителів та ін., 1927 р., 224 арк.

202. Спр. 6. Циркуляри, директиви, накази НКО УСРР, листування з районними інспекторами відділів НО, організаціями про вилучення забороненої літератури, про культурно-освітню роботу, кадри і інші питання, 1928-1929 рр., 168 арк.

Ф. Р-510 Вінницька окружна рада профспілок

оп. 1.

203. Спр. 2. Циркуляри, розпорядження, інструкції ЦК, ВЦУП, 1926 р., 505 арк.

204. Спр. 129. Протоколи засідань РКК вузів Вінниці. Навчальні плани, тарифно-розціночні відомості, штати українського педагогічного технікуму ім. Франка, 1926 р., 40 арк.

205. Спр. 373. Статистичні відомості про чисельність безробітних по окрввідділеннях «Робмис», 1927 р., 12 арк.

206. Спр. 374. Статистичні відомості про чисельність безробітних по окрввідділеннях спілки «Медсанпраця», 1927 р., 11 арк.

Ф. Р-1124 Вінницька секція наукових робітників.

оп. 1.

207. Спр. 3. Протоколи загальних зборів членів Вінницької СНР, 1927-1928 р., 14 арк.

208. Спр. 9. Протоколи загальних зборів членів Вінницької СНР. Витяги з протоколів засідань Експертно-кваліфікаційної комісії, 1929 р., 25 арк.

Ф. Р-1941 Вінницький інститут народної освіти

оп. 1.

209. Спр. 8. Циркуляри Подгубфінвідділу, списки стипендіатів та вимогові відомості на видачу заробітної платні службовцям інституту, 1923-1924 рр., 271 арк.

210. Спр. 20. Відомості про особовий склад інституту, відомості на виплату утримання особового складу, порівняльні відомості і кошторис за 1920 р., 127 арк.

Ф. Р-5107 Особовий фонд Подольського Василя Івановича

оп. 1.

211. Спр. 5. Матеріали про майновий стан, 1892-1922 рр., 14 арк.

212. Спр. 6. Записна книжка про прибутки і витрати, 1929-1952 рр., 181 арк.

Ф. Р-5257 Брілінг Густав Густавович

оп. 1.

213. Спр. 1. Автобіографія, 5 арк.

214. Спр. 2. Нариси «К истории Винницкого краеведческого музея» (рукопис), 1968 р., 373 арк.

215. Спр. 8. Брошюра В.Отамановського «Краєзнавство на Поділлі», 1926 р., 15 арк.

Ф. Р-5265 Воловик Валентин Пилипович

оп. 4.

216. Спр. 155. До спогадів про Отамановського В.Д., б/д, 12 арк.

6. Держархів Дніпропетровської області (м. Дніпропетровськ)

Ф. Р-319 Дніпропетровський гірничий інститут ім. Артема Наркомату промисловості СРСР

оп. 1.

217. Спр. 1. Протоколи № 1-27 засідання правління інституту, 1928-1929 рр., 116 арк.

Ф. Р-122 Дніпропетровська окружна інспектура праці Дніпропетровської Дніпропетровської окружної ради трудящих

оп.1.

218. Спр. 10. Витяги з протоколів засідань бюро ОКП(б)У про охорону праці і техніку безпеки, про житлове будівництво, резолюції, 1927-1928 рр., 84 арк.

219. Спр. 11. Витяги з протоколів засідань бюро ОКП(б)У про охорону праці і техніку безпеки, про житлове будівництво, резолюції, 1927-1928 рр., 21 арк.

Ф. Р-416 Виконавчий комітет Дніпропетровської міської ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів

оп. 1.

220. Спр. 15. Циркуляри РНК УСРР про забезпечення житловою площею командного складу Червоної Армії, витяг з протоколу засідання центрального райпарткому про роботу транспортного господарства, листування з різними організаціями про житлове будівництво та інші питання, 1927 р., 389 арк.

221. Спр. 24. Протоколи засідань президії Міської ради XII скликання про затвердження планів капітальних робіт на 1927/28 рр., заходи по боротьбі з безробіттям, безпритульністю, благоустрою міста та інші питання, 1928 р., 147 арк.

222. Спр. 25. Матеріали про стан і перспективи розвитку ІНО, 1927 р., 124 арк.

Ф. 680 Писаржевський Лев Володимирович

оп. 1.

223. Спр. 6. Особова справа професора Л.В.Писаржевського, 1921 р., 227 арк.

224. Спр. 9. Матеріали про призначення персональної пенсії Л.В. Писаржевському, 1926 р., 12 арк.

225. Спр. 12. Біографія, складена невідомою особою, з правками самого Л.В. Писаржевського, 1929 р., 20 арк.

Ф. Р-1184 Відділ охорони здоров'я виконавчого комітету Дніпропетровської окружної ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів

оп. 1.

226. Спр. 8. Відомості про заробітну плату працівників окружного відділення охорони здоров'я, 1927 р., 17 арк.

Ф. Р-3732 Дніпропетровський державний медичний інститут

оп. 1.

227. Спр. 5. Плани проведення лекцій і практичних занять зі студентами.

Свідоцтво про роботу Козара П.А. при Дніпропетровській науково-дослідній кафедрі українознавства за 1928/29 н. р., 1928-1941 рр., 45 арк.

228. Спр. 49. Протоколи засідань вченої ради та матеріали до них, 1929 р., 112 арк.

Ф. Р-3972 Дніпропетровський інститут епідеміології, мікробіології Наркомату охорони здоров'я УСРР

оп. 1.

229. Спр. 1. Неопубліковані праці наукових працівників (рукописи) з питань військового забезпечення, житлово-комунального будівництва і стану комунального обслуговування за 1927-1936 рр., 216 арк.

7. Держархів Харківської області (м. Харків)

Ф. Р-203 Харківський губернський виконавчий комітет. Канцелярія президії

оп. 1.

230. Спр. 566. Матеріали до протоколу засідання Губвиконкому № 82 від 11 листопада 1922 р., 74 арк.

231. Спр. 590. Листування з продовольчою комісією, 1922 р., 129 арк.

232. Спр. 630. Протоколи засідань Харківської міської житлової комісії і листування з нею, 1922 р., 88 арк.

233. Спр. 634. Протоколи засідань Харківської міської житлової комісії про денационалізацію домоволодінь, 1922 р., 75 арк.

234. Спр. 886. Керівні матеріали і листування про вилучення церковних цінностей у фонд допомоги голодуючим, 1922 р., 58 арк.

235. Спр. 950. Листування з Харківським управлінням міського нерухомого майна, 1923 р., 313 арк.

236. Спр. 981. Листування з Харківським міським відділенням комунального господарства, 1922 р., 111 арк.

237. Спр. 985. Відомості про ринкові ціни на продуктіві і промислові товари, 1923 р., 317 арк.

238. Спр. 987. Відомості про ринкові ціни на продуктіві і промислові товари, 1923/24 р., 203 арк.

Ф. Р-845 Харківський окружний виконавчий комітет

оп. 2.

239. Спр. 154. Матеріали до протоколу № 20/48 засідання ОВК від 11 серпня 1925 р., 160 арк.

240. Спр. 499. Листування з ВУЦВК, 1928 р., 287 арк.

Ф. Р-1001 Харківський губернський відділ профспілки «Медсанпраця»

оп. 1.

241. Спр. 137. Матеріали про надання допомоги працівникам спілки «Всемедсанпраця», 1922-1923 рр., 28 арк.

242. Спр. 302. Матеріали про оздоровлення членів профспілки, 1923 р., 67 арк.

Ф. Р-1002 Харківський губернський відділ профспілки «Робмис»

оп. 1.

243. Спр. 26. Про охорону праці і матеріально-побутове обслуговування членів профспілки, 1922 р., 92 арк.

Ф. Р-1017 Харківський окружний відділ профспілки «Робмис»

оп. 1.

244. Спр. 133. Матеріали про стан житлово-побутових умов членів профспілки, 1925 р., 118 арк.

245. Спр. 149. Матеріали обстеження санітарних умов працівників освіти, 1925 р., 94 арк.

Ф. Р-1584 Харківський медичний інститут

оп. 20.

246. Спр. 2. Циркуляр НКО про облік осіб, що ведуть секретне листування, 1926 р., 11 арк.

Ф. Р-1682 Харківський технологічний інститут

оп. 2.

247. Спр. 23. Особова справа Бекетова Олексія Миколайовича, 1922-1930 рр., 130 арк.

248. Спр. 73. Особова справа Гречанінова Олексія Васильовича, 1922-1932 рр., 269 арк.

249. Спр. 105. Про оплату праці співробітників ХТІ, 1921 р., 70 арк.

250. Спр. 241. Особова справа Піснячевського Фотія Вікторовича, 1922 р., 13 арк.

251. Спр. 311. Особова справа Столярова Миколи Олександровича, 1923 р., 34 арк.

8. Держархів м. Києва (м. Київ)

Ф. 18 Політехнічний інститут

оп. 2.

252. Спр. 35. Протоколи засідань вченої ради, матеріали до них, відомості про настрої професорсько-викладацького персоналу, 1923 р., 112 арк.

253. Спр. 41. Протоколи засідань вченої ради, матеріали до них, заяви, рапорти, доповідні записки, відомості про оплату праці, 1923-1924 рр., 207 арк.

Ф. 26 Київського державний університет ім. Т.Г. Шевченка

оп. 2.

254. Спр. 117. Протоколи засідань вченої ради, матеріали до них, відомості про оплату професорів Вищого інституту народної освіти, 1923 р., 38 арк.

255. Спр. 129. Матеріали про обстеження матеріальної бази навчальних корпусів та житлових приміщень, відомості про проведення ремонтних робіт, 1923-1924 рр., 141 арк.
256. Спр. 130. Листування з наркоматом освіти УСРР та Київським губ відділом освіти про рівень заробітної плати, забезпечення викладачів пайками, 1923 р., 105 арк.
257. Спр. 141. Матеріали про пенсійне забезпечення викладачів, соціальне страхування викладачів і співробітників ВІНО, 1923 р., 188 арк.

ЗБІРНИКИ ДОКУМЕНТІВ

258. Великий Українець: матеріали з життя та діяльності М.С. Грушевського / упоряд. А.П. Демиденко ; редкол.: О.Т. Гончар та ін. – К. : Веселка, 1992. – 551 с.
259. Власть и художественная интеллигенция: док. ЦК РКП(б) – ВКП(б), ВЧК – ОГПУ – НКВД о культурной политике. 1917-1953 / под ред. А.Н. Яковлева. – М. : МФД, 2002. – 872 с.
260. Голод 1921-1923 рр. і українська преса в Канаді / упоряд. Р. Сербин. – Торонто, 1995. – 700 с. – (Документи історії української діаспори).
261. Голос народа: Письма и отклики рядовых советских граждан о событиях 1918-1932 гг. / отв. ред. А.К. Соколов. – М., 1997. – 328 с.
262. Дело членов Центрального комитета Украинской партии социал-революционеров Голубовича, Петренко, Лызанивского, Часныка, Ярослава и др. : стеногр. отчет. – Х., 1921. – 429 с.
263. Другий Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ (17 – 30 жовт. 1927 р.) : док. і матеріали / упоряд.: С.І. Білокінь [та ін.]. – К., 2007.
264. Історія Академії наук України. 1918 – 1923 : док. і матеріали / упоряд. В.Г. Шмельов ; відп. ред. П.С. Сохань ; АН України. – К. : Наук. думка, 1993. – 376 с. – (Джерела з історії науки в Україні).

265. Історія Національної Академії наук України 1924 – 1928 рр. : док. і матеріали / упоряд. В.А. Кучмаренко ; відп. ред. О.С. Онищенко ; НАН України. – К., 1998. – 762 с. – (Джерела з історії науки в Україні).
266. Жилищный вопрос : сб. декретов, распоряжений, инструкций и разъяснений. – Х., 1921.
267. Культурне будівництво в Українській РСР. 1917 – 1927 : зб. док. і матеріалів. – К. : Наукова думка, 1979. – 456 с.
268. Петроградский Дом ученых. 1920-1921. История в документах. – СПб. : Алетейя, 2000. – 312 с.
269. Письма во власть. 1917 – 1927: заявления, жалобы, доносы, письма в государственные структуры и большевистским вождям / сост.: А.Я. Лившин, И.Б. Орлов. – М. : РОССПЭН, 1998. – 368 с.
270. Письма во власть. 1928 – 1939: заявления, жалобы, доносы, письма в государственные структуры и советским вождям / сост.: А.Я. Лившин, И.Б. Орлов, О.В. Хлевнюк. – М. : РОССПЭН, 2002. – 412 с.
271. Советская жизнь. 1945 – 1953 / сост.: Е.Ю. Зубкова, Л.П. Кошелева, Г.А. Кузнецова и др. – М. : РОССПЭН, 2003. – 720 с. – (Документы советской истории).
272. Советская повседневность и массовое сознание. 1939-1945 / сост.: А.Я. Лившин, И.Б. Орлов. – М. : РОССПЭН, 2003. – 472 с. – (Документы советской истории).

ОПУБЛІКОВАНІ ДОКУМЕНТИ ОСОБОВОГО ПОХОДЖЕННЯ

273. А.Ю. Кримський – неодмінний секретар ВУАН : вибр. листування / упор. Л.В. Матвєєва, Е.Г. Циганкова. – К. : Обереги, 1997. – 172 с.
274. Анненков Ю.П. Дневники моих встреч. Цикл трагедий : в 2 т. Т. 2 / Ю.П. Анненков. – М., 1991.
275. Антон Крушельницький – письменник, публіцист, педагог : матеріали до бібліогр. та епістол. спадщини / упор. Л. Крушельницька / Львів. наук. б-ка ім. В.Стефаника. – Л., 2002. – 296 с.

276. Антоненко-Давидович Б. Збірка споминів, листів і малодоступних творів / Б. Антоненко-Давидович. – К. : Смолоскип, 1994. – 216 с.
277. Василенко К.П. Статті. Спогади. Листування : у 2 ч. Ч. 2 / К.П. Василенко. – К., 2002. – 368 с.
278. Василенко М. Моє життя / М. Василенко // Укр. історик. – 1988. – № 1-4. – С. 129-138 ; 1989. – № 1-3. – С. 114-120 ; № 4. – С. 90-95 ; 1990. – № 1-4. – С. 186-197.
279. Вернадский В.И. Дневники. 1917 – 1921 / В.И. Вернадский. – К. : Наук. думка, 1994. – 269 с.
280. Винниченко В. Відродження нації / В. Винниченко. – К. ; Відень, 1920. – Ч. 2.
281. Винниченко В. Щоденник. 1921– 1925. Т. 2 / В. Винниченко. – Едмонтон ; Нью-Йорк, 1983. – 700 с.
282. «В моїх працях є самостійна, незалежна бунтівна думка»: вибрані листи Михайла Слабченка до Олександра Оглоблина / упоряд. І. Верба. // Вісн. НАН України. – 1997. – № 3/4. – С. 77-90.
283. Воспоминания о Михаиле Зоценко / сост. Ю.В. Томашевский. – СПб. : Худож. лит., 1995. – 608 с.
284. Галевич Д. Незаарештовані листи. Листи священика з України до Німеччини. 1922-1938 рр. / Д. Галевич. – Б.м. : Козаки, 2001. – 128 с.
285. Доля академіка: фрагменти із щоденника М. Слабченка / публ. В. Шмельова // Київ. старовина. – 1992. – № 2. – С. 16-23.
286. «Дорогий Аркадію». Листування і архіварія літературного середовища України 1922 – 1945 рр. / упоряд. Л. Демська-Будзуляк. – Л. : Класика, 2001. – 280 с.
287. Єфремов С. Щоденники. 1923 – 1929 / С. Єфремов. – К. : ЗАТ “Газ. «Рада»”, 1997. – 848 с.
288. Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890 – 1941 рр.) : в 2 т. Т. 2 (1918 – 1941 рр.). – К., 2005.

289. Епістолярна спадщина І. Огієнка (митрополита Іларіона) (1907– 1968). – К., 2000.
290. Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького : в 5 вип. / упоряд.: С.Я. Абросимова, Н.Є. Василенко, А.І. Перкова та ін. ; Дніпропетр. іст. музей ім. Яворницького. – Д., 1997-2005.
291. Журавлі повертаються: з епістолярної спадщини Богдана Лепкого / упоряд. В.Качкан / Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника. – Л. : НДЦП, 2001. – 920 с.
292. З листів Д.І. Дорошенка до О.П.Оглобліна // Укр. історик. – 1965. – № 3/4 (7/8) ; 1966. – № 1/2 (9-10).
293. Київські неокласики / упор. В.Агеєва. – К. : Факт, 2003. – 352 с.
294. Костюк Г. Зустрічі і прощання: спогади : в 2 кн. Кн. 1. / Г. Костюк. – Едмонтон : Канад. ін-т укр. студій ; Альберт. ун-т, 1987. – 743 с.
295. Короленко В.Г. «Если возможен еще выход для России, то он возможен только в одном: в возвращении к свободе»: письма В.Г.Короленко к М. Горькому // Родина. – 1989. – № 3. – С. 70-73.
296. Короленко В.Г. Письма к А.В. Луначарскому / В.Г. Корленко // Новый мир. – 1988. – № 10. – С. 198-218.
297. Крушельницька Л.І. «Рубали ліс...»: спогади галичанки / Л.І. Крушельницька ; НАН України, Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника. – Л., 2001. – 260 с.
298. Листи В'ячеслава Липинського до Осипа Назарука (1921 – 1930) / упоряд. М. Дядюк. – Л. : Свічадо, 2004. – 156 с.
299. Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894 – 1932) / упоряд. Г. Сварник ; вступ. ст. Я. Дашкевич. – Л. ; Нью-Йорк : В-во М.П. Коць, 1998. – 268 с.
300. Листи Михайла Грушевського до Михайла Мочульського (1901 – 1933) / упор. Р. Дзюбан ; Львів. Наук. б-ка ім. В.Стефаника. – Л., 2004. – 153 с.
301. Листи Юрія Меженка до львів'ян (1923 – 1969) / Львів наук. б-ка ім. В.Стефаника НАН України. – Л., 2002.

302. Листування В.Г. Короленка з Х.Г. Раковським та О.Г. Раковською // Березіль. – 1991. – № 1. – С.
303. Листування Михайла Грушевського : в 2 т. / упоряд.: Г. Бурлака [та ін.] ; ред. Л.Винар ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т.Шевченка, Укр. іст. т-во. – К. ; Нью-Йорк ; Париж ; Львів ; Торонто, 1994. –
304. Лотман Ю.М. Письма. 1940 – 1993 / Ю.М. Лотман. – М. : Языки русской культуры, 1997.
305. Майстренко І. Історія мого покоління / І. Майстренко. – Едмонтон, 1985.
306. Полонська-Василенко Н.Д. Академік В.І. Вернадський: спогад / Н.Д. Полонська-Василенко // Хроніка-2000. – Вип. 57-58.
307. Русова С. Мемуари. Щоденник / С. Русова. – К., 2004.
308. Смолич Ю. Розповіді про неспокій немає кінця / Ю. Смолич. – К., 1972. – Кн. 3.
309. Суровцова Н. Спогади / Н. Суровцова. – К., 1996. – 320 с. -
310. У півстолітніх змаганнях. Вибрані листи до Кирила Студинського (1891 – 1941) / упоряд.: О.В.Гайова, У.Я.Єдлиньська, Г.І.Сварник. – К. : Наук. думка, 1993. – 765 с.
311. Чуковский К.И. Дневник. 1901 – 1929 / К.И. Чуковский. – М. : Сов. писатель, 1991. – 544 с.
312. Чуковский К. Переписка: 1912-1969 / Чуковский К., Чуковская Л. ; вступ. ст. С.А. Лурье ; коммент. и подгот. текста Е.Ц. Чуковской, Ж.О. Хавкиной. – М. : Нов. лит. обозрение, 2004. – 592 с.
313. Шерех Ю. Пороги і запоріжжя. Література. Мистецтво. Ідеологія : в 3 т. Т. 3 / Ю. Шерех. – Х. : Фоліо, 1998. – 431 с.

ДОВІДНИКИ

314. Академія наук Української РСР : довідник. – К. : Наук. думка, 1997. – 216 с.

315. Видатні вчені Національної Академії наук (1918 – 1998): особові архівні і рукописні фонди академіків і членів-кореспондентів в Національній бібліотеці України ім. В.І. Вернадського. – К., 1998.
316. Грановський Б.В. Михайло Грушевський. Перший президент України, академік : біобібліографія (1885-2000 рр.) / Б.В. Грановський. – К., 2001. – 384 с.
317. Історична наука : термінол. і понятійн. довід. – К. : Генеза, 2002. – 178 с.
318. Історіографічний словник : навч. посіб. для студ. іст. ф-тів ун-тів / С.І. Посохов (ред.), С.М. Куделко, Ю.Я. Зайцева та ін. – Х. : Сх.-регіонал. центр гуманіт.-освіт. ініціатив, 2004. – 320 с.
319. Історія інтелігенції Української РСР 1917 – 1990 рр. : наук.-допом. бібліогр. покажч. / упоряд.: Л.Ю. Ступак [та ін.]. – К., 1991.
320. История дореволюционной России в дневниках и воспоминаниях : аннот. указ. кн. и публ. в журн. : [в 4 т.] / науч. рук., ред. и введ. П.А. Зайончковского ; Гос. б-ка СССР им. В.И. Ленина [и др.]. – М., 1976. – Т. 1 : XV-XVIII века. – 303 с.
321. История советского общества в воспоминаниях современников : аннот. указ. мемуар. лит. : в 2 ч. / Науч. б-ка им. А.М. Горького МГУ им. М.В. Ломоносова, Гос. б-ка СССР им. В.И. Ленина. – М., 1958-1967; Ч. 1 : Книги и сборники, 1917-1957. – М., 1958. – 407 с. ; Ч. 2 : Журнальные публикации : в 2 вып. – М., 1961-1967. – Вып. 1 : 1917-1927 гг. – 1961. – 252 с.; Вып. 2 : 1928-1957 гг. – 1967. – 252 с.
322. О Пролеткультах // КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – М., 1970. – Т. 2. – С. 197-200.
323. Советское общество в воспоминаниях и дневниках : аннот. библиогр. указ. книг, публ. в сб. и журн. : [в 6 т.] / науч. ред. В.З. Дробижева ; Гос. б-ка СССР им. В.И. Ленина = Рос. гос. б-ка, Гос. публ. ист. б-ка, Науч. б-ка им. А.М. Горького МГУ им. М.В. Ломоносова. – М., 1987 – 2006.
324. Україна : стат. довід. – Х. : ЦСУ УСРР, 1925

ЛІТЕРАТУРА

325. Абельс Х. Интеракция, идентификация, презентация: Введение в интерпретативную социологию / Х. Абельс. – СПб., 1999.
326. Абрегова Ж.О. Повседневность: сущность понятия / Ж.О. Абрегова // Вопросы теории и методологии истории : сб. науч. тр. / Адыгейский гос. ун-т, ист. ф-т. – Майкоп, 2001. – Вып. 3. – С. 50-52.
327. Адамський В.Р. Юхим Сіцинський: перша хвиля репресій / В.Р. Адамський // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. пр. – Кам'янець-Поділ., 2008. – Вип. 11. – С. 393-404.
328. Аитов Н.А. О некоторых дискуссионных вопросах изучения советской интеллигенции / Н.А. Аитов // Социол. исслед. – 1979. – № 3. – С. 29-34.
329. Акіншева І. Історія повсякденності як складова соціальної історії і новий підхід до вивчення історії в школі / І. Акіншева // Актуальні проблеми трансформації соціогуманітарної освіти : зб. наук. пр. – Кам'янець-Поділ., 2003. – С. 66-68.
330. Актуальные проблемы социологии девиантного поведения и социального контроля / отв. ред. Я.Гилинский – М. : ИС РАН, 1992. – 602 с.
331. Акунін О. Селянство півдня України в кінці 20-х – на початку 30-х років ХХ століття: побутовий, морально-психологічний та соціальний аспекти / О. Акунін // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки : міжвід. зб. наук. пр. – К., 2006. – Вип. 15. – С. 265-272.
332. Амалиева Г.Г. «Сочувствую РКП(б), так как она дала мне возможность учиться в вузе...»: социальная поддержка и контроль студентов Казанского университета в 1920-е годы / Г.Г. Амалиева // Советская социальная политика 1920-х –1930-х годов: идеология и повседневность : сб. ст. / ред.: П.В. Романов, Е.Р. Ярская-Смирнова ; Саратов. гос. техн. ун-т, Центр социальной политики и гендерных исследований. – Саратов, 2007. – С. 414-428.
333. Андрианов Д.Н. VI Всеукраинская конференция инженеров-металлистов / Д.Н. Андрианов // Инженер.труд. – 1925. – № 1. – С. 17-19.

334. Андросова □ С.Л. Кіно і театр у повсякденному житті робітників Донбасу у 1921–1929 рр. / С.Л. Андросова // Історичні і політологічні дослідження. – 2007. □ № 1/2. – С. 99-105.
335. Андросова-Байда Д. Жінка-історик в науковому співтоваристві: досвід соціалізації / Д. Андронова-Байда // Поведінкові типи в українському соціокультурному середовищі: іст. досвід та аналіз тенденцій : зб. наук. пр. за результатами міжнар. наук. конф., 25 жовт. 2007 р. / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2007. – С. 38-41.
336. Анпілогова Т.Ю. Морально-етичний аспект формування гуманітарної інтелігенції Донбасу в 20-і рр. ХХ ст. / Т.Ю. Анпілогова // Наука. Релігія. Суспільство / Донец. ін-т проблем штучного інтелекту “Наука і освіта”. – 2004. – № 2. – С. 74-80. Анпілогова Т.Ю. Становище гуманітарної інтелігенції Донбасу в 20-і роки ХХ століття / Т.Ю. Анпілогова, А.О. Климов // Духовність українства : зб. наук. пр. – Житомир, 2004. – Вип. 7. – С. 81-85.
337. Антипина В. Повседневная жизнь советских писателей. 1930-1950-е гг. / В. Антипина. – М. : Мол. гвардия, 2005. – 408 с.
338. Антологія світового анекдоту : у 8 т. – К. : Довіра, 1994 – 1995.
339. Анциферова В.А. Психология повседневности: жизненный мир личности и техника ее бытия / В.А. Анциферова // Психол. жизнь. – 1994. – Т. 14. – № 2. – С. 5-14.
340. Анчел Е. Этнос и история / Е. Анчел. – М. 1988. – С. 91 – 108.
341. Аронсон Э. Социальная психология. Психологические законы поведения человека в социуме / Э. Аронсон, Т. Уилсон, Р. Эйкерт. – СПб., 2002. – С. 81– 86.
342. Арутюнян Ю.В. Изменение социальной структуры советской нации / Ю.В. Арутюнян // История СССР. – 1972. – № 4. – С. 8-19.
343. Аскерова Л.С. Благодійна діяльність жіноцтва Чернігова у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. (за матеріалами газ. «Чернигов. губ. ведомости») / Л.С. Аскерова // Людина у структурах повсякдення в історії України : матеріали Всеукр. наук. конф., Луганськ, 26 листоп. 2009 р. – Луганськ, 2009. – С. 3-5.
344. Ауэрбах Э. Мимесис / Э. Ауэрбах. – М., 1976.

345. Афанасьев А.И. Смех и политика / А.И. Афанасьев, И.Л. Василенко // ΔΟϋα / ΔΟΚСА : зб. наук. пр. з філософії та філології. – Одеса, 2002. – Вип. 1 : Людина в світі сміху. – С. 34-37.
346. Бабаева А.В. Роль междисциплинарных исследований в изучении проблем повседневности / А.В. Бабаева // Методология гуманитарного знания в перспективе XXI века. К 80-летию проф. М.С. Кагана : матер. междунар. науч. конф., Санкт-Петербург, 18 мая 2001 г. / Санкт-Петербургское филос. о-во. – СПб., 2001. – Вып. 12. – С. 178-182. – («Symposium»).
347. Бабюх В.А. Поширення політичних анекдотів у контексті реакції населення на суспільні процеси 20-30-х рр. ХХ ст. / В.А. Бабюх // Історія України: Маловідомі імена, події, факти : наук. зб. / Ін-т історії України НАНУ. – К., 2005. – Вип. 31. – С. 78-90.
348. Багдасарян В.Э. Питейная политика и «пьяная культура» в России: век ХХ-й. / В.Э. Багдасарян, И.Б. Орлов. – М., 2005.
349. Баженов Л.В. Alma Mater подільського краєзнавства (Місто Кам'янець-Подільський – центр історичної регіоналістики ХІХ – початку ХХІ ст.) / Л.В. Баженов. – Кам'янець-Поділ. : Абетка-Нова, 2005. – 308 с.
350. Байрау Д. Интеллигенция и власть: советский опыт / Д.Байрау // Отечественная история. – 1994. – № 2. – С. 123 –125.
351. Барг М.А. Индивид – общество – история / М.А. Барг // Новая и новейшая история. – 1989. – № 2. – С. 45.
352. Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика / Р. Барт ; сост., общ. ред. и вступ. ст. Г.К. Косикова. – М. : Прогресс, 1994.
353. Барт Р. Camera lucida. Комментарий к фотографии / Р. Барт. – М. : Ad Marginem, 1997.
354. Бартов А. Интеллигенция и власть [Электронный ресурс] / А. Бартов // Студия. – 2009. – № 13. – Режим доступа:
<http://magazines.russ.ru/studio/2009/13/ba20.html>
355. Баткис Г.А. Опыт подхода к изучению проблемы пола / Г.А. Баткис // Социальная гигиена. – 1925. – № 6.

356. Батыгин Г.С. Миф о «качественной социологии» / Г.С. Батыгин, И.Ф. Девятко // Социол. журн. – 1994. – № 2. – С. 31-39.
357. Бахтин М.М. К методологии гуманитарных наук // Эстетика словесного творчества / М.М. Бахтин. – М., 1986.
358. Бахтин М.М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса / М.М. Бахтин. – М. : Искусство, 1980.
359. Безклубенко С. Розвиток культури в Українській РСР / С. Безклубенко. – К., 1970.
360. Беленький И.Л. К анализу современного источниковедческого сознания / И.Л. Беленький // Мир источниковедения. – М., 1994.
361. Бем Н. Морально-політичний стан українського селянства в умовах голодомору / Н. Бем // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки : міжвід. зб. наук. пр. / Ін-т історії України НАНУ. – К., 2004. – Вип. 10. – С. 250-284.
362. Бем Н. Ставлення українського селянства до ліквідації куркульства як класу та суцільної колективізації сільського господарства / Н. Бем // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки : міжвід. зб. наук. пр. / Ін-т історії України НАНУ. – К., 2003. – Вип. 9. – С. 227-242.
363. Беньямин В. Московский дневник / В. Беньямин ; пер. с нем. и примеч. С. Ромашко. – М. : Ad Marginem, 1997. – 160 с.
364. Бергер П. Социальное конструирование реальности / П. Бергер, Т. Лукман. – М. : Наука, 1995. – 120 с.
365. Бердяев Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма / Н.А. Бердяев. – М. : Наука, 1990. – 132 с.
366. Берк П. Вступ. Нова історія: її минуле і майбутнє / П. Берк // Нові перспективи історіописання / за ред. П. Берка. – К. : Ніка-Центр, 2004. – С. 3-17.
367. Берк П. Историческая антропология и новая культурная история / П. Берк // Нов. лит. обозрение. – 2005. – № 75.

368. Берменсон В.Л. К вопросу о положении специалистов и мерах их использования / В.Л. Берменсон // Инженер. работник (Екатеринослав). – 1924. – № 5. – С. 50-64.
369. Бессмертный Ю.Л. Частная жизнь: стереотипное и индивидуальное. В поисках новых решений / Ю.Л. Бессмертный // Человек в кругу семьи. – М., 1996. – С. 11-19.
370. Биншток В.И. Народное питание и народное здравие / В.И. Биншток, Л.С. Каминский. – М. ; Л. : Гос. изд-во. Отдел воен. лит., 1929. – 91 с.
371. Бирюкова А.Б. История повседневности: историографическая ситуация и ряд методологических проблем / А.Б. Бирюкова. – М., 2000.
372. Білокінь С. Про становище історичної науки в Україні / С. Білокінь // Укр. історик. – 1990. – Ч. 1-4 (104-107). – Т. 27. –
373. Білокінь С.І. В обороні української спадщини: Історик мистецтва Федір Ернст / С.І. Білокінь. – К., 2006. – 355 с.
374. Білокінь С.І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917 – 1941 рр.): джерелознавче дослідження / С.І. Білокінь. – К., 1999.
375. Білокінь С.І. Федір Ернст: невідома автобіографія початку 1930-х років / С.І. Білокінь // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – 2008. – Вип.35. – С.173-196.
376. Богдашина О.М. Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури ім. акад. Д.І. Багалія (1921 – 1934 рр.) / О.М. Богдашина. – Х. : ХДПУ, 1994. – 195 с.
377. Боголепов Д. В борьбе за высшую школу / Д. Боголепов // Красное студенчество. – 1928/29. – № 3-4. – С. 31-33.
378. Богословская М.В. Жилищные условия и медицинское обслуживание советской государственной элиты в 1920-30-е гг. [Электронный ресурс] / М.В. Богословская // Нов. ист. вестн. – 2006. – № 1. – Режим доступа: http://www.nivestnik.ru/2006_1/12.shtml
379. Бойко В.М. Досвід та уроки діяльності Ніжинської науково-дослідної кафедри історії, культури і мови по здійсненню політики українізації / В.М.

- Бойко, О.Д. Бойко // Література та культура Полісся. – Ніжин, 1994. – Вип. 4. – С. 47-52.
380. Бойм С. Общие места: Мифология повседневной жизни / С. Бойм. – М. : Нов. лит. обозрение, 2002. – 320 с.
381. Бойченко М.І. Дослідження повсякденності в контексті системного аналізу суспільства [Електронний ресурс] / М.І. Бойченко // InfoUA : веб-сайт. – Режим доступу: <http://infoua.com.ua/2009/09/doslidzhennya-povsyakdennosti-v-konteksti/>
382. Бондаренко Г.В. Проблема людини в історичному краєзнавстві / Г.В. Бондаренко // Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України : тези доп. та повідомл. V Всеукр. конф., жовт. 1991 р. – Кам'янець-Поділ., 1991. – С. 23-24.
383. Бондар-Терещенко І. У задзеркаллі 1910 – 30-х років [Електронний ресурс] / І. Бондар-Терещенко. – К. : Темпора, 2009. – 528 с. – Режим доступу: http://inforom.org.ua/2009/06/10/bt_u_zadzerkall__yh_rokv
384. Бондарчук П.М. Релігійна поведінка православних віруючих в Україні : особливості й тенденції змін (середина 1940-х – середина 1980-х рр.) / П.М. Бондарчук // Укр. іст. журн. – 2007. – № 3. – С. 138-152.
385. Бондарчук П.М. Національно-культурна політика більшовиків в Україні на початку 1920-х рр. / П.М. Бондарчук. – К., 1998.
386. Бонь О.І. Академік Олекса Петрович Новицький: наукова і громадська діяльність / О.І. Бонь. – К., 2004.
387. Бордюгов Г.А. Социальный паразитизм или социальные аномалии (из истории борьбы с алкоголизмом, нищенством, проституцией, бродяжничеством в 20-30-е гг.) / Г.А. Бордюгов // История СССР. – 1989. – № 1. – С. 43-52.
388. Борисенко М.В. Життя та побут міського населення України у 20-30-х рр. ХХ ст. – К. : Стилос, 2009. – 360 с.
- 388а. Борев Ю.Б. Краткий курс истории XX века в анекдотах, частушках, байках, мемуарах по чужим воспоминаниям, легендах, преданиях и т.д. – М., 1995.

389. Боряк О. Повсякденне життя сільського населення України в період окупації під час Другої світової війни / О. Боряк // Архіви України. – 2005. – № 1-3. – С. 450-469.
390. Бравина М.А. Образ жизни в системе тоталитарной культуры / М.А. Бравина // Образ жизни и образ мыслей : материалы обл. науч. чтений / под ред. Г.И. Фионовой, И.В. Кривошеевой, О.А. Туркиной. – Ульяновск, 2005. – С. 119-123.
391. Бравина М.А. Трансформация идеала и системы ценностей в культуре 20-х гг. XX века / М.А. Бравина // Социокультурная миссия университета в современном обществе : сб. материалов Всерос. конф. / под ред. С. Н. Митина. – Ульяновск, 2005. – С. 102-110.
392. Бравина М.А. Трансформация культурного опыта повседневности как объект государственной культурной политики в первые послереволюционные годы / М.А. Бравина // Опыт и проблемы взаимодействия ветвей государственной власти и органов местного самоуправления. 100 лет российского парламентаризма : материалы межрегион. науч.-практ. конф. / Ульянов. гос. ун-т. – Ульяновск, 2006. – С. 101-106.
393. Бродель Ф. Динамика капитализма [Электронный ресурс]. Лекция 1: Переосмысливая материальную и экономическую жизнь / Ф. Бродель // Открытая рус. электрон. б-ка : веб-портал. – Режим доступа : // <http://orel.rsl.ru/nettkext/foreign/broudel/lekts1.htm>
394. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV-XVIII ст. Т. 1 : Структури повсякденності: можливе і неможливе / Ф. Бродель. – К. : Основи, 1995. – 543 с.
395. Бродский Л.И. Идеино-политическое воспитание технических специалистов дореволюционной школы в годы первой пятилетки / Л.И. Бродский // Тр. Ленинград. политехн. ин-та им. М.Калинина. – Л., 1966. – № 261. – С. 49-64.
396. Бромлей Н.Я. Уровень жизни в СССР. 1950-1965 / Н.Я. Бромлей // Вопр. истории. – 1966. – № 7. – С. 3-18.

397. Бронтман Л. Борьба за кадры / Л. Бронтман. – М., 1930.
398. Букреєва І.В. Повсякденність як основа соціального діалогу в поліетнічному суспільстві [Електронний ресурс] / І.В. Букреєва // Мелітопол. держ. пед. ун-т : веб-сайт. – Режим доступу:
http://mdpu.org.ua/article/Soc_lab/Bukreeva.htm
399. Булдаков В.П. Постреволюционный синдром и социокультурные противоречия нэпа / В.П. Булдаков // Нэп в контексте исторического развития России XX века. – М., 2001. – С. 453-461.
400. Бульба-Боровець Т. Армія без держави / Т. Бульба-Боровець. – К., 1996.
401. Бутенко А.П. Социалистический образ жизни: проблемы и суждения / А.П. Бутенко. – М. : Политиздат, 1978. – 325 с.
402. Бутенко И.А. Социальное познание и мир повседневности: Горизонты и тупики феноменологической социологии / И.А. Бутенко. – М., 1987. – 360 с.
403. Буткевич М.Н. О понятии интеллигенции как социального слоя социалистического общества / М.Н. Буткевич // Филос. науки. – 1966. – № 4. – С. 7-25.
404. Бухарин Н. Ленин и задачи науки в социалистическом строительстве / Н. Бухарин // Правда. – 1929. – 20 янв.
405. Бухарин Н.И. Судьбы интеллигенции // Путь к социализму : избран. произведения / Н.И. Бухарин. – М., 1990.
406. Бухарин Н. О мировой революции, нашей стране, культуре и прочем (Ответ профессору И. Павлову) / Н. Бухарин // Красная новь. – 1924. – № 2. – С. 104-119.
407. Вайль П. Гений места / П. Вайль. – М. : Изд-во КоЛибри, 2007. – 488 с.
408. Вайль П. 60-е: мир советского человека / П. Вайль, А. Генис. – М. : Нов. лит. обозрение, 2001.
409. Вальденфельс Б. Повседневность как плавильный тигль рациональности / Б. Вальденфельс // Социологос: Социология, антропология, метафизика. – М., 1991. – Вып. 1. – С. 39-50.

410. Вардин И. Майский праздник коммунизма / И. Вардин. – М. : Москов. рабочий, 1923.
411. Василевский Л.М. Проституция и рабочая молодежь / Л.М. Василевский. – М. ; Л., 1924.
412. Васильченко. Индивидуальное жилстроительство в Харькове // Жилищная кооперация Украины. – 1927. – № 10. – С. 38-41.
413. Васильчук Г.М. Вивчення «радянської повсякденності» 20-30-х років сучасними російськими істориками: проблеми теорії та методології дослідження / Г.М. Васильчук // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика : зб. ст. / Ін-т історії України НАНУ. – К., 2007. – Вип. 11 – С. 102-111.
414. Васильчук Г.М. Радянська Україна 20-30-х рр. ХХ ст.: сучасний історіогр. дискурс / Г.М. Васильчук ; Запоріж. нац. ун-т. – Запоріжжя, 2008. – 314 с.
415. Ващенко І.В. Національне відродження 20-х рр.: спроба переосмислення радянською історіографією середини 80-х – початку 90-х років ХХ ст. / І.В. Ващенко // Зб. наук. пр. Харків. держ. пед. ун-ту ім. Г.С. Сковороди. – Х., 1999. – Вип. 3. – С. 3-11. – (Історія та географія).
416. Великий Октябрь и социальная структура советского общества. Интеллигенция. – Мн. : Наука и техника, 1988.
417. Венедиктова Т. Люди и стены: осмысление повседневности в литературе (Г. Мелвилл и Ф. Достоевский) [Электронный ресурс] / Т.Венедиктова – Режим доступа: // http://www.philol.msu.ru/~forlit/Pages/Biblioteka_Vened_PeopleWalls.htm
418. Вересаев В.В. Об обрядах старых и новых (К художественному оформлению быта) / В.В. Вересаев // Красная новь. – 1926. – № 1.
419. Верменич Я.В. Вплив процесів українізації 20-30-х рр. на стан національної свідомості / Я.В. Верменич // Наук. зап. Ін-ту політ. і етнонац. досліджень. – К., 1999. – Вип. 13. – С. 175-184.
420. Верменич Я.В. Історична регіоналістика в Україні: Спроба концептуального аналізу / Я.В. Верменич / Ін-т історії України НАНУ. – К., 2001.– 231 с.

421. Верстюк В.Ф. М.С. Грушевський: Коротка хроніка життя та діяльності / В.Ф. Верстюк, Р.Я. Пиріг. – К., 1996.
422. Веселов В.Р. О противоречиях нравственно-этического подхода к истории интеллигенции / В.Р. Веселов // Нравственный императив интеллигенции: прошлое, настоящее, будущее : тез. докл. междунар. науч.-теорет. конф. ; Иваново, 23-25 сент. 1998 г. / Иванов. гос. ун-т. – Иваново, 1998. – С. 17-20.
423. Визуальная антропология: новые взгляды на социальную реальность : сб. науч. ст. / под ред. Е.Р. Ярской-Смирновой, П.В. Романова, В.Л. Круткина. – Саратов : Науч. кн., 2007. – 528 с.
424. Виолле-ле-Дюк Э.Э. Жизнь и развлечения в средние века / Э.Э. Виолле-ле-Дюк. – СПб., 1997.
425. Вихавайнен Т. Внутренний враг: борьба с мещанством как моральная миссия русской интеллигенции / Т. Вихавайнен. – СПб. : Издат. дом «Коло», 2004. – 416 с.
426. Вишленкова Е.А. Казанское житье (XIX-XX века) / Е.А. Вишленкова, С.Ю. Мальшева, А.А.Сальникова. – Казань : Домо “Глобус”, 2005. – 415 с.
427. Вишня О. Це, товариші, «содействіє», але не тому, кому слід / О. Вишня // Література. Наука. Мистецтво. – 1924. – 1 трав. – С. 3.
428. Вільшанська О. Повсякденне життя міст України кін. XIX – поч. XX ст.: європейські впливи та українські національні особливості / О.Л. Вільшанська ; Ін-т історії України НАНУ. – К., 2009. – 172 с.
429. Вільшанська О.Л. Джерела до вивчення міського побуту України (кінець XIX – початок XX ст.) / О.Л. Вільшанська // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. : зб. наук. пр. / Ін-т історії України НАНУ. – К., 2000. – Вип. 1. – С. 39-51.
430. Вільшанська О.Л. Мода у повсякденному житті міського населення України кін. XIX – поч. XX ст. / О. Вільшанська // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. : зб. наук. пр. / Ін-т історії України НАНУ. – К., 2008. – Вип. 14. – С. 309-322.

431. Вільшанська О.Л. Повсякденне життя населення України під час Першої світової війни / О.Л.Вільшанська // Укр. іст. журн. – 2004. – № 4. – С. 56-70.
432. Вільшанська О.Л. Реклама на рубежі XIX –XX ст. у повсякденному житті населення України / О.Л. Вільшанська // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. : зб. наук. пр. / Ін-т історії України НАНУ. – К., 2006. – Вип. 12. – С. 67-94.
433. Власова Т. Рассматривание, рассказывание, припоминание: нарративизация содержания семейных альбомов / Т. Власова // Визуальная антропология: новые взгляды на социальную реальность : сб. науч. ст. / под ред. Е.Р. Ярской-Смирновой, П.В. Романова, В.Л. Круткина. – Саратов, 2007. – С. 123-145.
434. Водотика С.Г. Академік Михайло Єлисейович Слабченко. Нарис життя та творчості / С.Г. Водотика. – К. ; Херсон, 1998. – 156 с.
435. Водотика С.Г. Нариси історії історичної науки УСРР 1920-х років / С.Г. Водотика. – К. ; Херсон, 1998. – 172 с.
436. Водотика С.Г. Нариси історії історичної науки УСРР річних шкіл в Україні (на прикладі школи Д.І.Багалія) / С.Г. Водотика // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки : міжвід. зб. наук. пр. / Ін-т історії України НАНУ. – К., 1998. – Вип. 4. – С. 279-294.
437. Волков В.С. Интеллигенция и советская власть в первое послеоктябрьское десятилетие / В.С. Волков // Российская интеллигенция на историческом переломе: первая треть XX века : тез. докл. и сообщ. науч. конф. – СПб., 1996.
438. Вологодцев І. Міський житловий фонд УСРР / І. Вологодцев // Вісн. статистики України. – 1928. – № 1. – С. 41-44.
439. Волохов С.П. Естественная речь и мир повседневности: нахождение смысловых границ / С.П. Волохов // Естественная письменная речь: исслед. и образовател. аспекты. Ч. 2 : Теория и практика современной письменной речи : материалы конф. / под ред. Н.Д. Голева. – Барнаул, 2003. – С. 169-177.
440. Волошинов К. Слово в жизни и слово в поэзии / К. Волошинов // Из истории советской эстетической мысли. 1917 – 1932. – М., 1980. – С. 385-387.
441. Вольфсон С.Я. Социология брака и семьи / С.Я. Вольфсон. – Мн., 1929.

442. Воронов В.І. Субдисциплінарний аспект у історичному джерелознавстві / В.І. Воронов // Вісн. Дніпропетр. ун-ту. – Д., 2000. – Вип. 8. – С. 118-123. – (Історія та археологія).
443. Восьмое Марта. Международный женский день / сост. З. Шамшурина. – М. ; Л., 1926.
444. 8-й Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів : стеногр. звіт. – Х., 1924.
445. Вронська Т.В. Виживання міського населення України (1943 – 1945) / Т.В. Вронська // Друга світова війна і Україна : матер. наук. конф., Київ, 27-28 квіт. 1995 р. / Ін-т історії України НАНУ. – К., 1996. – С. 177-182.
446. Вронська Т.В. В умовах війни: Життя і побут населення України (1943-1945 рр.) / Т.В. Вронська ; Ін-т історії України НАНУ. – К., 1995. – 83 с.
447. Всероссийская конференция РКП (б): Резолюция по докладу тов. Г. Зиновьева об антисоветских партиях и течениях // Известия. – 1922. – 10 авг.
448. Выготский Л.С. Психология искусства / Л.С. Выготский. – М., 1966.
449. Гатаева Б.Т. Концепции повседневности в зарубежной культурологии [Электронный ресурс] / Б.Т. Гатаева // Россия – Запад – Восток: компаративные проблемы современной философии : сборник / под ред. А.С. Колесникова. – М., 2004. – Режим доступа: http://anthropology.ru/ru/texts/gataeva/russia_09.html
450. Гатауллина И.А. Нэповская повседневность Поволжья: социально-психологический анализ массовой маргинальности в контексте модернизационной перспективы / И.А. Гатауллина // Нэп: экономические, политические и социокультурные аспекты. – М., 2006. – С. 481-502.
451. Гельман И.Я. Половая жизнь современной молодежи. Опыт социально-биологического обследования / И.Я. Гельман. – М., 1923.
452. Генисаретский О. Еще раз о средовом проектировании и проектности культуры (заметки по ходу дела) [Электронный ресурс] / О. Генисаретский // Кентавр. – 1996. – № 2. – Режим доступа <http://prometa.ru/olegen/publications/127>

453. Генисаретский О.И. Свидание с историей [Электронный ресурс]/ О.И. Генисаретский // Кентавр. – 1993. – № 2. – Режим доступа
<http://prometa.ru/olegen/publications/1>
454. Георгиева Т.С. Культура повседневности : в 3 кн. Кн. 1 / Т.С. Георгиева. – М. : Высш. школа, 2005. – 288 с.
455. Георгієвський Г.Ф. Соціальний розподіл житлової площі та завдання житлової політики в цій галузі / Г.Ф. Георгієвський // Житлова кооперація України. – 1929. – № 3.
456. Герасимова М.С. Місце релігії в повсякденному житті населення Сталінської області (1945 – 1953 рр.) / М.С. Герасимова // Наука. Релігія. Суспільство / голов. ред. А. І. Шевченко ; Донец. ін-т проблем штучного інтелекту “Наука і освіта”. – Донецьк, 2004. – № 1. – С. 25-31.
457. Герасимова М.С. Девіантні форми поведінки у буденному житті населення Сталінської області в перші післявоєнні роки (1945 – 1953 рр.) / М.С. Герасимова // Історичні і політологічні дослідження / Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2002. – № 3/4 (11/12). – С. 141-150.
458. Герасимова М.С. Джерела з історії радянської повсякденності / М.С. Герасимова // Історичні і політологічні дослідження / Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2007. – № 1/2 (31/32). – С. 293-298.
459. Герасимова М.С. Досвід вивчення історії та культури повсякденності зарубіжними та вітчизняними науковцями [Електронний ресурс] / М.С. Герасимова // Нові сторінки історії Донбасу : зб. наук. ст. / Донец. нац. ун-т. – 2009. – Кн. 17-18. – Режим доступу:
http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nsid/2009_17_18/09gerasimova.htm
460. Гермайзе О. Десятиліття Жовтневої Революції і українська наука / О.Гермайзе // Україна. – 1927. – Кн. 6. – С. III-VII.
461. Герцен А. Полное собрание сочинений : в 30 т. – М., 1958. – Т. 8. – 800 с.
462. Гишинский И.Я. Социология девиантного поведения как специальная социологическая теория / И.Я. Гишинский // Социал. исследования. – 1991. – № 4.

463. Гинзбург М.Я. Жилище / М.Я. Гинзбург. – М., 1934;
464. Гинзбург М.Я. Ритм в архитектуре / М.Я. Гинзбург. – М. : Среди коллекционеров, 1923.
465. Гинзбург М.Я. Стиль и эпоха. Проблемы современной архитектуры / М.Я. Гинзбург. – М., 1924.
466. Гинзбург С. Кинематография в России / С. Гинзбург. – М., 1965.
467. Гиро П. Частная и общественная жизнь греков / П. Гиро. – СПб., 1999.
468. Гиро П. Частная и общественная жизнь римлян / П. Гиро. – СПб., 1999.
469. Гирц К. Интерпретация культур / К. Гирц. – М. : РОССПЭН, 2004. –
470. Главацкий М.Е. Варлен Львович Соскин – штрихи к творческому портрету / М.Е. Главацкий, С.А. Красильников // Российская интеллигенция в отечественной и зарубежной историографии : тез. докл. межгос. науч.-теорет. конф., Иваново, 20-21 сент. 1995 г. – Иваново, 1995. – С. 3-21.
471. Гнитько С.П. К вопросу о взаимоотношении власти и технической интеллигенции на Украине в 20-е годы / С.П. Гнитько // Тоталитаризм и антитоталитарные движения в Болгарии, СССР и других странах Восточной Европы (20-80-е гг. XX в.) : материалы междунар. науч. конф., Харьков, 21-23 сент. 1993 г. – Х., 1995. – Т. 2. – С. 288-296.
472. Гогохія Н.Т. “Жінка-стахановка”: новий образ у радянських засобах масової інформації другої половини 30-х рр. / Н.Т. Гогохія // Вісн. Луганськ. держ. пед. ун-т ім. Т. Шевченка. – 2005. – № 8 (88). – С. 35-45.
473. Гогохія Н.Т. Мова української преси кінця 1920-х – 1930-х рр. у контексті виховання «нової людини» / Н.Т. Гогохія // Людина у структурах повсякдення в історії України : матеріали Всеукр. наук. конф., Луганськ, 26 листоп. 2009 р. – Луганськ, 2009. – С. 19-20.
474. Гогохія Н.Т. Повсякденні практики життєдіяльності українського суспільства. 1930-і рр.: гендерний аспект / Н.Т. Гогохія // Гілея : зб. наук. праць. – К., 2008. – № 17.
475. Гогохія Н.Т. Практики повсякденної життєдіяльності українського суспільства в умовах формування тоталітаризму: соціальна адаптація селянства /

- Н.Т. Гогохія // Історія повсякденності: теорія та практика : матер. Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14-15 трав. 2010 р. / упор.: Лукашевич О.М., Нагайко Т.Ю. – Переяслав-Хмельниц., 2010. – С. 61-63.
476. Гогохія Н.Т. Спогади українських селян як джерело до вивчення практик повсякденної життєдіяльності українського суспільства 1920 – 30-х рр. / Н.Т. Гогохія // Бахмутський шлях. – 2008. – № 1/2 (50/51). – С. 119-125.
477. Гогохія Н.Т. 1930-ті роки крізь призму повсякденності: зовнішній вигляд українських городян / Н.Т. Гогохія // Вісн. Східноукр. нац. ун-ту ім. В.Даля. – 2003. – № 5. – С. 68-73.
478. Гогохія Н.Т. Якісні методи дослідження у вивченні радянської повсякденності 1920-30-х рр. / Н.Т. Гогохія // Вісн. Луган. нац. пед. ун-ту. – 2007. – № 23. – С. 109-114.
479. Год работы Центральной Комиссии по улучшению быта ученых при Совете Народных Комиссаров (ЦЕКУБУ). Декабрь 1921 г. – декабрь 1922 г. – М., 1922.
480. Голиш Г.М. Наслідки німецько-радянської війни для неповнолітніх громадян України / Г.М. Голиш // Укр. іст. журн. – 2005. – № 3. – С. 37-49.
481. Головата Л. Вступ / Л. Головата // Листи Михайла Грушевського до Михайла Мочульського (1901-1933) / упор. Р. Дзюбан. – Л., 2004. – С. 3-8.
482. Головка В. Історія повсякденності: історіографія і міждисциплінарні зв'язки / В. Головка // Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921– 1928) : кол. монографія : в 2 ч. / відп. ред. С.В. Кульчицький ; Ін-т історії України НАНУ. – К., 2009. – Ч. 1. – С. 47-66.
483. Головка В. «Риба та м'ясо» історії повсякденності: теоретичні засади напряму / В. Головка // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки : міжвід. зб. наук. пр. / Ін-т історії України НАНУ. – К., 2007. – Вип.17. – С.87-101.
484. Голомшток И. Тоталитарное искусство / И. Голомшток. – М. : Галарт, 1994.

485. Голубович І.В. Біографія як соціокультурний феномен: методологія аналізу в гуманітарному знанні / І.В. Голубович // Філософ. думка. – 2008. – № 4. – С. 122-135.
486. Гордон Л.А. Пятидневка: культура и быт / Л.А. Гордон, Б.М. Левин. – М., 1967.
487. Горинов М.М. Проблемы социальной истории и повседневность «страны героев» / М.М. Горинов // Исторические исследования в России: тенденции последних лет. – М., 1996. – С. 268-273.
488. Горлач І. Світ повсякденності: поняття, суть [Електронний ресурс] / І. Горлач / Бібліотека онлайн : веб-сайт. – Режим доступу: <http://readbookz.com/book/179/6254.html>
489. Горобець В. Наскільки новою є «нова соціальна історія» в українському прочитанні? / В. Горобець // Соціум : альманах соціальної історії. – 2005. – № 5. – С. 7-9.
490. Григоров Г. Старый и новый быт / Г. Григоров, Л. Шкотов. – М., Л., 1927.
491. Гриненко Г.В. Культурология и языкознание / Г.В. Гриненко // В перспективе культурологи: повседневность, язык, общество / редкол.: О.К. Румянцев (отв. ред.) и др. ; Рос. ин-т культурологии. – М., 2005. – С. 437-464. – (Технологии культуры) (Постижение культуры).
492. Грицак Я. Пророк у своїй Вітчизні. Франко та його спільнота (1856-1886) / Я. Грицак. – К. : Критика, 2006. – 631 с.
493. Громакова Н.Ю. Дослідження повсякденності шляхти Правобережної України в ХІХ ст.: методологічні аспекти / Н.Ю. Громакова // Дні науки філософського факультету – 2008 : міжнар. наук. конф., Київ, 16 – 17 квіт. 2008 р. : матеріали доп. і виступів / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2008. – Ч. 3. – С. 22-24.
494. Громакова Н.Ю. Історія повсякденності як складова сучасної історичної науки / Н.Ю.Громакова // Сучасна україністика: наукові парадигми мови, історії, філософії : матеріали Міжнар. наук. конф., Харків, 16 –18 квіт. 2008 р. / Харк.нац. екон. ун-т. – Х., 2008. – С. 94-97.

495. Грушевська К. З примітивної культури : розвідки і доп. / К. Грушевська ; ВУАН. – К, 1924. – Вип.1.
496. Грушевський М. Береження і дослідження побутового і фольклорного матеріалу як відповідальне державне завдання / М.Грушевський // Україна. – 1925. – Кн. 5. – С. 3-13.
497. Гудков Л. Культура повседневности в новейших социологических исследованиях / Л. Гудков. – М., 1993. – Вып. 1.
498. Гудков Л.Д. «Культура повседневности» в новейших социологических теориях / Л.Д. Гудков // Общие проблемы культуры : обзор. информация. – М., 1988. – Вып. 1.
499. Гудков Л.Д. Проблема повседневности и поиски альтернативной теории социологии / Л.Д. Гудков // ФРГ глазами западногерманских социологов. – М., 1989. – С. 296-329.
500. Гулыга А.В. Искусство истории / А.В. Гулыга. – М., 1980.
501. Гумилев Л.Н. Может ли произведение изящной словесности быть историческим источником? / Л.Н. Гумилев // Русская литература. – 1972. – № 1. – С. 73-82.
502. Гуревич А.Я. Историческая наука и историческая антропология / А.Я. Гуревич // Вопр. истории. – 1988. – № 1. – С. 56-70.
503. Гуревич А.Я. Исторический синтез и Школа «Анналов» / А.Я. Гуревич. – М. : Индрик, 1993. – 328 с.
504. Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры / А.Я. Гуревич. – М. : Наука, 1972.
505. Гуревич А.Я. Проблема средневековой народной культуры / А.Я. Гуревич. – М., 1981.
506. Гуревич А.Я. Средневековый мир: культура безмолвствующего большинства / А.Я.Гуревич. – М., 1990
507. Гуревич А.Я. О кризисе современной исторической науки // Вопр. истории. – 1991. – № 2-3. – С. 11-27.

508. Давлетов А. Национал-социализм в современных украинских и немецких учебниках по истории: какое место отведено в них показу повседневной жизни? // Гісторыя штодённасці і правы чалавека : мат. міжнар. канф., Минск, 1 – 5 снеж.1999 г. – Мн., 2000.
509. Давыдов А.Ю. Мещочничество и советская продовольственная диктатура. 1918 – 1922 годы / А.Ю. Давыдов // Вопр. истории. – 1994. – № 3. – С. 41-55.
510. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка : в 4 т. Т. 3. / В. Даль. – М. , 1989.
511. Даниленко В. Повсякденне життя українських селян у повоєнний період (1945 – 1953 рр.) / В. Даниленко // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика : зб. ст. / Ін-т історії України НАНУ. – К., 2005. – Вип. 9. □ – С. 3-16.
512. Даниленко В.М. Володимир Дурдуківський: педагог, критик, громадський діяч (1874 – 1938) / В.М. Даниленко, А.А. Кравченко. – К., 2000.
513. Даниленко В.М. Сталінізм і українська інтелігенція (20 – 30-і роки) / В.М. Даниленко, Г.В. Касьянов. – К., 1991.
514. Даниленко В.М. Сталінізм на Україні (20 – 30-ті роки) / В.М. Даниленко, Г.В. Касьянов, С.В. Кульчицький. – К., 1992.
515. Даниленко О.А. Интеллигенция в контексте теории повседневности / О.А. Даниленко // Громадянськість інтелігенції: шляхи формування у кризовому суспільстві / редкол.: В.І. Астахова [та ін.]. – Х., 2001. – С. 24-26.
516. Дашкевич Я.Р. Джерельне та позаджерельне знання в історичному дослідженні / Я.Р. Дашкевич // Вісн. Дніпропетр. ун-ту. – Д., 2000. – Вип. 8. – С. 13-14. – (Історія та археологія).
517. Дашкова Т. Визуальная репрезентация женского тела в советской массовой культуре 30-х годов [Электронный ресурс] / Т. Дашкова // Логос. – 1999. – № 11/12. – Режим доступа: http://www.ruthenia.ru/logos/number/1999_11_12/10.htm.
518. Дашкова Т. Идеология и кинопрезентация (любовь и быт в советских фильмах 30-50-х годов) // Визуальная антропология: новые взгляды на социальную реальность : сб. науч. ст. / под ред. Е.Р. Ярской-Смирновой, П.В. Романова, В.Л. Круткина. – Саратов, 2007. – С. 205-222.

519. Десятов Д. Микита Хрущов і політичні анекдоти [Електронний ресурс] / Д. Десятов // Персонал-плюс. – 2008. – № 39. – 8-14 жовт. – Режим доступу: <http://www.personal-plus.net/291/3877.html>
520. Дзержинский Ф.Э. Избранные произведения : в 2 т. / Ф. Э. Дзержинский. – 3-е изд. – М., 1957. – Т.1
521. Диманштейн С. Проблемы национальной культуры и культурного строительства в национальных республиках / С. Диманштейн // Вестн. Коммунист. Акад. – 1929. – № 31 (1). – С. 124-125.
522. Дингес М. Историческая антропология и социальная история: через теорию «стиля жизни» к культурной истории повседневности / М. Дингес // Одиссей. Человек в истории. 2000 : История в сослагательном наклонении? – М., 2000.
523. Дмитриев А.В. Социология политического юмора : очерки / А.В. Дмитриев. – М., 1998.
524. Добровольский В. Результаты обследования быта членов ИТС г. Одессы / В. Добровольский // Инженер. труд. – 1924. – № 6. – С. 13-14.
525. Домонтович В. Болотяна лукроза, II / В. Домонтович // Київські неокласици / упор. В.Агеева. – К., 2003. – С. 312-340.
526. Дорош Т.О. «Виховання» радянської сільськогосподарської інтелігенції УСРР в умовах становлення адміністративно-командної системи (20-і рр. ХХ ст.)» / Т.О. Дорош // Український селянин : зб. наук. пр. / Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. – Черкаси, 2008. – Вип. 11. – С. 158-160.
527. Дорош Т.О. Матеріальні умови життя аграрної інтелігенції радянської України у 20-ті рр. ХХ ст. / Т.О. Дорош // Гілея : наук. вісн. : зб. наук. пр. – К., 2009. – Вип. 20. – С. 63-69.
528. Дорош Т.О. Особливості харчування аграрної інтелігенції радянської України у 20-ті рр. ХХ ст. / Т.О. Дорош // Людина у структурах повсякдення в історії України : матеріали Всеукр. наук. конф., Луганськ, 26 листоп. 2009 р. – Луганськ, 2009. – С. 25-26.

529. Дровозюк С.І. Національно-культурне та духовне життя українського селянства у 20-30-х рр. ХХ століття: історіогр. нарис / С.І. Дровозюк. – Вінниця : О. Власюк, 2005. – 364 с.
530. Дровозюк С.І. Проблема «живої» людини в українській історичній думці ХХ-ХХІ ст. / С.І. Дровозюк // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. М.Коцюбинського. – Вінниця, 2007. – Вип. 12. – С. 325-331. – (Історія).
531. Дровозюк С.І. Сільські вчителі у культурно-духовних процесах 20-30-х рр. ХХ с.: історіогр. аспект) / С.І. Дровозюк // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. М.Коцюбинського. – Вінниця, 2004. – Вип. 8. – С. 34-42. – (Історія).
532. Дубин Б.В. Быт, бытовщина, обыденность: Идея и история повседневности в России [Электронный ресурс] / Б.В. Дубин // Население и общество. – 2005. – № 1 (75) – Режим доступа: http://demoscope.ru/weekly/knigi/konfer/konfer_020.html
533. Дубняк К. Що таке краєзнавство / К. Дубняк // Червоний шлях. – 1925. – № 6-7. – С. 224-237.
534. Декарт С.А. Проблема интеллигенции: Бесконечный спор о понятии или «полярность исторического сознания» / С.А. Декарт // Интеллигенция в России в истории ХХ века: неоконченные споры: к 90-летию сборника «Вехи». – Екатеринбург, 1998. –
535. Дукельский В.Ю. Музейный предмет / В.Ю. Дукельский // Рос. музейн. энцикл. : в 2 т. – М., 2001. – Т. 1.
536. Дэвис М. Развитие советского общества в 20-е годы и проблема альтернативы / М. Дэвис // Россия в ХХ веке. Историки спорят. – М., 1994.
537. Ершова Э.Б. Художественная интеллигенция России и репрессивный аппарат в 20-30-е годы / Э.Б. Ершова // Интеллигенция России: уроки истории и современность : межвузов. сб. науч. тр. – Иваново, 1996.
538. Етнографічне товариство у Києві // Етногр. вісн. – 1925. – Кн. 1. – С. 4-7.
539. Ешевский С.В. Женщина в средние века в Западной Европе / С.В. Ешевский. – М., 1870

540. Євсєєва Т.М. Російська православна церква 1917 – 1921 рр.: конфлікт національних ідентичностей у православному полі / Т.М. Євсєєва ; Ін-т історії України НАНУ. – К., 2005.
541. Єрмаков В.Т. [Рецензия] // Вопр. истории. – 1966. – № 8. – С. 164-166. – Рец. на кн.: Федюкин С. А. Советская власть и буржуазные специалисты. – М., 1965.
542. Єфіменко Г. Громадська робота як чинник повсякденного життя вчителя / Г. Єфіменко // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки : міжвід. зб. наук. пр. / Ін-т історії України НАНУ. – К., 2007. – Вип. 15. – С. 108-132.
543. Єфіменко Г. Нові підходи до вивчення історії 1920-30-х років в сучасній російській історіографії / Г. Єфіменко // Історія та історіографія в Європі. – Чернівці, 2004. – Вип. 3. – С. 137-144.
544. Єфіменко Г. Особливості дослідження повсякдення міжвоєнного періоду / Г. Єфіменко // Історія повсякденності: теорія та практика : матер. Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14-15 трав. 2010 р. / упор.: Лукашевич О.М., Нагайко Т.Ю. – Переяслав-Хмельниц., 2010. – С. 59-61.
545. Єфіменко Г. Соціальне обличчя вчительства УСРР в контексті трансформації суспільства (1920-і роки) / Г. Єфіменко // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки : міжвід. зб. наук. пр. / Ін-т історії України НАНУ. – К., 2007. – Вип. 17. – С. 138-161.
546. Жеромская В.Б. Советский город в 1921 – 1925 гг. Проблемы социальной структуры / В.Б. Жеромская. – М., 1988.
547. Жолковский А.К. Михаил Зощенко: поэтика недоверия / А.К. Жолковский. – М. : Школа «Языки русской культуры», 1999. – 392 с.
548. Жулинський М. Шлях із неволі, з небуття / М. Жулинський // Слово і час. – 1990. – № 1.
549. Журавлев С.В. «Крепость социализма»: Повседневность и мотивации труда на советском предприятии, 1928-1938 гг. / С.В. Журавлев, М.Ю. Мухин. – М. : РОССПЭН, 2004. – 238 с.

550. Журавлев С.В. «Маленькие люди» и «большая история»: иностранцы московского Электрозавода в советском обществе 1920-1930-х гг. / С.В. Журавлев. – М., 2000.
551. Забелин И.Е. Домашний быт русских царей в XVI и XVII столетиях / И.Е. Забелин. – М. : Языки рус. культуры : Кошелев, 2000. – Т. 1, ч. 1. – 453 с.; ч. 2. – 498 с.
552. Завальнюк О.М. Кам'янець-Подільський держаний університет (1918 – 2003): іст. нарис / О.М. Завальнюк, О.Б. Комарніцький. – Кам'янець-Поділ. : Оіюм, 2003. – 386 с.
553. Заглада Н. В справі дослідження міської людності / Н. Заглада // Зап. етногр. т-ва. – К., 1925. – Кн. 1. – С. 51-53.
554. Заглада Н. Систематичні дослідження над процесом змін у народному побуті / Н. Заглада // Побут. – 1928. – Ч. 1. – С. 6-8.
555. Залкинд А.Б. Психология человека будущего: социал.-психол. очерк / А.Б. Залкинд // Жизнь и техника будущего: социал. и науч.-техн. утопии. – М. ; Л. : Москов. рабочий, 1928.
556. Затонський В. Національно-культурне будівництво і боротьба проти націоналізму : доп. і заключне слово на січневій сесії ВУАН / В. Затонський ; ВУАН. – К., 1934. – С. 10-14.
557. Зашкільняк Л.О. Методологія історії: проблеми предмету і структури / Л.О. Зашкільняк // Історична наука на порозі XXI ст.: підсумки та перспективи : матеріали Всеукр. наук. конф., Харків, 15 – 17 листоп. 1995 р. – Х., 1995. – С. 36-41.
558. Зашкільняк Л. Сучасна світова історіографія : посіб. для студ. іст. спец. унів-тів / Л. Зашкільняк. – Л. : ПАІС, 2007. – 315 с.
559. Зверева Г.И. Роль познавательных «поворотов» второй половины XX века в современных российских исследованиях культуры / Г.И. Зверева // Выбор метода: изучение культуры в России 1990-х годов : сб. науч. ст. – М., 2001. – С. 11-20.

560. Зеленов В.И. Положение инженерно-технического персонала на предприятиях Донецкого бассейна: по данным обследования, произведен. ГМБИ) / В.И. Зеленов // Инженер. труд. – 1924. – № 8. – С. 16-20.
561. Зеленов В.И. Рабочий день и заработная плата инженерно-технического персонала Донбасса / В.И.Зеленов // Инженер. труд. – 1925. – № 3. – С. 12-13.
562. Зерова С. Спогади про Миколу Зерова // Київські неокласики / упор. В.Агеєва. – К., 2003. – С. 96-99.
563. Зиновьев Г. Интеллигенция и революция : докл. на Всерос. съезде науч. работников 23 нояб. 1923 г. / Г. Зиновьев. – М., 1924.
564. Зінченко А.Л. Благовістя національного духу. Українська церква на Поділлі в першій третині ХХ ст. / А.Л. Зінченко. – К., 1993.
565. Зінченко А.Л. Визволитися вірою. Життя і діяння митрополита Василя Липківського / А.Л. Зінченко. – К. : Дніпро, 1997. – 423 с.
566. Зінченко А.Л. Ієрархи Української церкви. Митрополит Микола Борецький, Архієпископ Костянтин Кротевич. Митрополит Іван Павловський / А.Л. Зінченко. – К., 2003.
567. Зневажена Кліо : збірник / Ін-т історії України НАНУ. – К., 2005. – 594 с.
568. Золотухина-Аболина Е.В. Повседневность и другие миры опыта / Е.В. Золотухина-Аболина. – Ростов н/Д : МарТ, 2003. – 192 с.
569. Золотухина-Аболина Е.В. Повседневность: философские загадки / Е.В. Золотухина-Аболина. – К. : Ніка-Центр, 2006. – 196 с.
570. Зощенко М.М. Голубая книга. Пре лести культуры / М. Зощенко. – М. : АСТ Астрель ПолиграфИздат, 2009. – 668 с.
571. Зощенко М.М. Жертва Революции : рассказы и фельетоны 1923 – 1924 годов / М.М. Зощенко. – СПб. : СЗКЭО ; Изд. дом “Кристалл”, 2002. – 160 с.
572. Зощенко М.М. Нервные люди : рассказы и фельетоны 1925 – 1927 годов / М.М. Зощенко. – СПб. : СЗКЭО ; Изд. дом “Кристалл”, 2002. – 160 с.
573. Івашина О.О. Загальна теорія культури : навч. посіб. / О.О. Івашина. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська Академія», 2008. – 215 с.

574. Іващук О. Новий зміст підручників: чи вилетить із кокона метелик? / О. Іващук // Книжк. огляд. – 2002. – № 7.
575. Ігнатуша О.М. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.) / О.М. Ігнатуша ; Запоріж. нац. ун-т. – Запоріжжя, 2008. – 380 с.
576. Ігнатуша О.М. Православні церкви України (20 – 30-ті рр. XX ст.): джерела з історії : навч. посіб. / О.М. Ігнатуша ; Запоріж. нац. ун-т. – Запоріжжя, 2008. – 280 с.
577. Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи : матер. Всеукр. наук. конф., Харків, 15 – 17 лип. 1995 р. – Х., 1995.
578. История российской повседневности : материалы 26-й Всерос. заоч. конф. – СПб. : Нестор, 2002. – 299 с.
579. Історія європейської ментальності / за ред. П. Дінцельбахера. – Л. : Літопис, 2004. – 560 с.
580. Історія повсякденності: теорія та практика : матер. Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14-15 трав. 2010 р. / упор.: Лукашевич О.М., Нагайко Т.Ю. – Переяслав-Хмельниц., 2010. – 180 с.
581. Игнатова Е. Записки о Петербурге. Жизнеописание города со времен его основания до 40-х годов XX века / Е. Игнатова. – СПб. : Амфора, 2005. – 815 с.
582. Изменение социальной структуры советского общества, 1921 – середина 1930-х гг. / Селунская В.М., Кукушкин Ю.С., Поляков Ю.А. и др. – М. : Мысль, 1973. – 343 с.
583. Измозик В.С. Глаза и уши режима: Государственный политический контроль за населением Советской России в 1918–1928 гг. / В.С. Измозик. – СПб., 1995.
584. Измозик В.С. Жилищный вопрос в быту ленинградской партийно-советской номенклатуры. 1920 – 1930-е гг. / В.С. Измозик, Н.Б. Лебина // Вопр. истории. – 2001. – № 4. – С. 98-110.
585. Ильин И.А. Путь к очевидности / И.А. Ильин. – М. : Мысль, 1993.

586. Ильюхов А.А. Жизнь в эпоху перемен: материальное положение городских жителей в годы революции и гражданской войны / А.А. Ильюхов. – М. : РОССПЭН, 2007. – 264 с.
587. Институты управления культурой в период становления. 1917 – 1930-е гг. Партийное руководство; государственные органы управления : схемы. – М., 2004
588. Интеллигенты // Коммунист. – 1922. – 7 сент. – С. 1.
589. Интеллигенция в истории: образованный человек в представлениях и социальной действительности. – М. : ИВИ РАН, 2001. – 312 с.
590. Интеллигенция и народ : матер. кругл. стола // Филос. науки. – 1990.– № 7.
591. Интеллигенция и проблемы формирования гражданского общества в России : тез. докл. Всерос. конф., Екатеринбург, 14-15 апр. 2000 г. – Екатеринбург, 2000.
592. Интеллигенция в процессах преобразования мира: исторические вызовы, социальные проекты и свершения : материалы XVIII межд. науч.-теор. конф. ; Иваново, 27-29 сент., 2007 г. / отв. ред. В.С. Меметов. – Иваново : ИвГУ, 2007. – 323 с.
593. Интеллигенция Советской Украины: некоторые вопросы историографии и методологии исследования. – К., 1988.
594. Ионин Л. Г. Социология культуры / Л.Г. Ионин. – М., 1996.
595. Исидорина Е. Русский конструктивизм: истоки, идеи, практика / Е. Исидорина. – М., 1995.
596. Историография истории нового и новейшего времени стран Европы и Америки [Электронный ресурс] : учеб. пособие / под ред. И.П. Дементьева, А.И. Патрушева // Изучение США в МГУ : веб-сайт. – Режим доступа : http://www.amstud.msu.ru/full_text/texts/dementyev
597. Историография культуры и интеллигенции Сибири / отв. ред. В.Л. Соскин. – Новосибирск, 1978. – 349 с.
598. Историческая наука и историческое сознание / Б.Г. Могильницкий, И.Ю. Николаева, С.Г. Ким и др. – Томск, 2000.

599. Источниковедение. Теория. История. Метод. Источники российской истории / И.Н. Данилевский, В.В. Кабанов, О.М. Медушевская, М.Ф. Румянцева. – М., 1998.
600. История ментальностей. М., 1993.
601. История России XIX – XX веков: новые источники понимания / под ред. С.С. Секиринского. – М., 2001.
602. Каверин В. Дневник К.И. Чуковского / В. Каверин // Чуковский К.И. Дневник. 1901-1929 / К.И. Чуковский. – М. : Сов. писатель, 1991. – С. 3-14.
603. Каган А.Г. Как молодежь расходует и как надо расходовать получку. – Л. : Прибой, 1928. – 93 с.
604. Каган А.Г. Молодежь после гудка / А.Г. Каган. – М. ; Л. : Мол. гвардия, 1930. – 196 с.
605. Казанин И.Е. Забытое будущее: Советская власть и российская интеллигенция в первое послеоктябрьское десятилетие. – Волгоград : ВолГУ, 2001. – 268 с.
606. Калакура Я.С. Українська історіографія : курс лекцій / Я.С. Калакура. – К. : Генеза, 2004. – 496 с.
607. Калакура Я.С. Українська інтелігенція в Росії: суспільно-політична та соціально-культурна діяльність (друга половина XIX – початок XX ст. [Рецензія] / Я.С. Калакура // Історія в школі. – 2010. – № 5-6. – С. 62-64.
608. Кам'янець-Подільський державний університет: минуле і сьогодення / за ред. О.М. Завальнюка. – Кам'янець-Поділ., 2003.
609. Кантор К. Правда о дизайне. Дизайн в контексте культуры доперестроечного тридцатилетия. 1955 – 1985 гг. – М., 1996.
610. Капустин В.И. Социалистический быт – составная часть советского образа жизни / В.И.Капустин. – М. : Знание, 1971. – 32 с.
611. Капустян Г. Голод і селянська ментальність / Г. Капустян // Голод-геноцид 1933 року в Україні: іст.-політ. аналіз соціал.-демогр. і морал.-психол. наслідків : міжнар. наук.-теор. конф., Київ, 28 листоп. 1998 р. : матеріали / редкол.: С. Кульчицький та ін. – К. ; Нью-Йорк : Вид-во М.П. Коць, 2000. – 536 с.

612. Караванський С. Практичний словник синонімів української мови / С. Караванський. – 2-ге вид., доповн. й опрац. – К. : Укр. кн., 2000. – 480 с.
613. Караулов Ю.Н. Культура, история, память (о некоторых тенденциях новейшей французской историко-методологической мысли) / Ю.Н. Караулов, Ю.А. Муравьев // Вопр. философии. – 1988. – № 3. – С. 77-89.
614. Карівець І. Повсякденність: феноменологічний аналіз / І. Карівець // Філосо. пошуки. – Л. ; О., 2007. – Вип. 23. – С. 170-182.
615. Карпенко І.В. Світ повсякденності як предмет філософського дослідження / І.В. Карпенко, К.І. Карпенко // Інтелект. Особистість. Цивілізація : зб. наук. пр. – Донецьк, 2008. – Вип. 6. – С. 7-17.
616. Карпов Г.Г. Партия и культурная революция в СРСР / Г.Г. Карпов. – М., 1957.
617. Касавин И.Т. Анализ повседневности / И.Т. Касавин, С.П. Щавелев. – М. : Канон+, 2004. – 430 с.
618. Касименко О.К. За нові успіхи українських істориків / О.К. Касименко // Укр. іст. журн. – 1963. – № 2.
619. Касьяненко В.И. Советский образ жизни. История и современность / В.И. Касьяненко. – М. : Знание, 1985
620. Касьянов Г.В. Націоналізація історії: методологічні та теоретичні проблеми (пострадянський простір, 1990-ті роки) / Г.В. Касьянов // Сучасна українська історіографія: проблеми методології та термінології : матеріали Всеукр. наук.-метод. семінару. – К., 2005.
621. Касьянов Г.В. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-х – 80-х років / Г.В. Касьянов. – К., 1995.
622. Касьянов Г.В. Становлення політичного тоталітаризму в Україні у 1920-30-і рр.: соціально-психологічний фон / Г.В.Касьянов // Другий міжнародний конгрес українців ; Львів, 22-28 серп. 1993 р. : доп. і повідомл. – Л., 1994. – Ч. 2. – С. 48-51. – (Історія).
623. Касьянов Г.В. Сучасна історія України: проблеми, версії, міркування / Г.В. Касьянов // Укр. іст. журн. – 2006. – № 4. – С. 3-14.

624. Касьянов Г.В. Українська інтелігенція на рубежі XIX-XX ст.: соціально-політичний портрет / Г.В. Касьянов. – К., 1993.
625. Касьянов Г.В. Українська інтелігенція: проблеми вивчення і реінтерпретації / Г.В. Касьянов // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. М.Коцюбинського. – Вінниця, 2004. – Вип. 8. – С. 7-22. – (Історія).
626. Касьянов Г.В. Українська інтелігенція 1920-х – 1930-х років: соціальний портрет та історична доля / Г.В. Касьянов. – К. : Глобус ; Едмонтон : Канад. ін-т Укр. Студій Альберт. Ун-ту, 1992. – 176 с.
627. Касьянов Г.В. УТОРНІТСО: епізод «політичного виховання» інтелігенції / Г.В. Касьянов, Л.І. Ткачова // Держава і українська інтелігенція (деякі проблеми взаємовідносин у 20-х – на початку 30-х років / Ін-т історії АН УРСР. – К., 1990. – С. 26-41.
628. Квакин А. В. Русская интеллигенция и советская повседневность пореволюционной России (1917-1927 гг.) [Электронный ресурс] / А.В. Квакин // Интеллигенция и мир. – Иваново, 2008. – № 3. – С. 45-59. – Режим доступа: http://www.ivanovo.ac.ru/files/zhurnaly/intelligen_2008_3.pdf
629. Квакин А.В. Современные проблемы изучения истории интеллигенции / А.В. Квакин // Проблемы методологии истории изучения интеллигенции: поиск новых подходов : межвуз. сб. науч. тр. – Иваново, 1995.
630. Ким М.П. Коммунистическая партия – организатор культурной революции в СРСР / М.П. Ким. – М., 1955
631. Ким М.П. 40 лет советской культуры / М.П. Ким. – М., 1955
632. Ким С.Г. Немецкая историография о возможностях микро- и макроанализа / С.Г.Ким // Историк в поиске. – М., 1999.
633. Киржнер Д. Условия труда и быта инжтехперсонала украинской горной промышленности / Д. Киржнер, Б. Турубинер // Инженер. работник. – 1928. – № 11-12. – С. 144-163.
634. Киридон А.М. Державно-церковні відносини в радянській Україні 1920-1930-х рр. / А.М. Киридон // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки

- : міжвід. зб. наук. пр. / Ін-т історії України НАНУ. – К., 2004. – Вип. 12. – С. 234-256.
635. Киридон А.М. Духовенство в радянській Україні 1920-30-х рр. / А.М. Киридон // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки : міжвід. зб. наук. пр. / Ін-т історії України НАНУ. – К., 2005. – Вип. 14. – С. 301-327.
636. Киридон А.М. Час випробувань: держава, церква і суспільство в Радянській Україні 1917-1930-х рр. / А.М. Киридон. – Тернопіль, 2005. – 384 с.
- 637.** Кириленко Г.Г. Интеллигенция и повседневность [Электронный ресурс] / Г.Г. Кириленко, Е.В.Шевцов // Философия : учеб. пособие / Г.Г. Кириленко, Е.В. Шевцов. – Режим доступа: http://society.polbu.ru/kirilenko_philosophy/ch83_i.html
638. Киров С.М. Избранные статьи и речи / С.М. Киров. – М., 1957.
639. Кияк Б. Доля академіка Олександра Гольдмана / Б. Кияк, О. Проскура // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1997. – № 1-2. – С. 253-262.
640. Климович Н. Постать Сергія Єфремова крізь призму щоденникових нотаток (за матеріалами «Щоденників» 1923-1929 рр.) / Н. Климович // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки : міжвід. зб. наук. пр. – К., 2007. – Вип. 17. – С. 162-166.
641. Кнабе Г.С. Диалектика повседневности / Г.С. Кнабе // Вопр. философии. – 1989. – № 5.
642. Кнабе Г.С. Древний Рим – история и повседневность / Г.С. Кнабе. – М. : Искусство, 1986.
643. Кнабе Г.С. История. Быт. Античность / Г.С. Кнабе // Быт и история античности. – М., 1988.
644. Кнабе Г.С. Материалы к лекциям по общей теории культуры и культуре античного мира / Г.С. Кнабе. – М., 1993.
645. Кнабе Г.С. Финал: Арбатская эпопея / Г.С. Кнабе // Русская интеллигенция. История и судьба. – М., 1999. – С. 326-365.
646. Коваленко О.Б. Бережков Михайло Миколайович. Російський історик, активний учасник краєзнавчого руху початку ХХ ст. на Україні / О.Б. Коваленко, В.В. Ткаченко // Репресоване краєзнавство (20-30-і роки). – К., 1991. – С. 334-338.

647. Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования / И.Д. Ковальченко. – М. : Наука, 1987.
648. Ковальченко И.Д. Теоретико-методологические проблемы исторических исследований: заметки и размышления о новых подходах / И.Д. Ковальченко // Новая и новейшая история. – 1995. – № 1. – С. 3-15.
649. Ковпак Л.В. Соціально-побутові умови життя населення України в II половині ХХ ст. (1945-2000 рр.) / Л.В. Ковпак ; Ін-т історії України НАНУ. – К., 2003. – 250 с.
650. Коган Б.Б. Быт рабочей молодежи: по материалам анкетного обследования / Б.Б. Коган, М.С. Лебединский. – М. : Изд-во Мосздравотдела, 1929. – 121 с.
651. Козаченко А. Українська культура, її минувшина і сучасність / А. Козаченко. – Х., 1931. – С. 147-150.
652. Козлова Н.Н. Горизонты повседневности: Голоса из хора / Н.Н. Козлова ; Ин-т философии РАН. – М., 1996. – 215 с.
653. Козлова Н.Н. Повседневность / Н.Н. Козлова // Современная западная философия : словарь / сост. и отв. ред. В. С. Малахов, В. П. Филатов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М., 1998. – С. 318.
654. Козлова Н.Н. Повседневность / Н.Н. Козлова // Новая философская энциклопедия : в 4 т. – М., 2001. – Т. 3. – С. 254-255.
655. Козлова Н.Н. Повседневность как источник и итог социального бытия / Н.Н. Козлова // Социально-гуманитарные науки. – 2001. – № 6. – С. 69-82.
656. Козлова Н.Н. Советские люди: Сцены из истории / Н.Н. Козлова. – М. : Европа, 2005
657. Козлова Н.Н. Социально-историческая антропология / Н.Н. Козлова. – М., 1998. –
658. Козлова Н.Н. Социология повседневности: переоценка ценностей / Н.Н. Козлова // Общественные науки и современность. – 1992. – № 3. – С. 47-56.
659. Козлова Н.Н. Соцреализм: производители и потребители / Н.Н. Козлова // Общественные науки и современность. – 1995. – № 4. – С. 144.

660. Козлова Н.Н. «Я так хочу назвать кино». «Наивное письмо»: опыт лингво-социологического чтения [Электронный ресурс] / Н.Н. Козлова, И.И. Сандомирская // Российские женщины в XX веке: опыт эпохи : веб-сайт. – Режим доступа: http://www.a-z.ru/women/text/kis_235r-2htm#;))
661. Козырьков В.П. Освоение обыденного мира / В.П. Козырьков. – Н. Новгород, 1999.
662. Козьякова М.И. Эстетика повседневности. Материальный быт и культура Западной Европы XV- XIX вв. / М.И.Козьякова. – М. : Искусство, 1996.
663. Колесник В.Ф. Історіографія НЕП в Українській СРР / В.Ф. Колесник, В.П. Коцур, Г.Г. Коцур. – К. : Хрещатик, 2002. – 176 с.
664. Колесник І. Історіографічний дискурс в Україні: реалії та прогнози / І. Колесник // Сучасна українська історіографія: проблеми методології та термінології : матеріали Всеукр. наук.-метод. семінару 17 черв. 2004 р. – К., 2005. – С. 22-35.
665. Колінгвуд Р. Дж. Ідея історії / Р.Дж. Колінгвуд. – К. : Основи, 1996.
666. Колобов О.О. Значення фондів особового походження для історико-біографічних досліджень // Українська біографістика : зб. наук. праць. – К., 1999. – Вип. 2. – С. 201-212.
667. Коляструк О.А. Апологія історії повсякденності / О.А. Коляструк // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. М.Коцюбинського. – Вінниця, 2009. – Вип. 17. – С. 70-77. – (Історія).
668. Коляструк О.А. Буття і побут наукової інтелігенції Харкова у перші роки радянської влади / О.А. Коляструк // Зб. наук. пр. / Харків. нац. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди. – Х., 2007. – Вип. 25-26. – С. 153-157. – (Історія та географія).
669. Коляструк О.А. Документи особового походження як джерела з історії повсякденності / О.А. Коляструк // Укр. іст. журн. – 2008. – № 2. – С. 145-154.
670. Коляструк О.А. До характеристики становища одеської інтелігенції у 20-і рр. ХХ ст. / О.А. Коляструк // Інтелігенція і влада / Одес. нац. політехн. ун-т. – О., 2006. – Вип. 8. – С.112-125.

671. Коляструк О.А. Діяльність інженерно-технічних секцій профспілок України з покращення матеріально-побутових умов своїх працівників / О.А. Коляструк // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика : зб. ст. / Ін-т історії України НАНУ. – К., 2007. – Вип. 12. – С. 228-235.
672. Коляструк О.А. Історія повсякденності в сучасній західній науковій традиції / О.А. Коляструк // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. М.Коцюбинського. – Вінниця, 2009. – Вип. 16. – С. 231-237. – (Історія).
673. Коляструк О.А. Історія повсякденності як об'єкт історичного дослідження: історіографічний і методологічний аспекти / О.А. Коляструк. – Х. : Курсор, 2008. – 121 с.
674. Коляструк, О.А. Матеріальне становище науково-педагогічної інтелігенції Києва у першій половині 20-х рр. ХХ ст. / О.А. Коляструк // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика : зб. ст. / Ін-т історії України НАНУ. – К., 2007. – Вип. 11. – С. 86-101.
675. Коляструк О.А. Національна свідомість української інтелігенції у контексті політичних змін кінця ХІХ – 20-х рр. ХХ ст. / О.А. Коляструк // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. М.Коцюбинського. – Вінниця, 2005. – Вип. 9. – С. 144. – (Історія).
676. Коляструк О.А. Повсякдення інтелігенції за доби непу (за оповіданнями і фейлетонами М.Зощенка) / О.А. Коляструк // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. – Вінниця, 2008. – Вип. 14. – С. 58-63. – (Історія).
677. Коляструк О.А. Поняття повсякденності в сучасній гуманітаристиці / О.А. Коляструк // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика : зб. ст. / Ін-т історії України НАНУ. – К., 2009. – Вип. 15. – Ч. 1. – С. 46-56.
678. Коляструк О.А. Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці / О.А. Коляструк // Укр. іст. журн. – 2007. – № 1. – С. 174-184.
679. Коляструк О.А. Предмет історії повсякденності: проблема постановки й окресленості в сучасній гуманітаристиці / О.А. Коляструк // Наук. зап. Вінниц.

- держ. пед. ун-ту ім. М.Коцюбинського. – Вінниця, 2009. – Вип. 15. – С. 170-173. – (Історія).
680. Коляструк О.А. Преса в радянській політичній системі. 20-30-і рр. ХХ ст. / О.А. Коляструк // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. М.Коцюбинського. – Вінниця, 2003. – Вип. 5. – С. 104-110. – (Історія).
681. Коляструк О.А. Про матеріальне становище наукових працівників Кам'янець-Подільського на початку 20-х рр. ХХ ст. (за матеріалами фонду 331 ЦДАВО України) / О.А. Коляструк // Наук. пр. Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-ту: історичні науки. – Кам'янець-Поділ., 2005. – Т. 15 (17). – С. 432-440.
682. Коляструк О.А. Проблеми історії національної інтелігенції 1920-х рр. у сучасній українській історіографії / О.А. Коляструк // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. М.Коцюбинського. – Вінниця, 2006. – Вип. 11. – С. 36-41. – (Історія).
683. Коляструк О.А. Реалії повсякденного життя інтелігенції України на початку 1920-х рр. / О.А. Коляструк // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. М.Коцюбинського. – Вінниця, 2007. – Вип. 12. – С. 65-70. – (Історія).
684. Коляструк О.А. Реалії повсякденного життя учительської інтелігенції українського села у 1920-рр. ХХ ст. / О.А. Коляструк // Гуржіївські історичні читання : зб. наук. пр. – Черкаси, 2007. – С. 318-323.
685. Коляструк О.А. Реалії повсякдення науково-освітньої інтелігенції поділля у 20-х рр. ХХ ст. / О.А. Коляструк // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. пр. – Кам'янець-Поділ., 2007. – Т. 9. – С. 265-275.
686. Коляструк О.А. Релігійний аспект у науковій діяльності і приватному житті професора історії М.М.Бережкова / О.А. Коляструк // Сіверянський літопис. – Чернігів, 2006. – № 5. – С. 91-96.
687. Комаров Ю. Мить, зупинись! Ти – історична! З досвіду використання фотоматеріалів на уроках історії / Ю. Комаров // Історія в школах України. – 2006. – № 4. – С. 15-20.

688. Комаренко Т.О. Влада і літературно-мистецька інтелігенція Радянської України: 20-ті роки ХХ ст. / Т.О. Комаренко, М.А. Шипович / Ін-т історії України НАНУ. – К., 1999. – 60 с.
689. Кондрашова М.И. Российская интеллигенция как объект исторического исследования / М.И. Кондрашова // Проблемы методологии истории интеллигенции: поиск новых подходов : межвуз. сб. науч. тр. – Иваново, 1995. –
690. Копиленко О.Л. Повернення М.С. Грушевського / О.Л. Копиленко. – К., 1991
691. Корзун В.П. По поводу споров об одной дефиниции: от общей методологии к многообразию тезауруса / В.П. Корзун, В.Г. Рыженко // Российская интеллигенция в отечественной и зарубежной историографии. – Иваново, 1995. – С. 27-34.
692. Коровин Е. Нужна ли ЦЕКУБУ? / Е. Коровин // ВАРНИТСО. – 1930. – № 1. – С. 20-21.
693. Коряк В. Життя й мистецтво / В. Коряк // Червоний шлях. – 1923. – № 9. – С. 191-193.
694. Костомаров Н.И. Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI и XVII столетиях / Н.И. Костомаров. – М., 1992.
695. Коцур В.П. Згорання національного відродження на Україні в кінці 20-х – на початку 30-х років: трагічна доля інтелігенції / В.П. Коцур // Наук. зап. з укр. історії / Переяслав-Хмельниц. держ. пед. ун-т ім. Г.Сковороди. – К. ; Переяслав-Хмельниц., 1996. – Вип. 3. – С. 23-32.
696. Коцур В.П. Інтелігенція і формування інтелекту нації (20-30-і рр. ХХ ст.) / В.П. Коцур, О.А. Тарапон // Рідна школа. – 1998. – № 9. – С. 13-21.
697. Коцур В.П. Харчування сільського населення України у 20-30-х рр. ХХ ст. / В.П. Коцур, О.А. Тарапон // Історія повсякденності: теорія та практика : матер. Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14-15 трав. 2010 р. / упор.: Лукашевич О.М., Нагайко Т.Ю. – Переяслав-Хмельниц., 2010. – С. 145-148.

698. Коцюбинська М. Епістолярна мозаїка доби / М.Коцюбинська // «Дорогий Аркадію». Листування і архіварія літературного середовища України 1922-1945 рр. / упор. Л. Демська-Будзуляк. – Л. : Класика, 2001. – 280 с.
699. Коцюбинська М. «Зафіксоване і нетлінне». Роздуми про епістолярну творчість / М. Коцюбинська. – К. : Дух і Літера, 2001. – 300 с.
700. Кравченко В.В. Д.И. Багaley. Научная и общественно-политическая деятельность / В.В. Кравченко. – Х., 1990.
701. Красильников С.А. Высылка и ссылка интеллигенции как элемент советской карательной политики 1920-х – начала 1930-х гг. – Новосибирск, 1994.
702. Красильников С.А. Предисловие / С.А. Красильников // Судьбы русской интеллигенции : материалы дискуссий 1923-1925 гг. / под ред. В.Л.Соскина. – Новосибирск, 1991. – С. 5-21.
703. Краткий психологический словарь. – Ростов н/Д, 1998.
704. Кривуля О.О. Жінки радянської України у художній літературі 20-30-х рр. ХХ ст.: історичний вимір / О.О. Кривуля // Іст. зап.: зб. наук. пр. / Східноукраїн. нац. ун-т ім. В.Даля – Луганськ, 2007. – Вип. 18. – С. 103-109.
705. Кривуля О.О. Зміна соціальної ролі жінок Радянської України на початковому етапі їх входження до «чоловічого світу» (початок 20-х рр. ХХ ст.) / О.О. Кривуля // Іст. зап. : зб. наук. пр. // Східноукраїн. нац. ун-т ім. В.Даля. – Луганськ, 2008. – Вип. 17 (спеціал.). – С. 30-37.
706. Кривуля О.О. Становище жінок у шлюбно-сімейних відносинах в радянській Україні у 20-ті рр. ХХ ст. / О.О. Кривуля // Людина у структурах повсякдення історії України : матеріали всеукр. наук. конф., Луганськ, 26 листоп. 2009 р. – Луганськ, 2009. – С. 41-43.
707. Кримський А. Звенигородщина з погляду етнографічного та діалектологічного. Ч. 1 : Побутово-фольклорні тексти / А. Кримський ; ВУАН. – К., 1928.
708. Кринко Е.Ф. С высоты птичьего полета, или что привлекает современного исследователя в повседневном мире советского человека 1920-40-х гг. / Е.Ф.

- Кринко, Т.П. Хлынина // Повседневный мир советского человека 1920-1940-х гг. – Ростов н/Д, 2009. – С. 5-16.
709. Кром М.М. История России в антропологической перспективе: история ментальностей, историческая антропология, микроистория, история повседневности [Электронный ресурс] / М.М. Кром // Архангельский хронограф. – Режим доступа: <http://achronicle.narod.ru/krom.html>
710. Кром М.М. Историческая антропология : учеб. пособие / М.М. Кром. – СПб., 2000.
711. Кром М.М. Историческая антропология в поисках самоопределения. Дискуссии 70 – 80-х годов [Электронный ресурс] / М.М. Кром // Студенческое научное общество Московского городского педагогического университета : веб-сайт. – Режим доступа:// http://snoistfak.mgpu.ru/Gender_History/methodology/me16.html
712. Кром М.М. Повседневность как предмет исторического исследования // История повседневности : сб. науч. работ / М.М. Кром. – СПб., 2003. – Вып. 9 : Источник. Историк. История. – С. 3-12.
713. Крупина В. Політична поведінка населення України в умовах тоталітаризму (1945 – початок 1950-х рр.) / В. Крупина // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика : зб. наук. пр. / Ін-т історії України НАНУ. – К., 2007. – Вип. 11. – С. 318-337.
714. Круткин В. Интеллектуальное поле визуальной истории / В. Круткин, П.Романов, Е. Ярская-Смирнова // Визуальная антропология: новые взгляды на социальную реальность : сб. науч. ст. / под ред. Е.Р. Ярской-Смирновой, П.В. Романова, В.Л. Круткина. – Саратов, 2007. – С. 7-17.
715. Круткин В. Фотографический опыт и его субъекты / В. Круткин // Визуальная антропология: новые взгляды на социальную реальность : сб. науч. ст. / под ред. Е. Р. Ярской-Смирновой, П. В. Романова, В. Л. Круткина. – Саратов, 2007. – С. 43-61.
716. Крючкова В.А. Мода как форма потребления / В.А. Крючкова // Мода: «За» и «Против». – М., 1973.

717. Куделко С.М. История повседневности в контексте исторического краеведения / С.М. Куделко // Эпоха. Культуры. Люди (История повседневности и культурная история Германии и Советского Союза. 1920-1950-е годы) : матер. междунар. науч. конф., Харьков, сент. 2003 г. / Вост.-регион. центр гуманит.-образовател. инициатив. – Х., 2004.
718. Кузьменко М.М. Науково-педагогічна інтелігенція УСРР 20-30-х рр. : соціально-професійний статус та освітньо-культурний рівень / М.М. Кузьменко. – Донецьк, 2004. – 362 с.
719. Куйбышев В.В. Избранные произведения / В.В. Куйбышев. – М., 1958.
720. Культура и интеллигенция России между рубежами веков: Метаморфозы творчества. Интеллектуальные ландшафты (конец XIX в. – начало XXI в.) : матер. 5-й Всерос. науч. конф., Омск, 29 сент. – 3 окт. 2003 г. – Омск, 2003.
721. Культура и интеллигенция России: Интеллектуальное пространство: Провинция и Центр. XX век : материалы 4-й Всерос. науч. конф., Омск, 27-28 сент. 2000 г. : в 2 т. – Омск, 2000.
722. Культура и интеллигенция России: социальная динамика, образы, мир научных сообществ (XVIII–XX вв.) : матер. 3-й Всерос. науч. конф. – Омск, 1998. – Т. 2.
723. Культурология: XX век : энциклопедия : в 2 т. – СПб., 2000. – Т. 2.
724. Куновська О. Quo vadis «Історія повсякдення»? / О. Куновська // Історіогр. дослідж. в Україні : наук. зб. / Ін-т історії України НАНУ. – К., 2008. – Вип. 18. – С. 21-30.
725. Куприянов А.И. Историческая антропология в России / А.И. Куприянов // Отечеств. история. – 1996. – № 4. – С. 90-98.
726. Купцова И.В. История художественной интеллигенции после октября 1917 г. в современной отечественной историографии / И.В. Купцова // Российская интеллигенция в отечественной и зарубежной историографии. – Иваново, 1995. – Т.2
727. Курас І. Сергій Єфремов і його щоденники / І. Курас // Щоденники, 1923-1929 / С.О. Єфремов. – К., 1997. – С. 3-18.

728. Курносів Ю.О. До питання про визначення поняття «радянська інтелігенція» / Ю.О. Курносів // Укр. іст. журн. – 1969. – № 5. – С. 68-74.
729. Курносів Ю.О. Роль інтелігенції України в комуністичному вихованні трудящих / Ю.О. Курносів. – К., 1968.
730. Курьянович А.В. История повседневности: особенности подхода, цели и методы / А.В. Курьянович // История в XXI веке: историко-антропологический подход в преподавании и изучении истории человечества : материалы междунар. Интернет-конф. 20 марта – 14 мая 2001 на информ.-образовател. портале www.auditorium.ru / под общ. ред. В.В. Керова. – М., 2001. – С. 35-44.
731. Курьянович А.В. Проблемы истории повседневности новейшего времени: источниковая база // Вісн. Дніпропетр. ун-ту. – Д., 2000. – № 8. – С. 38-41. – (Історія та археологія).
732. Лаврентьев А.Н. История дизайна / А.Н. Лаврентьев. – М., 2006.
733. Ларин Ю. Жилище и быт / Ю. Ларин. – М., 1931.
734. Ларин Ю. Итоги, пути и выводы новой экономической политики / Ю. Ларин. – М., 1923. – 192 с.
735. Ларин Ю. Строительство социализма и коллективизация быта / Ю. Ларин. – Л. : Прибой, 1930.
736. Лахач Т. Історія шлюбно-сімейних відносин у радянській Україні 1920-х років в умовах повсякденності / Т. Лахач // Історія повсякденності: теорія та практика : матер. Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14-15 трав. 2010 р. / упор.: Лукашевич О.М., Нагайко Т.Ю. – Переяслав-Хмельниц., 2010. – С. 131-133.
737. Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада / Ж. Ле Гофф. – М. : Наука, 1992.
738. Ле Гофф Ж. Другое Средневековье: Время, труд и культура Запада / Ж. Ле Гофф ; под ред. В.А.Бабинцева. – Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2000. – 328 с.
739. Лебина Н.Б. О пользе игры в бисер. Микроистория как метод изучения норм и аномалий советской повседневности 20 – 30-х годов / Н.Б. Лебина //

Нормы и ценности повседневной жизни: Становление социалистического образа жизни в России, 1920 – 1930-е годы / под общ. ред. Т. Вихавайнена. – СПб., 2000. – С. 9-26.

740. Лебина Н.Б. Повседневная жизнь советского города: Нормы и аномалии. 1920-1930 годы / Н.Б. Лебина. – СПб. : журн. «Нева» ; Летний Сад, 1999. – 320 с.

741. Лебина Н.Б. Повседневность 1920-1930-х годов: «Борьба с пережитками прошлого» / Н.Б. Лебина // Советское общество: возникновение, развитие, исторический финал : в 2 т. – М., 1997. – Т. 1. – С. 23-46.

742. Лебина Н.Б. Теневые стороны жизни советского города 20-30-х гг. / Н.Б. Лебина // Вопр. истории. – 1994. – № 2. – С. 35-46.

743. Лебина Н.Б. Энциклопедия банальностей: Советская повседневность: Контуры, символы, знаки / Н.Б. Лебина. – СПб. : Дмитрий Булавин, 2006. – 444 с.

744. Ледяев В.Г. Понятие интеллигенции: проблемы концептуализации [Электронный ресурс] / В.Г. Ледяев // Интеллигенция и мир (Иваново). – 2001. – № 1. – С. 12-23. – Режим доступа: <http://www.polistudies.ru/universum/esse/5led.htm#c.14>

745. Лейберов И.П. Революция и хлеб / И.П. Лейберов, С. Д. Рудаченко. – М., 1990.

746. Лейбович О.Л. В городе М.: очерки социальной повседневности советской провинции / О.Л. Лейбович ; Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина. – М. : РОССПЭН, 2008. – 294 с.

747. Лелеко В.Д. Пространство повседневности в европейской культуре / В.Д. Лелеко ; Санкт-Петербург. Гос. ун-т экономики и финансов. – СПб., 2002. – 320 с.

748. Ленін В.І. Як організувати змагання? // Повн. збір. тв. / В.І. Ленін. – 5-е вид. – Т. 35. – С..

749. Ленін В.І. Успіхи і труднощі радянської влади // Повн. збір. тв. / В.І. Ленін. – 5-е вид. – Т. 38. – С. 143.

750. Ленін В.І. Економіка і політика в епоху диктатури пролетаріата // Повн. збір. тв. / В.І. Ленін. – 5-е вид. – Т. 39. – С. 264.

751. Ленін В.І. «Дитяча хвороба» лівизни в комунізмі // Повн. збір. тв. / В.І. Ленін. – 5-е вид. – Т. 41. – С.
752. Ленін В.І. [] // Повн. збір. творів / В.І. Ленін. – 5-е вид. – Т. 45. – С. 31-32..
753. Ленін В.І. Лист до Г. Кржижановського // Повн. збір. Творів / В.І. Ленін – 5-е вид. – Т.54. – С. 380.
754. Ли Ч. Н.И.Бухарин и партийно-государственная политика по отношению к интеллигенции (вторая половина 2-х годов) / Ли Ч. // Вестн. Москов. ун-та. – 1992. – № 2. – С. 13-21. – (Серия № 8 : История).
755. Літвінова В.П. Великий Жовтень і залучення старої технічної інтелігенції до соціалістичного будівництва в УРСР в 1921–1925 рр. / В.П. Літвінова, В.М. Шейко // Укр. іст. журн. – 1984. – № 11. – С. 67-78.
756. Літвінова В.П. Діяльність Всеукраїнського комітету сприяння вченим (1921–1925 рр.) / В.П. Літвінова // Вісн. Харків. ун-ту. – 1972. – № 6. – С. 52-60. – (Історія)
757. Лившин А.Я. Власть и общество: Диалог в письмах / А.Я. Лившин, И.Б. Орлов. – М. : РОССПЭН, 2002. – 208 с.
758. Липинський В.В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-і роки / В.В. Липинський. – Донецьк, 2000. – 352 с.
759. Лисяк-Рудницький І. Виродження і відродження інтелігенції // Історичні есе / І. Лисяк-Рудницький. – К., 1994. – Т. 2.
760. Лихачев Д.С. Смех в Древней Руси / Д.С. Лихачев, А.М. Панченко, Н.В. Поньрко. – Л., 1984.
761. Лихолобова З.Г. Міста Донбасу в роки радянської модернізації: особливості менталітету городян (кінець 1920-х – 1930-і рр.) / З.Г. Лихолобова // Нові сторінки історії Донбасу : зб. ст. / Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2006. – Кн. 12. – С. 93-105.
762. Лобода А. Краєзнавство на Україні / А. Лобода // Бюлетень комісії краєзнавства. – 1924. – № 1. – С. 1-5.

763. Логунов А.П. Отечественная историографическая культура: современное состояние и тенденции трансформации / А.П. Логунов // *Образы историографии : сб. ст. / под ред. А. П. Логунова. – М., 2000.*
764. Лойко О. Інтелігенція Поділля в умовах непу / О. Лойко // *Тези 15-ої Вінниц. обл. іст.-краєзн. конф. – Вінниця 1996. – С. 61-62.*
765. Лопатин В.В. Малый толковый словарь русского языка / В.В. Лопатин, Л.Е. Лопатина. – М., 1990. –
766. Лосев А.Ф. Из ранних произведений / А.Ф. Лосев. – М., 1990.
767. Лосев И. Апология обыденности, или Реквием по утопии / И. Лосев // *Императивы человечности. – К., 1987.– С. 55-64.*
768. Лотман Ю.М. Беседы о русской культуре. Быт и традиции русского дворянства (XVIII-начало XIX века) / Ю.М. Лотман. – СПб., 1994.
769. Лотман Ю.М. Изъявление Господне или азартная игра? (Закономерное и случайное в историческом процессе) / Ю.М. Лотман // *Ю.М. Лотман и тартуско-московская семиотическая школа. – М., 1994. – С.*
770. Лотман Ю.М. О природе искусства / Ю.М. Лотман // *Ю.М. Лотман и тартуско-московская семиотическая школа. – М., 1994. – С. 432-438.*
771. Лотман Ю.М. Поэтика бытового поведения в русской культуре // *Избранные статьи : в 3 т. / Ю.М. Лотман. – Таллинн, 1992. – Т. 1. – С. 249.*
772. Лукашевич О. Житло як один з основних критеріїв якості повсякденного життя селянина 20-х років ХХ ст. / О. Лукашевич // *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки : міжвід. зб. наук. пр. / Ін-т історії України НАНУ. – К., 2004. – Вип. 12. – С. 257-276.*
773. Лукашевич Ю. Матеріали санітарно-демографічних обстежень як джерело вивчення історії повсякденності / Ю. Лукашевич // *Історія повсякденності: теорія та практика : матер. Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14-15 трав. 2010 р. / упор.: Лукашевич О.М., Нагайко Т.Ю. – Переяслав-Хмельниц., 2010. – С. 90-92.*
774. Луначарский А.В. Место и роль интеллигенции в обществе : сб. ст. / А.В. Луначарский. – М., 1923. – С. 5.

775. Луначарский А.В. О быте / А.В. Луначарский. – М., 1927
776. Лустенко А.Ю. Екзистенціал повсякденності в християнському універсумі (західноєвропейська середньовічна традиція) / А.Ю. Лустенко // Практична філософія. – 2007. – № 1. – С. 126-135
777. Лустенко А.Ю. Проблема повсякденності як предмету філософської рефлексії: засадові положення / А.Ю. Лустенко // Зб. наук. пр. Східноукр. нац. ун-ту ім. В. Даля : матеріали XII Міжнар. наук.-практ. конф. «Університет і регіон», Луганськ, 19-20 жовт. 2006 р. – Луганськ, 2007. – Ч. 2. – С. 96-98.
778. Любар О.О. Історія української школи і педагогіки / О.О. Любар, М.Г. Стельмахович, Д.Т. Федоренко. – К., 2003.
779. Людина у структурах повсякдення в історії України : матеріали Всеукр. наук. конф., Луганськ, 26 листоп. 2009 р. / Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. – Луганськ, 2009. – 73 с.
780. Людтке А. Что такое история повседневности? Ее достижения и перспективы в Германии / А. Людтке // Социальная история : ежегодник. 1998/99. – М., 1999. – С. 77.
781. Лядов М. Вопросы быта / М. Лядов. – М., 1925.
782. Лядова И.А. Политический анекдот как источник истории. – М., 2000. – 248 с.
783. Мазур І.В. Стан забезпечення медичними працівниками закладів охорони здоров'я губернських міст України на початку 1920-х рр. / І.В. Мазур // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. – Вінниця, 2008. – Вип. 14. – С. 207-209. – (Історія).
784. Майборода В.К. Вища педагогічна освіта в Україні: історія, досвід, уроки (1917 – 1985) / В.К. Майборода. – К., 1992
785. Малес Л.В. Визуалізація соціології / Л.В. Малес // Соціологія в аудиторії: Искусство преподавания. – Х., 2003. – С.154-157.
786. Маликова М. Нэп как опыт социально-биологической гибридизации [Электронный ресурс] / М. Маликова // История повседневности : веб-сайт. – Режим доступа : // <http://www.el-history.ru/node/360>

787. Малышева С.Ю. Советская праздничная культура в провинции: пространство, символы, исторические мифы (1917 – 1927) / С.Ю. Малышева. – Казань : Рутен, 2005. – 625 с.
788. Мандельштам Н.Я. Вторая книга / Н.Я. Мандельштам. – М. : Сов. писатель, 1991. – 342 с.
789. Манкевич И.А. Литературно-художественное наследие как источник культурологической информации / И.А. Манкевич // Обсерватория культуры. – 2007. – № 5. – С. 22-23.
790. Маркевич А.М. «Магнитка близ Садового кольца»: Стимулы к работе на Московском заводе «Серп и молот», 1883-2001 гг. / А.М. Маркевич, А.К. Соколов. – М., 2005.
791. Маркітан Л. Кінофотодокументи як історичне джерело / Л.Маркітан // Історичні джерела та їх використання. – К., 1971. – Вип. 6.
- 792.** Марков Б.В. Культура и цивилизация [Электронный ресурс] / Б.В. Марков // Веб-кафедра филос. антропологии. – Режим доступа : // <http://anthropology.ru/ru/texts/markov/culciv.html>
793. Марков Б.В. Понятие повседневности в философии и антропологии / Б. В. Марков // Научная рациональность и структуры повседневности. – СПб., 1999. – С. 14.
794. Марков Б.В. Храм и рынок. Человек в пространстве культуры / Б.В. Марков. – СПб., 1999.
795. Марочко В. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929-1941) / В. Марочко, Г. Хіліг. – К., 2003.
796. Мартынов А.И. Мои украинские впечатления и размышления / А.И. Мартынов. – М., 1923. –
797. Масненко В.В. Вчительство та становлення радянської школи на Україні в першій половині 20-х років / В.В. Масненко, І.Ф. Шаров // Укр. іст. журн. – 1990. – № 12. – С. 100-104.

798. Масненко В.В. Українізація системи вищої освіти 1920-х рр. як важливий чинник розвитку національної свідомості / В.В. Масненко // Вісн. академії кадрів культури і мистецтв. – 2000. – № 4. – С. 20-28
799. Медвідь Л.А. Історія національної освіти і педагогічної думки в Україні / Л.А. Медвідь. – К., 2003.
800. Медик Х. Микроистория / Х. Медик // Thesis. – 1994. – Вып. 4. – С. 193-202.
801. Медушевская О.М. Методология истории / О.М. Медушевская, М.Ф. Румянцева. – М., 1997.
802. Медушевская О.М. Теоретические проблемы источниковедения // Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории : учеб. пособие / И.Н. Данилевский, В.В.Кабанов, О.М.Медушевская, М.Ф.Румянцева. – М. : РГГУ, 2000.
803. Меерович М.Г. Наказание жилищем: жилищная политика в СССР как средство управления людьми (1917-1937 годы) / М.Г. Меерович. – М. : РОССПЭН, 2008.
804. Меерович М.Г. Очерки истории жилищной политики в СССР и ее реализации в архитектурном проектировании (1917–1941 гг.) / М.Г. Меерович. – Иркутск, 2003.
805. Меликьян А.С. Проституция в 1920-е годы / А.С. Меликьян // Социол. исслед. – 1989. – № 3. – С. 45-54
806. Мельник В.І. Долі в інтер'єрі історії : іст.-публіцист. нариси. – Вінниця : Книга-Вега, 2006. – 112 с.
807. Мельничук І.П. Документи державного архіву Вінницької області про настрої сільської інтелігенції Поділля у 1920-і рр. / І.П. Мельничук, В.І. Петренко, П.М. Кравченко // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. – Вінниця, 2006. – Вип. 11. – С. 341. – (Історія).
808. Мельничук О.А. Пенсійне страхування інтелігенції в УСРР у 1920-х рр. / О.А. Мельничук // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. – Вінниця, 2008. – Вип. 14. – С. 204-207. – (Історія).

809. Мельничук О.А. Соціальне страхування в радянській Україні (20-30-ті рр. ХХ ст.) / О.А. Мельничук. – Вінниця : Едельвейс і К, 2009. – 371 с.
810. Меметов В.С. Интеллигенция как объект исследования в диссертационных работах 1954–1994 годов : анализ. обзор / В.С. Меметов, О.Ю. Олейник, И.И. Олейник // Актуальные проблемы историографии отечественной интеллигенции. – Иваново, 1994.
811. Меметов В.С. О некоторых методологических подходах в изучении понятия «интеллигенция» в отечественной историографии [Электронный ресурс] / В.С. Меметов // Интеллигенция и мир. – 2008. – №2. – С. 9-22. – Режим доступа: http://www.ivanovo.ac.ru/files/zhurnaly/intelligen_2008_2.pdf
812. Методологические проблемы истории : учеб. пособие / под общ. ред. проф. В.Н.Сидорцова. – Мн. : ТетраСистемс, 2006. – 316 с.
813. Микро- и макроподходы к изучению прошлого / Ин-т всеобщей истории РАН. – М., 1999. – 310 с.
814. Минц С.С. Об особенностях эволюции источников мемуарного характера: к постановке проблемы // История СССР. – 1979. – № 6. – С. 64.
815. Миронец И.И. Художественная литература как исторический источник: к историографии вопроса / И.И. Миронец // История СССР. – 1976. – № 1. – С. 125-141.
816. Миронець Н.І. На тлі трагічної історії / Н.І. Миронець. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 2003. – 160 с.
817. Миронець Н.І. Поезія Юрія Клена (Освальда Бургардта) як джерело інформації про сутність тоталітаризму / Н.І. Миронець // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики : зб. наук. пр. – К., 1997. – С. 195-205.
818. Миронець Н.І. Просопографія як спеціальна історична дисципліна / Н. Миронець, І. Старовойтенко // Українська історична наука на шляху творчого поступу : III Міжнар. наук. конгрес укр. істориків ; Луцьк, 17-19 трав. 2006 р. : доп. та повідомл. : в 3 т. – Луцьк, 2007. – Т. 1. – С.223-240.

819. Михеєв С.П. До питання про діяльність більшовиків України по залученню старої інтелігенції на бік радянської влади / С.П. Михеєв // Укр. іст. журн. – 1983. – № 11. – С. 54-60.
820. Мовчан А.В. Радянські свята та формування «феномену «радянського дитинства» на початку 1920-х років / А.В. Мовчан // Історичні і політологічні дослідження/Донец. нац. ун-т.. – 2007. – № 1/2. – С. 79-85.
821. Мовчан О. Житлово-побутові умови та комунальне обслуговування робітників УСРР. 1920-і роки / О. Мовчан // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки : міжвід. зб. наук. пр. / Ін-т історії України НАНУ. – К., 2007. – Вип. 17. – С. 229-277.
822. Могильницький Б.Г. Введение в методологию истории : учеб. пособие для студ. вузов, обуч. по спец. «История» / Б.Г. Могильницький. – М. : Высш. школа, 1989.
823. Мода и стиль / глав. ред. В.А. Володин. – М. : Аванта+, 2002. – 480 с.
824. Мокрогуз О. Навчити «прочитувати» фотографії (З досвіду інтерпретації візуальних архівних матеріалів у шкільному курсі історії) / О. Мокрогуз // Історія в школах України. – 2004. – № 8. – С. 27-38.
825. Молчанов В.Б. Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900 –1914 рр.) / В.Б. Молчанов ; Ін-т історії України НАНУ. – К., 2005. – 318 с.
826. Молчанов В.Б. Добробут освітян в Україні у ХІХ – на початку ХХ ст. / В.Б. Молчанов // Історія України. – 2005. – № 11 (411), березень. – С. 1-2.
827. Михайлюк О.В. Исторический источник: информация и смысл / О.В. Михайлюк // Вісн. Дніпропетр. ун-ту. – Д., 2000. – Вип. 8. – С. 54. – (Історія та археологія).
828. Михайлов А.В. Надо учиться обратному переводу / А.В. Михайлов // Одиссей. Человек в истории. 1989. – М., 1990. – С. 58
829. Музееведение. Музеи исторического профиля : учебник. – М., 1988.
830. Нагайко Т.Ю. Історія повсякденності: погляд на проблему // Історія повсякденності: теорія та практика : матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-

- Хмельницький, 14-15 трав. 2010 р. / упоряд.: О.М. Лукашевич, Т.Ю. Нагайко. – Переяслав-Хмельниц., 2010. – С. 46-48.
831. Наливайко И.М. Повседневность и проблема культурной самоидентификации (Границы культуры и культура границ) / И.М. Наливайко // В перспективе культурологии: повседневность, язык, общество.– М. : Академ. проект ; РИК, 2005. – 528 с.
832. Нарский И.В. Жизнь в катастрофе. Будни населения Урала. 1917–1921 гг. / И.В. Нарский. – М., 2001.
833. Нариси історії українського шкільництва (1905–1933). – К., 1996
834. Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.) : у 3 кн. Кн. 2 / С.І. Білокінь, О.Д.Бойко, Г.С.Брега та ін.; відпов.ред. Ю.О.Курносів / Інститут історії України НАН України. – К., 1994. – 172 с.
835. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.) : кол. монографія : в 2 ч. / відп. ред. С.В. Кульчицький ; Ін-т історії України НАНУ. – К., 2009-2010. – Ч. 1. – 445 с.; Ч. 2. – 382 с.
836. Нариси української популярної культури / за ред. О. Гриценка. – К. : УЦКД, 1998. – 760 с.
837. Неженцев Ю.И. Научно-техническая интеллигенция на Украине в 1920–1930-е годы) / Ю.И. Неженцев. – К. : Наук. думка, 1992. – 56 с.
838. Непийвода В.А. Оздоровлення наукових працівників як один з напрямків діяльності ВУКСУ / В.А. Непийвода // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. – Вінниця, 2008. – Вип. 14. – С. 220-223. – (Історія).
839. Непотенко І.В. Харчування чернігівців у 20-30-х рр. ХХ ст. / І.В. Непотенко // Людина у структурах повсякдення в історії України : матеріали Всеукр. наук. конф., Луганськ, 26 листоп. 2009 р. – Луганськ, 2009. – С. 52-54.
840. Несколько слов к оценке общих выводов одного ГМБИ // Инженер. труд. – 1924. – № 3. – С. 4-5.
841. Нестеренко В.А. Українська науково-освітня інтелігенція Поділля та влада у 1920-і рр. / В.А.Нестеренко, В.Г. Романюк // Інтелігенція і влада / Одес. нац. політехн. ун-т. – О., 2004. – № 3. – С. 193-196.

842. Нестеренко В.А. Українське вчительство Поділля в 1920-1930-ті роки: суспільно-політичний портрет / В.А. Нестеренко // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. пр. – Кам'янець-Поділ., 2003. – Т. 3. – С. 155-164.
843. Никуличев Ю.В. Время, бытие, быт в зеркалах русской литературы XIX века / Ю.В. Никуличев // История России XIX – XX веков: новые источники понимания / под ред. С.С. Секиринского – М., 2001.
844. Нізова Л. Повсякденне життя кустаря в період його перетворення: малоземельний селянин – кустар, ремісник – промисловик – кооператор (друга пол. XIX – перша чверть XX ст.) / Л. Нізова // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки : міжвід. зб. наук. пр. / Ін-т історії України НАНУ. – К., 2007. – Вип. 17. – С. 278-306.
845. Ніколіна І.І. Вчительство Поділля у 1920-х – 30-х рр. XX ст. / І.І. Ніколіна // Вінниччина: минуле та сьогодення : краєзн. дослідж. – Вінниця, 2005. – С. 157-160.
846. Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-і рр.) : іст.-стат. дослідж. – Донецьк, 2003. – 450 с.
847. Нормы и ценности повседневной жизни: Становление социалистического образа жизни в России, 1920 – 1930-е годы. – СПб., 2000. – 478 с.
848. Нэп: экономические, политические и социокультурные аспекты. – М. : РОССПЭН, 2006. – 544 с.
849. О новых течениях в разрешении жилищного вопроса // Жилищная кооперация Украины. – 1927. – № 11.
850. Обертрайс Ю. Введение / Ю. Обертрайс // Эпоха. Культуры. Люди (История повседневности и культурная история Германии и Советского Союза. 1920-1950-е годы) : матер. междунар. науч. конф., Харьков, сент. 2003 г. / Вост.-регион. центр гуманит.-образоват. инициатив. – Х., 2004. – С. 4-14.
851. Оболенская С.В. Некто Йозеф Шеффер, солдат гитлеровского вермахта / С.В. Оболенская // Одиссей. Человек в истории. 1996. – М., 1996. – С. 128-147.

852. Оболенская, С.В. История повседневности в современной историографии ФРГ / С.В. Оболенская // Одиссей. Человек в истории. 1990. – М., 1990. – С. 182-198.
853. Ожегов С.И. Словарь русского языка / С.И. Ожегов. – 8-е изд. – М., 1970.
854. Олабарри И. «Новая» новая история: структура большой длительности [Электронный ресурс] / И. Олабарри // Ойкумена : альманах сравнител. исслед. полит. ин-тов, социал.-экон. систем и цивилизаций. – Х., 2004. – Вып. 2. – С. 176-207. – Режим доступа:
http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Article/olab_novist.php
855. Олейник О.Ю. Изучение проблем интеллигенции в 90-е годы : справ.-библ. информ. / О.Ю. Олейник // Интеллигенция и мир. – Иваново, 2001. – № 1. – С. 91-100.
856. Ольшанский Д.В. Психология масс / Д.В. Ольшанский. – СПб., 2001.
857. Орджоникидзе Г.К. Избранные статьи и речи. 1918-1937 / Г.К. Орджоникидзе. – М., 1945.
858. Орлов И.Б. Советская повседневность: исторический и социологический аспекты становления / И.Б. Орлов. – М. : ГУ-ВШЭ, 2008. – 230 с.
859. Орлова Л. Азбука моды / Л. Орлова. – М. : Просвещение, 1988.
860. Оруэл Д. 1984 / Д. Оруэл. – М., 1988.
861. Осипович Т. Проблемы пола, брака, семьи и положение женщины в общественных дискуссиях середины 1920-х гг. / Т. Осипович // Обществ. науки и современность. – 1994. – № 1.
862. Осокина Е.А. За фасадом «сталинского изобилия». Распределение и рынок в годы индустриализации. 1927–1941 / Е.А. Осокина. – М., 1999.
863. Осокина Е.А. Иерархия потребления: о жизни людей в условиях сталинского снабжения. 1928–1935 / Е.А. Осокина. – М., 1993.
864. Осокина Е.А. Люди в годы первых пятилеток: способы и стратегии выживания / Е.А. Осокина // История. – 1997. – № 19.
865. Отчет о деятельности ЦК КП(б)У // Известия ЦК КП(б)У. – 1922. – № 7/8 (15/16). – С. 6-9.

866. Очеретянко В.І. Влада і інтелігенція у 1920-1930-х рр.: історіографія проблеми / В.І. Очеретянко // Історія України: Маловідомі імена, події, факти : зб. наук. пр. / Ін-т історії України НАНУ. – К., 2006. – Вип. 33. – С. 309-316.
867. Очеретянко В.І. Переслідування української інтелігенції в другій половині 20-х рр. (за матеріалами фондів «Російського зарубіжного архіву» Державного архіву Російської Федерації) / В.І. Очеретянко // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1997. – № 1-2. – С. 240-252.
868. Павленко Ю. Історія в калейдоскопі сучасних інтерпретацій / Ю. Павленко // Нові перспективи історіописання / за ред. П. Берка. – К., 2004. – С. 364-380.
869. Павленок П.Д. Становление социальной однородности общества в условиях строительства социализма / П.Д. Павленок. – М., 1986. – 160 с.
870. Павлова И.В. Власть и общество в СССР в 1930-е годы / И.В. Павлова // Вопр. истории. – 2000. – № 10. – С. 4-19.
871. Павлухіна В. Деякі проблеми методології дослідження повсякденного життя українського селянства в 60 – 80-ті рр. ХХ ст. / В. Павлухіна // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика : зб. ст. / Ін-т історії України. – К., 2007. – Вип. 11. – С. 434-443.
872. Павлюченков С.А. Военный коммунизм в России: Власть и массы / С.А. Павлюченков. – М., 1997. – 430 с.
873. Паперный В. Культура Два / В. Паперный. – М. : НЛЮ, 1996. – 540 с.
874. Паращевіна О.С. Вилучення безпритульних дітей з вулиці: реалії історії повсякденності України 1920-х – першої половини 1930-х рр. [Електронний ресурс] / О.С. Паращевіна // Придніпров'я : іст.-краєзн. дослідж. : зб. наук. пр. Вип.6. – Д., 2008. – 188 с. – Режим доступу:
<http://artvertep.dp.ua/shop/books/4361/7593.html>
875. Парфіненко А.Ю. Викладацький склад дореволюційних університетів у зображенні публіцистики 1920-початку 1930-х рр. / А.Ю. Парфіненко // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : зб. наук. пр. / Харків. нац. ун-т ім. В. Каразіна. – Х., 2006. – Вип. 8. – С. 190-196 .

876. Парыгин Б.Д. Социальная психология как наука / Б.Д. Парыгин. – М. : Наука, 1969. – 216 с.
877. Пащенко В.О. Держава і православ'я в Україні 20-30-ті рр. ХХ ст. / В.О. Пащенко. – К., 1993.
878. Петров В. Місце фольклору в краєзнавстві / В. Петров. – К., 1926.
879. Петров В. Старий і новий побут / В. Петров // Життя і революція. – 1925. – № 8. – С. 39-42.
880. Петровская Е.В. Непроявленное: Очерки по философии фотографии / Е.В. Петровская. – М.: Ad Marginem, 2002. – 412 с.
881. Петровський Е. І. І.Погорілий (1899-1937): трагічна доля керівника кафедри історії України Одеського університету / Е.І. Петровський // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки : міжвід. зб. наук. пр. / Ін-т історії України НАНУ. – К., 2004. – Вип. 12. – С. 380-388.
882. Пилявець Л.Б. Взаємовідносини між православними церквами в Україні в умовах становлення тоталітаризму / Л.Б. Пилявець // Церква і національне відродження / наук. ред. М. Ф. Рибачук. – К., 1993. – С. 360-367.
883. Письменники радянської України. 20-30-і роки. – К., 1989. – 178 с.
884. Пиріг О.А. Ринок і торгівля України / О.А. Пиріг. – К., 1996.
885. Пиріг Р.Я. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924 – 1934) / Р.Я. Пиріг ; Ін-т укр. археографії АН України. – К., 1993. – 200 с.
886. Підгаєцький В.В. Джерелознавство ХХ століття: тенденції, акценти, наголоси / В.В. Підгаєцький // Вісн. Дніпропетр. ун-ту. – Д., 2000. – Вип. 8. – С. 7-9. – (Історія та археологія).
887. Плаггенборг Шт. Революция и культура: Культурные ориентиры в период между Октябрьской революцией и эпохой сталинизма / Шт. Плаггенборг. – СПб. : Журн. «Нева», 2000. – 415 с.
888. Платонов А. Счастливая Москва. Повести. Рассказы. Лирика / А. Платонов. – М. : Гудьял-Пресс, 1999.
889. Платонов К.К. Краткий словарь системы психологических понятий / К.К. Платонов. – М. : Высш. школа, 1984.

890. Плетнев В. Пролетарский быт. Старый и новый / В. Плетнев // Горн. – 1923. – № 9. – С. 65-78.
891. Плющ М. Урбанізація і зростання міського населення у повоєнні роки / М. Плющ // Історія України: Маловідомі імена, події, факти : зб. наук. ст. / Ін-т історії України НАНУ. – К., 2001. – Вип. 15. – С. 71-77.
892. Повседневность как текст культуры : материалы междунар. науч. конф., Киров, 27-29 апр. 2005 г. – Киров : Изд-во ВятГГУ, 2005. – 376 с.
893. Повседневность российской провинции: история, язык и пространство : материалы 3-й Всерос. летней школы «Провинциальная культура России: подходы и методы изучения истории повседневности» ; Казань, июнь-июль 2002 г. / под ред. С.Ю. Малышевой. – Казань, 2002. – 515 с.
894. Повседневный мир советского человека 1920-1940-х гг. – Ростов н/Д : Изд-во ЮНЦ РАН, 2009. – 384 с.
895. Покровский М. Основные принципы работы Экспертной Комиссии / М. Покровский // Год работы Центральной Комиссии по улучшению быта ученых при Совете Народных Комиссаров (ЦЕКУБУ). Декабрь 1921 г. – декабрь 1922 г. – М., 1922 – С. 13-16.
896. Поливанов Е.Д. Фонетика интеллигентского языка [1931 г.] // Статьи по общему языкознанию / Е.Д. Поливанов. – М., 1968. – С. 231- 247.
897. Полонська-Василенко Н.Д. Українська Академія наук. Нарис історії / Н.Д. Полонська-Василенко. – К. : Наук. думка, 1993. – Ч. 1 : 1918-1930. – 415 с.
898. Поляков Ю.А. История повседневности – важное направление науки / Ю.А. Поляков // Человек в российской повседневности : сб. науч. ст. – М., 2001. – С. 4-17.
899. Поляков Ю.А. Советская страна после окончания гражданской войны. Территория и население / Ю.А. Поляков. – М., 1986.
900. Поляков Ю.А. Человек в повседневности / Ю.А. Поляков // Вопр. истории. – 2000. – № 3. – С. 125-132.
901. Попов Д. Российская интеллигенция в фотографиях: виртуальный мир вчера и сегодня / Д. Попов // Визуальная антропология: новые взгляды на

- социальную реальность : сб. науч. ст. / под ред. Е. Р. Ярской-Смирновой, П. В. Романова, В. Л. Круткина. – Саратов, 2007. – С. 326-348.
902. Попович М.В. Нарис історії культури України / М.В. Попович. – К. : АртЕк, 1999. – 728 с.
903. Поршнева Б.Ф. Социальная психология и история / Б.Ф. Поршнева. – М. : Наука, 1966. – 318 с.
904. Посохов С.І. Криза старого університету в українській публіцистиці 1920-х рр. / С.І. Посохов // Наук. пр. Кам'янець-Поділ. держ. ун-ту. – Кам'янець-Поділ., 2004. – Т. 12. – С. 197-204. – (Історичні науки).
905. Потильчак О.В. Відкритий судовий процес у Сталіно: маловідома сторінка радянського військового полону в Україні / О.В.Потильчак // Історія в серед. і вищ. навч. закл. України. – 2005. – № 1. – С. 14-19.
906. Предтеченский А.В. Художественная литература как исторический источник / А.В. Предтеченский // Вестн. Ленинград. ун-та. – 1964. – № 14. – С. 76-85.
907. Прилуцький В. Побут студентів в 1920-х рр. / В. Прилуцький // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки : міжвід. зб. наук. пр. / Ін-т історії України НАНУ. – К., 2006. – Вип. 15. – С. 85-107.
908. Примочкина Н.Н. Писатель и власть / Н.Н. Примочкина. – М., 1988.
909. Пристайко В.І. Жертви терору. «Як ДПУ боролось з українською академічною наукою» / В.І. Пристайко // З архівів ВУЧК- ГПУ-НКВД-КГБ. – 1994. – № 1. – С. 70-88.
910. Пристайко В.І. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД: Трагічне десятиліття (1924-1934) / В.І. Пристайко, Ю.І. Шаповал. – К., 1996. – 496 с.
911. Присяжнюк Ю.П. Ментальність і ремесло історика. Методологічна парадигма селянознавчих студій в Україні на зламі ХХ-ХХІ ст. / Ю.П. Присяжнюк. – Черкаси, 2007. – 122 с.
912. Присяжнюк Ю.П. Українське селянство ХІХ –ХХ ст.: еволюція, ментальність, традиціоналізм / Ю.П. Присяжнюк. – Черкаси : Відлуння-плюс, 2002. – 120 с.

913. Приходько А. Культурне будівництво на Україні (за 1925/26 та 1926/27 роки) / А. Приходько. – Х. : Пролетарий, 1927.
914. Проблемы повседневности в истории: образ жизни, сознание и методология изучения / Ставропол. гос. ун-т. – Ставрополь, 2001. – 253 с.
915. Проекти історичного напрямку [Електронний ресурс] // Освіта.UA : веб-сайт. – Режим доступу: <http://osvita.ua/school/technol/2322>
916. Пролетаризация науки // Коммунист. – 1921. – 16 янв. – С. 2.
917. Протодьяконов А.М. О методах оплаты инженерно-технических работников / А.М. Протодьяконов // Инженер. труд. – 1926. – № 11. – С. 8-19.
918. Профессионализм историка и идеологическая конъюнктура. Проблемы источниковедения советской истории. – М., 1994.
919. Прохоренко О. Повсякденне життя науково-педагогічної інтелігенції України (друга пол. 40-х – перша пол. 50-х рр. ХХ ст.) / О. Прохоренко, С. Герегова // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика : зб. ст. / Ін-т історії України НАНУ. – К., 2007. – Вип. 11. – С. 355-363.
920. Пушкарев Л.Н. Классификация русских письменных источников по отечественной истории. – М., 1975. – С.91
921. Пушкарева Н.Л. «История повседневности» и «история частной жизни»: содержание и соотношение понятий / Н.Л. Пушкарева // Социальная история : ежегодник. 2004. – М., 2005. – С. 93-112.
922. Пушкарева Н.Л. Предмет и методы изучения повседневности / Н.Л. Пушкарева // Этногр. обозрение. – 2004. – №1. – С. 10-14.
923. Рабенчук О. Морально-психологічний стан та реакція населення України на голод 1946 – 1947 рр. / О. Рабенчук // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика : зб. ст. / Ін-т історії України НАНУ. – К., 2005. – Вип. 9. – С. 368-384.
924. Рабинович М.Г. Город и поэт / М.Г. Рабинович // Сов. этнография. – 1985. – № 1. – С. 116-129.
925. Раев М. Россия за рубежом: История культуры русской эмиграции. 1919 – 1939 / М. Раев. – М., 1994.

926. Раскатова Е.М. «Власть и художественная интеллигенция» как исследовательская проблема в отечественной историографии 1990 – 2000-х гг. / Е.М. Раскатова // Культура и интеллигенция России XX века как исследовательская проблема: итоги и перспективы изучения : тез. докл. науч. конф., Екатеринбург, 30-31 мая 2003 г. – Екатеринбург, 2003. – С. 162-164.
927. Реабілітовані історією : зб. ст. – К. ; Полтава : Рідний край, 1992. – 401 с.
928. Ревель Ж. Микроисторический анализ и конструирование социального / Ж. Ревель // Одиссей. Человек в истории. 1996. – М., 1996.
929. Ревякина И.А. Трудные дни российской науки / И.А. Ревякина, И.Н. Селезнева // Вестник РАН. – 1994. – № 10. – С. 9-34.
930. Реєнт О.П. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу / О.П. Реєнт // Укр. іст. журн. – 1999. – № 3.
931. Репина Л.П. Вместо предисловия / Л.П. Репина // История через личность: историческая биография сегодня / под ред. Л.П. Репиной. – М., 2005. – С. 3-19.
932. Репина Л.П. Выделение сферы частной жизни как историографическая и методологическая проблема / Л.П. Репина // Человек в кругу семьи. – М., 1996. – С. 20-34.
933. Репина Л.П. Вызов постмодернизма и перспективы новой культурной и интеллектуальной истории / Л.П. Репина // Одиссей. Человек в истории. 1996. – М., 1996. – С. 117-146.
934. Репина Л.П. Интердисциплинарная история вчера, сегодня, завтра. Вместо предисловия / Л.П. Репина // Междисциплинарные подходы к изучению прошлого / под ред. Л.П. Репиной. – М., 2003. – С. 5-18.
935. Репина Л.П. Проблема методологического синтеза и новые версии социальной истории / Л.П. Репина // Междисциплинарный синтез в истории и социальные теории: теория, историография и практика конкретных исследований / под ред. Л.П. Репиной, Б.Г. Могильницкого, И.Ю. Николаевой. – М., 2004. – С. 5-19.

936. Репина Л.П. Смена познавательных ориентаций и метаморфозы социальной истории. Ч. 2 / Л.П. Репина // Социальная история : ежегодник. 1998. – М., 1998. – С. 7-25.
937. Репина Л.П. Социальная история на пороге XX века: от междисциплинарного анализа к новому историческому синтезу / Л.П. Репина // Социальная история. Проблемы синтеза. – М., 1994. – С. 3.
938. Репресоване “відродження” / упоряд.: О.І. Сидоренко, Д.В. Табачник. – К. : Україна, 1993. – 399 с.
939. Репресоване краєзнавство (20 – 30-ті роки) / редкол.: П.Т. Тронько (голова) та ін. ; Ін-т історії України, Всеукр. спілка краєзнавців. – К. : Рідний край, 1991. – 478 с.
940. Рибак І.В. Стан соціально-побутової сфери українського повоєнного села (1946–1955) // Укр. іст. журн. – 1994. – № 1.
941. Риккерт Г. Философия жизни / Г. Риккерт. – К., 1998.
942. Роговин В.З. А.В.Луначарский о социалистическом образе жизни / В.З. Роговин // Социол. исследования. – 1975. – № 4. – С. 159-170.
943. Романенко Г.О. Соціальне самовизначення художньої інтелігенції України (20-30 рр.) / Г.О. Романенко // Вчені зап. Харків. гуманіт. ун-ту «Нац. укр. академія». – Х., 2001. – Т. 6-11. – С. 75-77.
944. Романов П. Ландшафты памяти: опыт прочтения фотоальбомов // Визуальная антропология: новые взгляды на социальную реальность : сб. науч. ст. / П. Романов, Е. Ярская-Смирнова / под ред. Е.Р. Ярской-Смирновой, П.В. Романова, В.Л. Круткина. – Саратов, 2007. – С. 145–168.
945. Российская интеллигенция: XX век : тез. докл. и сообщ. науч. конф. / отв. ред. В.Г.Чуфаров. – Екатеринбург, 1994. – 220 с.
946. Российская интеллигенция: критика исторического опыта : тез. докл. Всерос. конф., посвящ. 80-летию сб. «Смена вех», Екатеринбург, 1-2 июня 2001 г. – Екатеринбург, 2001. – 228 с.

947. Российская повседневность 1921-1941 гг.: новые подходы : докл. междунар. междисциплинар. конф., 16-19 авг. 1994 г. – СПб. : Изд-во СПбУЭФ, 1995. – 156 с.
948. Рубен Б. Алиби Михаила Зощенко: Повествование с документами / Б. Рубен. – М. : Аграф, 2001. – 384 с.
949. Рубльов О.С. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914-1939) / О.С. Рубльов. – К., 2004.
950. Рубльов О.С. Інтелігенція українська, витоки традицій та їх розвиток / О.С. Рубльов // Енциклопедія історії України. – К., 2005. – Т. 3. – С. 512-513.
951. Рубльов О. Сталінщина і доля західноукраїнської інтелігенції / О. Рубльов, Ю. Черченко. – К., 1994.
952. Рудницкая Е.Л. Лики русской интеллигенции : науч. тр. / Е.Л. Рудницкая. – М. : Канон+ ; РООИ «Реабилитация», 2007. – 624 с.
953. Румянцева М.Ф. Историческая наука и художественная литература: от модерна к постмодерну / М.Ф. Румянцева // История России XIX – XX веков: новые источники понимания / под ред. С.С.Секиринского. – М., 2001. – С. 37-40.
954. Румянцева М.Ф. Источники личного происхождения / М.Ф. Румянцева // Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории. – М., 2000.
955. Румянцева М.Ф. «Чужое я» в художественной литературе и в исторической науке / М.Ф. Румянцева // История через личность: историческая биография сегодня / под ред. Л.П. Репиной. – М., 2005.– С. 19-36.
956. Русская интеллигенция. История и судьба / сост. Т.Б. Князевская. – М. : Наука, 1999. – 612 с.
957. Русский ассоциативный словарь : в 2 т. / Караулов Ю.Н., Черкасова Г.А., Уфимцева Н.В. и др. – М. : Астрель ; АСТ, 2002. – 722 с.
958. Русско-украинский словарь : в 3 т. – 2-е изд., исправл. – К., 1984. – Т. 2.
959. Руткевич Е.Д. Феноменологическая социология знания / Е.Д. Руткевич. – М., 1993. – С. 43-58.

960. Рыженко В.Г. Идеалы и ценности российских ученых в экстремальных условиях XX в. (по источникам личного происхождения) / В.Г. Рыженко, В.Ш. Назимова // Культура и интеллигенция России : интеллектуальное пространство (Провинция и Центр) XX век : материалы IV Всерос. науч. конф. – Омск, 2000. – Т. 2. – С. 165-171.
961. Рыженко В.Г. Интеллигент в экстремальных условиях XX века: поиски в новом проблемном поле / В.Г. Рыженко, В.Ш. Назимова // Интеллигент и интеллигентоведение на рубеже XXI века: итоги пройденного пути и перспективы : тез. докл. X междунар. науч.-теорет. конф., Иваново, 22-24 сент. 1999 г. – Иваново, 1999. – С. 55-58.
962. Рыженко В.Г. О стереотипах в исследовательской практике 1990-х гг. (на примере ситуации в интеллигентоведении) / В.Г. Рыженко // Историк на пути к открытому обществу : материалы Всерос. науч. конф. / Омск. гос. ун-т. – Омск, 2002. – С. 82-88.
963. Рыженко В.Г. Роль исследовательских центров в складывании современного интеллигентоведения: к 10-летию Центра «XX век в судьбах интеллигенции России» / В.Г. Рыженко // Изв. Урал. гос. ун-та. – Екатеринбург, 2004. – № 29. – Вып. 15 : Проблемы образования, науки и культуры. – С. 174-181.
964. Рыженко В.Г. Социокультурная роль интеллигенции и власть. К проблеме взаимодействия, XX в. / В.Г. Рыженко, В.Ш. Назимова // Российская интеллигенция: критика исторического опыта : тез. докл. Всерос. конф. с междунар. участием, посвящ. 80-летию сб. "Смена вех", Екатеринбург, 1-2 июня 2001 г. – Екатеринбург, 2001. – С. 22-24.
965. Рябченко О. Реконструкція студентської повсякденності 1920-х років: джерельні пріоритети / О. Рябченко // Історіограф. дослідж. в Україні : наук. зб. / Ін-т історії України НАНУ. – К., 2008. – Вып. 19. – С. 378-393.
966. Ряппо Я. Две системы просвещения (идеалистическая и материалистическая) / Я. Ряппо // Путь просвещения. – 1922. – № 1. – С. 107-117.

967. Ряппо Я. Новый этап реформы педагогического образования : докл., прочит. на 2-й Всеукр. конф. по педобразованию / Я. Ряппо // Путь просвещения. – 1923. – № 7-8. – С. 18-26.
968. Ряппо Я. Основные моменты научного труда на Украине в прошлом году / Я. Ряппо // Путь просвещения. – 1925. – № 4. – С. 85-91.
969. Савельева И.М. История как теоретическое знание / И.М. Савельева, А.В. Полетаев // Диалог со временем : альманах интеллектуальной истории. – М., 2000. – Вып. 3. – С. 32.
970. Савельева И.М. Микроистория и микроанализ / И.М. Савельева, А.В. Полетаев // Историк в поиске. Микро- и макроподходы к изучению прошлого. – М., 1999. – С. 90-123.
971. Сабсович Л.М. Города будущего и организация социалистического быта / Л.М. Сабсович. – М., 1929.
972. Сабсович Л.М. Социалистические города / Л.М. Сабсович. – М., 1930.
973. Савченко Л. А. Социология повседневности / Л.А. Савченко. – Ростов н/Д, 2000. – 340 с.
974. Савчук В.О. Науково-красзнавче вивчення Поділля у 20-х рр. ХХ ст. / В.О. Савчук // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. пр. – Кам'янець-Поділ., 2003. – Т. 2. – С. 50-53.
975. Савчук Т. Зовнішній вигляд православного духовенства в період комуністичної модернізації / Т.Савчук // Історія релігій в Україні : наук. щорічник / упоряд.: О.Киричук, М.Омельчук, І.Орлевич ; Львів. музей історії релігії. – Л., 2010. – Кн. 1. – С.722-727.
976. Сальникова А.А. Вновь о любви «без черемухи», или женщина в университете в 1920-е годы / А.А. Сальникова // Казанский университет как исследовательское и социокультурное пространство. – Казань, 2005. – С. 57-62.
977. Сальникова А.А. Источники по истории советской повседневности и проблемы их источниковедческой критики / А.А. Сальникова // Эпоха. Культуры. Люди (История повседневности и культурная история Германии и Советского Союза. 1920-1950-е годы). – Х., 2004. – С. 286-297.

978. Сальникова А.А. Источники по истории советской повседневности: основные разновидности и особенности анализа / А.А. Сальникова // Перекресток культур: междисциплинарные исследования в области гуманитарных наук. – М., 2004. – С. 264-287.
979. Сальникова А.А. Конфликт университетских культур в 1917-1920-е гг. / А.А. Сальникова // Историки в поиске новых смыслов : сб. науч. ст. и сообщ. участников Всерос. науч. конф., Казань, 7-9 окт. 2003 г. – Казань, 2003. – С. 377-384.
980. Сальникова А.А. Советская власть и культурный ландшафт провинциального города (Казань, 1920 – 1930-е годы) / А.А. Сальникова // Россия и современный мир. – 2004. – №1 (42). – С. 160-180.
981. Сальникова А.А. Советская власть и изменение облика жилищного пространства Казани в 1920-е годы / А.А. Сальникова // Социальная структура и социальные отношения в Республике Татарстан в первой половине XX века. – Казань, 2003. – С. 236-245.
982. Сальникова А.А. «Старая» и «новая» культура в пространстве университетской повседневности 1920-х гг. / А.А. Сальникова // Межкультурный диалог в историческом контексте : тез. докл. междунар. науч. конф., Москва, 30-31 окт. 2003 г. / Ин-т всеобщей истории РАН. – М., 2003. – С. 983.
983. Сальникова А.А. Университет в социокультурном ландшафте советского города: Казань, 1920 – 1930-е годы / А.А. Сальникова // История и историки в Казанском университете: к 125-летию О-ва археологии, истории и этнографии при Казан. ун-те. – Казань, 2005. – С. 293-299.
984. Сарнов Б.М. Наш советский новояз. Маленькая энциклопедия реального социализма / Б.М. Сарнов. – М. : Эксмо, 2005. – 768 с.
985. Сарнов Б.М. Случай Зощенко. Пришествие капитана Лебядкина / Б.М. Сарнов. – М.: Изд-во Эксмо, 2005. – 704 с.
986. Санцевич А.В. Видатний український історик М.Є. Слабченко / А.В. Санцевич / Ін-т історії України НАНУ. – К., 1993. – 94 с.

987. Селунская В.М. Социальная структура советского общества: история и современность / В.М. Селунская. – М. : Наука, 1987. – 189 с.
988. Семашко Н. Итоги прошлого и задачи будущего / Н. Семашко // Год работы Центральной Комиссии по улучшению быта ученых при Совете Народных Комиссаров (ЦЕКУБУ). Декабрь 1921 г. – декабрь 1922 г. – М., 1922. – С. 10-19.
989. Сеннет Р. Падение публичного человека / Р.Сеннет. – М. : Логос, 2003. – 191 с.
990. Сенявская Е.С. Военная проза в аспекте источниковедения / Е.С. Сенявская // История России XIX – XX веков: новые источники понимания / под ред. С.С. Секиринского. – М., 2001. – С. 58-71.
991. Сенявский А.С. Повседневность как методологическая проблема микро- и макроисторических исследований / А.С. Сенявский // История в XXI веке: историко-антропологический подход в преподавании и изучении истории человечества : материалы междунар. интернет-конф., прошедшей 20 марта – 14 мая 2001 г. на информ.-образовател. портале www.auditorium.ru / под общ. ред. В.В. Керова. – М., 2001. – С. 25-38.
992. Сенявский А.С. Российская повседневность в XX веке: теоретико-методологические подходы к изучению / А.С. Сенявский // Человек в российской повседневности : сб. науч. ст. – М., 2001. – С. 67-74.
993. Сенявский А.С. Советская цивилизация: Культурная история / А.С. Сенявский. – М., 1990. – 316 с.
994. Сенявский С.Л. Изменение в социальной структуре советского общества (1938 – 1970) / С.Л. Сенявский. – М., 1973.
995. Сибиряков И.В. Интеллигентоведение на рубеже XXI в.: неизбежный кризис и пути его преодоления / И.В. Сибиряков // Интеллигент и интеллигентоведение на рубеже XXI века: итоги пройденного пути и перспективы : тез. докл. X междунар. науч.-теорет. конф. – Иваново, 1999. – С. 112-113.

996. Сибиряков И.В. Интеллигенция и власть: исторический опыт поиска нравственного компромисса / И.В. Сибиряков // Интеллигенция и власть на пороге XXI века : итоговые материалы регион. науч.-практ. конф. – Екатеринбург, 1996. – Вып. 3. – С. 68.
997. Сидорцов В.Н. Введение новых категорий / В.Н. Сидорцов // Методологические проблемы истории : учеб. пособие / под общ. ред. проф. В.Н. Сидорцова. – Мн., 2006. – С. 183-193.
998. Скубицкий Т. Классовая борьба в украинской исторической литературе / Т. Скубицкий // Историк-марксист. – 1930. – № 17. – С. 28-32.
999. Слабченко М. До методології історії робітничого класу / М.Слабченко // Червоний шлях. – 1927. – № 5. – С. 78-85.
1000. Словарь современного русского литературного языка : в 20 т. – М., 1991. – Т. 1. – С.
1001. Словарь української мови : в 4 т. Т. 3 / упоряд. Б. Грінченко ; Ін-т укр. мови НАНУ. – К., 1996. – 516 с.
1002. Слонимский М. Михаил Зощенко / М. Слонимский // Воспоминания о Михаиле Зощенко / сост. Ю.В. Томашевского. – СПб. : Худож. лит., 1995. – 608 с.
1003. Словник синонімів української мови : в 2 т. / А.А. Бурячок, Г.М. Гнатюк, С.І. Головащук та ін. – К. : Наук. думка, 1999. –Т. 1. – 1040 с. ; Т. 2. – 960 с.
1004. Словник української мови : в 11 т. / Ін-т укр. мови АН УРСР. – К. : Наук. думка, 1970. Т. 1. – 799 с. ; Т. 6. – 832 с.
1005. Слуцький О. Радянське і культурне будівництво на Україні в перші роки боротьби за соціалістичну індустріалізацію / О. Слуцький. – К., 1957.
1006. Смена вех. – Прага, 1921.
1007. Смирнов Г.Л. Советский человек / Г.Л. Смирнов. – М., 1971. – С. 271-293.
1008. Смирнов С.А. После Освенцима и ГУЛАГА / С.А. Смирнов // Человек. – 2004. – № 4. – С.
1009. Смирнов С.А. Путь в структурах повседневности / С.А. Смирнов // Человек. – 2005. – № 1. – С. 30.

1010. Смирнова Н.М. Альфред Шюц на книжной полке / Н.М. Смирнова // Избранное. Мир, светящийся смыслом / А. Шюц. – М., 2004. – С. 10-40.
1011. Смирнова Т.М. Образ «бывших» в советской литературе 1920 – 1930-х гг. / Т.М. Смирнова // Преподавание истории в школе. – 2004. – № 2. – С. 14 -20.
1012. Смоляков Л.Я. Социалистическая интеллигенция: соц.-филос. анализ / Л.Я. Смоляков. – К., 1986.
1013. Советская повседневность 1920-1960-х гг. Міфологія и социальные практики. – М. : РГГУ, 2008. – 209 с.
1014. Советский народ – новая историческая общность людей / ред. кол.: М.П. Ким, В.П. Шерстобитов, В.М. Курицын и др. – М., 1975. – 540 с.
1015. Советский простой человек: опыт социального портрета на рубеже 90-х. – М., 1993. – С. 60-61.
1016. Соколов А.В. Интеллигенция и интеллигентоведение / А.В. Соколов // Клио. – 2002. – № 3. – С. 9-10.
1017. Соколов А.К. Источниковедение и путь к современной лаборатории изучения новейшей истории России / А.К. Соколов // Мир историка. XX век. – М., 2002. – С. 326-327.
1018. Соколов А.К. Курс советской истории. 1917 – 1940 : учеб. пособие для вузов / А.К. Соколов. – М. : Высш. школа, 1999. – 277 с.
1019. Соколов А.К. Об изучении социальных преобразований советской власти (1917 – 1930-е годы) / А.К. Соколов // Россия в XX веке. Реформы и революции : в 2 т. – М., 2002. – Т. 1. – С. 104.
1020. Соколов А.К. Повседневная жизнь советских людей в 1920-е годы / А.К. Соколов // Первое сентября. История. – 1997. – №29 (авг.). – С.4
1021. Соколов А.К. Социальная история, литература, искусство: взаимодействие в познании реалий XX века / А.К. Соколов // История России XIX – XX веков: новые источники понимания / под ред. С.С. Секиринского. – М., 2001. – С. 67-74.
1022. Соколов А.К. Социальная история России новейшего времени: проблемы методологии и источниковедения / А.К. Соколов // Социальная история : ежегодник. 1998/99. – М., 1999. – С. 39-77.

1023. Соколов К.Б. Российская интеллигенция XVIII – начала XX века: картина мира и повседневность / К.Б. Соколов. – СПб. : Нестор-История, 2007. – 510 с.
1024. Соловей М.О. Повсякденність вихованців дитячих будинків Донбасу (1945 – 1965 рр.) / М.О. Соловей // Нові сторінки історії Донбасу : зб. наук. пр. – Донецьк, 2008. – Кн. 15/16. – С. 250-263.
1025. Сонин В.А. Личность. Поведение. Смысл бытия. (Психолого-социальные концепции личности в XX столетии) / В.А. Сонин. – СПб., 2006.
1026. Сорока Ю.Г. Использование визуальных материалов в преподавании социологии // Нетрадиционные методы преподавания социологии : учеб. пособие / И.Д. Ковалева (ред.), А.Н. Горбач, О.А. Редько, Ю.Г. Сорока. – Х., 2001. – С. 198-201.
1027. Соскин В.Л. Власть и интеллигенция в 20-е гг.: политика партнерства или дискриминации? / В.Л. Соскин // Российская интеллигенция: XX век : тез. докл. и сообщ. науч. конф. – Екатеринбург, 1994. – С. 134-145.
1028. Соскин В.Л. К оценке исторического опыта формирования советской интеллигенции / В.Л. Соскин // Интеллигенция в советском обществе : межвуз. сб. науч. тр. – Кемерово, 1993.
1029. Соскин В.Л. Конформизм интеллигенции: вина, беда или необходимость? / В.Л. Соскин // Интеллигенция России в XX веке и проблема выбора. – Екатеринбург, 1999.
1030. Соскин В.Л. Ленин, революция, интеллигенция / В.Л. Соскин. – Новосибирск, 1973. – С. 73-79.
1031. Соскин В.Л. О новых концептуальных подходах к изучению истории советской интеллигенции // Поиск новых подходов в изучении интеллигенции: проблемы теории, методологии, источниковедения и историографии. – Иваново, 1998. – С. 3-29.
1032. Социальная история советского общества в межвоенный период / под ред. А.В. Голубева, Б.А. Филиппова. – М., 1999. – 168 с.
1033. Социальные показатели образа жизни советского общества / отв. ред. И.В. Бестужев-Лада. – М. : Наука, 1980. – 216 с.

1034. Спорные вопросы методологии: дискуссии об общественных формациях. – Х., 1930. – 198 с.
1035. Сталин И.В. Политический отчет ЦК РКП(б) от 3 декабря 1927 г. // Сочинения / И.В. Сталин. – М., 1949. – Т. 10. – С. 312- 321.
1036. Старцев А.В. Грани повседневности / А.В. Старцев // Города Сибири. – Алтайск, 2004. – Вып. 2 : История повседневности. – С. 3-21.
1037. Статистичне вивчення життєвого рівня населення: на матеріалах Української РСР / М.В. Драган. – К. : Наук. думка, 1968.
1038. Степанов А.И. «Классовый паек» и социальная мобильность творческой интеллигенции в годы революции и гражданской войны (по материалам личных дневников) / А.И. Степанов // Революция и человек: быт, нравы, поведение, мораль. – М., 1991.
1039. Степун Ф.А. Мысли о России. Очерк II // Сочинения / Ф.А. Степун. – М., 2000. – С. 220-256.
1040. Столович Л.Н. Анекдот и миф / Л.Н. Столович // В перспективе культурологии: повседневность, язык, общество / редкол.: О.К.Румянцев (отв.ред.) [и др.] ; Рос. ин-т культурологии. – М., 2005. – С. 476-484. – (Технологии культуры) (Постижение культуры).
1041. Страдлінг Р. Викладання історії Європи ХХ століття / Р. Страдлінг. – Б. м. : Видавництво Ради Європи, Б. р.
1042. Студинський К. З побуту на Радянській Україні / К. Студинський // Львів. – 1927. – № 19-21. – С. 105-111.
1043. Стяжкіна О.В. «Живі голоси історії» в методології історико-антропологічного аналізу / О.В. Стяжкіна // Нові сторінки історії Донбасу : зб. ст. – Донецьк, 2006. – Кн. 12. – С. 250-261.
1044. Стяжкіна О.В. Моделювання культурного простору жіночого буття в Україні в 50-90 рр. ХХ ст. / О.В. Стяжкіна // Історичні і політологічні дослідження. – Донецьк, 2000. – № 2 (4). – С. 102-109.
1045. Стяжкіна О.В. «Правильна біографія» пересічної людини 1920-х років: способи конструювання минулого (на матеріалах Донбасу) [Електронний

- ресурс] / О.В. Стяжкіна // Нові сторінки історії Донбасу. – Донецьк, 2009. – Вип. 17-18. – Режим доступу:
http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/nsid/2009_17_18/09stiazhkina.htm
1046. Стяжкіна О.В. Проблеми національної ідентичності та повсякденне буття жінки в Україні (др. пол. XX ст.) / О.В. Стяжкіна // Вісн. Харків. держ. акад. культури. – 2001. – Вип. 6. – С. 113-121.
1047. Судьбы русской интеллигенции: Материалы дискуссий 1923-1925 гг. – Новосибирск, 1991. – 444 с.
1048. Судьбы современной интеллигенции / под ред. А.В. Луначарского. – М., 1925.
1049. Сунягин Г.Ф. Анекдот как феномен культуры : матер. кругл. стола 16 нояб. 2002 г. / Г.Ф. Сунягин. – СПб., 2002.
1050. Суровий А.Ф. З історії Кам'янець-Подільського інституту народної освіти / А.Ф. Суровий, Ф.А. Петляк // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. пр. – Кам'янець-Поділ., 2002. – Т. 1. – С. 10-50.
1051. Сухоплюев И. Октябрины / И. Сухоплюев. – Х., 1925.
1052. Сухотеріна Л.І. Технічна інтелігенція і Влада: взаємовідносини в 20 – 30-х рр. XX ст. / Л.І. Сухотеріна // Інтелігенція і влада : матеріали Всеукр. наук. конф., Одеса, 22-23 жовт. 1999 р. – О., 1999. – С. 131-136.
1053. Сыров В.Н. О статусе и структуре повседневности: методол. аспекты [Электронный ресурс] / В.Н. Сыров // Тексты по философии : веб-сайт / Томск. гос. ун-т. – Режим доступа: http://siterium/trecom.tomsk.su/Syrov/s_text11.htm
1054. Табачник Д. За стандартними звинуваченнями / Д. Табачник, О. Сидоренко. – К., 1990. – 118 с.
1055. Таран Л.В. Провідні тенденції світової історіографії XX ст. та проблеми кризи сучасної української історичної науки / Л.В. Таран // Укр. іст. журн. – 1998. – № 8. – С. 146-157 ; 1999. – № 1. – С. 108-117.
1056. Тарапон О.А. Національне відродження і українізація: внесок творчої інтелігенції / О.А. Тарапон // Питання історії України : зб. наук. пр. – Чернівці, 1998. – Т. 2. – С. 81-88.

1057. Тартаковский А.Г. Русская мемуаристика XVIII – первой половины XIX века: от рукописи к книге / А.Г. Тартаковский. – М., 1991.
1058. Терещенко А. Быт русского народа : в 5 ч. / А.Терещенко. – СПб., 1848.
1059. Ткаченко В.В. Питання матеріально-побутового забезпечення українських учених у міжвоєнний період (1921 – 1939 рр.) / В.В. Ткаченко // Укр. іст. журн. – 2008. – № 6. – С. 125-134.
1060. Ткаченко І. Санітарний стан та боротьба з епідеміями в радянській Україні. 1920-і роки / І. Ткаченко // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки : міжвід. зб. наук. пр. – К., 2007.– Вип. 17. – С. 345-375.
1061. Ткачова Л.І. Інтелігенція Радянської України в період побудови основ соціалізму / Л.І. Ткачова. – К. : Наук. думка, 1985. – 190 с.
1062. Ткачова Л.І. Деякі питання формування радянської інтелігенції (20-ті – початок 30-х рр.) / Л.І. Ткачова // Укр. іст. журн. – 1981. – № 2. – С. 69-78.
1063. Тов. Троцкий об отношении Европы и Америки // Известия. – 1922. – 30 авг.
1064. Тополянский В. Вожди в законе. Очерки физиологии власти / В. Тополянский. – М. : Права человека, 1996. – 320 с.
1065. Топычканов А.В. Социальное и культурное «измерение» повседневности в немецкоязычной историографии / А.В. Топычканов // Обсерватория культуры. – 2007. – № 2. – С. 16-19.
1066. Тош Д. Стремление к истине: Как овладеть мастерством историка / Д. Тош. – М. : Весь Мир, 2000. – 215 с.
1067. Третяк В. Розвиток спортивного руху в СРСР та Києві у передвоєнний період / В. Третяк // Історія повсякденності: теорія та практика: матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14-15 трав. 2010 р. / упор.: Лукашевич О.М., Нагайко Т.Ю. – Переяслав-Хмельниц., 2010. – С. 148-151.
1068. Тригуб П.М. Проведення колективізації на Півдні України: нові факти та підходи / П.М. Тригуб // Наук. пр. / Миколаїв. пед. ун-т. – Миколаїв, 2002. – Вип. 2. Історичні науки. – С. 126-135.
1069. Троцкий Л. Вопросы быта / Л. Троцкий. – Л., 1924

1070. Троцкий Л.Д. Об интеллигенции // Литература и революция / Л.Д. Троцкий. – М., 1991. – С. 258-273.
1071. Турбин В. Китежане (Из записок русского интеллигента) // Погружение в трясины (анатомия застоя). – М., 1991. – С. 346-370.
1072. Тяжельникова В.С. Повседневная жизнь московских рабочих в начале 1920-х годов / В.С. Тяжельникова // Россия в XX веке: люди, идеи, власть / отв. ред. А.К. Соколов, В.М. Козьменко. – М., 2002. – С. 194-219.
1073. Удод О.А. Історія повсякденності: питання методології, історіографії та джерелознавства / О.А. Удод // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2004. – № 2. – С. 286-313.
1074. Удод О.А. Історія: осягнення духовності / О.А. Удод. – К., 2001
1075. Удод О.А. Історія в дзеркалі аксіології: роль історичної науки та освіти у формуванні духовних цінностей українського народу в 1920-1930-х роках / О.А. Удод. – К., 2000.
1076. Удод О.А. Історія повсякденності: проблеми методології та джерелознавства / О.А. Удод // Історія в школах України. – 2005. – № 4. – С. 40-45.
1077. Удод О.А. Історія повсякденності як складова історії України XX ст. / О. А. Удод // Історія та правознавство. – 2007. – № 19-21.
1078. Удод О.А. Методологічні проблеми історії повсякденності / О.А. Удод // Матеріали V Міжнародного конгресу українців ; м. Чернівці, 26-30 серп. 2002 р. – Чернівці, 2004. – С. 381-385. – (Історія ; Ч. 2)
1079. Удод О.А. Повсякденне життя киян в умовах окупації (вересень 1941 – листопад 1943): питання методології та історіографії / О.А. Удод // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки : міжвід. зб. наук. пр. – К., 2006. – Вип. 15. – С. 384-391.
1080. Удод О.А. Про історію повсякденності / О.А. Удод // Бористен. – 2000. – № 4. – С. 9-10.
1081. Удод О.А. Психоісторичний підхід до історичних джерел / О.А. Удод // Вісн. Дніпропетр. ун-ту. – Д., 2000. – Вип. 8. – С. 33-36. – (Історія та археологія).

1082. Українська історична наука на порозі ХХІ ст. // Харків. історіогр. зб. – Х., 1997. – Вип. 2.
1083. Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми : колектив. монографія / ред. Л. Зашкільняк ; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Л., 2004. – 406 с.
1084. Успенский Б.А. История и семиотика. Восприятие времени как семиотическая проблема / Б.А. Успенский // Труды по знаковым системам. – Тарту, 1988. – № 22. – С. 66-84.
1085. Успенский Б.А. Русская интеллигенция как специфический феномен русской культуры / Б.А. Успенский // Россия/Russia. – 1999. – № 2.
1086. Успенский Б.А. Семиотика истории. Семиотика культуры // Труды по знаковым системам. – Тарту, 1989. – № 23. – С. 18-38.
1087. Утехин И.В. Очерки коммунального быта / И.В. Утехин. – 2-е изд., доп. – М. : ОГИ, 2004. – 277 с. – (Нация и культура).
1088. Ученова В.В. Реклама и массовая культура: Служанка или госпожа? / В.В. Ученова.– М., 2008.
1089. Февр Л. Бои за историю / Л. Февр. – М. : Наука, 1991. – 198 с.
1090. Федорова О.П. Журнальная публицистика 20-х гг. как источник по истории советской интеллигенции / О.П. Федорова. – М., 1985. – 208 с.
1091. Федчиняк А.О. Вивчення історії повсякденності в шкільному курсі «Нової історії»: 8-9 класи, за заг. ред. К.О. Баханова / А.О. Федчиняк. – Х. : Основа, 2009. – 142 с. – (Б-ка журн. «Історія та правознавство» ; вип. 1(61)).
1092. Федюкин С.А. Великий Октябрь и интеллигенция / С.А. Федюкин. – М., 1972.
1093. Федюкин С.А. Некоторые аспекты изучения советской интеллигенции / С.А. Федюкин // Вопр. истории. – 1980. – № 9. – С. 17-31.
1094. Федюкин С.А. Привлечение буржуазной технической интеллигенции к социалистическому строительству в СССР / С.А. Федюкин. – М., 1960.
1095. Федюкин С.А. Советская власть и буржуазные специалисты / С.А. Федюкин. – М., 1960.

1096. Фетисов М. Некоторые вопросы школьного быта / М. Фетисов // Революция и культура. – 1928. – № 5. – С. 53-58.
1097. Филиппова Е.И. Художественная литература как источник для этнографического изучения города / Е.И. Филиппова // Сов. этнография. – 1986. – № 3-4. – С. 26-36.
1098. Философия : учеб. для вузов / под ред. Е.В. Золотухиной-Аболиной. – Ростов н/Д : Изд-во РГУ, 1997. – 456 с.
1099. Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город / Ш. Фицпатрик. – 2-е изд. – М. : РОССПЭН, 2008
1100. Фицпатрик Ш. Сталинские крестьяне. Социальная история Советской России в 30-е годы: деревня / Ш. Фицпатрик. – М. : РОССПЭН, 2001.
1101. Фриш С.Э. Сквозь призму времени / С.Э. Фриш. – М., 1992.
1102. Фрумкин А.Н. В начале долгой дороги / А.Н. Фрумкин // Пути в неизвестное. Писатели рассказывают о науке : сб. 7. – М., 1969. – С. 377-384.
1103. Фукс Э. Иллюстрированная история нравов: Буржуазный век / Э. Фукс. – М., 1994.
1104. Фукс Э. Иллюстрированная история нравов: Галантный век / Э. Фукс. – М., 1994
1105. Фукс Э. Иллюстрированная история нравов: Эпоха Ренессанса / Э. Фукс. – М., 1993.
1106. Хайдеггер М. Бытие и время / М. Хайдеггер. – М., 1997.
1107. Халатов А. Работница и общественное питание (ко дню 8 марта) / А.Халатов. – Л., 1925.
1108. Халфин И. Интервью / И. Халфин, Й. Хелльбек // Ab Imperio. – 2002. – № 3. – С. 223.
1109. Харитонов А.Е. Основные этапы жилищного строительства в СССР / А.Е. Харитонов // Вопр. истории. – 1965. – № 5. – С. 63-67
1110. Харківський інститут народної освіти ім. О.О. Потебні (1921 –1930 рр.). – Х. : ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2000. – 198 с.

1111. Харчев А. Г. Быт / А.Г. Харчев // Рос. социол. энцикл. – М., 1998. – С. 52-53.
1112. Хвойник И. О современной мебели / И. Хвойник // Сов. искусство. – 1926. – № 7.
1113. Хеллер А. Интервью / А. Хеллер // Вопр. философии. – 2001. – № 5. – С. 159-169.
1114. Хорошун Б.І. Від голоду до голоду: комуно-радянська продовольча політика в Україні в 20-30-х рр. / Б.І. Хорошун. – К. : Радуга, 1998. – 175 с.
1115. Церна Г. Проблема митця і влади в поезії неокласиків / Г.Церна // Вісн. Запоріз. держ. ун-ту. – 2002. – № 3. – С. 34-38. (Філол. науки).
1116. Цивьян Ю. Историческая рецепция кино: кинематограф в России, 1896-1930. – Рига : Зинатне, 1991
1117. Циганкова Е. Маловідомі сюжети з академічного життя / Е. Циганкова // Агатангел Кримський. Нариси життя і творчості. – К., 2006. – С. 189-236.
1118. Ченцов В.В. Політичні репресії в радянській Україні в 20-ті рр. / В.В. Ченцов. – Тернопіль : Збруч, 2000. – 482 с.
1119. Черкасов Г.К. Социальная закономерность и образ жизни / Г.К.Черкасов. – Иркутск : Изд-во Иркутск. гос. ун-та, 1985.
1120. Черных И.Л. Становление России советской. 20-е годы в зеркале социологии / И.Л. Черных. – М. : ИС РАН, 1998. – 348 с.
1121. Чистиков А.Н. Деятельность Петросовета по решению продовольственного вопроса в 1917-1920 гг. / А.Н. Чистиков // Ленинградский совет в годы гражданской войны и социалистического строительства. 1917 – 1937 гг. – Л., 1986. – С. 250-279.
1122. Чишко В.С. Біографічна традиція та наукова біографія в історії та сучасності України / В.С. Чишко. – К. : БМТ, 1996. – 512 с.
1123. Чернописьский М. Фольклор і політична сатира 20-х років ХХ ст. у записах С. Єфремова / М. Чернописьский. – Л.: ВЦ ЛНУ ім. І.Франка, 2001. – 170 с.

1124. Чулкина Н.Л. Мир повседневности в языковом сознании русских: лингвокультурологическое описание / Н.Л. Чулкина. – 2-е изд. – М. : Изд-во ЛКИ, 2007. – 256 с.
1125. Шапинская Е.Н. Проблема повседневности в академическом дискурсе / Е.Н. Шапинская // Обсерватория культуры. – 2006. – № 5. – С. 35-40.
1126. Шаповал Ю.І. Михайло Грушевський / Ю.І. Шаповал. – К. : Альтернативи, 2005. – 352 с.
1127. Шаповал Ю.І. Остання адреса: до 60-річчя Соловецької трагедії / Ю.І. Шаповал. – К., 1997. – Т. 1.
1128. Шаповал Ю.І. У ті трагічні роки: сталінізм на Україні / Ю.І. Шаповал. – К. : Либідь, 1990. – 286 с.
1129. Шарапов Ю.П. Первая «оттепель». Нэповская Россия в 1921 – 1928 гг.: вопросы идеологии и культуры. Размышления историка / Ю.П. Шарапов. – М. : ИРИ РАН, 2006. – 368 с.
1130. Шарпаций В. Особливості призначення персональних пенсій в УСРР 20-30-х рр. : іст.-соц. дослідж. / В. Шарпаций // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки : міжвід. зб. наук. пр. / Ін-т історії України НАНУ. – К., 2006. – Вип. 15. – С. 273-281.
1131. Шарпаций В.Г. Соціальне забезпечення в УРСР (20-30-ті рр. ХХ ст.) / В.Г. Шарпаций. – К. : Ніка-центр, 2006. – 389 с.
1132. Швайба Н. Радянське повсякдення в дослідженнях російських істориків / Н. Швайба // Історія повсякденності: теорія та практика: матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14-15 трав. 2010 р. / упор.: Лукашевич О.М., Нагайко Т.Ю. – Переяслав-Хмельниц., 2010. – С. 36-38.
1133. Швидкий В.П. Бродяжництво й жебрацтво як елементи соціального життя в Україні у першій половині 1950-х років / В.П. Швидкий // Укр. іст. журн. – 2007. – № 1. – С. 149-168.
1134. Шевченко Д.А. Проблемы самоидентификации и позиционирования нового типа интеллигенции / Д.А. Шевченко // Ценностная и социальная идентичность российской гуманитарной интеллигенции. – М., 2000.

1135. Шевченко Ф.П. Про суд історії / Ф.П.Шевченко // Укр. іст. журн. – 1967.– № 2.– С. 51-53.
1136. Шевченко Ф.П. Радянська історична наука на службі будівництва комунізму / Ф.П. Шевченко, В.Г. Сарбей // Укр. іст. журн. – 1965. – № 1.
1137. Шевчук Г.М. Культурне будівництво на Україні у 1921 – 1925 рр. / Г.М. Шевчук. – К., 1963.
1138. Шейко В.М. Інтелігенція України в 20-х рр.: голод, політика та моральні імперативи / В.М. Шейко // Нравственные императивы интеллигенции : материалы IV междунар. науч.-практ. конф. по проблемам современной истории. – Х., 2006. – С. 74-76.
1139. Щеглова Т.К. Устная история и краеведческая работа / Т.К.Щеглова // Преподавание истории в школе. – 1998. – № 5.– С. 60-63.
1140. Шеманов А.Ю. Судьбы образов иного в современной культуре (к вопросу о концептах образа себя и иного) / А.Ю. Шеманов // В перспективе культурологии: повседневность, язык, общество. – М., 2005. – С. 196-223.
1141. Щербаков В.П. Homo soveticus в сетях повседневности / В.П. Щербаков // Человек постсоветского пространства : сб. материалов конф. / Санкт-Петербург. филос. о-во. – СПб., 2005. – Вып. 3. – С. 471- 475.
1142. Шестакова Е.Г. Повсякденність як предмет дисциплін соціально-комунікативного циклу / Е.Г.Шестакова // Учен. зап. Таврич. нац. ун-та им. В.И. Вернадского. – Сімф., 2008. – Т. 21 (60). – № 1. – С. 209-218. – (Филология. Социальная коммуникация).
1143. Шмидт С.О. Художественная литература и искусство как источник формирования исторических представлений // Путь историка. Избранные труды по источниковедению и историографии / С. О. Шмидт. – М., 1997. – С. 113-115.
1144. Шубина М.П. О понятии и природе повседневности / М.П. Шубина // Изв. Урал. гос. ун-та. – 2006. – № 42 : Обществ. науки. – Вып.1. – С. 49-68.
1145. Шутова О.М. Постмодернистские контуры исторического сознания / О.М. Шутова // Методологические проблемы истории : учеб. пособие / под общ. ред. проф. В.Н. Сидорцова. – Мн., 2006. – С. 71-100.

1146. Шутова О.М. Субъектно-объектные отношения в историческом познании: деобъективизация истории // Теоретико-методологические проблемы исторического познания : материалы междунар. науч. конф. : в 2 т. / под ред В.Н. Сидорцова, В.С. Кошелева, Я.С. Яскевич. – Мн., 2000. – Т. 1. – С. 85-89.
1147. Шютц А. Структуры повседневного мышления / А.Шютц // Социс. – 1988. – № 2. – С. 129-138.
1148. Эпоха. Культуры. Люди (История повседневности и культурная история Германии и Советского Союза. 1920-1950-е годы) : матер. междунар. науч. конф., Харьков, сентябрь 2003 г. : сб. докл. – Х. : Вост.-регион. центр гуманит.-образовател. инициатив, 2004. – 364 с.
1149. Эйхенбаум Б.М. Творчество Ю. Тынянова / Б.М. Эйхенбаум // Воспоминания о Ю. Тынянове. Портреты и встречи / сост. В.А.Каверин. – М., 1983. – С. 43-78.
1150. Энди Уорхолл – художник современности. – М., 2005.
1151. Этчин И. Партия и специалисты / И. Этчин. – М., 1928.
1152. Юркова О.В. Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М.С.Грушевського (1924-1930 рр.) / О.В. Юркова ; Ін-т історії України НАНУ. – К., 1999. – 432 с.
1153. Яворський М.І. Дещо про «критичну» критику, про «об'єктивну» історію та ще й про бабусину спідницю / М.І. Яворський // Червоний шлях. – 1924. – № 3. – С. 167-182.
1154. Яворський М. Михайло Сергієвич Грушевський / М.І. Яворський // Вісти ВУЦВК. – 1928. – 10 жовт.
1155. Яворський М.І. Сучасні течії серед української історіографії / М.І. Яворський // Криза сучасної буржуазної науки та марксизм : збірник / Укр. ін-т марксизму-ленінізму. – Х., 1929. – С. 18-38.
1156. Яковенко Н. Вступ до історії / Н. Яковенко. – К. : Критика, 2007. – 375 с.
1157. Яковенко Н. До питання про методологію вивчення історії України / Н. Яковенко // Генеза. – 1996. – № 1 (4). – С. 118-121.

1158. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. / Н. Яковенко. – К. : Критика, 2001.
1159. Якубова Л.Д. Етнічні меншості УСРР у першій половині 20-х років ХХ ст. / Л.Д. Якубова. – К., 2002. – 188 с.
1160. Якубова Л.Д. Національно-культурне життя етнічних меншостей України. (20-30-ті роки): коренізація і денационалізація / Л.Д. Якубова // Укр. іст. журн. – 1998. – № 6.
1161. Якутчик О. Быт российского студенчества начала ХХ в.: квартирный вопрос / О. Якутчик // Опыт историко-антропологических исследований. 2003 : сб. науч. работ студ. и аспирантов. – М., 2003. – С. 82-87.
1162. Ямпольский М. Власть как зрелище власти / М. Ямпольский // Киносценарии. – 1989. – № 5. – С. 176-187.
1163. Янковська О. Матеріально-побутове становище сільського населення України в повоєнний період: земельні питання, житло, праця / О.Янковська // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика / Ін-т історії України НАНУ. – К., 2007. – Вип. 11.– С. 388-398.
1164. Яров С. Интеллигенция и власть в Петрограде 1917 – 1925 годов: конформистские стратегии и язык сотрудничества [Электрон. ресурс]/ С.Яров // НЛЮ. – 2006. – №78. – Режим доступа: // <http://magazines.russ.ru/nlo/2006/78/iar1.html>
1165. Ярославський Е. О роли интеллигенции в СССР / Е. Ярославский. – М., 1939
1166. Ящук Т.Ф. Политика в отношении к старым специалистам в первой половине 1920-х гг. / Т.Ф. Ящук. – Омск, 2004.
1167. Devies Sarah. Popular Opinion in Stalin's Russia: Terror, propaganda and dissent, 1934-1941, Camdridge, 1997
1168. Goldman Z. Wendy. Women, the State, and Revolution: Soviet Family Police and Social life, 1917-1936 (New York, 1993), chap.1
1169. Hoffman L.David. Stalinist Values: The Cultural Norms of Soviet Modernity (1917-1941), Ithaca and London, 2003, 247p.

1170. Fitzpatrick Sh. The Cultural Front. Power and Culture in Revolutionary Russia. Ithaca; London, 1992.
1171. Lynne Viola. "Introduction" in Contending with Stalinism: Soviet Power and Popular Resistens in the 1930s, ed. Viola (Ithaca,2002), 9-13
1172. Lewin Moshe. The Making of Soviet System: Essays in the Social History of Interwar Russia (New York,1985)
1173. Steinberg M. Stories and Voices: History and Theory // Russian Review. – July 1996. – V.55. – №3. – P. 349-378.

АВТОРЕФЕРАТИ І ДИСЕРТАЦІЇ

1174. Абрегова Ж.О. Повседневная жизнь сельского населения Кубани (конец XIX – первая треть XX вв.) : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Ж.О. Абрегова. – Майкоп, 2004. – 27 с.
1175. Акіншева І.П. Навчання учнів соціальної історії в середніх школах країн – членів Ради Європи : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02 / І.П. Акіншева ; Ін-т педагогіки АПН України. – К., 2006. – 20 с.
1176. Балалаева Н.К. Динамика личных миров в пространстве повседневности : дис. ... канд. филос. наук : 09.00.11 / Н.К. Балалаева. – Хабаровск, 2004. – 137 с.
1177. Баран О.Я. Культура і побут української сільської інтелігенції Галичини (кінець XIX ст. – 1939 р.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.05 / О.Я. Баран ; Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника. – Івано-Франківськ, 2007. – 20 с.
1178. Бачинський Д.В. Інтелігенція Української СРР в українізаційних процесах 20-х – початку 30-х років XX ст. : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Д.В. Бачинський ; Чернів. нац. ун-т ім. Ю.Федьковича. – Чернівці, 2004. – 20 с.
1179. Березовська Т.В. Рід Аркасів: просопографічний портрет на історичному тлі доби : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Т.В. Березовська ; Одес. нац. ун-т ім. І.І. Мечнікова. – О., 2003. – 20 с.
1180. Білан Г.І. Обновленський рух в Україні 20-30-х рр. XX ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Г.І. Білан. – К., 2005. – 20 с.

1181. Бобко Т.Г. Православне духовенство в суспільному житті України 20-30-х рр. XX ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Т.Г. Бобко; Запоріж. нац. ун-т. – Запоріжжя, 2005. – 182 с.
1182. Богінська І.В. Педагогічні кадри Донбасу і політика українізації (1920 - 30-ті роки) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / І.В. Богінська ; Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2000. – 19 с.
1183. Борисенко М.В. Літературні організації в суспільно-політичному житті України (1920-1932 гг.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / М.В. Борисенко ; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 1999. – 20 с.
1184. Бравина М.Е. Повседневная жизнь Симбирска в условиях революции и гражданской войны (1917-1922 гг.) : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / М.А. Бравина. – Чебоксары, 2008. – 27 с.
1185. Валиев Г.Х. Социальные аномалии в повседневной жизнедеятельности населения Сибири в 1920- гг. : автореф. дис. ... канд. ист. наук / Г.Х. Валиев. – Новосибирск, 2002. – 24 с.
1186. Васильчук Г.М. Сучасна українська та зарубіжна історіографія соціально-політичного і культурно-духовного розвитку Української РСР в 20-30-і рр. XX ст. : автореф. дис. ... д-ра. іст. наук : 07.00.06 / Г.М. Васильчук ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2008. – 33 с.
1187. Висовень О.І. Інтелігенція в культурно-освітньому розвитку УСРР (1920-початок 1930-х рр.): історіографія : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / О.І. Висовень. – К., 2004. – 19 с.
1188. Водотика С.Г. Історична наука УСРР 1920-х років: соціополітичні, науково-організаційні та концептуальні основи функціонування : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / С.Г. Водотика ; Ін-т історії України НАНУ. – К., 2001. – 33 с.
1189. Волгушева А.О. Культурная политика Советской власти и художественная интеллигенция (1917-1932 гг.) : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / А.О. Волгушева. – Саратов, 2004. – 20 с.

1190. Галамай О.М. Особливості радянської модернізації релігійного життя на Поділлі у 20-х рр. ХХ ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / О.М. Галамай ; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 2006. – 20 с.
1191. Галушко М.М. Філософсько-антропологічний зміст феномену «повсякденність» в горизонті життєвого світу : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.04 / М.М. Галушко ; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 2007. – 20 с.
1192. Герасимова М.С. Повсякденне життя населення Донбасу в 1945-1953 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / М.С. Герасимова ; Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2007. – 20 с.
1193. Гнітько С.П. Інженерно-технічна інтелігенція Донбасу в 1920 – на початку 1930-х рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07. 00.01 / С.П. Гнітько. – К.,1996. – 20 с.
1194. Гогохія Н.Т. Українське радянське місто 1929-1938 рр.: історико-соціальний аналіз : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Н.Т. Гогохія ; Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. – Луганськ, 2003. – 20 с.
1195. Гончаренко О.Н. Становление советской интеллигенции в Зауралье. 1917-1941 : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Тюмен. гос. ун-т / О.Н. Гончаренко. – Тюмень, 2005. – 27 с.
1196. Жулева М.С. История повседневности жителей г. Кургана в 1929 – 1941 гг. : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / М.С. Жулева. – Курган, 2004. – 24 с.
1197. Журавлев С.В. Иностранцы в Советской России в 1920-е – 1930-е гг.: источники и методы социально-исторического исследования : автореф. дис. ... д-ра. ист. наук : 07.00.02 / С.В. Журавлев. – М., 2000. – 39 с.
1198. Заболотна Т.В. Повсякденне життя населення Києва в роки нацистської окупації 1941-1943 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Т.В. Заболотна ; Ін-т історії України НАНУ. – К., 2008. – 20 с.
1199. Зелев В.С. Инженерно-техническая интеллигенция Среднего Поволжья в 1928–1941 гг. : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / В.С. Зелев. – Пенза, 2001. – 24 с.

1200. Ігнатуша О.М. Українська автокефальна православна церква (1917-1930) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / О.М. Ігнатуша ; Харк. нац. ун-т ім. В.Н.Каразіна. – Х., 1993. – 20 с.
1201. Ісайкіна О.Д. Побут і дозвілля міського населення України в повоєнний період (1945-1955 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / О.Д. Ісайкіна ; Нац. пед. ун-т ім. М.П.Драгоманова. – К., 2006. – 20 с.
1202. Касьянов Г.В. Інтелігенція радянської України 1920-х – 1930-х років: соціально-історичний аналіз : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.02 / Г.В. Касьянов ; Ін-т історії України АН України. – К., 1993. – 32 с.
1203. Квакин А.В. Идеино-политическая дифференциация российской интеллигенции в условиях новой экономической политики (1921-1927 гг.) : автореф. дис. ... д-ра ист. наук / А.В. Квакин. – Волгоград, 1991
1204. Кобозева А.В. Культурно-антропологический анализ повседневной жизни Москвы: социальные эксперименты первого послереволюционного десятилетия : автореф. дис. ... канд. филос. наук : 09.00.11 / А.В. Кобозева. – М., 2006. – 27 с.
1205. Козлова Н.Н. Повседневность и социальное изменение : автореф. дис. ... д-ра филос. наук / Н.Н. Козлова. – СПб, 1992.
1206. Кокорська О.І. Соціальний розвиток міст Донбасу (друга половина 20-х – 30-ті рр. ХХ ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / О.І. Кокорська. – К., 1995. – 20 с.
- 1207.** Комиссаров С.Н. Противоречия и тенденции духовного развития художественной интеллигенции : автореф. дис. ... д-ра филос. наук : 07.00.02 / С.Н. Комиссаров. – М., 1991. – 38 с.
1208. Корноухова Г.Г. Повседневность и уровень жизни городского населения СССР в 1920-1930-е гг. (на материалах Астраханской области) : автореф. дис. ... канд. ист. наук / Г.Г. Корноухова ; Рос. ун-т дружбы народов. – М., 2004. – 26 с.
1209. Косякова Е.И. Городская повседневность Новониколаевска-Новосибирска в конце 1919 – первой половине 1941 гг. : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Е.И. Косякова. – Новосибирск, 2006. – 22 с.

1210. Коцур В.П. Соціальні зміни і політичні процеси в Україні 1920–1930 рр.: історіографія : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06 / В.П. Коцур ; Київ. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 1999. – 37 с.
1211. Коцур Н.І. Соціальне становище міського населення України в умовах НЕПу (1921-1929) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Н.І. Коцур. – К., 1997. – 19 с.
1212. Кручек О.А. Культура УСРР в 1920-1923 рр. як об'єкт державної політики: українознавство в контексті національно-культурного відродження (1918–1928) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 / О.А. Кручек. – К., 1997.
1213. Крылов И.И. Условия жизни горожан в приенисейском регионе в 1921-1929 гг. : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / И.И. Крылов. – Красноярск, 2007. – 24 с.
1214. Кузьменко М.М. Науково-педагогічна інтелігенція УСРР 20-30-х рр. ХХ ст: еволюція соціально-історичного типу : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / М.М. Кузьменко ; Харк. нац. ун-т ім. В.Н.Каразіна. – Х., 2005. – 30 с.
1215. Кунденко Я.Н. Повседневность как реалия культурной действительности : дис. ... канд. философ. наук : 09.00.04 / Харьковский государственный аэродинамический университет им. Н.Е. Жуковского «ХАИ»/ Я.Н. Кунденко. – Х., 1998. – 171 с.
1216. Лелеко В.Д. Пространство повседневности как предмет культурологического анализа : автореф. дис. ... д-ра культурологии : 24.00.01 / В.Д. Лелеко ; Санкт-Петербургский гос. ун-т экономики и финансов. – СПб., 2002. – 37 с.
1217. Липинський В.В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-ті роки : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / В.В. Липинський ; Харк. нац. ун-т ім. В.Н.Каразіна. – Х., 2001. – 32 с.
1218. Лоцинська Н. В. Журнал «Червоний шлях» та літературний процес 20–30-х рр. в Україні : автореф. дис. ... канд. філол. наук / Н.В. Лоцинська. – К., 1999. – 22 с.

1219. Лукашевич О.М. Побут та дозвілля сільського населення України (1920-1930 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / О.М. Лукашевич ; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 2006. – 20 с.
1220. Масненко В.В. Суспільно-політичні позиції інтелігенції України в 1921-1928 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / В.В. Масненко ; Ін-т історії України НАНУ. – К., 1993. – 20 с.
1221. Матвєєва Л.В. Національна Академія наук України: етапи розвитку та доля вчених (історико-джерелознавче дослідження) : атореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06 / Л.В. Матвєєва ; Київ. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 1996. – 37 с.
1222. Матвійчук Н.С. Підготовка вчительських кадрів в Україні (20-30-ті роки ХХ ст.) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Н.С. Матвійчук. – К., 1997. – 19 с.
1223. Мелешко Л.А. Історія сім'ї в контексті повсякденності Донбасу (1990-ті – початок 2000-х років) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Л.А. Мелешко ; Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2008. – 20 с.
1224. Меркулова Д.Ю. Проблематизация повседневности на основе классических философских концепций : дис. ... канд. филос. наук : 09.00.11 / Д.Ю. Меркулова. – Самара, 2004. – 184 с.
1225. Мироненко Л.А. Временные границы повседневности : автореф. дис. ... канд. филос. наук : 09.00.13 / Л.А. Мироненко. – Владивосток, 2005. – 23 с.
1226. Мірошниченко В.І. Вища школа Радянської України в 1920-1928 рр.: проблеми розвитку, досвід, уроки : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / В.І. Мірошниченко. – К., 1993. – 20 с.
1227. Мічуда В.В. Побут і дозвілля сільського населення України в повоєнний період (1945-1953 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / В.В. Мічуда ; Переяслав-Хмельниц. держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди. – Переяслав-Хмельниц., 2009. – 20 с.
1228. Нагайко Т.Ю. Повсякденне життя сільського населення у 1941-1945 рр. (на матеріалах центральних областей України) : автореф. дис. ... канд. іст. наук :

- 07.00.01 / Т.Ю. Нагайко ; Переяслав-Хмельниц. держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди. – Переяслав-Хмельниц., 2009. – 20 с.
1229. Неженцев Ю.И. Деятельность общественных организаций научно-технической интеллигенции Украины (20-е – 30-е годы) : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07. 00. 01 / Ю.И. Неженцев. – К., 1991. – 22 с.
1230. Нікітчина С.О. Становлення і розвиток системи професійно-педагогічної підготовки вчителів історії в Україні (1917-1991 рр.) : автореф. дис. ... д-ра пед. наук / С.О. Нікітчина. – К., 1998. – 19 с.
1231. Ніколіна І.І. Загальноосвітня школа в контексті суспільно-політичного життя 20-х – початку 30-х рр. ХХ століття : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / І.І. Ніколіна ; Чернів. нац. ун-т ім. Ю.Федьковича. – Чернівці, 2008. – 20 с.
1232. Орлова И.В. Реализация социальной политики Советского государства в годы нэпа (на материалах Енисейской и Иркутской губерний) : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / И.В. Орлова. – Иркутск, 2007. – 22 с.
1233. Очеретянко В.І. Обмеження інтелектуальної свободи як один із засобів формування і функціонування тоталітарної системи в Україні (20-30-і рр. ХХ ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / В.І. Очеретянко ; Харків. держ. ун-т. – Х., 1999. – 19 с.
1234. Очеретянко С.І. Німецька національна освіта в Україні (20-30-ті роки ХХ ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / С.І. Очеретянко ; Харк. нац. ун-т ім. В.Н.Каразіна. – Х., 2003. – 20 с.
1235. Панин С.Е. Повседневная жизнь советских городов: пьянство, проституция, преступность и борьба с ними в 1920-е гг. (на материалах Пензенской губернии) : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / С.Е. Панин. – Пенза, 2002.
1236. Паращевіна О.С. Роль системи народної освіти у подоланні дитячої безпритульності в 20-х – першій половині 30-х рр. ХХ ст. в Україні : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Дніпропетр. нац. ун-т / О.С. Паращевіна. – Д., 2005. – 20 с.

1237. Пенькова О.Б. Традиції, свята та обрядовість населення Східної України в 1960-і – середині 1980-х рр.: державна політика й повсякденне життя : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / О.Б. Пенькова ; Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2006. – 20 с.
1238. Попов С.И. Специфика повседневности и пути формирования ее структур : автореф. дис. ... канд. филос. наук : 09.00.11 / С.И. Попов. – Кемерово, 2005.
1239. Потапова Л.В. Розвиток національної школи в Україні (1917-1933 рр.) : автореф. дис. ... канд. пед. наук / Л.В. Потапова. – Луганськ, 2002. – 20 с.
1240. Прохоренко О.А. Повсякденне життя науково-педагогічної інтелігенції України в другій половині 40-х - першій половині 50-х рр. ХХ ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / О.А. Прохоренко ; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 2008. – 20 с.
1241. Рогозина А.А. Техническая интеллигенция Карелии в 1920-1930-е гг. : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / А.А. Рогозина. – Петрозаводск, 2004. – 24 с.
1242. Рыженко В.Г. Интеллигенция в культуре крупного сибирского города в 1920-е годы: вопросы теории, истории, историографии, методов исследования [Электронный ресурс] : дис. ... д-ра ист. наук : 07.00.09 / В.Г. Рыженко. – Екатеринбург, 2004. – 332 с. – Режим доступа: <http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/65743.html>
1243. Сверчкова Л. П. Субъект духовного производства: методологический анализ : автореф. дис. ... д-ра филос. наук / Л.П. Сверчкова. – Л., 1989.
1244. Ситніков О.П. Освіта в Українській СРР (1920-і роки): історіографія : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / О.П. Ситніков. – К., 2003. – 20 с.
1245. Слободянюк Е.П. Православ'я на Україні у 20-х – середині 30-х років ХХ ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Е.П. Слободянюк ; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – Л., 1996. – 20 с.
1246. Соколова Ф.Х. Интеллигенция Европейского Севера России: формирование, динамика взаимоотношений с властью [Электронный ресурс] :

- дис. ... д-ра ист. наук : 07.00.02 / Ф.Х. Соколова. – Архангельск, 2005. – 632 с. –
Режим доступа: <http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/182118.html>
1247. Стародубцева Т.В. Жизненные стратегии молодой художественной интеллигенции в современной России : автореф. дис. ... канд. социол. наук / Т.В. Стародубцева. – М., 2003. – 28 с.
1248. Стасюк О.О. Деформація традиційної культури українців в кінці 20-х – на початку 30-х років ХХ ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.05 / О.О. Стасюк ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2007. – 20 с.
1249. Струченков О.В. Умови праці та побуту технічної інтелігенції Донбасу в 1928-1940 роках : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.05 / О.В. Струченков ; Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2008. – 20 с.
1250. Тарапон О.А. Становище та діяльність літературно-мистецької інтелігенції України в умовах українізації (1923 р. – початок 1930-х рр) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01/ О.А. Тарапон ; Київ. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 1999. – 20 с.
1251. Теодорович А.Ю. Історико-краєзнавча діяльність закладів історичного профілю Всеукраїнської академії наук в 20-і роках ХХ ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / А.Ю.Теодорович. – Донецьк, 2002. – 20 с.
1252. Трубенюк О.М. Матеріально-економічне становище та умови праці робітників України (друга половина 20-х – початок 30-х рр. ХХ ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / О.М. Трубенюк. – К., 2001. – 20 с.
1253. Федорова Е.С. Частная жизнь интеллигенции на переломе культур: сохранение культурных ценностей в изгнании: На материалах семейного архива от 30-х гг. XIX века к 30-м гг. XX века : дис. ... д-ра культурол. наук : 24.00.01 / Е.С. Федорова. – М., 2005. – 355 с.
1254. Чебоксарова Т.Г. Производственная повседневность технической интеллигенции Западной Сибири в годы нэпа : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Т.Г. Чебоксарова. – Омск, 2007. – 21 с.
1255. Чуприна В.И. Интеллигенция и власть : дис. ... д-ра ист. наук : 07.00.02 / В.И. Чуприна. – Москва, 2000. – 353 с.

1256. Шарпаций В.Г. Становлення та функціонування системи соціального забезпечення в Українській РСР в 1920–30-х рр.: історичний аспект : автореф. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / В.Г. Шарпаций ; Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2007. – 43 с.
1257. Шипович М.А. Літературно-художня інтелігенція України в 1920-і роки : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / М.І. Шипович. – Донецьк, 2000. – 20 с.
1258. Юркова О. В. Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М.С. Грушевського (1924–1930) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / О.В. Юркова ; Ін-т історії України НАНУ. – К., 1998. – 20 с.

ДОДАТКИ

Додаток 1

Табл. 4.1.

Ринкові ціни у Києві у березні 1922 р. (у крб.) [18, арк.42].

Борошно житнє	3500 тис.
Борошно пшеничне	3900 тис.
Хліб житній	75 тис.
Хліб прост. помолу	85 тис.
Молоко (кварта)	50 тис.
М'ясо ялович.	70 тис.
Пшоно	95 тис.
Гречка	105 тис.
Олія рослинна	240 тис.
Масло коров'яче	300 тис.
Сало свине	310 тис.
Цукор	170 тис.
Сіль	15 тис.
Картопля	40 тис.

Табл. 4.2.

**Кількісно-кваліфікаційний склад науковців УСРР за даними
Експертної комісії ВУКСУ (станом на 1 жовтня 1923 р.) [70, арк.33].**

<i>місто</i>	<i>0 кат.</i>	<i>I кат.</i>	<i>II кат.</i>	<i>III кат.</i>	<i>IV кат.</i>	<i>V кат.</i>	<i>Разом</i>
Харків	315	380	235	130	40	4	1104
Київ	261	322	306	154	28	4	1075
Одеса	227	207	132	61	18	2	647
Катеринослав	89	39	49	23	11	2	213
Полтава	4	26	12	2	-	-	44
Кам.-Поділ.	23	20	13	3	1	-	60
Вінниця	16	21	6	2	-	-	45
Чернігів	9	27	4	-	-	-	40
Миколаїв	8	8	4	-	-	-	20
Житомир	14	122	5	1	-	-	32
Ніжин	10	9	1	6	1	-	27
Херсон	5	11	3	1	-	-	20
Кременчук	-	4	1	-	-	-	5
Глухів	12	1	1	1	-	-	15
Запоріжжя	2	1	-	-	-	-	3
Зінов'євськ	-	1	-	-	-	-	1
Сталіно	2	4	2	3	-	-	11
Україна	995	1094	775	387	99	12	3362

Список працівників освіти, що гостро потребують допомоги в умовах голоду 1921 р. (за повідомленням В.І. Гошкевича – уповноваженого ВУКСУ, директора Херсонського археологічного музею) [10, арк.70].

1. *Солтан Нарцис Селиванович – 45 років, сім'я з трьох душ. Продавати більше нічого. Опух. Погано ходить.*
2. *Венедиктов Петро Сергійович – 40 років, сім'я з двох душ. Опух. Працювати не може.*
3. *Пехляр Морис Едуардович – 48 років, сім'я з трьох осіб. Продає на базарі якісь котлетки з зелені. Дружина і дочка лежать.*
4. *Михайлов Володимир Григорович – 40 років, сім'я з чотирьох осіб. Цинга. Безробітний. Діти малі.*
5. *Катинський Михайло Васильович – 37 років, сім'я з трьох осіб. виснажений. Багато наукових праць в рукописах.*
6. *Волянський Микола Ананійович – 65 років, дружина. Старий і немічний. Розпродав усе.*
7. *Індра Федір Федорович – 66 років. Дружина. Крайня нужденність.*
8. *Семенченко (ім'я, по батькові – ?) – 58 років. Опух.*
9. *Мамаєнко Євген Пилипович – 38 років. Дружина. Виснажений. Для прохарчування обробляє шматок землі у степу неподалік Херсону. Має невидані наукові праці.*
10. *Богашев Микола Антонович – 38 років, сім'я з трьох осіб. Серйозно хворіє, але поки що рухається і працює.*
11. *Тихонова Поліна Борисівна – 35 років. При ній хворий чоловік, завідує природничо-історичним музеєм, де провадить практичну роботу зі слухачами.*
12. *Герман Михайло Митрофанович – 47 років, сім'я з трьох осіб. Клінічний лікар. Безкоштовні уколи. Завалений роботою. Має низку друкованих і рукописних праць.*

13. *Міхін (ім'я, по батькові – ?) – 28 років, сім'я з двох осіб. Працює ще на бактеріологічній станції. Злидарює.*
14. *Васькова Марія Купріянівна – 65 років, сім'я з ? осіб. Довго і тяжко хворіє. Продала всі позитки. Без служби.*
15. *Корінь Карл Карлович – 41 рік, сім'я з двох осіб. Все його майно знищено під час військових негараздів.*
16. *Рудольф Ема Карлівна – самотня старенька. Вкрай виснажена.*
17. *Рясенський Олексій Вікентійович. Харчується з продажу на базарі своїх і чужих речей.*
18. *Донік Валеріан Гаврилович – 48 років, сім'я з трьох осіб. Продав усе. Становище дуже важке.*
19. *Васильєв Дмитро Євгенович – 48 років, самотній. Крім валізи нічого не має. Спить на голих дошках.*
20. *Бобров Сергій Феофанович – 38 років, сім'я з двох осіб. Схуд. Виснажений. Ходить в лахмітті.*

Табл. 4.3.

**Кількість академічних пайків за рекомендацією
Експертної комісії ВУКСУ (станом на 1 липня 1923 р.) [34, арк. 41-85].**

<i>місто</i>	<i>V кат.</i>	<i>IV кат.</i>	<i>III кат.</i>	<i>II кат.</i>	<i>I кат.</i>	<i>мол. учені</i>	<i>0 кат.</i>	<i>відмовлено</i>
Харків	3	19	70	127	185	99	242	106
Київ	3	20	75	117	146	55	222	66
Одеса	1	10	40	82	97	61	122	44
Катерин.	-	6	19	27	29	40	82	7
Глухів	-	-	1	-	2	2	7	2
Ніжин	-	-	2	5	2	2	10	2
Полтава	-	-	-	3	14	7	10	3
Зінов'єв.	-	-	-	-	1	-	-	-
Кременч.	-	-	-	-	1	2	-	-
Миколаїв	-	-	1	1	5	1	10	8
Херсон	-	-	-	2	6	2	7	3
Чернігів	-	-	-	3	8	5	19	7
К.-Подол.	-	1	1	6	16	4	20	10
Вінниця	-	-	-	2	5	-	8	12
Житомир	-	-	-	-	1	-	1	-
Запоріжжя	-	-	-	1	-	-	-	1
Разом	6	56	209	254	518	280	760	271

Склад академічного пайка для «декретованих» інтелігентів [44, арк.85].

<i>продукт</i>	<i>кількість</i>	<i>продукт</i>	<i>кількість</i>
Борошно житнє	30 фунт.	Овочі	45 фунт
Борошно пшеничне	15 фунт.	Яйця	60 шт.
Борошно картопляне	2 фунт.	Молочні продукти	5 фунт.
Борошно підбивне	1½ фунт.	Молоко	75 скл.
Сушені фрукти	5 фунт.	Сіль	1½ фунт.
Чай китайський	¼ фунт.	Мило просте	2 фунт.
Кава в зернах	1¼ фунт.	Мило туалетне	2 куска
М'ясо	15 фунт.	Перець	1/8 фунт.
Копченості	5 фунт.	Оцет	1 пляшка
Птиця	5 фунт.	Гас	5 фунт.
Риба	5 фунт.	Какао / шоколад	½ фунт.
Цукор	2½ фунт.	Сир	2 фунт.
Кондитерські вироби	5 фунт.	Масло коров'яче	2 фунт.
Рис / манка	5 фунт.	Смалець	2 фунт.
Горох / квасоля	5 фунт.	Олія	2 фунт.
Інші крупи	5 фунт.	Сірники	18 короб.
Макарони	5 фунт.	Цигарки	750 шт.

Додаток 6.

Табл. 4.5.

Середньомісячна зарплата вчителів УСРР (у крб.) [156, арк.7].

	<i>1922/1923</i>	<i>1923/1924</i>	<i>1924/1925</i>	<i>1925/1926</i>
<i>місто</i>	14	24	30	40
<i>село</i>	6	20	25	33

Табл. 4.6.

**Заробітна плата техперсоналу у Горловці
станом на травень 1924 р. (у крб.) [561].**

розряд	мінімум	максимум	середня
12	66,5	124,35	76,73
13	109,5	133	118,59
14	119,7	166,25	136,6
15	152,95	199,5	167,19
16	-	-	199,5
17	-	-	332,5

Додаток 8

Табл. 4.7.

**Ставки заробітної плати викладачів ВНЗ України
(за даними НКО УСРР станом на квітень 1925 р.) [6, арк.43].**

	<i>поза поясом</i>	<i>1 пояс</i>	<i>2 пояс</i>	<i>3 пояс</i>	<i>4 пояс</i>	<i>5 пояс</i>
професор 1 групи.	200	-	120	-	-	145
професор 2 групи	170	160	150	140	130	120
викладач 1 групи	145	135	130	125	115	110
викладач 2 групи	120	115	105	100	90	85

**Стан забезпечення помешканням інженерно-технічних
працівників у Одесі (станом на 1 червня 1924 р.) [524, с.13].**

	місцевий бюджет	житловий кооператив	госп.-будів. апарат
склад сім'ї, число душ	3,42	2,90	3,84
займана площа на душу у кв. саж.	2,69	4,43	3,25
гарні квартири (%)	4,4	-	21,1
задовільні квартири (%)	64,5	100	57,8
незадовільні квартири (%)	31,1	-	21,1
електроосвітлення (%)	75,6	90,0	89,47
водопровід/каналізація (%)	96	90	100
кімната для занять (%)	17,7	50	26,3

Список членів і кандидатів ЖБК «Науковий робітник» №1 м. Києва [81, арк.34].

<i>№</i>	<i>Прізвище, ініціали</i>	<i>вік</i>	<i>посада</i>	<i>к-ть чл. сім.</i>	<i>оклад крб. /м</i>
1.	Тутковський П.А.	69	академік-геолог	7	436
2.	Полонський Х.М.	40	гірн. інженер	6	220
3.	Василенко П.І.	36	гірн. інженер	5	132
4.	Дуб'яга Ю.Г.	39	гірн. інженер	6	160
5.	Лепченко А.Х	444	ботанік, дир. ІУМ	3	178
6.	Різниченко В.В.	56	геолог	4	264
7.	Туркало К.Т.	35	ред. ІУМ УАН	5	200
8.	Лисенко Ф.О.	40	гірн. інженер	7	200
9.	Назарович С.І.	40	геолог	5	225
10.	Дяченко Д.М.	40	архітектор	8	350
11.	Горецький П.І.	39	викл. педтехнік.	4	176
12.	Шарко В.В.	45	співроб. ІУМ	5	220
13.	Куда Я.М.	37	фітопатолог	5	200
14.	Осьмак К.І.	37	співроб. ІУМ	6	200
15.	Мілай О.Г.	28	аспірант	2	60
16.	Паночіні С.С.	36	співроб. ІУМ	3	150
17.	Тимченко Є.К.	55	директор ІУМ, ак.	3	180